

במפורש (1254), שיעכב את המתעתדים לצאת לארץ־ישראל כדי לכוונם למלחמה במינים באירופה, שהרי מוטב להגן על האמונה בבית מאשר מחוץ; כספים שנאספו למען מסע־צלב לארץ־ישראל מעביר הוֹנוֹרִיוֹס השלישי למלחמה באל־ביגנזים; וגריגוריוס התשיעי מכריז (בשנים 1241 ו־1247) על עדיפות המלחמה נגד פרידריך השני על מלחמה נגד מוסלמים. גלגוליו אלה של רעיון מסע־הצלב ושימושו למטרות פוליטיות־אפיפיוריות הגדישו את הסאה. אם לא נודעו העולם הנוצרי לנוכח הרצח ההמוני שנערך בדרום צרפת בשם טהרת האמונה, הרי הפ־ניית 'מסע־הצלב' נגד נוצרים, שבאמת לא דבק בהם רבב של מינות אלא הודבק בהם על־ידי הכנסייה, הביא לתנועת מחאה והתנגדות באזורים שונים של העולם הנוצרי. הן בצרפת, הן באנגליה, הן באיטליה נתקלה תעמולת שליחי האפיפיור למלחמה נגד השטאופים בלעג ההמונים. תשועת הנשמה שהיתה נקנית קודם על־ידי הצלת נוצרים, נקנית מעתה, על־פי החלטת האפיפיור, גם על־ידי הריגתם⁹. דרכם זו של האפיפיורים גרמה נזק ממשי למדינות הצלבניות, בהעבירה פוֹטֶנ־ציאל צבאי שעשוי היה לסייעם, למטרות אחרות או בהעברת מקורות כספיים, שנועדו תחילה למענם, למטרות אחרות. אבל הנזק החשוב ביותר והעמוק ביותר נגרם לרעיון מסע־הצלב עצמו. מן הגראנדיוזיות של הרעיון בראשיתו לא נשאר עוד הרבה. המסע המרכזי של המאה השלוש־עשרה והיחיד שאפשר לייחס לו שורשים דתיים, מסעו של לואי התשיעי, לא יצא מן האפיפיור; הוא יצא ממלך אדוק, תמים־אמונה, מתנגד למלחמת האפיפיור בפרידריך השני, שהרעיון הצלבני בקדמות אופיו פיעם את רוחו.

נוהג כנסייתי אחר הוסיף להורדת קרנה של התנועה הצלבנית. נוהג זה צמח לכתחילה מרצון כן להשיג למסע־הצלב ולמדינה הצלבנית עזרה בכל צורה אפ־שרית, ובראש־וּבראשונה בצורת תרומות כספיות. כבר במחציתה השנייה של המאה השתי־עשרה (כנראה מימיו של אלכסנדר השלישי) נותנים האפיפיורים את הרשות להחליף את ההשתתפות האישית במסע בתרומה כספית, שגובהה כגובה ההוצאות הנדרשות כדי לקיים את ההשתתפות האישית. רשות זו הפכה במשך הזמן לנוהג רווח, עד כדי כך שהמקבל על עצמו את שבועת הצלבן ידע מראש שלא ישתתף במסע בפועל ממש, אלא ייצא ידי חובתו בתרומה כספית. תרומה כספית זו, 'כופר השבועה' * אף נעשתה עניין למשא־ומתן בין הנשבע ובין

* Redemptio

9 כך מפורש Matthaeus Parisiensis V, 522, בקשר לתעמולת האפיפיור לארגן מסע־צלב אנגלי נגד מאנפרד, יורשו של פרידריך השני.

הכומר המתיר את השבועה. במשך המאה השלוש-עשרה זוכים לחסדי-שמים אף אלה שאינם נשבעים כלל ללכת לארץ-ישראל, אלא תורמים תרומת-כסף למען מסע-צלב או למען המדינה הצלבנית, או מעמידים לרשותה משכורת אבירים וקשתים, תרומה לבניין ספינות ואניות. האפשרות לזכות בחסדי שמים ללא השתתפות במסע ממש הוציאה את הרעיון הראשי ממשמעותו הדתית והרגשית והפכו לסחורה הנמכרת בראש חוצות. דברי-הביקורת שנשמעו באמצע המאה השלוש-עשרה על כך שהשתתפות אישית במסע מוחלפת בתרומה, שלעולם אף לא היו בטוחים בה שתגיע למטרתה, מזכירים בהרבה את הביקורת שישמיע מאתיים שנה לאחר-מכן לותר נגד הכנסייה הרומית ומכירת ה'אינדולגנציות'. גדולת הרעיון והדרו הדתית נתבזו לחלוטין. בצורתו זו אף נפש מאמינה לא יכלה למצוא בו עוד פורקן למאוייה הדתיים וכוח משיכה רגשי למטרותיו. מסע-הצלב הפך לאחת הסחורות של אדיקות חיצונית, שהכנסייה הקאתולית הלעיטה בה את צאן מרעיתה. גם הרואה חובה לעצמו להגן על האפיפיורות, כמנהג היסטוריונים קאתולים, לא בקלות יוכל לתרץ את גלגולו של רעיון של מסע-צלב ושימושו למטרות זרות לו מטבע ברייתו, ואת הפראקטיקה היום-יומית השוטפת את עניין המסע בחילוניות חסרת קדושה, שהיו ביודעים ולעתים בהיסח-הדעת מעשה ידי האפיפיורות ומנג' נונה ההירארכי. נעלה מכל ספק שגלגולו זה של הרעיון הצלבני השפיע בהרבה על יחסו של העולם הנוצרי למסע-הצלב במחציתה השנייה של המאה השלוש-עשרה. דווקא אותם חוגים בעולם הכנסייתי ובעולם החילוני שהיו נושאי הרעיון הצלבני מכוח שורשיו הדתיים — ורק אלה יכלו להבטיח את התמדתו — נפגעו ביותר מהתפתחותו המאוחרת של הרעיון. האכזבה וההתמרמרות של חוגים אלה מוצאות ביטוי בכתבי התיאורטיקנים של מסע-צלב מחודש וביצירת המשוררים המביעים את דעת הציבור החילוני והאבירי, ששוב אינו רוחש אימון למנהיגיו הרוחניים של העולם הנוצרי כאדריכלי מסע-הצלב ומבצעיו. ואולם כמרכן נעלה מכל ספק ששינוי זה בדעת-הציבור ביחס למסע-הצלב לא היה בודד, אלא השתלב במכלול שינויים ותמורות רבות אחרות, שלא היתה להן כל זיקה לרעיון המסע עצמו, אלא צמחו ועלו מכלל חיי הדת וחיי החברה והמדינה של מחצית המאה השלוש-עשרה.

הומברט דה רוֹמאנס, באותו חיבור שנכתב לפי בקשתו של האפיפיור גריגוריוס העשירי, מנסה לרשום את הטענות המושמעות נגד הרעיון הצלבני והתשובות שיש להציע להגנתו. הטענות הן טענות ריאליות שלא הומצאו על-ידו, כדרך הוויכוח הסכולאסטי, כדי לתת עליהן תשובה או להוכיח את אפסותן. ממקורות אחרים עולה בת-קולו של אותו טעון, שכמעט אינו משתנה מאז שנות העשרים

והשלושים של המאה השלוש-עשרה. ראוי איפוא שניזקק לחיבור שיטתי זה של הומברט דה רומאנס, כיוון שהוא מאפשר הצצה לתוך עולם זה של אנשי המאה השלוש-עשרה בזיקה ישירה לבעיה אשר לפנינו.

בראש הטוענים הוא מעמיד את אלה שהיינו מכנים אותם היום 'פאציפיסטים' או מתנגדים על-פי-המצפון. הללו מתנגדים ניגוד עקרוני לשפיכת-דם, שאינה עולה בקנה אחד עם מעשי-ישו והמוסר הנוצרי. יש כאן משום חזרה לעמידתה המוצהרת של הכנסייה בעולם העתיק ובימי-הביניים הקדומים. דרכי האמונה דרכי נועם, ואך בגידה היא באמונה וסילוף דרכיה להשתמש למענה בכוח-הזרוע. קרובים להם אלה שאינם מתנגדים באופן עקרוני לשפיכת דמי מוסלמים, אלא מאחר שאין זו יכולה להיעשות ללא שפיכת דם נוצרי, היקר בעיניהם, אין הם סבורים שמותר להקריבו. הומברט, המלא קנאה לרעיון המסע הכללי של אירופה נגד האיסלאם, כאויבתו המרכזית של העולם הנוצרי, נותן תשובה לאלה האחרונים העשויה לזעזע את הקורא בן-זמננו: 'תכלית הנצרות אינה למלא את העולם הזה (באנשים), אלא את השמים (בקדושים)'!¹⁰ ואולם מימרה זו, הגולשת מקולמוסו של הומברט דה רומאנס בניסוחה האכזרי הזה, אינה ביסודה אלא חזרה לרעיון הקדמון של מסע-צלב כדרך של קידוש-השם ברבים. לטענת אלה יש להוסיף טענה אחרת של 'מתנגדים מצפוניים' בשינוי נוסח. אלה מוכנים להגן על עצמם אם יותקפו, ואולם מסע-צלב הרי אינו מלחמת-מגן, אלא מלחמת-תנופה. כל זמן שהמוסלמים מניחים לו לעולם הנוצרי ואינם מתגרים בו, אין סיבה להתקיפם בארצם. הומברט דה רומאנס, אשר ראה באיסלאם כוח מאיים על העולם הנוצרי, ולמעשה ניבא כבר אז למערכה הפוליטית שעתידה היתה לקום 150 שנה לאחר-מכן, כאשר הפכה המדינה התורכית העתמאנית הצעירה למקור סכנה מתמדת לעולם הנוצרי באירופה, לא מצא קושי להשיב על שאלה זו. אין הוא משתמש אמנם במונח 'מלחמה מונעת', כיוון שמטרותיו של הומברט מרחיקות-לכת ואין הוא מסתיר אותן כלל: את האיסלאם יש להשמיד או להעביר את מאמיניו אל תחת כנפי האמונה הנוצרית. כל עוד מתחלק העולם לנוצרים ולמוסלמים אין הנוצרים יכולים לבטוח בעתידם.

ליד קבוצה זו המעלה נגד אירגון מסע-צלב נימוקים מצפוניים או נימוקים פוליטיים שנימוקים מצפוניים בצדם, נמצאה קבוצה אחרת שטענתה נראית כטענה פראקטית ביסודה, אך אין היא אלא טענה דתית מעיקרה. הללו אומרים, שכנראה 'אין זה רצון האלוהים, שהנוצרים יילחמו נגד הסאראצנים, וזה מתברר מחוסר-

Humbertus de Romans, *op. cit.*, 193: Finis Christianitatis non est replere 10 mundum sed coelum.

ההצלחה של הנוצרים בביצועו של אותו עניין, ואי־הצלחה זאת נעשתה ונעשית בהסכמת האלוהים'. מתוך הניסוח המסובך במקצת של הטענה עולה באוזנינו נעימת ייאוש ומפח־נפש של העולם הנוצרי נוכח המפלות המתמידות של מסעי־הצלב. לא היו בוודאי בעולם ימי־הביניים ועד תחילת העת החדשה מלחמות שעלו בכוח־אדם רב ובהון־תועפות כמו מסעי־הצלב. לא היתה מדינה וארץ, עיר או כפר, שכבת אבירים, בורגנים או איכרים שלא ראתה את תושביה ואת בניה יוצאים באחד המסעות לארץ־הקודש. המיסוי הממלכתי מאז הרבע האחרון של המאה השתי־עשרה, המיסוי הסניוריאלי, ומעל לכול המיסוי הכנסייתי, הן של ההירארכיה הכנסייתית הן של העולם החילוני — כל אלה העבירו סכומים עצומים למען הגייסות הצלבניים שעמדו לצאת למזרח ולמען ביצורה של המדינה הצלבנית עצמה וחיזוק כוחותיה הצבאיים. לא לפני מסעי־הצלב ולא אחריהם לא הוטלו מסים כלל־אירופיים (בניגוד למסים מדיניים) למטרה שנחשבה למטרה כלל־אירופית. רק בתוך עולם ימי־הביניים, שבו היתה הרגשת האחדות הנוצרית, הרגשת ההשתייכות לגוף אחד, ממשית מאוד, אפשר היה להטיל מס על כל אירופה כולה למען מדינה שנראתה כמחויבת ההיגיון של אחדות זו וכמבע מוחשי ביותר לאחדות זו. וכל המאמץ הזה, כל מתח הכוחות הרגשיים, האנושיים, הכס־פיים היה כלא היה. המדינה הצלבנית לא הצליחה לקום אחרי מסעי־הצלב השלישי, והזרמת האמצעים מבחוץ היתה בחינת הזרקת דם חדש שאמנם הוציאה את המדינה ממצב התעלפותה, אבל רק לשעה קלה, והגוף החולה היה חוזר למצבו האנוש כמקודם. אף מצדד נלהב ביותר של הרעיון הצלבני היה מוכרח לתהות על חוסר היחס שבין ההשקעה ובין תוצאותיה. תהייה זו לא נתעוררה אך עתה. מצאנוה אחרי כשלון מסעי־הצלב השני ובעקבות ההצלחות הצנועות של מסעי־הצלב השלישי. למעשה נעשו פקפוקים אלה, שנתלו לעתים ביטויי ייאוש ולעתים דברי ביקורת, לחלק קבוע של ההיסטוריוגרפיה הצלבנית ושל ספרות התקופה. ואולם במשך המאה השלוש־עשרה שוב אינם מתקשרים במישרים למסע קונקרטי זה או אחר, אלא לרעיון מסעי־הצלב בכללו ונשזרים בעצם מסכת ההגות של בני הדור.

הספק, האויב הקשה ביותר של האמונה, התהייה, האויב המסוכן ביותר של המסורת — מכרסמים את לבות הבריות. כשלונות אלה על שום מה? האם לא נעשה די והותר בגיוס אמצעים ואנשים? האם באמת יש לבאר את כל השורה הארוכה הזאת של הכשלונות באותו ביאור יחיד: 'מפני חטאינו'? במחצית המאה השלוש־עשרה אין תשובה זו מניחה עוד את דעת העולם החילוני, אף אינה מספקת לעולם הכנסייתי. בני־אדם מנסים להסביר לעצמם תופעה זו, שיש בה יותר

מכישלון צבאי וחרפה מדינית. כשלונות אלה בצירופם מעלים בעקיפין שאלה קשה ומחרידה: עליונות האמונה הנוצרית על האמונה המוסלמית, המיוצגות כביכול בהתנגשות שבין ישו ובין מוחמד. הניצחון הרי לעולם הוא בא מייד האלוהות; האם אפוא הוכה ישו בידי מוחמד?

בני הדור אינם כמובן מעיזים לענות על שאלות אלה. לפניהם תופעה בלתי-צפויה שאין הם מסוגלים למצוא פתרונה בדרכי המחשבה של הדור. ואולם פה ושם בוקעים ועולים קולות של חוצפה והטחת דברים כלפי מעלה. דברים אלה טבעיים הם בפי כמה טרובאדורים עזי-פנים, אך צליל שונה להם לחלוטין כשהם נשמעים מפי איש כנסייה, ועל אחת כמה וכמה מפי אביר מיסדר הטמפלרים בארץ-ישראל. נוכל לעמוד על דרגת המבוכה בחוגי הצלבנים גופם בדבריו של אותו טמפלרי ארצישראלי הכותב בשנת 1266: 'ואל תִּשְׁלַח עֲצֶמְךָ כִּי הַתּוֹרִכִּים הָאֲרוּרִים אָמְרוּ דִּי בַכָּךְ. הֵם נִשְׁבְּעוּ שֶׁלֹּא לִהְיוּ כֵּאֵן אִף מֵאֲמִין בִּישׁוּ הַמִּשִּׁיחַ. אַתְּ "כְּנִסְיַת מְרִים" — הֵם אוֹמְרִים — נִהְפּוּךְ לִמְסַגֵּד. מַה לַעֲשׂוֹת? אִם בָּנָה (שֶׁל מְרִים), שְׁכַל זֶה מִשׁוּם־מָה מוֹצֵא חֵן בְּעֵינָיו, מִסְכִּים לָכֵךְ וּמוֹצֵאוֹ כִּיאוֹת, אֵין לָנוּ אֵלָּא לִשְׁמוּחַ בַּחֲלָקְנוּ!'. ועוד: 'משוגע המבקש מריבה עם התורכים, שהרי ישו המשיח אינו מונע מהם דבר. ומה אפוא הפלא אם ניצחו את כולם: פראנקים ותתרים, ארמנים ופרסים, ושהם מנצחים אותנו כאן כל יום, אותנו הטמפלרים. האלוהים שהיה נוהג להשגיח, עתה הוא ישן; ומוחמד מתנשא בכל אוננו ומעניק לעבדו מֶלֶךְ ט'אֶהֶר'¹¹.

דברים אלה, המוטחים במרירות וקובלנה כלפי מעלה מפי טמפלרי, מבליטים אותו חוסר-אונים ואותה הרגשת כישלון, תוצאת הידיעה שכה הרבה הושקע והתוצאות כה צנועות. ואין דברי הטמפלרי הזה בודדים בזמנם. כמה ממשוררי התקופה, שגלימה כנסייתית לא מנעתם מלהטיח דברים כלפי מעלה, מנסחים דבריהם בקיצוניות שאינה-רגילה. אוסטורק מאורייתק, כותב שנים-מספר לפני הטמפלרי, לשמע מפלת לוֹאִי התשיעי במצרים: 'וזהי סיבה שיפסיק אדם להאמין באלוהים, ויעריץ את מוחמד במקום שהוא מצוי בו... האלוהים הוא הרוצה, ואתו מריה, שננוצח ללא צדק, והבלתי-מאמין ינחל את הכבוד'¹². דברים מעין אלה

11 שיר זה נכתב אחרי 1265 על-ידי טמפלרי מפרובאנס ריקו בֶּוֹנוֹמֶל, (Rico Bonomel) שחי בארץ-ישראל. ר' Raynouard, *Choix des poésies originales des troubadours*, t. IV (Paris 1819), 131–133 (No. 22).

12 A. Jeanroy, 'Le troubadour Austorc d'Aurillac et son sirventès sur la septième croisade'. *Romanische Forschungen*, t. 23 (1907), 81 ss. vv. 17 s.

תנועת מסעי־הצלב והמדינה הצלבנית

נשמעים באותה תקופה מצדדים שונים¹³, ובין השאר מצד חסידי דעותיו של המיסטיקאי הגדול יואכים מפיוֹרה¹⁴.

אין להוציא מדברים אלה מסקנה על משבר דתי עמוק, אבל אין גם לפקפק בדבר, שהרהורים אלה המעמידים בספק את מסעי־הצלב כמפעל אלוהי, כפי שהאמינו אנשי־מסעי־הצלב הראשון, ואפילו כמפעל רצוי לאלוהים, יוצרים אווירה שאינה מאפשרת התעוררות של המונים לקראת מסעי־צלב חדש. באווירה זו של האשמות על סילוף האידיאל הצלבני מכאן והטלת ספק בעצם נכונותו של האידיאל הצלבני מזה נקל לו לאדם להשתמט בכל מיני אמתלאות. יש החושש לעזוב את ביתו משום דאגתו למשפחתו; יש החושש לאבד אהובתו לטובת מתחרה, שאינו יוצא לארץ־ישראל; יש המחכה למקור־הכנסה שיאפשר לו השתתפות במסע, וכיוצא בטענות אלה, שאפשר להוסיף כהנה וכהנה¹⁵, הנשמעות תמיד כשנדרש קרבן בשביל האידיאל. אלא שהפעם אבד להטו של האידיאל וניטל כוחו ושוב אינו מסוגל להתגבר עליהן. האדישות הרגשית למסע מתפשטת גם על גורלה של המדינה הצלבנית גופה. ויפה הרגיש בדבר אחד המשוררים הצרפתיים במחצית השנייה של המאה השלוש־עשרה, ריטבֶּף, בכותבו: 'הוי אנטיוכיה, הוי ארץ־הקודש, הנה תלונתן הכאובה; כשאין עוד שום גוטפריד בתוכך! אש האהבה קפאה בלב כל נוצרי. לא זקן ולא עולי־ימים ידאגו עוד למלחמת האלוהים'¹⁶.

'אש האהבה קפאה בלב כל נוצרי' — מקונן ריטבֶּף. אמנם כדרך משוררים תפס מרובה. אפילו לגבי מחציתה השנייה של המאה השלוש־עשרה ניתן לערוך רשי־מות ארוכות. למדי של אצילים ואבירים שיצאו לארץ־ישראל. מיוצגת ברשימות

K. Lewent, *Das altprovenzalische Kreuzlied* (Erlangen 1905), 7 s. 13
 14 בפירוש על ירמיהו המיוחס ליואכים מפיוֹרה, נאמר במפורש שהאלוהים מתנגד להקמת ירושלים ומסעי־הצלב הם בניגוד לרצונו. מוטב שהאפיפיור יבכה את ירושלים שלו, היא הכנסייה, משימוץ את כוחות העולם הנוצרי במלחמה עם האיסלאם. F. Fournier, 'Joachim de Fiore, ses doctrines, son influence'. *Rev. des quest. hist.*, t. 67 (1900), 457–506. המובא למעלה מבוסס על Throop, *op. cit.*, 174. — יצוין שכבר בזמן מסעי־הצלב השלישי שר משורר גרמני על אי־הצלחתו ומביא את דברי המבקרים: 'אילו חרה לאדונינו, היה מתנקם ללא מסעכם'. ר' M. Colleville, *Les chansons allemandes de Croisade en moyen haut-allemand* (Paris 1936), 48
 15 לדוגמה בשירו של ראימון גאנסלם מבוזיה (Raymond Gancelm de Béziers), אצל C. Fauriel, *op. cit.*, t. II, 136. רשימת טענות מסוג זה מצויה ב'ויכוח בין צלבן ובין לא־צלבן' מעטו של המשורר הצרפתי הידוע ריטבֶּף. לכל טענה קיימת תשובה, אולם התשובות, אם נאתרן בזמנן, אינן משכנעות כלל. ר' 'La disputation du Croisé et du Décroisé'. *Onze poèmes de Rutebeuf concernant la Croisade*, publ. par J. Bastin et E. Faral (Paris 1946), 86–94
 16 Rutebeuf, 'La Complainte d'Outre-mer' (1265–1266). *Ibid.*, vv. 144–151

אלה בייחוד צרפת, ואולם אינן חסרות בה גרמניה¹⁷, אנגליה, ארצות ספרד ומדי־נות איטליה ועריה. אף הפריפריה הנוצרית הסקאנדינאבית, הסלאבית, ההונגרית והגרמנית נענות, ובתי־האצולה שומרים על זכר אבותיהם שעלו לארץ־ישראל במשך דורות. להיות 'צלבן' מוסיף נוצת־פאר לכובע האצולה ומקנה למשפחה מעמד־כבוד וזכויות בדורה ובדורות הבאים¹⁸. בתנאים אלה לא ייפלא שהאצולה האירופית ממשיכה במסורת המסעות. יתר־על־כן, מן הדין לציין שדווקא במשך המאה השלוש־עשרה השתתפות זו במסעי־הצלב מקבלת צידוק וביסוס בתחום האתוס החברתי. במאה השלוש־עשרה נעשה מוסד האבירות מוסד־קבע וחלק מן הנוף הרוחני של שכבת האצילים, כפי שהתגבשה שכבה זו במשך המאה השתי־עשרה על האידיאולוגיה המיוחדת לה, שקבעה כללי־נוהג ועקרונות־חינוך לשמור על קיום השכבה כשהיא־לעצמה ועל מסורתה ואורח־חייה. נקודת־המוצא של האידיאולוגיה האבירית ניתנת לסיכום בביטוי: 'לוחם נוצרי'*, והוא מעשה הרכבה של האידאל הגרמני של הגיבור הלוחם והאידאל הכנסייתי של הנוצרי המאמין. מכאן שהשתתפות במסע־צלב איפשרה לכל אביר למלא את החובה העליונה של מעמדו בצורה מופגנת וראונית ביותר: להילחם ולהילחם נגד בלתי־מאמין, ולחזור לטירה עטור הילה של מסע רחוק למען האמונה. כבר בסוף המאה השתי־עשרה ניסח משורר גרמני את מעלות מסע־הצלב האבירי: 'כל אביר יכול לרכוש... תהילה, כבוד, ונוסף על אלה חסד האלוהים'¹⁹ והמשורר הנודע הארטמאן פון דר אואה מן המינזינגרים מצא פיתרון לבעיות העולם הזה והעולם הבא בפרידה הזמנית, שבין האביר ואהובתו: זו תתפלל בשביל שניהם כאן, והוא יסע בשביל שניהם לשם²⁰. ואולם המניעים להפלגות אלה קבעו את אופיין ואת תוצאותיהן. הפלגות אלה, עתים ביחידות ועתים בקבוצות, לא יכלו לבוא במקום מסע־צלב כללי, ולא היו מסוגלים לתרום ולא־כלום להגנת ארץ

Miles christianus •

17 רשימה מלאה לגבי גרמניה ערך R. Röhricht, *Deutsche Pilger- und Kreuzfahrten nach dem heiligen Lande (700–1300). Beiträge zur Gesch. der Kreuzzüge*, t. 2 (Berlin 1878)

18 יצוין שנפוליאון השלישי פתח באמצע המאה הי"ט 'אולם צלבנים' בוורסיי. רק איתן משפחות־אצילים שיכלו להוכיח שאחד מאבותיהם השתתף במסעי־הצלב היה רשאי לתלות באולם זה את שלט המשפחה. הדבר הביא לידי זיוף מפורסם של תעודות צלב־ניות ולשערורית אצילים ומלומדים, שהיכתה גלים בציבוריות הצרפתית.

Rainmar der Alte (ca 1190): "olp und êre und dar zuo Gotes hulde". M. 19 Colleville, *Les chansons allemandes de Croisade en moyen haut-allemand* (Paris 1936), 55

20 Hartmann von der Aue, שם עמ' 68.

תנועת מסעי-הצלב והמדינה הצלבנית

ישראל ולבטחונה. לרוב התכוונו הללו לשהות זמן-מה בארץ, להתנגש במידת האפשרות עם מוסלמים ולחזור הביתה. האבירות העלתה על נס את מצוות המסע לארץ-ישראל, אך הנחותיה האידיאולוגיות לא הספיקו כדי להכריז על מצוות יישובה של ארץ-ישראל.

הלכי-רוח אביריים אלה, שהוסיפו לצבעוניות ימי-הביניים ושהשפעתם היתה ניכרת בתחום התרבות, כיוון שמסעות האבירים הביאו את ידיעת המזרח מערבה, היו עתה מבודדים ומסוגרים יותר ויותר בתחומה של שכבת הלוחמים, ובמיוחד בשדרתה העליונה. בשכבות העממיות ירד, כאמור, חינו של רעיון מסע-הצלב לחלוטין. ולא עוד אלא שרעיונות חדשים עלו ופשטו להתחרות ברעיון הצלבני ולכבוש את לב ההמונים. כי אכן מתחילת המאה השלוש-עשרה, ובייחוד מן הרבע השני של המאה, נשמעים קולות חדשים במחשבה הדתית הנוצרית, ודווקא באותו חלק של הציבור הנוצרי אשר עד עתה היה קשור קשר אמיץ במסעי-הצלב. קולות חדשים אלה יוצאים מן התנועה הנזירית האופיינית לתחילת המאה השלוש-עשרה, תנועת הנזירים היחפנים, שמתוכם עמדו רוב התועמלנים של מסעי-הצלב המאוחרים עד עתה ולעתים שימשו במשרות כנסייתיות בארץ-ישראל גופא ובמקומות אחרים בזיקה לתנועת מסעי-הצלב.

מטרתה העיקרית של תנועה זו היתה איוואנגליזאציה של העולם הנוצרי, של ההמונים שנקראו נוצרים ואשר למעשה היו מרוחקים בתודעתם מן הנצרות. במקום ההסתגרות וההתבודדות בין כותלי המנזר, האופיינים לכל התנועות הנזיריות מתחילת בריאתן בסוף המאה השנייה, דרך מיסדרו של בנדיקט מנורסיה ועד מחקיו המאוחרים במאה האחת-עשרה, הכריזו המיסדרים היחפנים על יציאה אל ההמונים, אל מרכזי הערים והכפרים, אל ירידים ושווקים ושאר ריכוזי-אדם. ההטפה בחוצות בשפת-העם אגב שימוש במשלים הלכותיים מחיי יום-יום באה במקום ההטפה בשעת התפילה בכנסייה ובמקום ההטפה המוחשית של ציורי הקירות והזכוכית הצבעונית המתארים סיפורים של כתבי-הקודש, תענוגות גן-עדן ובלהות שאול. ההטפה נתכוונה להביא לידי התנצרותו האמיתית של העולם הנוצרי והחזרת הנצרות עצמה לקדמותה. תנועה דתית זו, שניזונה לעתים מתוך אותם חוגים חברתיים שמהם ניזונו תנועות הכפירה של התקופה, גידלה ורוממה בדרך הטבע, עד כדי פולחן, את מעשה ההטפה, מעשה השכנוע בדרך הטפה. מכיוון שכך הרי ראוי להשתמש בהטפה גם לשם עשיית נפשות חדשות לנצרות. היהודים היו מן הנפגעים הראשונים לאחר שחוקת מדינה וחוקת כנסייה נכרכו יחד בארצות מסוימות להכריח את קהילות ישראל לשמוע את ההטפה הנזירית.

רעיון המיסיון

ואולם מה שאפשר היה לבצע בכוח-הזרוע מול עם חסר אמצעים של התנגדות והתגוננות, מלבד עצם אמונתו במעלות דתו וברוממות יעודו, לא היה אפשרי לגבי האיסלאם. כאן נולד הרעיון של המיסיון הנוצרי לעולם האיסלאם, הרעיון שעל-ידי הטפה אפשר יהיה להוכיח לבלתי-מאמינים את אמיתות הנצרות ולהכניסם תחת כנפיה.

המתחקה אחרי שורשי הרעיון יוכל למצוא לו אסמכתות גם בזיקה למסעי-הצלב בזמנו של ברנארד מקלירבו (מיסיון לצפון). ואולם ביסודו של דבר זה רעיון חדש שנולד בתוך חוגי הנזירים היחפנים, בדרך העברה מן האיוואנגליזאציה של ההמונים הנוצרים אל האיוואנגליזאציה של עמי האיסלאם. הפראנציסקאנים יכלו להסתמך כאן על שליחותו המפורסמת של מייסד מיסדרם, פראנציסקוס מאסיזי, אל אלמלך אלכאמל בזמן מצור דמיאט. נסיעה זו והניסיון להטיף לפני סולטאן מצרים, המוקף אנשי-דת משלו, הפך לסמל הפעילות החדשה. האגדה הוסיפה פאר להופעה זו והעלתה אותה למעלת הופעת משה רבנו בפני פרעה וחרטומיו. דוגמה זו, הקשורה במייסד המיסדר והרשומה בדפים הראשונים של תולדותיו, תלווה את המפעל המיסיונארי של הנצרות במשך מאות בשנים בכל ארצות תבל. כבר בשנות השלושים של המאה, פחות מימיו-דור לאחר התהוות המיסדרים היחפנים, נשמעה בת-קול הדעות החדשות בקוריה הרומית עצמה, במכתב האפיפיור אל המנזר הפראנציסקאני בעכו. מכאן ואילך נשמעים מצדדים שונים קולות על חשיבות המיסיון בדרכי שלום בין עמי האיסלאם. במחציתה השנייה של המאה השלוש-עשרה מותר לומר, שרעיון המיסיון בדרכי שלום בקרב המוסלמים מתחיל להופיע כמתחרה לרעיון מסעי-הצלב. אישיות חשובה כמו הפראנציסקאני האנגלי רוֹגֶ'ר בֵּייקוֹן * כותב (לערך 1268): 'ואין המלחמה נגדם (המוסלמים) יעילה, מאחר שהכנסייה נוחלת לעתים מפלות במסעי-הצלב, כמו שקורה, כידוע לכול, מעבר-רלים. במקומות אחרים, אם הנוצרים מנצחים, לא נשאר איש במקום להגן על הכיבושים. ואין הבלתי-מאמינים באים בדרך זו אל תחת כנפי הנצרות, כי אם נהרגים ונשלחים לגיהנום'.²¹ אם מטרת מסעי-הצלב היא לנצר את העולם המוסלמי, הרי אין הם משיגים מטרתם, כפי שמוכיחה המציאות. מטרה זו תושג על-ידי הטפה ודוגמה, לא בדרך המלחמה והכיבוש. ריימון דה פֶּניאפורטה ** יגיע למסקנה דומה באותה תקופה בספרו, ריקולדו דה מוֹנְטֶה קרוֹצ'ה וויליאם מטריי פולי יגיעו למסקנות דומות בארץ-ישראל ובסוריה.²²

Raimon de Peñaforte **

Roger Bacon *

Roger Bacon, *Opus majus*, ed. J. H. Bridges, t. 3 (Oxford 1900), 120–122. 21
Lettres de Ricoldo de Monte Croce, ed. R. Röhrich in *AOL.*, II, 264 ss. 22

תנועת מסעי־הצלב והמדינה הצלבנית

כנגד רעיונות חדשים אלה של המיסיון הנוצרי, שדיבר ללב רבים ובמיוחד אלה ששפיכת־דמים בכל צורה ולכל מטרה היתה להם לזרא, נראה רעיון מסעי־הצלב כמחוסר צידוק הגיוני, בלתי־קולע למטרתו וכולו נזון מליבוי יצרים. לא אציל אחד, שלבו לא היה עם יציאה מזרחה, אלא שדעת־הציבור כפתה עליו משימה זו, יכול היה למצוא אמתלה של התחמקות ולהתנחם בתעמולת המיסיון הנוצרי. המיסיון הפך לרעיון מתחרה של המסע, ולא עוד אלא שהמסע נראה כאמצעי ארכאי, שנוסה ולא הצליח ורק קשי־עורף מחזיקים בו, לעומת מטיפי הרעיונות החדשים. רעיון המיסיון ריפה ידיהם של אלה שעדיין היו מוכנים לצאת למסע. שינוי זה בחוגים הקשורים ביותר בהפעלת מסעי־הצלב, חוגי הנזירים, שכיוון את המחשבה ואת המרץ לאפיקי־פעולה חדשים, התחיל מוצא ביטויו המוחשי בשורה ארוכה של משלחות לחצרות המונגולים ומשלוח מטיפים ומיסיונרים לארצות האיסלאם.

אותה שעה הלך ונתחולל בשקט, ללא הכרזת אידיאולוגיות חדשות, שינוי נוסף בהלך־המחשבה של אירופה שהיה תוצאת תמורה כבירה שעברה על החברה האירופית של המאה השלוש־עשרה ושהניח יסוד, שעליו תבנה מעתה החברה האירופית את עתידה. שינוי זה הביא לידי התהוותן של 'המונארכיות הפיאודאליות', העתידות לפתח מתוכן את המדינה הלאומית והמעמדית.

באמצע המאה השלוש־עשרה, לאחר שליטה של מאות שנים רבות, מתחילים להיראות בקיעים חמורים בתמונת־העולם של ימי־הביניים. הכרת האחדות האירופית־נוצרית, הרגשת ההשתייכות למסגרת שהנחילה הקיסרות הרומית מכאן והנצרות מכאן, מסגרת ל'עם־הבחירה' הנוצרי, מתחילות לפנות מקומן להרגשות חדשות ולמושגים חדשים, שהם ביסודם צנטריפוגאליים ובדלניים. אם מצאה הרגשת האחדות האירופית־הנוצרית גילום באותן שתי דמויות רמות, של אפיפיור וקיסר, שרגליהם עלי אדמות וראשם בשמים, על תביעותיהם לשליטה רוחנית ולשליטה ממשית בעולם הנוצרי, עתה מופיעים מתחרים להם הדורשים חלקם בזכויות אלוהיות ואנושיות אלה. המוסד המתחרה הוא המוסד הישן־החדש של המלוכה האירופית. המלוכה החדשה, או כפי שהיטיבו לכנותה היסטוריונים צרפתיים²³, 'המונארכיה הפיאודאלית', דורשת בתחום שליטתה הטריטוריאלית את מלאי

Willelmus de Tripoli, *De statu Sarracenorum*, ed. H. Prutz, *Kulturgesch. der Kreuzzüge* (Berlin 1883), 573–598

Ch. Petit-Dutaillis, *La monarchie féodale en France et en Angleterre (Xe– XIIIe siècles)*.

הזכויות של הקיסר. המלך בממלכתו הוא הקיסר בתחומי קיסרותו^{23א}, זו הסיסמה של כל בתי-המלוכה האירופיים שהצליחו במחציתה השנייה של המאה השלוש-עשרה להתגבר על הכוחות הפיאודאליים ולכונסם לתוך מסגרות מדיניות מגובשות פחות או יותר. על-ידי ניצול מעמדם כראשי הוואסאלים, מעמד שהוכר להלכה בהגיונו של המשטר הפיאודאלי, בצירוף מסורת עתיקה של סוביריניות ממלכתית, הגיעו המונארכים לעמדת-כוח ריאלית שבקרוב נמצא לה הד בכתבי ההגות הפוליטית של המאה השלוש-עשרה. בתוך תהליך זה, ובמידה מסוימת מכוח תהליך זה של גיבוש הכוח הממלכתי, מתחילה להתפתח הרגשה חדשה, עמומה עדיין, אך ממשית מאוד, של השתייכות לאומית. גורמים כלליים שונים בסיוע גורמים מקומיים פעלו באותו כיוון כמעט בכל מקום ומקום, ולא כאן המקום לבררם. לענייננו חשובה עצם העובדה, שנוצרת והולכת הרגשת השתייכות לאומית, לעתים שלילית שעיקרה הבלטת הניגוד לזר, ולעתים חיובית, ובמקרים אלה היא מתגלית לרוב כהרגשה של נאמנות לשושלת השליטה. המונארכיה היא אבן-השתייה של הרגשה חדשה זו; בשביל אנשי ימי-הביניים המונארכיה היא המוחשיות הלאר-מית. הפלאנטאז'נטים באנגליה, הקאפיטינים בצרפת, המלוכות של אראגון וקאסטיליה בספרד ועד לשושלות הסלאוויות של הפיאסטים בפולין והפרמישלידים בבוהמיה, הנתונות עדיין יותר מן האחרות במסגרות פיאודאליות — כולם מבטאים ומגלמים הרגשה חדשה זו. אף בגרמניה, יורשת הרעיון הקיסרי, אנו עדים להתפתחות מקבילה, אם גם לא זהה, לזו של ארצות אירופה המערבית, בהתאם לתנאים המיוחדים של המקום. גרמניה מתחילה להתפצל לנסיכויות אבטונומיות העתידות להוות פסיפס צבעוני על מפת אירופה המרכזית עד תחילת המאה התשע-עשרה. הלואליות לשושלת השליטה בנסיכות שימשה כאן התחליף לרגש של אחדות לאומית.

המונארכיות הפיאודאליות, שתיהפכנה בקרוב למונארכיות מעמדיות המגלמות אחדות לאומית, ערערו והכריעו את רעיונות האחדות האירופית-הנוצרית. מלחמת האפיפיורים בקיסרים השטאופים, שקול-ענותה ממלא את ההיסטוריה של מחציתה הראשונה של המאה השלוש-עשרה, לא היא בלבד ולא היא בעיקר הביאה הרס על הקונצפטים האוניברסאליים של ימי-הביניים. עמדו עליהם גם מתחרים מבחוץ, שנישאו על גלי הרגשה חדשה ורעננה בעקבות השתלטות המלוכה על המסגרות הפיאודאליות הבלתי-ללויות. בכוח המסורת והאינרציה המשיך הנוצרי האירופי, ועדיין הוא ממשיך לראות את עצמו כחלק של מסגרת על-לאומית של העם

^{23א} בנוסחה במקצת מאוחרת: Le roi de France est empereur en son royaume; Rex Franciae est imperator in suo regno;

הנוצרי'. ואולם הכוח המוחשי של מושג זה נעלם והלך. בקרוב לא תהיה המסגרת העל־לאומית בצורת מדינה אירופית־נוצרית, אלא חזון של הוגי־וחולמים פוליטיים, שאיפה ומשאת־נפש של רודפי־שלום שבכל דור ודור, אלא ששום דור אינו נמצא ראוי לה.

במחציתה השנייה של המאה השלוש־עשרה מתחילה המסגרת האוניברסאלית להתרוקן מכל תוכן ממשי, ולזמן־מה היא מאבדת אפילו את סימני־כבודה החיצוניים בעקבות מפלת ההנהגות האופיים וה'אינטרגנום' הגרמני. חמישים שנה לאחר־מכן תוגלה האפיפיורות מבירתה ברומא ותשתכן באביניון, בגלות בבל של האפיפיורים. שינוי מדיני חשוב זה, אולי החשוב ביותר מזמן נפילת הקיסרות הרומית, השפיע בהכרח על תנועת מסעי־הצלב והמדינה הצלבנית. אם היה מפעל אחד שניתן היה להצביע בגאווה על מקורו הנוצרי הכלל־אירופי היתה זו תנועת מסעי־הצלב. עם כל עדיפותו של האלמנט הצרפתי בתוכה מתחילת לידתה ועד מותה היתה התנועה בינלאומית, בהיותה נוצרית מעיקרה ומבוססת על הנצרות. אין אמנם לקבל דעתו של היסטוריון בן־זמננו לאמור: 'האפיפיורות היתה פעם מסוגלת לאחד את אירופה בשם האידיאל הצלבני. האפיפיור הפך לבורר בעניינים בינלאומיים בכוח מנהיגותו בענייני "כנסיית־הקבר", ואולם האפיפיורות לא יכלה לאחד את אירופה בתביעות לשלטון חילוני, וברגע שניסתה להגשים תביעות אלה באמצעות מסעי־צלב, חשפה את עצמה לחשדות ולבזיון'²⁴. יש כאן הפרזה בכוחו של האידיאל הצלבני, ואולם אין להטיל ספק בקשר שבין מסעי־הצלב ובין המושגים האוניברסאליים של אירופה הנוצרית, שמצאו את המשך גילויים בקשר הרגשי של אירופה הנוצרית למדינות הצלבניות. האפיפיורות, המגלמת את מושג האחדות הנוצרית של אירופה, היא האפיטרופוס של המדינה הצלבנית, והיא נוקטת עמדה ואף מתערבת בענייני המדינות הצלבניות, בענייני שליטי המדינה והנסיכויות. אליה פונים הצלבנים בבקשת עזרה, ממנה יוצאות הקריאות לעזרה לצלבנים, הן במסעות הגדולים הן במסעות הקטנים, היא הדואגת למשלוח־כספים מתמיד מזרחה, ובמאה השלוש־עשרה אף עושה נסיונות רציניים לספק כוח־אדם למדינות המתמוטטות. האפיפיורות קשורה למדינה הצלבנית יותר מכל גורם אחר באירופה. אך אין האפיפיורות פועלת לטובת הצלבנים ומדינתם באמצעיה היא. פעולתה מבוססת על גיוס אמצעים כספיים וכוחות אנושיים ברחבי אירופה כולה, והעמים הנוצריים הם בעצם המספקים את האמצעים הדרושים לקיומה של המדינה הצלבנית. אבל האפיפיורות יכולה לפנות אליהם בתביעותיה בשם האידיאל הנוצרי ובשם השותפות הנוצרית, שהיא טוענת להיות ביטויה העליון והמושלם ביותר.

השינוי שחל במעמדה של האפיפיורות במשך המאה השלוש-עשרה קיצץ בהכרח בכוחה הריאלי. ואם היו עדיין מסעי-הצלב אחד התחומים המועטים שהאפיפיורות מסוגלת להפעיל למענם את אירופה כולה, באה התדרדרות האידיאולוגיה הצלבנית וציננה את ההיענות האירופית. אף המסד הרגשי, שעליו יכלה האפיפיורות להשעין את פניותיה לעולם הנוצרי, מתערער ללא תקנה. אירופה נבנית והולכת על רגשות חדשים, את מקום הרגשת השותפות הנוצרית, ותחושת האחיות לגורל הצלבנים ומדינתם הנובעת ממנה, יורשות שאיפות אחרות, היונקות מהרגשת האחדות הלאומית ותחושת השוני הלאומי הנובעת ממנה, אם גם נשמרת המסגרת הכללית של הנצרות.

המדינה הצלבנית במאה השלוש-עשרה מופיעה מעתה נוכח כלל המדינות באירופה כאנאכרוניזם. היא המדינה היחידה שאין בה לא ליכוד על בסיס לאומי ולא שושלת-מלכות קבועה שעשויה לעורר ולהבטיח לויאליות דוגמת השושלות האירופיות. אם בתחילת המאה השתים-עשרה אין המדינה הצלבנית נבדלת מן המדינות האירופיות, ואדרבה, נקודת-המוצא של התפתחותה מסייעת לצלבנים לליכוד יתר מאשר באירופה, הרי עתה, בזמן שהמלוכות מתגבשות והולכות באי-רופה, נעלמת במדינה הצלבנית כל מסגרת מדינית ריבונית, ונשארת המסגרת הפיאודאלית, שצלבני המאה השלוש-עשרה הביאוה לקצה גבולה ההגיוני. בתקופה שבה מדובר באירופה על אנגלים, קאשטיליאנים, צרפתים כבני-עמים מיוחדים, וביטויים אלה חופפים מכלול הרגשות וזכרונות, ממשיכה המדינה הצלבנית את חייה באותו מסלול שבו התחילה אותו, היינו מסלול כלל-נוצרי על-לאומי. היא לא יצרה לא 'לאום צלבני' ולא 'לאומיות צלבנית'.

חוסר לאומיות צלבנית החליש את המדינה מבפנים, ההתפתחות המנוגדת באירופה החלישה אותה מבחוץ. שום מדינה אירופית, בגיבושה הלאומי החדש, לא ראתה בצלבנים אבר מגופה ועצם מעצמותיה. רק זכרונות היסטוריים, מעוטרי אגדה, קשרו אותם. אמנם, לחשה עוד בלבבות הרגשת-חובה, חובת-המצפון, וזו מוצאת ביטויה לעתים בצוואות השליטים, המנחילים מהונם למדינה הצלבנית. אך הרגשת-חובה זו אינה מעיקה ביותר. פה ושם נשמעים כבר בתחילת המאה השלוש-עשרה קולות האומרים לשליטים, שמוטב לכם להישאר בבית מאשר לנדוד מזרחה, שכאן האינטרס האמיתי שלהם, ולא רק אינטרס תועלתני, כי עמיהם דורשים מהם דאגה וטיפוח, והיציאה מזרחה היא בחינת הזנחת חובתם הקדושה. העמים הצעירים באירופה, בהנהגת שליטיהם, מכוונים מרצם לאפיקים חדשים של שינויים חברתיים, המגיעים לשיאם ברבע האחרון של המאה השלוש-עשרה, ולשינויי משטר, הנרמזים כבר באופק כל מדינות אירופה ואשר ימצאו ביטויים בהקמת

תנועת מסעי־הצלב והמדינה הצלבנית

הפארלאמנטים המעמדיים. המדינה הצלבנית מצאה עצמה, נוכח התפתחויות אלה, מבודדת בתוך העולם הנוצרי. רק הקיסרות והאפיפיורות, שני מוסדות שהיו שייכים לתקופה הקודמת, מסוגלים היו לשמש גשר בינה ובין אירופה. ואולם שני מוסדות אלה איבדו את כוח השפעתם על המדינות האירופיות שלבן רחק ממשי מות כלל־נוצריות כדי להתמסר לבניין עתידן הלאומי.

להתפתחות החברתית והמדינית של עמי אירופה הקבילה התפתחות כלכלית, שאף היא השפיעה בעקיפין על התייחסותה של אירופה למסעי־הצלב ולמדינה הצלבנית. במאה השלוש־עשרה מגיעה אירופה לשיא התפתחותה העירונית ול־מאכסימום של התרחבות שטח־מחייתה החקלאי. העלייה הדימוגראפית של אירופה משלהי המאה האחת־עשרה, שמילאה תפקיד חשוב בהתגייסות ההמונים למסע־הצלב הראשון, נמשכה ללא הפסק כמעט מאתיים שנים שלמות. צצו מאות ערים ועיירות, אלפי כפרים, ורבבות הקטארים הוצאו מצל יערות עבותים או ממימי ביצות ונפתחו על־ידי מחרשות האיכרים המתיישבים בכפרים החדשים או בשטחי־הבור שליד הכפרים העתיקים. התפתחות כלכלית רבת־עוצמה זו, שאירופה לא תדע דוגמתה עד תקופת המהפכה התעשייתית, דרשה כוח־אדם וזרועות־עבודה. המצב הכלכלי השתפר והלך, ותוצאות השיפור הורגשו הפעם אף בשכבות העניות ביותר. מצרכים שהיו עד עתה נחלת שכבות מסוימות הפכו לנחלת כול. לאירופה היתה הרווחה, ולבעלי כישרון ויוזמה נפתחו אפשרויות שלא היו קיימות עד עתה, הן בשטחי ההתיישבות החדשה, הן בתחומי הערים, הן במקצוע המסחר המקומי, בספנות ובמסחר הבינלאומי. אירופה המתעשרת והמתרחבת ספגה כל כוח־אדם שעמד לרשותה. רק בסוף שנות השמונים ייראו הבקיעים הראשונים, שיחריבו במאה הארבע־עשרה והחמש־עשרה את ההישגים הכלכליים של הדורות הקודמים. במצב הזה לא נמצאו לה לאירופה ידיים עובדות ליצוא. בדרך כלל מתעלמים ההיסטוריונים מחשיבותו של עניין זה, התופס, לדעתנו, מקום חשוב במכלול הסיבות שקירבו קיצם של מסעי־הצלב ושל המדינה הצלבנית. ואולם הדבר היה ידוע לבני התקופה של מסעי־הצלב. המדינה הצלבנית אבדה מחוסר כוח־אדם להחזיק בה.

כבר אחרי קרב חטיין, במסע־הצלב השלישי נשמעים קולות ברורים המצביעים על כך, שהחברה הצלבנית לא תהיה מסוגלת להחזיק בארץ. באותו רגע דראמאטי, כשהחליט ריצ'ארד לב־האריה לעלות על ירושלים, ניתנה לו העצה — וזו ניתנה לו על־ידי המומחים בידיעת הארץ, המיסדרים האביריים, — שאפילו תיכבש ירושלים, לא יימצא כוח מספיק במדינה כדי להחזיק בה. טענה זו לא היתה אף בדורו

של ריצ'ארד לב־האריה מופרכת מיסודה, היא נעשית חמורה יותר תיכף אחרי קימום הממלכה השנייה, ומאז היא חוזרת ונשנית בקביעות עד סוף ימיה של המדינה הצלבנית. הקזת־הדם הגדולה של חטין, שהשמידה את כל הכוח הלוחם של המדינה וכחלק חמישי או רביעי מכלל התושבים, כשכיבושיו הנוספים של צלאת אדין מביאים כליה על שרידי היישוב, לא אוזנה עוד לעולם. והרי הכרח היה למלא את החסר באוכלוסין ובכוח צבאי, כדי שיהא קיום למדינה. שיטת האדמה החרוכה שנקטו בה צלאת אדין, אלמלך אלמועט'ם ואחרים, ואחרון אחרון בִּיֶּבֶרס ממצרים, שהפכה שדות ובוסתנים לשממה, הצריכה השקעת כספים וכוח־אדם לרוב, שיהיו מסוגלים לקומם את ההריסות ולהבטיח חיים לתושבי המדינה. מסע־צלב, ואפילו מסע־צלב מתמידים לא היו מסוגלים מעיקרם לפתור שאלה מרכזית זו לגבי עתיד המדינה. מסע־מלחמה אלה עשויים היו להועיל אף להכריע בפעולות צבאיות המכוונות לדחוק את רגלי האויב ולהרחיב את גבולות המדינה בדרך השתלטות על מבצרים וערים. ואולם הניסיון הראה, שהמישקע האוכלוסי ששרד מכל מסע (אף הראשון, אם כי אופיו היה שונה מן האחרים) היה דליל למדי. רוב־רובם של משתתפי המסעות היו חוזרים למולדתם האירופית, ורק מיעוט קטן היה משתקע בארץ. האוכלוסיה הפראנקית של ארץ־ישראל יותר משגדלה ממסע־הצלב גדלה מן העלייה שבין המסעות הגדולים. אין ספק שהערכה זו נכונה לגבי ה'בורגנים' הפראנקים, ואולי במידה פחותה במקצת לגבי האלמנט האבירי, אלה האבירים הפשוטים שבאו לעתים בלוויית אצילים במסעים הגדולים. ואולם העלייה המתמדת, שרק היא יכלה להבטיח פוטנציאל אנושי שיחזיק ויישב את הארץ, נצטמצמה והלכה במאה השלוש־עשרה ובמחציתה השנייה הגיעה למצב קיפאון גמור.

בשביל תעמלני מסע־הצלב כמו ז'ילבר מֶטורֶנִי, המשיאים עצות לגריגוריוס העשירי, עדיין מופיעה בעיה זו כבעיה צבאית גרידא. העיקר הוא, לדעת ז'ילבר, להבטיח פוטנציאל צבאי קבוע למדינה הצלבנית. 'יש להטיל מס כללי; יושכרו חיילים שכירים, המתחדשים מדי פעם בפעם, בקביעות יישארו בארץ, יילחמו את מלחמות האדון ואת עניין הכנסייה'²⁵. ואף הומברט דה רוֹמאנס משיא עצה דומה: 'ייקבע שלאלה המצויים "מעבר־לים" והמסוגלים למלחמה, הן אנשי כנסייה הן אחרים, יש להוסיף כמות כזו של לוחמים, הן פרשים הן רגלים, שבקביעות יהיו באותו מחנה. וכך יש לקוות שאנשינו יוכלו תמיד להתגבר על הסאראצנים... במות אחדים... תמיד יבואו במקום אחרים'²⁶. לשניהם ברור אפוא שאין שרידי

²⁵ ר' למעלה, הע' 4 : 40, *Op. cit.*

²⁶ שם, 205, *Humbertus de Romans, op. cit.*

תנועת מסעי-הצלב והמדינה הצלבנית

המדינה הצלבנית מסוגלים להגן על עצמם, ובטחונה ועתיקה תלויים באפשרות של החזקת צבא-קבע אירופי במדינה, שכל אבידותיו תאונה על-ידי הזרמת כוחות נוספים מאירופה. כוח צבאי זה הדרוש להחזקת המדינה אינו גדול לפי מושגנו שלנו. ביועידת ליון (1274) יציע חִימָה (יעקוב) מארגון לשלוח 500 אבירים 2,000 רגלים לארץ-ישראל. מספר זה תואם את הפוטנציאל הצבאי של המדינה הצלבנית לפני קרב חטין. בדומה לכך יש לדאוג להקמת צי צלבני, שעזיין לא היה במציאות. חִימָה מארגון מצביע על כך, שלנוצרים ישנה עדיפות ימית על המוסלמים, וחובה לנצלה. כמובן שגם צי זה ייבנה, ומלחיו וקברניטיו יגויסו באירופה ולא במדינה הצלבנית, חסרת אמצעים וכוח-אדם הדרושים לכך.²⁷

אמנם, השאלה הכללית של יישוב הארץ לא נעלמה מהומברט דה רוֹמָאנס. 'יש האומרים: בזמן שאנו מנצחים אותם (המוסלמים) והורגים אותם, אנו שולחים אותם לגיהנום, וזה נראה להיות נגד עקרונות האהבה. וכאשר אנו רוכשים את אדמותיהם אין לנו מי שיישב אותן ויעבדן, הואיל ואנשינו אינם רוצים להישאר בארצות ההן. וכך אין לראות פירות לא רוחניים לא חומריים, לא בעולם-הבא, ולא בעולם-הזה מן הכיבוש ההוא'. גורל נשמותיהם של המוסלמים אינו מדאיג ביותר את הומברט דה רוֹמָאנס, שלא כרוֹגֶר בייקון, החולם על מיסיון בין בני האיסלאם. 'ההשגחה האלוהית', הוא כותב, 'יפה נזהגת בהם, כיוון שמוטב להם למות בהקדם מאשר במאוחר בשל החטאים, אשר כל עוד הם חיים מתרבים והולכים'. ואולם השאלה השנייה, בעניין יישובה של ארץ-ישראל, זוכה אצל הומברט לתשובה מעניינת. 'אם אין לנו כרגע מי שיישב את האדמות הנרכשות, בכל זאת יש לקוות, שלאט יזרמו לשם נוצרים מסיבות שונות, אם הם ישלטו בארצות ההן. וכן אם יהיו לאנשינו שם מקומות מבוצרים, אותם סאראצנים והן גם יוונים רבים והן אחרים של אותה אומה יישארו מרצון תחת שלטוננו ויעבדו את האדמות ויהיו לנו למשלמי-מס. וכך הוא באכאיה וביוון'²⁸. אין ספק שהומברט ידע, כפי שיוצא מדבריו, את המצב לאמיתו. העלייה לארץ-ישראל נתדלדלה, או אף נפסקה לחלוטין. אפילו המסעות הגדולים לא השאירו אלא מישקע דל של תושבים. רוב המשתתפים חשבו כאותו משורר גרמני, שנפגע על-ידי דוברי

27 החלטות ועידת ליון השנייה. ר' H. Finke, 'Die Constitutiones pro zelo fidei des Papstes Gregor IX auf dem Lyoner Konzil'. *Konzilienstudien zur Gesch. des 13 Jahrhunderts* (Münster 1891), 113-117

28 Humberius de Romans, *op. cit.*, 196 — הכוונה למדינות הפראנקים שניסדו בשטח האימפריה הביזאנטית ובייחוד ביוון לאחר מסעי-הצלב הרביעי.

מצוות עלייה ומצוות יישובה של המדינה

הצרפתית בארץ: 'אין מקום טוב לאדם מאשר בביתו ובמחוזו'²⁹, ומחזיק אחריו הפרובאנסאלי פירולס: 'ראיתי את נהר הירדן, ראיתי את הקבר, ואני מודה לך אלוהי אמת, אדון האדונים, שהראתני את הארץ הקדושה בה נולדת; מראה זה מילא לבי שמחה. ועתה אינני מבקש אלא ים נוח ורוח טובה, אנייה טובה ומלחים טובים להובילני במהרה למארסיי. משם אומר שלום לצור, לעכו ולטריפולי, להוס-פיטאל, לטמפלארים ולימו של רולאן'³⁰.

תשובתו של הומברט דה רומאנס, שאך תיכבש הארץ תזרום אליה עלייה, ספק גדול אם היתה תשובה כהלכה. אף הומברט עצמו מפקפק בה ושם מבטחו בכך, שהאוכלוסייה המקומית, המוסלמית והנוצרית-יוונית, תקבל על עצמה את השלטון הפראנקי ותקיים את היישוב. ייתכן שמצבם של המוסלמים והנוצרים המקומיים תחת שלטון הפראנקים היה מבחינה כלכלית טוב יותר מאשר תחת שלטון המוסלמים. ואולם מוסלמי הארץ היו מוכנים בכל זאת לסייע לבני דתם שמעבר לגבולות המדינה הצלבנית, והנוצרים המקומיים התקוממו נגד הכנסייה הלאטינית, שביטלה או דיכאה את מעמד אנשי כנסייתם, ונחשבו כמשתפי-פעולה עם המוסלמים, או לפחות כנוטים לשלטון מוסלמי.

אכן, זו היתה הבעיה המרכזית של המדינה והסיבה העיקרית למפלתה. הצלבנים שלטו בארץ, אך לא נאחזו בה היאחזות של ממש. הם קיימו בגופם את מצוות העלייה לארץ-ישראל, אך לא קיימו את מצוות יישובה. הם היו מסוגלים ליצור מחנות אדירים, להראות גבורה במלחמה ובכיבוש, אך לא הצליחו, אם כי ניסו, ליצור משקע-אוכלוסין פראנקי קשור בארץ, פשוטו כמשמעו, שכבת מתיישבים חקלאיים שליטי האדמה ויבוליה. כך היה המצב אף במאה השתיים-עשרה, אלא שזרם-עלייה מתמיד קיים פוטנציאל דימוגרפי וצבאי שמילא את החסר. במאה השלוש-עשרה פסקה עלייה זו. אם יוצא אדם מאירופה מזרחה והמניע הוא כלכלי, הרי הוא יוצא לקפריסין, שאך נפתחה לפני יוצאי אירופה, מנסה כוחו בקיסרות הרומית של קושטא קצרת-הימים, עולה להתיישב בשטחי הפילופונס ויוון. ארץ-ישראל אינה מבטיחה שכר כלכלי בעולם הזה, והבטחותיה לשכר טוב בשמים שוב אינן קוסמות ללבבות.

Neidhart (1218/1219), éd. Colleville, *op. cit.*, 83 29

Peirols (1222) éd. C. Fauriel, *op. cit.*, 132 30

היהודים בממלכת-ירושלים השנייה

כשלון מסעי-הצלב ותגובת הנצרות. התגובה היהודית. עליות של ראשי העדה וחכמיה במאה הי"ג. התחדשות היישוב היהודי בארץ-ישראל. הריכוזים היהודיים בגליל. המרכז ב'מדינת צפת'. נסיונות היאחזות בירושלים. היישוב היהודי בצור. המרכז הגדול בעכו. הוויכוח הראשון על כתבי הרמב"ם. הוויכוח השני ופילוג הקהילה.

עם תמוטת האידיאולוגיה של מסעי-הצלב, משנתגלתה התדרדרותם המוסרית ושימושם ככסות-עיניים לשאיפות פוליטיות, כנסייתיות וחילוניות, וקמו עוררים על שליחותם האלוהית, על היותם רעיון ומפעל הרצויים לאלוהות, ומשפשטו רעיונות המיסיון בדרכי שלום — נסתם הגולל על האפשרות להניע את אירופה למסע-צלב כללי למזרח. ואם לגבי מסע-מלחמה, שנושאו העיקרי שכבת הלוחמים של המערב כך, קל-וחומר לגבי העלייה הרגילה של השכבות העממיות, שרק הן היו מסוגלות לספק בסיס מוצק לפיראמידה מדינית ולחברה המסוגלת לשאת את עצמה. לא נעדרו כמובן עולי-רגל, שבאו לנגוע בשרידי-הקדושים, או להתפלל במקומות המקודשים לנצרות, אך אלה לא חסרו בכל הדורות, ולא הם מסוגלים היו להלהיב את אירופה למסע-צלב, או לספק למדינה הצלבנית המתמוטטת את אוכלוסייתה. אותה שעה שחרב מעיין ההתלהבות בנצרות ונסתמו אפיקי העלייה לארץ-ישראל, מתגלית תופעה הפוכה בחיי קהילות היהודים באירופה. המאה השלוש-עשרה, ולמעשה התקופה המתחילה עם כיבושי צלאח אדין והנמשכת עד נפילתה של עכו בשנת 1291, כלומר כל תקופת 'הממלכה השנייה', עומדת בסימן התעוררות לעלייה ולהתיישבות יהודית בארץ-ישראל. אמנם, אין לומר שהתעוררות זו היא העניין המרכזי של תולדות ישראל במאה השלוש-עשרה. פעולת הקודיפי-קאציה של היהדות מכאן ועליית זרמי מיסטיקה חדשים מכאן, חישול הארגון הקהילתי של פזורי ישראל והתגברות הגזירות והרדיפות, חילוניות, כנסייתיות

תגובת היהדות למפלת הצלבנים

ושל תנועות עממיות, שתסתיימנה בגירושים הגדולים במערב אירופה בסמוך לנפילתה של עכו — הם המעמידים את עיקרה ורובה של המאה הזאת בתולדותינו. ואולם בתוך קול־ענות המאורעות נשמעים ברמה גם קולות ברורים ליישוב ארץ ישראל על־ידי יהודים, ואפילו רעיונות על שיבת־ציון בעזרת מלכויות. אמנם, מיום חורבן הבית לא היה בתפילה ובשאיפה לשיבת ציון משום חידוש, אלא שבין 'והשיבנו לציון עירך', הנאמר כדברי יהודה הלוי 'כצפוף הזרזיר', והאמונה בקיבוץ גלויות בימות־המשיח ובין הניסיון הממשי לעלות ולהתיישב בארץ־ישראל רב המרחק. במאה השלוש־עשרה נשמעים במשכנות הגולה קולות הקוראים למעשים של עלייה והתיישבות, וקולות אלה נשזרים מעתה במסכת המחשבות והערגונות של יהדות התפוצה. אם שר גדול משוררנו 'לבי במזרח ואנכי בסוף מערב', ולא עלה; אם נגע הרמב"ם בחוף הארץ¹ והתיישב במצרים, ולא מנה את ישיבת ארץ־ישראל בכלל מצוות־עשה בדורו; אם כתב אחד מבעלי־התוספות בשלהי המאה השתים־עשרה 'דעכשיו אינה מצוה לדור בארץ־ישראל, כי יש כמה מצוות התלר יות בארץ וכמה עונשים דאין אנו יכולים ליוהר בהם ולעמוד עליהם'², הרי במאה השלוש־עשרה התחילו נשמעים קולות אחרים, אף באים מעשים בעקבותיהם.

שינוי זה בהלך־הרוח שבקהילות הגולה קשור בוודאי במידה רבה בשינוי לרעה במעמד היהודים תחת יד הנצרות באירופה. חקיקה כנסייתית כגון זו של ועידת לאטיראן הרביעית, הפיכת היהודים, להלכה ולמעשה, ל'עבדי־אוצר־המלוכה' בקיסרות הגרמנית, שריפת התלמוד בצרפת, הוויכוחים הדתיים בספרד ובצרפת, עלילת־הדם ועלילת 'לחם־הקודש', רדיפות כלליות ורדיפות מקומיות שמתגברות בכל מקום — כל אלה דוחקים ומורידים את מעמד היהודים בסולם החברה. אם נשמעים קולות רשמיים (פרידריך השני, גריגוריוס התשיעי, אינוצנטיוס הרביעי) של הגנה, הרי הם לעתים מעורפלים ותמיד כורכים הגנה והשפלה בנשימה אחת. רקע כללי זה מסביר בוודאי במידה מסוימת את התעוררות הרעיון והשאיפה של עלייה לארץ־ישראל. ואולם נראה לנו, שמבחינת הרקע הזה של גזירות ורדיפות אין המאה השלוש־עשרה שונה מן הדורות הקודמים או הדורות הבאים אחריהם אלא בכמות ולא באיכות. מה שמיוחד מאה זו הוא, לדעתנו, הניסיון ההיסטורי הגדול שנתנסו במאה השלוש־עשרה החברה הנוצרית והחברה היהודית: כשלון מסעי־הצלב!

בשעה שהנצרות עומדת משתאה לדעת פשר הכישלון והיא מתחילה להטיל ספק בעצם כשרותו של רעיון המסע ובעצם חשיבותה של שליטה פיסית ב'כנסיית־

1 הרמב"ם מזכיר את פגישתו עם ר' יפת בן אליהו הכהן. ר' 'ציון' יא (תש"ו), 25.

2 תוספות כתובות ק"י ע"ב.

הקבר' — עמדה כנסת ישראל מול אותה תופעה ומצאה לה הסבר על-פי דרכה. מסעי-הצלב הוכיחו שאין שום גוי ראוי ומסוגל להתנחל בארץ-ישראל, הארץ שהובטחה לאברהם, יצחק ויעקב ולזרעם אחריהם.

בראש המדברים של מחשבת העלייה לארץ-ישראל עומד ר' משה בן נחמן. להט חדש נשמע מדבריו בעניין זה, והדי הניסיון ההיסטורי שזיעזע את עולם ימי-הביניים, הנוצרי והיהודי כאחד, בוקעים ועולים מהם. בפירושו לפסוק 'ושממו עליה אויביכם' (ויקרא כו, לב) אומר הרמב"ן: 'היא בשורה טובה, מבשרת בכל הגלויות, שאין ארצנו מקבלת את אויבינו. וגם זו ראייה גדולה והבטחה לנו, כי לא תמצא בכל הישוב ארץ, אשר היה (= היא) טובה ורחבה, ואשר היתה נושבה מעולם, והיא חרבה כמוה. כי מאז יצאנו ממנה לא קבלה אומה ולשון, וכולם מש-תדלים להושיבה ואין לאל ידם'.³ ובסוף פירושו לתורה יחזור הרמב"ן על הרעיון הזה בתארו את הפוריות הטבעית של הארץ, שהיא בניגוד גמור לשממתה: 'ורבה העזובה בקרב הארץ השמנה והרחבה, כי הם אינם הגונים לך וגם את אינך ראוייה להם'.⁴ זהו הלקח ההיסטורי הגדול של כשלון מסעי-הצלב: אין ארץ-ישראל מקבלת שום אומה ולשון, אלא שמורה היא לבניה.

אך הלקח העולה מן הניסיון ההיסטורי של מסעי-הצלב אינו שלילי גרידא, היינו, שהארץ תישאר שוממה עד אשר ישיב אלוהים את נדחי עמו לארצו. מצוות העלייה ומצוות יישובה של ארץ-ישראל נמנות במחשבת הרמב"ן במניין מצוות-עשה בדורו. בהשגותיו על ספר המצוות לרמב"ם אומר הרמב"ן: 'מצוה ד' — שנצטוינו לרשת הארץ אשר נתן האל יתעלה לאבותינו, לאברהם, יצחק וליעקב, ולא נעזבנה ביד זולתנו מן האומות או לשממה'. ובהמשך דבריו הוא כותב: 'נצט-וינו בכיבוש בכל הדורות. אומר אני, כי המצוה שחכמים מפליגים בה והוא דירת ארץ-ישראל... וכל הוא ממצות עשה, הוא שנצטוינו לרשת הארץ לשבת בה. אם כן היא מצות עשה לדורות, מתחייב כל אחד ממנו ואפילו בזמן גלות'.⁵ ולא ייפלא אפוא שהרמב"ן מבליט את המאמר בספרי: 'ישיבת ארץ-ישראל שקולה כנגד כל המצוות שבתורה'.⁶ והוא גם קיים בגופו מה שדרש להלכה.

3 פירוש התורה לרמב"ן מהד' שעוועל (ירושלים תש"ך).

4 ר' דינבורג, ישראל בגולה כרך ב, ס"א, 180 ושם שאר המקורות הנוגעים לענין.

5 השגות הרמב"ן על ס' המצוות לרמב"ם (ירושלים תרפ"ו), מצוה ד'; ור' ב. דינבורג, ישראל בגולה, כרך ב, ס"א 476. הרמב"ן מביע אותו רעיון בפירושו לבמדבר לג, נג: "והורשתם את הארץ וישבתם בה כי לכם נתתי את הארץ לרשת אותה" — על דעתי זו מצות עשה היא'. ובכך הוא דוחה את פירושו של רש"י ופירושו של הרמב"ם, שאין זו מצוות עשה אלא הבטחה.

5א ספרי, פרשת ראה, כ"פ. הרמב"ן בפירושו לויקרא יח, כה:

יהיה אמנם בכך משום הכללה מפליגה אם נניח, שכל העליות לארץ-ישראל נבעו מתוך אולתו מעיין של התעוררות ואמונה כשל הרמב"ן. אך נוכח העובדה של זרם-עלייה מתמיד וגדול, הן בהשוואה למאה השתים-עשרה והן בהשוואה למאה הארבע-עשרה, שנמשך למעשה עד תקופת הגירושים בספרד, נדמה שלא נטעה אם נסיק על שינוי מכריע ביחס הגולה אל ארץ-ישראל. זרם-העלייה המתגבר הזה הוא שהביא לידי חידוש היישוב היהודי בארץ-ישראל, וירושלים, צור ועכו נעשות, אם גם לזמן קצר, למרכזים יהודיים בעלי-מעמד בעולם היהודי במאה השלוש-עשרה.

תופעות מסוימות אופייניות לתנועת עלייה זו וחידוש היישוב בארץ-ישראל. הראשונה והחשובה בהן היא העובדה, שבעליות אלה משתתפת המנהיגות היהודית. אין זו עלייה של שכבות עממיות בלבד, אלא עלייה של גדולי-תורה, שנתנו את האות ועוררו רבים לעלות בעקבותיהם. שמות שכתבו פרק מזהיר בתולדותינו בגולה, כר' שמשון משנץ, ר' יחיאל מפריס, ר' משה בן נחמן, ר' מאיר מרוטנבורג עומדים בראש העולים או המתעתדים לעלות לארץ-ישראל. ונלווית לתופעה זו תופעה אחרת ומעניינת, והיא שעלייה זו היא בעיקרה עלייה מארצות הנוצרים, ובמיוחד צרפת, ספרד (הנוצרית), ואולי אף גרמניה. לעומת זאת אין אנו שומעים על עלייה מהארצות השכנות של ארץ-ישראל, מלבד מקרים בודדים, בדורם של הרמב"ם, אברהם בנו ודוד נכדו. נצחון האיסלאם על הצלבנים, שנצטייר ליהודי ארצות הנוצרים כמפלת צריהם ואויביהם, אפשר לא נצטייר כמבטיח ישועה ליהודי ארצות האיסלאם. נתחזקה בכך המגמה, שכבר התבלטה במאה השתים-עשרה⁶, לשינוי הרכבו של היישוב היהודי בארץ-ישראל; יהודי המזרח היו עיקרו של היישוב הזה עד ערב מסעי-הצלב, מה שאין כן במאה השלוש-עשרה. השימוש בשפה העברית במקורותינו הנוגעים לארץ-ישראל, במקום הערבית של הדורות הקודמים, מסייע להנחה זו. והתופעה השלישית החשובה היא העובדה, שעיקרו של היישוב החדש מסתגל לתנאי-הכלכלה הקיימים בארץ ומתרכז בשטחים שתחת יד הצלבנים, כלומר ראשית-כול בנמל הגדול של הארץ בעכו, ונסיונות של היאח-זות בירושלים לרוב אינם מוכתרים בהצלחה, אף גורמים לפעמים לירידה מארץ-ישראל לאירופה.

לא תמיד מסוגלים אנו לזהות את מניעיהן של העליות השונות המתפשטות על פני המאה השלוש-עשרה. אלה שונים, כנראה, מעלייה לעלייה ומעולה לעולה, אם כי סבורים אנו, כפי שצינו למעלה, שבדרך כלל קיים במאה השלוש-עשרה הלך-רוח חדש במשכנות ישראל, שדברו העיקרי הוא הרמב"ן.

6 ר' כרך א, עמ' 430.

היהודים בממלכת-ירושלים השנייה

סופר כבר למעלה שעם כיבוש ירושלים על-ידי צלאח אדין נאחזו קהילות ישראל, הן מאשקלון הן מאירופה והן ממגרב, בעיר הקודש. הראשונים עברו אליה עם חורבנה של אשקלון, ובאשר לעלייה שבאה מצפונה של אפריקה המערבית מני-חיים שהיא קשורה בהתחדשות הרדיפות שם על-ידי אבו יוסף יעקוב אלמנצור ובנו מחמד אנאצר, שתחילתן בשנת 1198 ושנמשכו שנים-מספר⁷. ההיאחזות בירושלים מאשקלון וממגרב נעשתה, כנראה, על-ידי קבוצות יהודים, ואולי אף קהילות שלמות, מכל-מקום דבר זה ודאי לגבי הקהל השלישי שנאחז בירושלים, 'קהל הבאים מארץ צרפת', כדברי אלחריזי, 'ובראשם ר' יוסף בן הרב ר' ברוך... ואחיו החכם ר' מאיר'⁸.

שמו של ראש עדת 'הצרפתים' בירושלים ר' יוסף ב"ר ברוך ושם אחיו ר' מאיר מקשרים את הקהילה 'הצרפתית' שבירושלים לעלייה הגדולה שיצאה מאירופה בשנים 1209—1211 לארץ-ישראל. יוסף אבן וירגא בעל 'שבט-יהודה' מספר על-פי מקור קדום יותר: 'שנת קע"א העיר השם את רבני צרפת ורבני אנגלאטירא ללכת לתוך ירושלים, והיו יותר משלש מאות וכבדם המלך כבוד גדול ויבנו (להם) שם בתי כנסיות ובתי מדרשות. גם רבינו הכהן הגדול רבינו יהונתן הכהן הלך לשם ונעשה להם נס והתפללו על הגשמים ונענו ונתקדש שם שמים על ידם'⁹. לפנינו אפוא עלייה המונית, עלייה מאורגנת בהשתתפות המנהיגות של הקהילות, רבני קהילות צרפת ואנגליה, כי אין הכוונה לעלייתם של שלוש מאות רבנים ממש, כפי שנכתב לעתים, כיוון שמאורע כזה בוודאי היה משאיר רישומו אף במקורות אחרים של התקופה¹⁰. עלייה זו באה כאמור מצרפת ומאנגליה, אך אין הכוונה כנראה לאנגליה גופה, אלא לשטחי צרפת הדרומית-מערבית שבשל-טונם של הפלאנטאג'נטים האנגלים בזמנו של ג'והן מלך אנגליה¹¹. אמנם, אין זה מן הנמנע שאף יהודי אנגליה עלו באותה תנועה לארץ-ישראל. כד-ברונזה מפורסם מן המאה השלוש-עשרה ועליו כתובת עברית, אולי הוא נדבתו של ראש

7 ר' ב. דינבורג, ישראל בגולה, כרך ב, ס"א, 112—113. ור' י. מ. טולידאנו, נר המערב, 34 ואילך.

8 תחכמוני, שער מה, מהד' קמינקא, 353.

9 שבט-יהודה, מהד' ע. שוחט, קמ"ו.

10 גם המובא על-ידי נ' וירגא אינו מצדיק הנחה זו.

11 יושם לב לכך שאחרי שנת 1204 נצטמצם שטח השליטה הפלאנטאג'נטית בצרפת לשטח-חיים דרומה מן הלוואר. אמנם טען א. נ. אדלר ב 71—70, *REJ.*, t. 85 (1928), וכן E.N. 37, *Adler, London (Philadelphia 1930)*, שהכוונה לרבני אנגליה ממש, ואולם אין סימוכין לדבר. טענתו ש'קלצון' היא קולצ'סטר (Colchester), אינה עומדת בפני הבי-קורת. הכוונה לקליסון (Clisson), והכתיב 'קליצון' אף מצוי במקורות. ר' א. אורפק, בעלי-התוספות, 266, הערה 4 ור' עוד להלן.

קהילות אנגליה, 'הארכיפרסביטר' יוסף מלונדון, לבני-קהילתו, כשנדר לעלות לארץ-ישראל¹².

מתקבל הרושם שהעלייה הגדולה הזאת נערכה בשני שלבים או בשתי קבוצות, שהראשונה אפשר שיצאה כבר בשנת 1209 (או 1210) את אירופה ונחתה בעכו. בראשה עמד ר' יהונתן בן דויד הכהן מלונדון שבדרום-צרפת, ממעריצי הרמב"ם. בקבוצתו נמצאו סעדיה וטוביה, שאין אנו מכירים אותם ממקום אחר, ור' שמואל ב"ר שמשון אשר תיאר את המסע. לצערנו לא נשתמר תיאורו במקורו, אלא קיצורו, ואף הוא משובש למדי ועיקר עניינו 'קברי-אבות' ברחבי הארץ, ורק פה ושם נשתמרו גם ידיעות-מספר על היישוב היהודי בארץ בתחילת המאה השלוש-עשרה¹³.

זמן-מה לאחר-מכן יצאה קבוצה אחרת מצרפת, והפעם צרפת המרכזית והצפון-נית, לארץ-ישראל. קבוצה זו עברה במצרים ונפגשה עם ר' אברהם בן הרמב"ם, ואולי היתה אף היא מפוצלת, כיוון שר' אברהם בן הרמב"ם נפגש רק עם מקצת העולים¹⁴. ודאי שעבר דרך מצרים ר' יוסף בר' ברוך קליצון (קלצון), ויש להניח שעבר אתו גם אחיו ר' מאיר בר' ברוך. שני האחים השתקעו בירושלים, והם מן המועטים בין אישי ארץ-ישראל, שלשונו החדה של אחריוזי מפזרת להם שבחים¹⁵. יחד אתם, או בסמוך לזמן עלייתם עלה לארץ גדול בעלי-התוספות 12 'כד-הבודליאנה' המפואר נושא את הכתובת: 'הנדר יוסף בן הק' ר' יחיאל זצק"ל, המשיב ושואל לקהל כהואל כדי לחוות פני אריאל (= ירושלים), בכתב דת יקותיאל (= משה) וצדקה תציל ממות'. הכד נתגלה בסוף המאה הי"ז. ר' צלום ב- *Catalogue of an Exhibition of Anglo-Jewish Art and History held at the Victoria and M. Margoliouth, Vestiges of* *Albert Museum London* (1956), pl. I, no. 16 *the Historic Anglo-hebrews (sic!) in East Anglia* (London 1870), 48 יוסף (Joscé) נתמנה לתפקידו כ'ארכיפרסביטר' ב-1209. ואולי אביו ר' יחיאל, הנזכר בתואר 'קדוש', היה בין מקדשי-השם בזמן פרעות מסע-הצלב השלישי. כמוכן שאין הכתובת הוכחה בטוחה שהמדובר בנדר עלייה לארץ-ישראל.

13 ר' מהד' א. יערי, אגרות ארץ-ישראל, 75 ואילך. התיאור אינו מקורי, אלא קיצורו ורבים בו השיבושים. בזמנו (ציון תש"ו, 18) שיערתי שלפנינו שתי עליות בזו אחר זו, ובאותה דעה מחזיק-גם ידידי א. אורבך, בעלי-התוספות (ירושלים תשט"ו), 230. אורבך מעלה את ההשערה המעניינת, שאותו ר' שמואל ב"ר שמשון הוא אולי בנו של ר' שמשון משאנץ ועלה לפני אביו וכך כבר R. Röhrich, p. 45 מפיו של שטיינ-שניידר. העירוני על כך מר נתן שור. ור' עוד י. תא-שמע, עלייתם של חכמי פרובינציא לא"י, תרביץ, 38, תשכ"ט, עמ' 398—400.

14 ר' אברהם בן הרמב"ם, מלחמות ה' (הנובר תרכ"ז) 11: 'כשהגיעו חכמי צרפת אל הארץ הזאת הרב הגדול ר' יוסף ז"ל ושאר אחיו אשר נקבו בשמות, הרב ר' אברהם הזקן אביו של הגאון ר' גרשום זצ"ל ור' יוסף ור' דוד הרב הנכבד וחכמים אחרים ז"ל כמה וכמה ראינו שהיו בעלי חכמה וסברא ובינה ויראה. ושמחנו בהם ושמחו בנו ועשינו בכבודם כפי חיבותינו... ושמענו על הרב רבינו שמשון ז"ל בעל התוספות שהיה בעכו, שלא ראינו אותו מפני שלא עבר דרך עלינו'.

15 תחכמוני, שער מו: 'ומשם (מצרים) נסעתי אל ירושלים, ונפתחו לי השמים. ואראה,

היהודים בממלכת-ירושלים השנייה

בדורו, הוא ר' שמשון משנץ*, שנשתקע בעכו, ואתו עלה גם אחיו ר' יצחק. אף-על-פי שהוא נקרא לעתים 'איש-ציון' או 'איש-ירושלים', היתה דירתו כנראה בעכו, אם כי אולי ניסה תחילה להשתקע בירושלים.

זכרה של עלייה גדולה זו לא נשכח במהרה בקהילות צרפת והפכה מסורת חיה בקרב 'הצרפתים'¹⁶. ר' ברוך בר' יצחק מוורמייזא, מחבר ס' התרומה, שהוא יליד צרפת או שלמד בבתי-מדרשיה טרם השתקע בוורמס, מקדיש פרק בספרו להלכות ארץ-ישראל ונותן ביטוי לאותה הרגשה ביחס לארץ: 'אמת כי חביבה ארץ-ישראל ואשרי איש הדר בה, כי אפילו היוצאים מתוכה, יכניה וגלותו, הביאו עמהם אבנים ועפר ארץ-ישראל'. בניגוד לר' חיים הכהן, החושש שאי-אפשר בדורו לקיים את המצוות התלויות בארץ, כותב בעל ס' התרומה: 'וכל שכן הדר בה, מקיים מצוות התלויות בה, זוכה לחיות במחיצתו של הקדוש ברוך הוא'. אם נסמוך על עדות מאוחרת עלה ר' ברוך בר' יצחק לארץ-ישראל דרך האי כרתים¹⁷. דחיפה מחודשת לעלייה גדולה מאדמת צרפת ניתנה על-ידי הגזירה של החרמת ספרי התלמוד (1240) ושריפתם הפומבית. האיש שעמד בשער להגן על התלמוד נגד המומר ניקולאוס דונין היה גדול רבני צרפת באמצע המאה השלוש-עשרה, ר' יחיאל מפאריס. אמנם, לא בוצעה הגזירה בשלמותה וקהילות ישראל מצאו דרכים לעקוף עליה, אך המכה היתה אנושה מאוד ומצב לימוד התורה ירד במר-כזיו המפוארים. רדיפות והחרמות-רכוש, שבאו עקב פקודותיו של לואי התשיעי מלך צרפת¹⁸, הגדישו את סאת הפורענות. קרוב לשנת 1258 עלה ר' יחיאל מפאריס לארץ-ישראל. נראה, שבנו ר' יוסף (בשמו הצרפתי: דילשיש***) רצה לקדם את אביו ונדר לעלות לארץ-ישראל אם ישתחרר ממאסרו. ואולם אביו מנעו מזה, ושניהם עלו יחד¹⁹. אך נראה שלא רק המצב הכללי בצרפת הניע את ר' יחיאל לעזוב את פאריס. ר' אשתורי הפרחי, שכתב כחמישים שנה לאחר עלייתו של ר' יחיאל, מזכיר מסורת ש'ר' יחיאל דפריש ז"ל אמר לבוא לירושלים והוא בשנת שבע-עשרה לאלף הששי ושיקריב קרבנות בזמן הזה²⁰. הידוש

Delicieux ** Sens *

מראות אלהים, ויפגעו בי מלאכי אלהים, הם הכידי עליון, הבאים מארץ צרפת לשכון בציון. ובראשם הרב החסיד, רבי יוסף בן הרב רבי ברוך, יהי לאלהיו ברוך. ואחיו החכם רבי מאיר, בנר יכלו השכים מאיר'.

16 בכת"י אדלר 4025 נזכר אוסף מקאמות ובין החתימות: ר' יוסף בן ברוך ואחיו ר' מאיר בן ברוך מארץ אלפרנג'.

17 מובא על-ידי א. אורבך, בעלייה-התוספות, 291.

18 ר' למעלה, עמ' 322

19 מובא ע"י א. אורבך, 378, הערה 32.

20 כפתור ופרח, מהד' רא"ס לונץ. פ"א—פ"ב.

עליית הרמב"ן

עבודת הקרבנות לפני הגאולה, סמל לחידוש חיי העם בארצו — זו הכוונה שייחסו בני ארץ־ישראל (ר' אשתורי הפרחי כתב בבית־שאן בין 1316—1322) לעלייתו של ר' יחיאל מפאריס.

לא עברו אלא עשר שנים, ובשנת 1263 עלה רבן של בני הגולה, ר' משה בן נחמן בכבודו ובעצמו, לארץ־ישראל. בדומה לר' יחיאל מפאריס, שהגן על התלמוד בשערי פאריס, נפל בחלקו של הרמב"ן להגן על התורה בוויכוח עם מומר אחר, פאבלו פריסטיאני, ב־1263, בשערי בארצלונה. בשנת 1265 הואשם ב־נאס־טרוג דה פורטה*, הוא הרמב"ן, בפני בית־דין בארצלונה שגידף את דת הנוצרים ושרשם גידופיו בספרו על הוויכוח בבארצלונה. ידידיו בבית־המלכות כנראה הצילו הפעם את הרמב"ן, ואולם ביולי 1267 גזר האפיפיור קלמןס הרביעי צנזורה על ספרי־היהודים, ובאיגרת לחאימה (יעקוב) הראשון מלך אראגון נדרש המלך להעניש את הרמב"ן²¹. תלאות הזמן החישו את החלטתו של הרמב"ן לעלות לארץ־ישראל. אמונתו הלוהטת ורצונו להשתקע בארץ־ישראל, הבאים לידי ביטוי בפירושו על התורה, נתמלאו סוף־סוף, ובט' באלול ה' אלפים כ"ז (1 בספטמבר 1267) עמד הרמב"ן בשערי ירושלים החרבה. אין אנו יודעים אם עלייתו של הרמב"ן הביאה להתעוררות בקרב יהודי ספרד, אך אישיותו משכה תלמידים מן הארץ ומארצות השכנות והביאתם לעלות ואולי אף גם להשתקע בארץ.

אחרי העליות הגדולות מפרובאנס, מצרפת ומספרד הגיעה תורה של עלייה מגרמניה. עם תום שושלת השטאופים, בתקופה שבין מלך למלך ועלייתו של רודולף פון האבסבורג לכס המלוכה, הלך מצב היהודים ורע ברחבי הקיסרות. בשנות השמונים של המאה התחילה בריחה מאורגנת מארצות גרמניה, ונתיבות הבריחה הוליכו גם דרך שווייץ לאיטליה ומשם לארץ־ישראל. פקודת רודולף מהאבסבורג מדברת בפירוש על בריחתם של היהודים משפאיייר, וורמס, מיינץ, אופנהיים ווייטראו ל'עבר הים', ביטוי שבאותו הזמן הוא מציין כרגיל שרידי מדינות הנוצרים בסוריה ובארץ־ישראל²². כשיצאה פקודת הקיסר רודולף להחרים את רכוש הנמלטים היתה כבר הבריחה מערי גרמניה במלוא מהלכה. כבר חצי שנה לפניכן יצא את גרמניה גדול רבניה, ר' מאיר מרוטנבורג, שאחד ממו־ריו היה ר' יחיאל מפאריס, שעלה דור לפניכן לארץ־ישראל. אמונתו במעלת הע-

Bonastrug da Porta *

21 ר' י. בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית (תל־אביב תש"ה), 109.
22 הפקודה מ־6 בדצמבר 1286 משתמשת בביטוי (*se ultra mare transtulerint MGH*). שהוא כינוי מדינות הצלבנים, המקביל ל־*Outremer* בצרפתית, במזרח.

היהודים בממלכת־ירושלים השנייה

לייה והישיבה בארץ מצאה כבר ביטויה בתשובה מפורסמת, שבה הביע התנגדותו לעלייתם של פוחזים המזלזלים במצוות התלויות בארץ, אבל מי שהולך לשם שמים ומתנהג בה בקדושה ובטהרה אין קץ לשכרו. גם הניסיון הגדול של מסעי־הצלב מצא בו תגובה קרובה ביותר לזו של הרמב"ן: 'והיינו דכתיב "ושממו עליה אויביכם", דאפילו אומות העולם שבה אינם מצליחים מחמת שהם עוברי עברה, ועל כן ארץ־ישראל עכשיו שממה היא ואין בה עיר מוקפת חומה ומיושבת כמו בשאר ארצות'²³. עם גבור הרדיפות יצא ר' מאיר מרוטנבורג לדרכו. מקור עברי שמר לנו את סיפור התלאות שמצאו אותו בדרכו. 'מורינו ר' מאיר מרוטנבורג בר' ברוך זצ"ל שם לדרך פעמיו לעבור הים הוא וביתו ובנותיו וחתנו וכל אשר לו. ויבוא עד עיר אחת יושבת בין ההרים הרמים שקורין למבְּרִדִיש גִּיבּוּרְגָא * בל"א (= בלשון אשכנז) ורצה לישוב שם עד אשר יאספו אצלו כל העוברים עמו. והנה פתאום ההגמון הרשע יש"ו (= ימח שמו וזכרו) מבזילא רכב מרומי דרך אותו עיר ועמו משומד אחד שמו קניפסא יש"ו והכיר במורינו והגיד להגמון וגרם שהפחה מיינהר"ט מגיירץ **, שר של אותו עיר תפסוהו בעו"ה ד' בתמוז שנת מ"ו לאלף הששי ומסרוהו למלך רודאלף. ונפטר בתפיסה בעו"ה י"ט אייר שנת נ"ג לאלף הנ"ל וקבורה לא היתה לו עד שנת ס"ו לאלף הנ"ל ה' באייר לירח ואז ערה רוח נדיבה בלב נדיב אחד בק"ק ורקנבורט והיה שם הנדיב זויסקינד ווימפפען ופיזר הון עתק עד שהביאו לקבורה בקבר אבותיו ק"ק וורמישא. ואותו נדיב נפטר אחריו וקנה שביתתו אצלו'²⁴. הרי תמונה של דרכי בריחה מגרמניה דרך האלפים ללומבארדיה הצפונית. באותה עיירה לומבארדית או שווייצית, חיכה ר' מאיר מרוטנבורג עם כל בני־ביתו לבואן של קבוצות יהודים אחרות, שמפאת סכנת דרכים יצאו בזמנים שונים, ואולי אף בדרכים שונות, למקום הריכוז שממנו יוכלו לעלות ארצה. אלא שתפיסתו של ר' מאיר על־ידי השלטונות המקומיים ועל־ידי הקיסר רודולף עיכבה את עלייתו.

אך אסון זה לא הפסיק את זרם העלייה. תלמידו של הרמב"ן, שקבע דירתו בעכו, כותב, כנראה לפני כיבוש העיר על־ידי הסולטאן הממלוכי: 'אל יעלה על לב איש שיגלה מלך המשיח על ארץ לא טהורה וגם אל ישגה לחשוב שיבוא גם בארץ־ישראל בין הגויים'. לפני ביאת המשיח יתייסד קיבוץ יהודי בארץ־יש-

Meinhard von Görz **

Lombardisches Gebirge *

23 תשב"ץ, סי' תקנ"ט.

24 שם הגדולים, מהד' בן־יעקב והערות א. פולד (וילנא תרט"ז) ח"ב, עמ' פד, ע"ב שהע-

תיק מפנקס מנהגי וורמס. באשר למקור ר' I.A. Agus, *Rabbi Meir of Rothenburg*, I

(Philadelphia 1947) 126

היישוב היהודי בגליל

ראל, ואליו יתגלה המשיח. 'ועתה מתעוררים רבים ומתנדבים לעלות לארץ-יש-ראל. ורבים חושבים כי אנחנו קרובים לביאת הגואל כאשר רואים שהכבידו האומות את עולם על ישראל ברוב המקומות ושאר סימנים ידועים נתגלו לצ-נועים'²⁵.

מדרך הטבע של מקורות ימי-הביניים, היהודים והנוצרים כאחד, שרק שמות בולטים משתמרים בתוכם. מעטה של אנונימיות מכסה על רבים אחרים, שבוודאי נצטרפו לגדולי התורה או שבאו בעקבותיהם להשתקע בארץ-ישראל. עצם ריבוי תיאורי ארץ-ישראל, שנכתבו במאה השלוש-עשרה, עדות הוא להתעניינות פזורי הגולה בארץ-ישראל ולהתגברות העלייה אליה. עלייה זו חיזקה את היישוב הי-הודי בארץ-ישראל, שגדל והלך מאז תום היאחזות הצלבנים בתוכה ברבע הראשון של המאה השתים-עשרה. יישובים שהיו קיימים מקודם ולא נחרבו המשיכו בקיו-מם, אף נתחזקו וקהילות חדשות נתווספו עליהם בייחוד בשטחי החוף, שהגיעו לפריחה כלכלית תחת שלטון הצלבנים. העובדה שאין אנו שומעים על שום רדיפות יהודים בארץ-ישראל תחת שלטון הצלבנים מאז תום תקופת כיבושיהם, והעובדה שמעמדם של היהודים הושווה לזה של הרוב המכריע של תושבי-הארץ הנכבשת, המוסלמים והנוצרים-המזרחיים, אף הן פעלו בוודאי לחיזוק היישוב היהודי בארץ.

אחת העובדות הבולטות ביישוב הזה היא קיומן של קהילות יהודיות גדולות למדי בכפרי הגליל. ר' שמואל בר' שמשון, שנתלווה אל ר' יהונתן הכהן מלונגיל בדרכו לארץ ואשר נפגש כאן עם ראש הגולה, אולי ר' דוד בן זכאי ממוצול, מציין עובדה זו בספרו על הכבוד שחלקו קהילות אלה לראש הגולה. לאחר שציין את דרכם בגליל: צפת, כפר ברעם, עמוקה, נברתה וחזרה לצפת, הוא מוסיף: 'ובכל אילו המקומות יש קהילות שיותר מח' מנינים'. ובהמשך תיאור המסע בג-ליל, שהולך מצפת לקיסמא, כפר-מירון וגוש-חלב, בה חגגו את חג הפורים, הוא מוסיף: 'לשם יש אנשים טובים בעלי-חסדים, ובכל מקום בואינו שם יוצאים עמנו יותר מב' מנינים לכבוד הר"ג (הראש גולה)²⁶. ידיעות מועטות ויקרות אלה מקבלות אישורן והרחבתן באיגרת שנשלחה מן הגליל אל אחד הנגידים במצרים במאה השלוש-עשרה. חתומים על איגרת זו, כנראה, ראשי הקהילות שבמקום,

25 'תוצאות ארץ-ישראל', פרסם ש. אסף ב'ירושלים' לזכרו של רא"ם לונץ, נ"א; מקורות ומחקרים, 76 ואילך. הפסוק הראשון המצוטט מובא כלשון חז"ל ומקומו לא התברר. ר' ש"ה קוק, 'הערות שונות לתולדות הרמב"ן'. הרמב"ן וירושלים, ח"ב, בעריכת ר"פ גראיבסקי, עמ' 9.

26 מהד' א. יערי, אגרות א"י, 80—81.

והרשימה כוללת את קהילות צפת, את ביריה הסמוכה לצפת, את עין־אלזיתון, את עלמא, את אלעויה ואת גוש־חלב, ששמה מופיע גם בצורה העברית וגם הערבית 'אלג'וש' (אלג'יש)²⁷. החותמים מכנים את מושבותיהם בשם 'עיר' ואת צפת 'מדינה', ונראה אפוא שצפת שימשה מרכז ליהודי הגליל²⁸. בצפת מצא אלחריזי בשנת 1216 את צדוק הצדיק, ראש ישיבת גאון יעקוב, שהוא אולי קרובו של הגאון האחרון של ישיבת ארץ־הצבי שגלתה לדמשק²⁹. לעומת זאת רק מעט ידוע לנו על קהילת טבריה, שהיתה קהילה גדולה למדי, לפי תיאורו של בנימין מטודילא, בשלהי המאה השתי־עשרה. מסורת עתיקה, קרובה לזמן פטירתו של הרמב"ם, מספרת על העברת גופתו לקבורה ממצרים לטבריה, ולא מן הנמנע שאף אחד מעולי צרפת, ר' מאיר בר' ברוך קליצון, השתקע או נקבר במקום³⁰. טבריה זכתה לביצורים במאה השלוש־עשרה ומתקבל על הדעת שהיו המסיבות כשרות לחידוש היישוב היהודי במקום, אם כי אין לנו על כך הוכחות. על כל פנים, מתוך מקורותינו מתקבלת תמונה של יישוב גדול למדי ברחבי הגליל. מן הדין לשים גם לב לכך, שהמסורות של 'קברי־אבות' מצטרפות למפה סמיכה למדי של איתורים, תופעה המתפרשת אמנם גם במסורות התלמוד והמדרשים, המשקפים את המצב היישובי שלאחר חורבן הבית, אך היא גם מעידה שקיים היה בסביבה יישוב יהודי שהיה נושא המסורות ומשמרן.

לעומת המצב היישובי בגליל, אין ברחבי יהודה ושומרון רישומים המוכיחים

27 י. מאן, ח"ב, 204 והשלמתו ע"י י. ברסלבסקי, ידיעות החברה, י' 48, ט, 55, ור' עיד ש. אסף, ידיעות ו, 16.

28 ביקורו של ראש הגולה הוא בשנת 1209—1210. בזמן בניין מבצר צפת הצלבנית ב־1240 נזכר במקום בית־כנסת חרב. ר' למעלה, 280. האם יש לקשר את גידולה של צפת היהודית בהקמת מבצר־הענק הטמפלארי? אין זה מן הנמנע, אלא שבמקרה זה יש להניח שהיישוב היהודי החדש לא היה על גבעת־המצודה, אלא על אחת הגבעות סביב.

29 תחכמוני שער מ"ו. ור' J. Mann, *Jews in Egypt* II 295; *Texts* I, 253—254. זוהי השערות מאן שהוא בנו של ר' אברהם בן עזרא, הגאון האחרון של ישיבת ארץ־ישראל. כמו כן קושר הוא את שמו לר' צדוק הצדיק הנזכר בקשר לחרם של אחת הקהילות במצרים בשנת 1170 (תשובות הרמב"ם, מהד' א. ח. פריימן, סי' קיא), והשערה זו נראית רחוקה מפאת קשיים כרונולוגיים. ידיעה נוספת על קהילות היהודים בגליל אולי יש להסיקה מקולופון של כת"י ס' קהלת עם תרגום ערבי של ר' תנחום ירושלמי. ר' י. מאן ח"ב, 204, סי' 5. לפי לוח שושלת היוחסין של המעתיק יוצא שאבות אבותיו ר' חנניה הרב הגדול, ראש בי מדרשא אשר שפט את ישראל בגליל העליון וגליל התחתון מ' שנה ברבנו יחזקאל הכהן הגלילי פעלו בגליל באמצע המאה השלוש־עשרה.

30 הידיעה הקדומה ביותר על קבורת הרמב"ם בטבריה היא בדבריו של אבן אלקפטי, תאריך אלחכמא, מהד' י. ליפרט, 319. שכתב בין 1227—1248. ר' מאיר קצין הנזכר ב'סמני כתבי הקברות', מהד' י. בן־צבי, מזרח ומערב ח"ג, 10 מזוהה עם ר' מאיר בר' ברוך קליצון ע"י מ. איש־שלום, קברי־אבות, 166, המסביר גם את העברת המסורת מגוש־חלב לטבריה.

היישוב בירושלים

קיומן של קהילות יהודיות. כמה מקומות שנזכרו במאה השתים־עשרה כבעלי יישוב יהודי אינם נזכרים עוד במאה השלוש־עשרה (לטרון, יזרעאל, יפו ועוד). ורק ירושלים יוצאת מן הכלל הזה. ההיאחזות החדשה של היהודים בעיר לאחר כיבושי צלאח אדין ובטול האיסור הצלבני של ישיבת יהודים בה כבר תוארה למעלה. אך תיאור המשך קיומה של הקהילה נתקל בקושי של מיעוט המקורות. נראה כי העדה 'הצרפתית' שבעיר, שבראשה עמדו האחים ר' יוסף ור' מאיר בני ר' ברוך, התחזקה עוד על־ידי עליות מאוחרות יותר. בתחילת המאה השלוש־עשרה ר' אנו מוצאים בתוכה את ר' יחיאל בר' יצחק הצרפתי, המודיע על התיישבותו בירושלים והעומד בקשרים מהודקים עם קהילת פוסטאט שבמצרים³¹. קהילה גדולה ועשירה זו במצרים נתנה תמיכה לקהילת ירושלים, ואנו שומעים על יציאת הקדש לשם בניין מקווה בעיר. אך יחד עם זה אנו שומעים על מריבות בין בני־הקהל והשמצות והאשמות הדדיות. מתוך קובלנותיו של ר' יחיאל ב"ר יצחק הצרפתי יוצא מכל מקום, שקיימת קהילה מאורגנת בעיר, אם כי הוא מספר לנכבד מפוסטאט 'שבטלנו הדרשא שבכל שבת ושבת... ואין מי יורה להם דיעה איסור והיתר ואין מי יבין שמועה להם כי אנחנו יושבין ולומדים בביתנו והם יושבים ללא תורה וללא כהן מורה'. הוכרזו אפילו חרם בבית הכנסת על מי שיעורר מחלוקת בקהל, וכנראה ללא הועיל, והנצים אף נזקקו לערכאות גויים 'ומוליכין זה את זה אל השליש ומכה אותם ועונש אותם כסדום'. אפשר שהישוב היהודי שוב התבטל ב־1229 עם החזרת ירושלים לידי הצלבנים, מאחר שבידיעה משנת 1236 נרמזו 'שהיהודים קיבלו, לאחר משא ומתן היתר לעלות לרגל ולהושיב צבע אחד בעיר'³².

במשך דור שלם אין עוד בידינו ידיעות במישרים על ירושלים. יש להניח שר' יחיאל מפאריס, שלפי המסורת הירושלמית, רצה לעלות כדי להקריב קרבנות, עלה לירושלים, ואולם בסופו של דבר קבע את דירתו בתוך עכו. יש גם עדויות מסייעות אחרות שר' יחיאל שהה זמן־מה בירושלים. מורו של ר' אשתורי הפרחי, ר' ברוך (שהיה כנראה תלמידו של ר' מאיר, 'ואותו רב מאשכנז היה'³³, ואולי הוא המהר"ם), שהיה תושב ירושלים, מביא פסק־דין של ר' יחיאל, שכנראה אף היה מורו³⁴. כאמור אין זו הוכחה ברורה שר' יחיאל שהה בירושלים, אבל יש בה 31 מכתביו פורסמו על־ידי י. מאן ב־HUCA., III, 299s; י. מאן, היהודים במצרים, ח"א 240 ואילך, ח"ב 304. בנוגע לתאריך משוער של המכתבים ר' י. פראוור, ציון יא, 51 ושם הערות 76, 78.

32 ר' ש. ד. גויטיין, ידיעות חדשות על ארץ־ישראל בתקופת הצלבנים, ארץ ישראל, ס' ד', 155—156.

33 כפתור ופרח, עמ' תקכט.

34 שם, עמ' סא ; מא.

היהודים בממלכת־ירושלים השנייה

משום עדות מסייעת. בתום דור השתיקה, בט' באלול ה' כ"ז (1 בספטמבר 1267) נכנס הרמב"ן לירושלים. תיאור ירושלים החרבה ותיאור הרגשותיו נשתמר בחיבור או איגרת שנכתבה באותו זמן³⁵. 'שבחי ירושלים' בגדולתה³⁶, שממת־ירושלים בהווה, הכאב הצורב על חורבנה ועל חילולה, כשהאיסלאם מכאן והנצרות מכאן משמידים את העיר — 'ואויבינו פלילים, זה מחריב ועוקר את הגבולים, וזה מציב ומקים אלילים, ובאו בו פריצים ומחללים, ואל אלהים לא יושיע בתוכו מתפללים', — כל אלה באים לידי ביטוי בחיבור זה. אבל רק מעט־מזעיר אפשר להציל מפיו על מצב הקהל בירושלים: 'ראיתי בכ' קדושה, חזות קשה. מצאתי בתוכך איש יהודי נגש ונענה, והוא צבע ובוז ישבע, ואיליו יאספו בביתו בין גדולים וקטנים אם ישלימו מנין, עדה שאין לה ענין. לא מקנה וקנין, עם עני ודל ורש ומסכן הלך ואביון'. דברים אלה תואמים בדרך כלל את המסופר באיגרת הידועה של הרמב"ן לבנו³⁷. צבע קונה מונופולין של צביעה מן המושל, מניין יהודים המתכנסים בביתו בשבתות — זהו שאר־ישוב של ירושלים. בעידודו של הרמב"ן הובאו ספרי־תורה משכם, שאליה הוברחו בעת הפלישה הח'וארזמית או התת־רית, ושופץ בניין לבית־כנסת במקום³⁸. הרמב"ן עצמו, שנפטר כשלוש שנים לאחר עלייתו, עבר כנראה בסוף ימיו לעכו. בתקופת שהותו הקצרה בארץ־ישוֹאל השלים את פירושו לתורה³⁹, ומעכו נשתמרה לנו דרשתו בראש־השנה⁴⁰. תלמידו יציין גם קבורתו בבית־הקברות של קהילת עכו בסמוך לחיפה.

עלייתו של הרמב"ן לירושלים היא העדות האחרונה שבידינו על קהילת

35 נדפסה בדפוסים ראשונים בסוף פירושו לתורה. ור' מסעות א"י, מהד' א. יערי, 73 ואילך.

36 על מעלות ארץ־ישראל ר' בפירושו לויקרא יח, כה.

37 ר' מהד' א. יערי, אגרות א"י, 85 ואילך ושם (541) גם נתונים ביבליוגראפיים.

38 הבאתי את תוכן האיגרת הידועה, אך אינני בטוח באמיתותה. היא נראית לי כעיבוד של החיבור המספר על כניסת הרמב"ן לירושלים, באי־דיוקים ותוספת ידיעות היסטוריות שאינן עומדות בפני הביקורת. 'בית־כנסת הרמב"ן' אינו ידוע בשם זה, אלא בדור־רות מאוחרים בהרבה. שתי עדויות, התואמות בדרך כלל זו את זו מסוף המאה ה־13 ומתחילת ה־14, מתארות בית־כנסת היהודים בירושלים בלי לייחסו לרמב"ן. ר' עובדיה מברטנורה, אגרות א"י, 127—129 וכן ר' משה באסולה, מהד' י. בן־צבי, עמ' 60. ור' י. פינקרפלד, בתי־הכנסיות בארץ־ישראל (ירושלים תש"ו). ור. ב. קידר, היהודים בירושלים במאה הי"ג, ציון (בדפוס) המנסה לאמת את דברי האגרת.

39 שהותו נזכרת בסוף פירושו לתורה, בו הוא מספר על שקל וחצי שקל שנמצא במקום ועל המטבע הנהוג בימיו. ר' ציור למעלה בעמ' 354. בסוף ס' שמות הוא רושם שהכתיבה נעשית בא"י, בפירושו לפרשת וישלח הוא רושם תיקון לאחר שבא לירושלים. ר' מהדורת ח"ד שעוועל (ירושלים תשי"ט—תש"ך), ח"ב תק"ז ור' המקורות המעידים על כתיבתו בארץ, שם ח"א, עמ' 8 ואילך.

40 פורסמה על־ידי א. ז. שווארץ ב'הצופה מארץ־הגר', שנה א', ח"ד (תרע"ב) 136 ואילך. שנה ב', עמ' 46 ואילך. בסוף דרשה זו הוא מונה את מעלות א"י וחוזר על הרבה מדבריו בפירושו לתורה. שם, עמ' 57 ואילך.

היישוב בירושלים

ירושלים. אמנם, עוד במחצית השנייה של המאה השלוש-עשרה יודעים אנו על ר' תנחום הירושלמי, שפירושו לתורה וכתביו האחרים מעידים שלא דלל מעיין היצירה בארץ-ישראל, אך אין לנו ודאות, אם מתושבי ירושלים היה או רק שהיה בתוכה זמן-מה, שהרי בסוף ימיו נתיישב במצרים⁴⁰. יהודי אחר, פייטן בשם אברהם (אברהים) הירושלמי, ייתכן שהיה מתושבי העיר וחיבר שירי לעג עליהם⁴¹. ולבסוף יש לצרף אל תושבי ירושלים את ר' ברוך, הנזכר אצל ר' אשתורי הפרחי כתלמידו של המהר"ם, כנראה. ר' ברוך שייך אולי לאותה עלייה ובריחה מגרמניה של סוף שנות השמונים במאה השלוש-עשרה, שניסתה לפלס לה דרך מאיטליה לארץ-ישראל.

הנסיונות להיאחז בירושלים היו מלווים קשיים בלתי-רגילים. החורבנות שפקדו את העיר בתדירות על-ידי השליטים המוסלמיים למיניהם, המצב של אי-בטחון בסביבה, וממילא גם האפשרויות הכלכליות שהצטמקו והלכו עם כל גל של חורבן, מנעו התהוותו של יישוב בעל אפשרות קיום במקום. וצדק הרמב"ן כשכתב: 'מאסו בך עוגבים, ושממו עליך אויבים, ובמרחקים יזכרוך ויתפארו בעיר הקדושה לאמר: "לנו נתנה מורשה"', וכאשר יבאו אליך ומצאו כל מחמדי עין, יברחו כמפני חרב ורודף אין'⁴². לא יפלא אפוא שכמה מן העולים התקשו למצוא פרנסה במקום ואף נאלצו לרדת מן הארץ^{42א}.

העלייה החדשה לארץ-ישראל ושרידי היישוב מן הדור הקודם, מלבד הגליל, הלכו והתרכזו בבירת ממלכת הצלבנים השנייה, בעכו. אין לנו ידיעות על גורל היהודים בעיר לא לאחר כיבושה ביד צלאח אדין בשנת 1187, לא בזמן מצורה על-ידי הנוצרים ולא לאחר שעברה ליד הנוצרים בשנת 1191. ואולם נראה שהק-הילה היהודית שהיתה קיימת בעכו בשלהי המאה השתים-עשרה נתקיימה והלכה גם אחר-כך. שנים מועטות לאחר הכיבוש הצלבני השני של עכו נעשה ניסיון לצמצם את חופש הדיור או המסחר של שאינם פראנקים בעיר. הסורים, היוונים, הנס-טוריאנים, היעקוביטים, השומרונים, היהודים ואנשי-מצול נצטוו לגור או לסחור ב'שוק העליון' של עכו, ולא ב'שוק התחתון', והמטרה היתה להקל על אדון העיר,

40 ר' עליו א. אשתור, תולדות היהודים בסוריה ובמצרים, ח"א, עמ' 144 ואילך.

41 *Cat. Brit. Mus. III*, 255, 255 ור' א. אשתור, שם, עמ' 166. מדברי יוסף בן תנחום ירושלמי לא ברור איפה התגורר אותה שעה אברהם הירושלמי.

42 מסעות א"י, 76.

42א כן דברי המהר"ם: 'וששאלתם אם שמעתי למה ציוו הגדולים לבניהם לחזור, כמדומה אני, לפי שאין שם מרחמים כלל גם אין יכולים לעסוק בתורה מחמת שצריכים לטרוח אחר מזונות... כמדומה שכך שמעתי מבניהם'. שו"ת מהר"ם (שערי תשובות, ברלין) סי' ע"ט.

היהודים בממלכת-ירושלים השנייה

שהוא מלך ירושלים, לגבות מהם את מיסיו⁴³. תאריך חוק זה אינו ידוע, אך נראה שהוא משקף את המצב שלאחר 1192, כאשר נתפסה העיר על-ידי צלבני אירופה, ונראה שה'מיעוטים' נדחפו אל מחוץ לעיר העתיקה המבוצרת אל מוֹן-מיזאר, השֶׁ-כונה החדשה שבצפון העיר⁴⁴. גידולו המהיר של היישוב היהודי במקום מוכח מן העובדה, שכבר בשנת 1206 קיים בעכו 'רובע היהודים' ו'בית היהודים'⁴⁵, שבקרבתו קונה המיסדר הטיבטוני נכסים בעכו. לצערנו אי-אפשר לפי זה לקבוע בוודאות את מקום 'הרובע היהודי' בעכו, מאחר שרכוש המיסדר הטיבטוני היה מפוזר הן בעיר העתיקה והן במוֹן-מיזאר. אך נתונים אחרים, שלפיהם בני-מיצרא של בית-היהודים הם בתים השייכים לאיש בשם בְּנִפְרָג' בן סְהִיט ופֶאֶתָב בשם רְנִיָּיה ואלמנתו של כֹּמֶר 'כנסיית מרים-ממגדלא', מסייעים להנחה שאנו נמצאים בתוך רובע של מיעוטים⁴⁶. הקהילה היהודית משתתפת בכל החגיגות הפומביות של הצלבנים. יחד עם הפראנקים והיוונים הם מקבילים בשפך הנעמן את פניו של ז'אן דה בריין מלך ירושלים החדש, עם ספר-תורה בידם, בהגיעו לעכו⁴⁷. אמנם, לא נשאה קהילה זו חן בעיניו של אלחריזי, הכותב בפסקנות בשנת 1216: 'כי כולם ריקים עמי ארץ, אין בהם גודר גדר ועומד בפרץ'⁴⁸, אם כי בוודאי נמצאו בה מרבני צרפת, שעלו כמה שנים לפני-כן לארץ-ישראל.

ליד עכו, שהיתה המרכז היהודי הגדול במדינת הצלבנים, כנראה שנתקיים מרכז בעל ממדים בצור. כזכור התקיימה קהילת צור כל המאה השתיים-עשרה ורבניה עמדו בקשרים עם הרמב"ם. מאחר שהעיר לא נפלה לידו של צלאח אדין, הרי יש להניח שלא נפגעה הקהילה בתקופת הכיבוש. אמנם, ידיעותינו מצטמצמות רק לעובדה, שהקהילה היתה מרוכזת ברובע מיוחד, הקרוב לנמל של העיר. ההכנסות מן הקהילה שימשו סלע מחלוקת בין מלך ירושלים, שהיה גם אדון צור, ובין הקומונה של ויניציה, שמאז 'הסכם וארמונדוס' בשנת 1123 היתה בעלת רובע אבטונומי בתוך העיר. מתברר שבשנים האחרונות של המאה השתיים-עשרה, אולי

43 *Assises de la Cour des Bourgeois*, c. 243 (*Lois II*, 178). אנשי-מוצול — Mouse-rins הם אולי הנסטוריאנים של מוצול ולא מוסלמיט ממוצול, מאחר שאין עוד מוסלמים נזכרים בחוק זה.

44 מכאן הביטויים 'שוק עליון' ו'שוק תחתון'. ור' הסברי ב-1952, *RHDFE.* ומערער על כך לאחרונה ידידי קלוד כהן, 1963, *RHDFE.*, ואין דעתו נראית לי.

45 E. Strehlke, *Tabulae Ordinis Theutonici*, no. 41; p. 33: *rua Judaeorum*.
46 מצד מערב של הבית הנבנה נמצאים: *ab occidente (adheret) domui Bonefrage*; *fili Sahit et rue Iudaeorum et domui Iudeorum et stabulo Renerii scriptoris*; et a septentrione domui Marie, uxoris quondam sacerdotis ecclesie sancte Marie Magdalene. כנסיית מרים-ממגדלא היא כנראה כנסייה חבשית. כנסייה בשם זה היתה שייכת לחבשים בירושלים בתחילת המאה השתיים-עשרה.

47 *Eracles I*, 310 48 תחכמוני, שער מ"ו.

קהילת עכו

בזמנו של המלך אנרי משאמפאן, בוטל חלק מזכויות הוויניציאנים בצור ובכלל זה זכויותיהם לגבי היהודים. ואולם בשנת 1243, כאשר נכבשה צור על-ידי האי-בילינים מידי פילאנגיירי, זכו הוויניציאנים מחדש בזכויותיהם⁴⁹.

הקהילה שבעכו, בפתחה של ארץ-ישראל לאלה שבאים בדרך הים, והם רוב רובם של העולים (אם כי חלק נחת במצרים ומשם עלה לפעמים בדרך היבשה לארץ-ישראל), גדלה והלכה בלי הרף. מדרך הטבע עמדה קהילה זו בקשרים עם הריכוזים היהודיים השכנים, בראש ובראשונה עם קהילות מצרים הגדולות, ואף עם גדולי-התורה באירופה, מקום מוצאו של רוב היישוב שנוצר מחדש בדרך העלייה. אחת הבעיות שהעסיקה את קהילת עכו היתה סמכותם של הנשיאים או הנגידים שבארצות השכנות, הואיל ולא היה נושא-תואר זה קיים בארץ-ישראל. אמנם, נמצא בצפת צאצא ראש 'ישיבת גאון יעקוב', ישיבת ארץ-ישראל לשעבר, שנדדה בתחילת המאה השתים-עשרה לסוריה, אלא שכנראה לא זכה להכרת היישוב. בעיה דומה התעוררה אף במצרים בזמן נגידותו של ר' אברהם בן הרמב"ם. בית-דינו של ר' אברהם שבמצרים, שנזקק לבעיה זו, החליט, שאין הנשיאים שבדור זה בעלי-סמכות כנשיאים של תקופת התלמוד, ומכאן שהטלת חרם וביטולו הם עניין של ראשי-הקהל, 'חשובי העדה שבכל עיר ועיר'. תקנה זו תוקנה לאחר מחלוקת בין ר' יוסף בן גרשם מעולי צרפת, שהשתקע במצרים ונת-מנה לדיין באלכסנדריה על-ידי ר' אברהם בן הרמב"ם, ובין הודיה בן יישי הנשיא מדמשק. עם עלייתו של ר' יוסף בן גרשם לארץ-ישראל תיקנה גם קהילת עכו תקנה דומה, שהיא חשובה לשמירת הסמכות היעילה של ראשי הקהל במקום. על כתב התקנה שחובר בשנת א'תקמ"ה לשטרות, כלומר 1233–1234, חותמים ראשי הקהל בעכו, וביניהם אנו מוצאים דור שני לעולי רבני צרפת, את ר' יעקב בן הגאון רבנ' שמשון ז"ל, ואת הדיין האלכסנדרוני יוסף בן גרשום, לצדם של רבנים אחרים, שאינם ידועים לנו ממקום אחר⁵⁰.

49 Tafe!-Thomas, II, 358–359. מארסיליו ג'ורג'י הוויניציאני מונה כאן 9 משפחות יהודיות, קצת מן השמות הוא של יהודי המזרח. פה גם מסופר על 'בית (או בתים) של היהודים שלנו'. יהודים אחרים גרו בחלקי העיר הנותרים של צור הממלכתית, כפי שיוצא מאותה תעודה; כמו-כן נמצאו יהודים (1250) בשכונה הגנואזית. ר' AOL, II 250. יהודי העיר נזכרים גם בקבלת-הפנים שנערכה לאיג השלישי מלך קפריסין ב-1283. בהזדמנות זו נהרג ר' שמואל הרופא, שצלב רוצץ גולגולתו בזמן התהלוכה. ור' Gestes § 419.

50 ר' תשובות ר' אברהם בן הרמב"ם, מהד' א. ח. פריימן, הוספה לסי' ח, 10. ור' 'תקנת חכמי עכו', אלמה תרצ"ו, 29 ואילך. רשימת החותמים: יעקב בן הגאון רבנ' שמשון ז"ל, יוסף בר' מתניא תנצב"ה, יצחק בן הגאון רבי' יצחק זצ"ל, אביתר ברבי יוסף רי"ת, פרחיה ברב' שמואל ג"ע, יהוסף בן הרב רבינו גרשום זצ"ל, שמואל הכהן ברב'.

היהודים בממלכת-ירושלים השנייה

הוויכוח הראשון על כתביו הפילוסופיים של הרמב"ם, שהסעיר את קהילות אירופה, הדיו נשמעו כמובן גם בארץ-ישראל. הידיעה על שריפת 'מורה נבוכים' ו'ספר-המדע' במונפלייה הגיעה לר' אברהם בן הרמב"ם במצרים על-ידי הרופא ר' יצחק בר' שם טוב, שעלה לארץ-ישראל ושלח לו מכאן איגרתו⁵¹. ואין זה מן הנמנע שמבני חבורתו של ר' יונה גירונדי באו להשתטח על קברו המסורתי של הרמב"ם בטבריה לבקש ממנו מחילה⁵².

צעד חשוב לגיבוש קהילת עכו ולביצור מעמדה הרוחני נעשה עם עלייתו של ר' יחיאל מפאריס ויעקוב בנו בסמוך לשנת 1258. זמן-מה לפני עלייתו אנו שומעים על ר' יוסף מעכו, שחיבורו ידוע היה לר' משה בן שלמה מסלירנו, אחד מפרשני 'מורה נבוכים' באמצע המאה השלוש-עשרה⁵³. עם עלייתו של ר' יחיאל נוצר מרכז חדש ללימוד התורה. ר' יחיאל יסד בעכו 'ישיבה דפרישי' שאחד מתלמידיה יצא לחוץ-לארץ לאסוף כספים לביסוסה והוביל אתו חיבור המכונה 'אלה סימני', שהוא רשימת קברי-אבות בארץ-ישראל⁵⁴. רשימה זו באה בוודאי לעורר את נדבני חוץ-לארץ לתרום לקיומה של הישיבה בעכו. אין אנו שומעים בדורות הבאים על ישיבתו של ר' יחיאל מפאריס, אם כי אנו יודעים על תלמידיו וביניהם ר' ברוך, שאשתורי הפרחי נפגש אתו בזמן מאוחר יותר בירושלים. יש להניח שגם הרמב"ן, שהיה בסוף ימיו בעכו, תרם לגיבושה של הקהילה. התפתחות זו מסבירה את המקום שתופסת קהילת עכו בוויכוח על כתבי הרמב"ם בשנות השמונים למאה השלוש-עשרה. בתקופה זו עלתה חשיבותה של קהילת עכו עד שקול מנהיגיה נשמע היה בתפוצות ישראל במזרח. הרשב"א כותב באחת מתשובותיו: 'מנהג מכל חכמי ארץ-ישראל וכל חכמי בבל כששואלין שאלה לא יחתום בה שום אדם; וכך אומרים: יורנו חכמי עכו'⁵⁵. ואין דברי הרשב"א מבוססים

אליעזר הכהן זצ"ל, נחמיה ברבי נתניה תנצב"ה, יהודה בן הרב רבינו יוסף זצ"ל, אברהם בן הרב רבינו יחיאל זלה"ה, אליעזר בן הנדיב רבינו יעקב זצ"ל. קטע בגניזה מספר על מנהג כריעה של 'היושבים היום בעכו... ר' יוסף ב"ר מתתיה והרב ר' יהודה והרב ר' שמואל' הזיהים עם חותמי תקנת עכו. ר' י. מאן, ח"ב, 371, הערה 2. ר' פריימן, עמ' 13, הערה 3.

51 תשובות ר' אברהם בן הרמב"ם, מהד' א. פריימן, סי' ע"ה; ס' מלחמות ה' (לייפציג) ח"ג, י"ז ע"א. על עצם המחלוקת, ר' י. בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית (תל-אביב תש"ה), ח"א, 71 ואילך.

52 ר' אגרת ר' הלל ב"ר אלעזר מזירונה ב'טעם זקנים', עמ' עב.

53 כ"י אוכספורד, סי' 1261 ור' שטיינשניידר *Hebräische Übersetzungen des Mittelalters*, 433

54 הבעיה שנויה במחלוקת, אם הישיבה היתה בפאריס או בעכו. אני נוטה להניח עם ש. ח. קוק, 'מזרח ומערב', ח"ג, 143—144 ו'ציון' (מאסף) ה, שהישיבה היתה בעכו. ור' 'ציון' תש"ו, 27 ובהערה 138.

55 שו"ת הרשב"א, ח"ו, סי' פ"ט.

קהילת עכו והוויכוח על כתבי הרמב"ם

על שמועה בלבד, אלא על משא־ומתנו עם חכמיה, כגון אליהו שבעכו ור' יוסף דשאנטיש⁵⁶. באותה תקופה עומד גם המהר"ם מרוטנבורג במגע עם חכמי עכו⁵⁷. עצם גידולה וגודלה של קהילת עכו נתן אותותיו ביחסים הפנימיים בתוכה. מדרך הטבע שקהילה זו בגדול נמליה־ארץ היתה רבגונית למדי מבחינת מוצא תושביה, עברם ורקעם התרבותי. יוצאי צרפת ואשכנז, צאצאיהם והנלווים אליהם בבית־מדרשם נפגשו עם יוצאי איטליה וספרד או יוצאי מצרים והארצות השכנות, ששימשו לעתים דרך־מעבר ותחנת־ביניים ליוצאי־אירופה בדרכם לארץ. ואם נתפלגו בזמנן לאנגדוף וספרד בוויכוח הראשון על כתבי־הרמב"ם, עתה, לאחר שכבר נשתתק ויכוח זה בארצות דרום־אירופה, הוליד פילוג־הדעות ריב ומדנים בתוך עכו עצמה. חסר כאן, כנראה, אותו יסוד חברתי שמילא תפקיד כה מכריע בוויכוח של שנות השלושים בספרד⁵⁸. חשיבות רבה יותר היתה למסורת התרבות־תית של המתיישבים, או למסורת של בתי־המדרש שבעכו. חסרה גם מנהיגות מופרת ומקובלת על הכול. אפילו עלייתו של נכד הרמב"ם והשתקעותו בעכו (קרוב לאמצע 1285), לאחר שהורד מנגידותו במצרים בצו השלטונות, לא הבטיחה לו מעמד בתוך קהילת עכו. אם נזכור שבעכו נמצאו באותה שעה בתי־מדרש מיסודו של ר' יחיאל מפאריס והרמב"ן, יסתבר אולי שלא עמדה לו לר' דוד, שהיה פליט בעכו הצלבנית מתלאותיו במצרים הממלוכית, זכות אבות. ההרכב העדתי המגוון של היישוב היהודי בעכו הוא שהכניס כנראה לוויכוח על תוכן כתבי־הרמב"ם אף נימה של התגודדות עדתית, כשיהודי המזרח וסביבותיו נחלצים להגן על המורה הדגול, המקובל עליהם כפוסק אחרון בכל דבר.

האיש שחידש את המלחמה על כתבי הרמב"ם היה ר' שלמה בר' שמואל הצר־פתי, המכונה 'הקטן' (פטיט) מתושבי עכו, שעמד בראש בית־מדרש בעיר זו⁵⁹. אולי עצם האפשרות שנוכחותו של ר' דוד נכד הרמב"ם בעכו תטה את הקהל ללימוד ספרי הרמב"ם הפילוסופיים (עכו הנוצרית לא שימשה מעודה מרכז של חקירה פילוסופית או תיאולוגית), עוררה את קנאתו של חסיד הקבלה, ר' שלמה פטיט. הוא הטיח דברים קשים כנגד ספרי הרמב"ם, ואולי אף כנגד הרמב"ם

56 שו"ת הרשב"א (ויניציה ש"ה), סי' ל, נ"ג, רי"ז, תקפ"ז; שמ"ו. ר' יוסף דשאנטיש (Saintes) זהה כנראה עם ר' יוסף משיינוש, שקברו נזכר בבית־קברות של עכו ע"י תלמיד הרמב"ן, 'תוצאות א"י', מהד' ש. אסף ב'ירושלים' לזכר רא"ם לונץ, נ"א ואילך.

57 שערי תשובות (ברלין תרנ"א), סי' ק"ח. התשובה נכתבה בזמן מאסרו של המהר"ם.

58 י. בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, ח"א, עמ' 71 ואילך.

59 ר' למשל דברי תלמידו ר' יצחק דמן עכו: 'ואני מעיד עלי שמים וארץ... כי בעכו ת"ו (= תבנה ותכונן) היינו יום אחד אנחנו התלמידים יושבים ושינים לפני מורי הרב ר' שלמה הצרפתי הקטן זלה"ה. ר' גרץ־שפ"ר, ח"ה, 375.

עצמו, ועורר מחלוקת בקהילת עכו. תגובת הקהל במקום אינה ידועה, אבל ברור שמחלוקת זו הכתה גלים מחוצה לה, וישי בן חזקיה הנשיא, 'ראש גלויות כל ישראל' בדמשק, התרה בר' שלמה הצרפתי. ר' שלמה, שחש שאף ראשי קהילות אחרות יצטרפו לדעותיו של הנשיא בדמשק, ניסה לחזק דעתו על-ידי מסע-תעמולה בקהילות חוץ-לארץ. הוא יצא מעכו לאשכנז ומשם גם לאיטליה, כדי לקבל הסכמת רבניהם להחרים את ספרי הרמב"ם. ואמנם לא נתקשה כלל לקבל הסכמתם. מחוזק על-ידי תמיכתם של רבני אשכנז חזר ר' שלמה הצרפתי לעכו ושם, כנראה, הכריז חרם על כתבי הרמב"ם⁶⁰. כתגובה הטיל ישי בן חזקיה הנשיא בתמוז (יוני-יולי 1286) חרם על ר' שלמה הקטן ועל בני חבורתו ועל כל אלה שידברו בגנות ספרי הרמב"ם או יתבעו את גניזתם. חרם הוטל אף על אלה שבידם העתקים של כתבי-ההסכמה של רבני אשכנז. תושבי-עכו נדרשו למסור את הסכמות רבני-אשכנז ליד ר' דוד נכד הרמב"ם או לבניו או ל'עשרת מחשובי העיר' על-מנת לבערם. תגובת תושבי-עכו אינה ידועה ומתקבל הרושם שהקהל המפולג עמד בפילוגו⁶¹. לעומת זאת מצא כתבי-החרם הד בצפת. חכמי צפת ובראשם 'משה הכהן בן הרב הגדול רבינו יהודה הכהן זצ"ל, עובדיה ברבי שמואל... אלעזר בר' תמים נ"ע (= נשמתו עדן), יצחק ברבי שלמה הגר' עלו למקום קברו המסורתי של הרמב"ם ושם הצטרפו לחרם הנשיא ישי בן חזקיה מדמשק, ובאותו מעמד היו אתם 'מקצת מחכמי עכו' — רק 'מקצת', אם מפאת המרחק מעכו או מפאת פילוג קהילתה.

המחלוקת בעכו לא שככה. קצת פחות משנתיים לאחר החרם של דמשק חודש החרם על-ידי ר' דוד בן דניאל ראש הגולה של אשור (כלומר מוצול). אמנם, מתמיהה במקצת ההשהיה של שנתיים, ואולי נגרמה על-ידי המצב הפוליטי בסביבה, או שתאריך החרם של ישי בן חזקיה הוא משנת מ"ז (1287) ולא מ"ו (1286) לפרט. חרם זה, מכריז 'ראש גלויות כל ישראל', אין אדם רשאי לבטלו, אלא ר' דוד נכד הרמב"ם בכבודו ובעצמו⁶². חצי-שנה לאחר-מכן (תשרי מ"ט = ספטמבר 1288) הוכרז חרם נוסף על-ידי ראש ישיבת בבל (בגדאד), שמואל

60 התיאור מבוסס על כתב החרם של ישי בן חזקיה נשיא דמשק מאמצע שנת 1286 ועל איגרתו של ר' הלל ב"ר אלעזר מווירונה. ר' 'כרם חמד', ח"ג, 169; 'חמדה גנוזה' י"ח ע"ב. ולכל העניין. א. אשתור, תולדות היהודים במצרים וסוריה, ח"א, 130 ואילך.

61 למרות הדעתו של ר' שם טוב ב"ר יוסף פלקירא, המספר על חרם דמשק: 'ונידה הוא ובית-דינו וכל קהלות ארץ הצבי ורבני-עכו'. ר' קובץ תשובות הרמב"ם, ח"ג, כ"ג, א. הכותב היה מנותק ממקום המאורעות.

62 ר' ישרון של קובק, כרך ז (תרל"א), 69 ואילך.

קהילת עכו והוויכוח על כתבי הרמב"ם

הכהן בן דניאל הכהן, שהעתקו הועבר לר' דוד הנגיד ולתושבי עכו⁶³. למרות החרמות והחרמות־שכנגד לא נראה קץ למחלוקת שפילגה את קהילת עכו. שני הצדדים פנו לרשב"א, שניסה לפשר ביניהם⁶⁴. קיצה של המחלוקת לא בא, כנראה, אלא לאחר שר' דוד הנגיד הוחזר על כנו במצרים (1290) ולאחר האסון שפקד את קהילת עכו, שנחרבה שנתיים לאחר־מכן עם הכיבוש הממלוכי של העיר בשנת 1291⁶⁵.

63 שם, 76 ואילך.

64 תשובת הרשב"א בהשלמה ל'מנחת קנאות', פרסם נויבאוואר ב־ *Isr. Letterbode*, IV (1878/9), 128

65 ר' פרק אחרון בכרך זה.

הצלבנים בין התקווה המונגולית

והמעצמה הממלוכית

המעצמה המונגולית. ההתפשטות מערבה. נפילת מדינת ח'וארזם. תקוות משיי-חיות. הולאגו כובש את פרס ואת בגדאד. קץ הח'ליפות העבאסית. השתלטות המונגולים על סוריה. המצב בארץ-ישראל. הצלבנים מכריזים על גייטראליות אוהדת למצרים. הקרב המכריע בעין-חרוד ונצחון הממלוכים. עליית ביברס לשלטון. גיהאד נגד המונגולים ונגד הצלבנים. המתיחות סביב ארסוף. שינויים ביחסי הקניין בממלכת ירושלים. עליית כוח המיסדרים וגורמי-חוץ במדינה.

ללא תקווה לעזרה מבחוץ, וללא סיכוי שאפילו תגיע עזרה זו יהיה בה משום תועלת של ממש, עמדו שרידי המדינה הצלבנית מול הכוח הממלוכי של מצרים בשעה שהוא מתקין עצמו להתמודד עם המעצמה המונגולית האדירה.

מועטים החורבנות בידי אדם שאפשר להשוותם לשצף ההרס וההשמד של הכיבוש המונגולי במחציתה הראשונה של המאה השלוש-עשרה. מישורי אסיה ורמו-תיה נשטפו על-ידי הגדודים המונגוליים, אשר במשך דור היו מגיעים ובאים ממרכז-אסיה אל היס-הצהוב במזרח, אל ימות הודו בדרום, אל היס-השחור והים-התיכון במערב. נראה היה שרק מימי הימים והאוקיינוסים השמים גבול ליבשה מסוגלים לשמש מחסום לדהרת סוסיהם הקטנים קלי-התנועה של הבארבארים. מעצמות ותרבויות התמוטטו ונסחפו בנחשול הגואה. סין, הודו, פרס, קדמת-אסיה על פאר תרבותן וססגוניות תושביהן ואורחות-חייהם מצאו עצמן נתונות במסגרת ענקית ואחידה של הקיסרות המונגולית, קיסרות שלא היתה דוגמתה בהיסטוריה. אירופה באה במגע עם אסיה הרחוקה בתיוכם של בארבארים, שהיו רחוקים מתרבויות אסיה העשירות כמתרבותה של אירופה, אך הם פתחו דרכים ליבשות סגורות ומבודדות זו מזו מאז ימי אלכסנדר הגדול, אלף וחמש מאות שנה לפני-כן. עוף-הטרף המונגולי כיסה בגופו העצום את כל אסיה, כשמוטות כנפיו הזור-עות הרס וכליון מגיעות עד ים-סין במזרח ועד גבול פולין וגרמניה במערב.

הפלישה המונגולית לקדמת-אסיה

התדהמה איחדה את עמי אסיה ואירופה בפני שבט־אלוהים זה, הגרוע מפגעי הטבע, שאיש לא העז עוד להתנבא לקיצו. היסטוריון פרסי, חכם ובעל־תרבות, רושם בשנות העשרים של המאה השלוש־עשרה: 'סיכום המאורעות שאירעו בח'ראסאן לאחר יציאת הסולטאן (ג'לאַל אדין מֶנְגִּיבֶּרְדִּי °) — אין צורך להיכנס לפרטים, כיוון שכל המאורעות האלה מזכירים אחד את השני; למעשה מדובר אך בהשמדה וחורבן כללי'.

הנחשול המונגולי, ששוליו נגעו בפולין בצפון, התקרב והלך בדרום אל המדינה הצלבנית. המחנות המונגוליים היו יוצאים ממרכזיהם עם צו השליט העליון, הקאאן המונגולי, וברכתו: 'בעזרת אל עליון, הכנע את ארצות אויביך, כדי שיעמדו לרשותך מקומות רבים למאהלים הן לעונת החורף הן לעונת הקיץ'². הפלישה המונגולית לשטחי פרס בתחילת שנות העשרים כבר נתנה אותותיה במדינה הצלבנית ובישרה את התקרבות המעצמה המונגולית לגבולותיה. מחנות הח'וארזמים, שנמלטו מארצם מפני הכובש המונגולי, השתפכו לסוריה ומשם, לפי הזמנת המצרים, פשטו לארץ־ישראל³. הח'וארזמים, כזכור, הם שכבשו את ירושלים מידי הצלבנים ושמו קץ לתקופה האחרונה של שלטון צלבני בעיר־הקודש. ואולם סכנת הח'וארזמים נשקפה עתה למצרים עצמה, וזו אנוסה היתה לגייס כוחות מיוחדים כדי להשמיד מחנות אלה, חסרי־מולדת, המוכנים להשכיר חרבם לכל דורש. אותו זמן (1240) נמצאו כבר מחנות מונגוליים על ציר התקדמותם הצפונית, מערבה מקיוב הרוסית, כשהם שורפים את קראקוב הפולנית ומנצחים את הברית הפולנית־גרמנית בשלזיה בקרב ליגניץ (אפריל 1241), כשזרוע אחרת זורעת הרס בהונגריה. אירופה הנוצרית התכוננה לקרב לחיים ולמוות, אלא שאותה שעה מת הקאאן אגֶדַאי ° והתקדמות המפקדים המונגוליים במערב נעצרה מאליה.

בעת בחירתו של הקאאן החדש גֵיִיק * (1246) נמצאו כבר במחנה המונגולי המרכזי שליחי מדינות המערב, שצל הכיבוש המונגולי החשיך את יומם. הסולטאן הסלג'וקי של רום בקדמת אסיה פגש כאן את התובעים לכתר גיאורגיה הנוצרית בקאווקאז, יארוסלאב הדוכס הגדול של רוסיה פגש את אחי שליט חלב, נציב

° Mengübirdi. התעתיק הערבי הוא: מנכברתי

* Ögödaï ** Göyük

1 Mohammed en-Nasawi, *Histoire du sultan Djelal ed-Din Mankobirti, prince de Kharezm*, éd. O. Houdas (Paris 1895), 89

2 ברכת מנגה קאאן לאחיו הולאגו ח'אן ר' *Hist. des Mongols de la Perse, écrite en persan par Rashid Eldin*, publ. et trad. par M. Quatremère, t. I (Paris 1836), 145

3 ר' למעלה. עמ' 297.

הצלבנים בין התקווה המונגולית והמעצמה הממלוכית

הח'ליף מבגדאד נפגש עם נסיכי מוצול ומדינות פרס, ועם סמפאד, אִיוֹ של הטום * הראשון מלך אַרְמֵנִיָה הנוצרית, ועם שליח כת האיסמאעיליה, שהתבססה במצרים ובמובלעות בפרס ובגבולות טריפולי ואַנְטִיּוֹכִיָה. כל אלה באו להביע את ברכתם לשליט המעצמה המונגולית. מקום־הבחירה המסורתי של הקאאן, ליד מקורות האֹנָאן והקְרוֹלָאן, נהפך למקום מפגשם של שליטי המזרח והמערב, שבאו והביאו מתנותיהם כדי לפייס את מפקד הצבאות הבלתי־מצחחים של המונגולים. כרגיל במסיבות אלה חלק הקאאן החדש תפקידים חדשים בין מפקדיו וקבע מט־רות־כיבוש צבאיות שעמדו להרחיב עוד יותר את שטחה העצום של המעצמה המונגולית.

בדרום־מערב נמצא הכוח המונגולי שולט בחלקי פרס שנכבשו בסוף שנות העשרים ובתחילת שנות השלושים משליטה הח'וארזמי, הוא ג'לאל אדין מנגיברדי, אחת הדמויות הצבעוניות ביותר בגאלריה של שליטי האיסלאם, הידוע לנו כאדם וכשליט הודות לכותב־תולדותיו מחמד אַנְסָאוּי. שליטתו בפרס ובנסיכויותיה התרחבה לתחום עיראק, לשטח בית אִיּוֹב ולנכסי הח'ליף מבגדאד, שרק בקושי הצליחו להגן על עצמם נגד הח'וארזמי. אלא בעוד הח'וארזמים ניצים עם בית אִיּוֹב ועם הסלג'וקים של רום, והנה הגיעו הכוחות המונגוליים הראשונים לסביבות אַצְפֶּהָאן (1227). היתה זו אזהרה ראשונה, אך נפלה על אוזניים אטומות. הקנוני־יות הקטנות בריב על ערים ומבצרים חזקו מן האינטרס המשותף או כוחו המאחד של־האיסלאם. כשפרצו המונגולים לפרס ולא־רם־נְהַרִיִּים שלוש שנים לאחר־מכן, בזמן הקאאן אַגְדָּאִי, ובפיקודו של צ'וֹרְמָגוֹן, שבידו הופקד כיבוש פרס והארצות הגובלות אתה, מצאו לפנייהם כוחות פרסיים, כוחות נסיכויות הג'זירה, כוחות בית־אִיּוֹב וכוחות שליטי רום מתרוצצים ומתנגחים בתוך מסגרת בריתות המת־קשרות ומתפוררות בקביעות מדהימה.

בשנת 1231 נהרג ג'לאל אדין, ואתו נפל המחסום הדיני האחרון נגד התקדמות מונגולית מערבה. פרס המערבית, הג'זירה ועיראק הדרומית הפכו לשטח־הפקר, והמונגולי זרע הרס בגבולן. עשר שנים לאחר־מכן המונגולים כובשים את גִּי־אֹרְגִיָה הנוצרית בקאווקאז. בשנת 1243 פולשים הם לקדמת־אסיה ומנחילים מפלה לשליטי רום הסלג'וקים. בכל שנה ושנה המונגולים מתקרבים יותר לחופי הים־התיכון. בשנת 1243 באים במגע ישיר עם שכני המדינות הצלבניות ועם הצלבנים עצמם. חלב משלמת מס ומכירה במרות מונגולית. אַרְמֵנִיָה הנוצרית הולכת בעקבותיה, אַנְטִיּוֹכִיָה, שנדרשה לכך, מסרבת זמן־מה, ואולם בֹּהֶמֶן החר־מישי, חתנו של מלך אַרְמֵנִיָה, ילמד בקרוב להכיר ביתרונה של חסות מונגולית.

• Hetoum לרוב Hayton

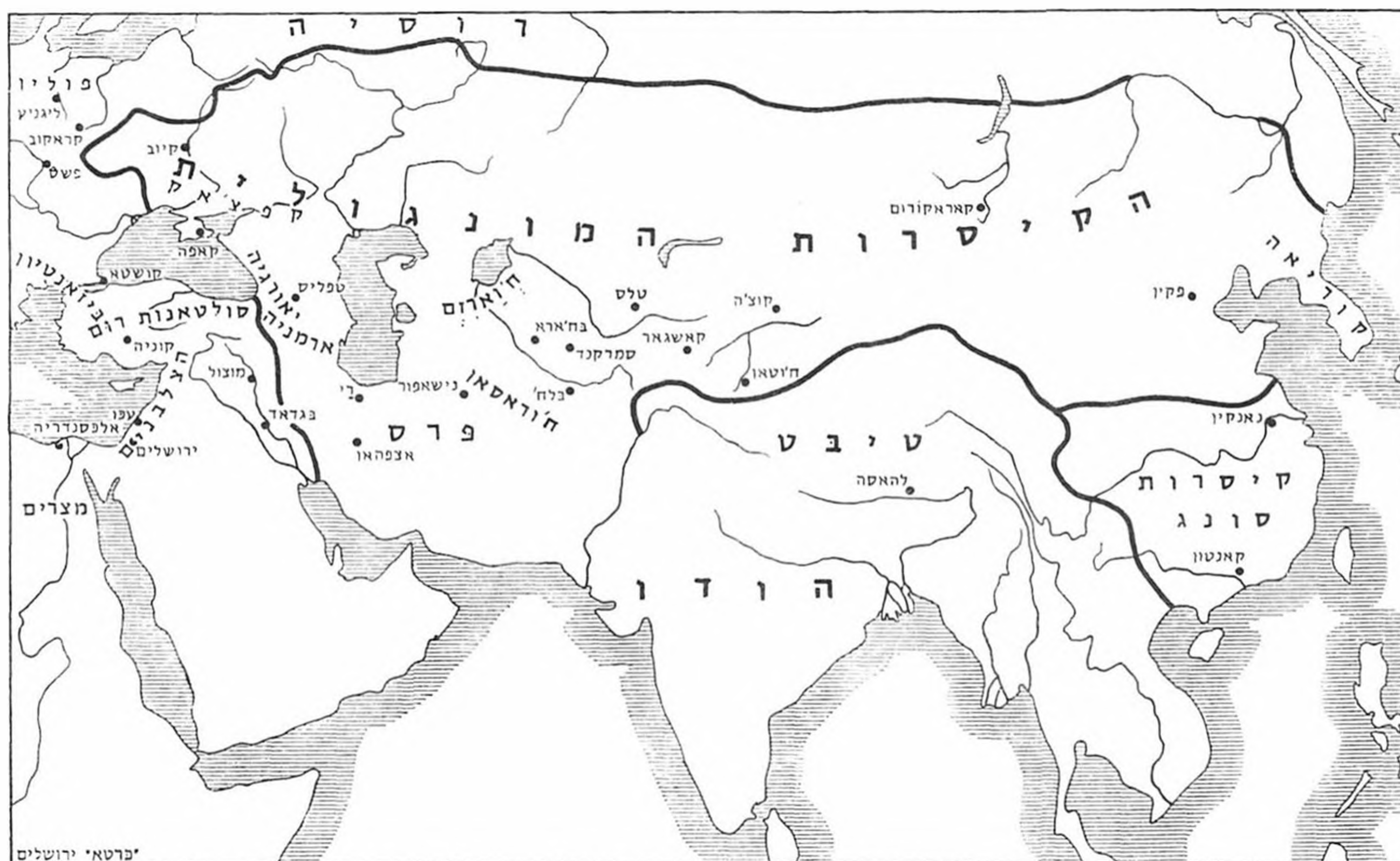
הפלישה המונגולית ותקוות משיחיות

כך תעשינה גם מוצול ודמשק. גורל הנסיכויות הללו ותביעותיהם של היורשים למיניהם נחתכים מעתה בחצר המונגולית במרכז אסיה, או במטה הראשי של הפיקוד המונגולי למערב הנמצא בפרס. בשעת בחירתו של הקאאן החדש מנגה⁴ בשנת 1251 הוחלט, כרגיל, על הפעולות הצבאיות העתידות, כעין פרוגרמה צבאית-פוליטית של השליט החדש. האימפריה המונגולית מחליטה להתקיף מזרח ומערב כאחד, ובשעה שקובילי מקבל את הפיקוד על המחנות שיצאו מזרחה לסין, מקבל אחיו של מנגה, הוא הולאגו ח'אן⁵, את הפיקוד על מחנות המערב, שיסיימו את כיבוש פרס ושכנותיה ויפלושו מערבה לעיראק ולסוריה. המפקדים שעל הדרך מאסיה המרכזית ועד פרס, ובייחוד בזו האחרונה, נצטוו להכין את הדרוש למסע המחנה ואספקתו. המטרות הראשונות של הפלישה הם מבצרי האסמאעיליה, אך ההתקפה המרכזית מכוונת נגד ח'ליף בגדאד ונגד בגדאד עצמה. החצר המונגולית ידעה, שהתקפה על הח'ליף משמעותה רבה יותר מסתם התקפה על אחד השליטים המוסלמיים במערב. הפעם כוונה ההתקפה לראש העולם המוסלמי, שעל אף ירידת כוחו הריאלי סימל את אחדות האיסלאם ואת ריבונות האיסלאם בארצות הים-התיכון. הבטחת ריבונות מונגולית בבגדאד על-ידי הפיכת הח'ליף לאחד הווא-סאלים המרובים שהצטופפו וביקשו על מעמדם בבירה המונגולית, תביא עמה ריבונות בעולם האיסלאם כולו. ונו שהיתה מטרת המסע הגדול של הולאגו מערבה. השמועות על התקדמותה של העוצמה המונגולית מלב אסיה לעבר ארץ-ישראל עוררו תקוות משיחיות בלב היהודים. בארצות של חופי הים-התיכון, באיטליה ובספרד, התחילו מחשבים את הקץ. המונגולים זוהו עם עשרת השבטים שנגנזו מעבר להרי-חושך, ועתה פרצו ממקום-סתרם לבשר את פעמי המשיח. בגרונה שבספרד כתב בן דורו של הרמב"ן, משלם בן שלמה די פיארה, שהנה 'תתחדש בימינו מלוכה לעם אובד ולקהילות פזורות' וכל משאלתו: 'מי יאריך שנותי ומי ישיב לקדמותן נעורות! אבל דיי אשר אראה בחיי יסוד מקדש והיכל ועזרות'⁶. בסיציליה נתפרשה הופעת שליחי המונגולים באירופה כתביעה מונגולית לאפשר לקהילות ישראל את יציאת אירופה. מיוון הפראנקית (מוריאה) הופיע שליח, שסיפר על צירי המונגולים שנשלחו למלך ספרד, קיסר גרמניה, מלך הונגריה ומלך צרפת, והביאו כתבים כתובים עברית 'והם כתובים כך: בגזירה אני כותב

4 התעתיק הערבי של שם השליט הוא מנכפו קאאן. שמבטאים אותו כרגיל מנגו. השם המונגולי הוא Möngke Kaan.

5 התעתיק הערבי של השם הוא הולאפו ח'אן. שמבטאים אותו כרגיל הולאגו ח'אן. השם המונגולי הוא Hülegü.

6 פורסם על-ידי ח. שירמן ב'הארץ', 5 יאנואר 1940; כאן מצוטט לפי אשתור, ח"א, 52.



מפה 9. התפשטות המעצמה המונגולית

לכם שתשגרו כתבי ממקום למקום וממלך למלך ולתת סיוע לשלוחי לכל קהילות ישראל שיתקבצו כולם ללכת בירושלים ולא יוכלו המלכים למונעם'.⁷ תקוות משיחיות אלה בארצות הנוצרים באירופה עוררו בדרך הטבע את חשד הנוצרים ואת חמתם; הציפייה לישועה ממטה־הזעם שעמד להחריב את אירופה הנוצרית נראתה כברית עם השטן. האשמות על שיתוף־פעולה עם המונגולים, על מכירת נשק לשליחי השטן שהתקרבו לגבול שלזיה, הביאו לידי רדיפות יהודים בארצות גרמניה. אך לא רק היהודים היו בין המצפים לישועה.

אין ספק שהמונגולים היו מעוניינים למצוא בעלי־ברית בעורפו המערבי של הכוח המוסלמי, כשהם מתקיפים אותו מן המזרח. שמועות משמועות שונות פשטו במחנה הנוצרי. שליטי ארמניה שהופיעו בחצר המונגולית בשנות החמישים, כדי לבקש על ארצותיהם, הפיצו את השמועה על נטיותיהם הפרו־נוצריות של המונגולים. סופר אפילו שמנגה הבטיח למלך ארמניה הטום לעלות על ארץ־ישראל ולפרוק מעליה את עול האיסלאם; הוא אף הבטיח כביכול להתנצר בעצמו.⁸ השמועות על מסע המכוון לארץ־ישראל, שהוצג על־ידי הנוצרים של ארמניה ושל אנטיוכיה כמסע לגאולת ירושלים — כי רק בכך יכלו להצדיק עמדתם מול העולם הנוצרי, שדחה את רעיון הברית עם המונגולים, — עשו להן כנפיים. גושים גדולים של הנוצרים במזרח נתפסו לתקוות ניצחון דתם על דת האיסלאם. המיסיון הנוצרי במרחבי אסיה, שתחילתו במאה השישית לסה"נ, הצליח במשך הדורות לנצר שבטים מונגולים ותורכים לא־מועטים. שבטים רבים למדי באסיה המזרחית, במדבר גובי ובמונגוליה היו נסטוריאנים, ומשפחות מיוחסות רבות קיבלו עליהן את הנצרות. הגראה, שתפקיד חשוב בתפוצת הנצרות מילאו הנשים, בדומה לתפקיד שמילאו במיסיון הנוצרי בקרב עמי הגרמנים. עם אלה נמנתה גם אמו וגם אשתו הראשית של הולאגו ח'אן, דוקוז ח'אתון. 'כדי לגרום נחת לנסיכה' מספר ראש־אדין, היסטוריון המונגולים בפרס, 'שפע (הולאגו) טובות על הנוצרים... בכל רחבי האימפריה היו מקימים כנסיות חדשות ובכניסה למאהל של דוקוז ח'אתון נמצאה קאפילה'.⁹ קירבת הנוצרים להולאגו ח'אן ועצם המאורע הגדול של נפילת ממלכות האיסלאם לפני הכובשים המונגוליים הפעימו את קהילות הנוצרים בארצות האיסלאם. נוצרים אלה השתייכו כמעט כולם לאותן כיתות שנפרדו מן הכנסייה האורתודוקסית היוונית והרומית בתקופות הוויכוחים הגדולים על ניסוח

7 Mann, *Texts* I, 34–44. מצוטט לפי אשתור, ח"א, עמ' 53.

8 Hayton, *Le Flor des Estoires de la Terre d'Orient*. RHC. HArm., II, 163–164.

9 Rashid Eldin, *op. cit.*, 95.

הצלבנים בין התקווה המונגולית והמעצמה הממלוכית

הדוגמה, בין המאה הרביעית לשביעית, ועם כיבושי האיסלאם בשטחי הקיסרות הביזאנטית לשעבר מצאו עצמן מנותקות מן הגוף העיקרי של הנצרות. היו גם קבוצות אתניות שהגורל טילטלן במשך הדורות הרחק ממקור מחצבתן והן שקעו בתוך הים המוסלמי סביבם. הסובלנות המסורתית של האיסלאם אמנם העניקה לנוצרים אלה ביטחון רכוש ונפש וחופש פולחן, אך הורידה אותם למעמד של בני־חסות ואזרחים שניים־במעלה. הופעת המעצמה המונגולית, שמוטטה בזה אחר זה את מרכזי השררה המוסלמית, נראתה אפוא לנוצרים אלה כקרן ישועה. הכרוניסטים של הנוצרים המזרחיים משימים עצמם שופרות להריע את התהילה המונגולית¹⁰. ארמנים, גיאורגים, נסטוריאנים, יעקוביטים — כולם מפנים ראשם לשמש החדשה העולה במזרח והעתידה לשים קץ לסבלותיהם.

הופעתם של מונגולים נוצרים בין אנשי הפיקוד העליון, כמו אותו כתבוגא שיפקד על הגדודים הקדמיים שיפלשו לסוריה ולארץ־ישראל, נראתה לא רק כאות מבשר טובות, אלא כסימן של פעולה פרו־נוצרית מכוונת מטעם המונגולים. היו לאגו, שאולי גם לו נטיות פרו־נוצריות, או מכל מקום התחשב ברצון אשתו, שמעמד משפחתה האצילה תרם לעילוי מעמד בעלה, ידע לנצל את ההתעוררות של הנוצרים המזרחיים, ומפקדו כתבוגא אף ידע להצביע על זהות שאיפות הנוצרים המזרחיים עם קווי־יסוד של מדיניות מונגולית. ספק, אמנם, אם המונגולים יכלו לראות בקהילות הנוצרים המזרחיים גורם בעל משקל צבאי, אבל יכלו להסתייע בשירותי־הריגול שלהם לטובתם, ובכלל נוח היה להם למצוא בשטחי הכיבוש חוגים משכילים בדרך כלל, המוכנים לשיתוף־פעולה עם הכובשים, וליצור בכך פירוד בזמן מצור ומלחמה ונקודות היאחזות בשטחי הכיבוש. אין זה מן הנמנע שמדיניות פרו־נוצרית זו, המכוונת לנוצרים המזרחיים, נראתה בעיני הפיקוד המונגולי גם כצעד העשוי לקדם ולהדק את קשריהם עם הנוצרים בחוף סוריה וארץ־ישראל ובארצות אירופה. ואולם חישובים אלה יתבררו כאשליה גמורה. ההתקרבות לנוצרים המזרחיים, שאף המדינות הצלבניות לא העניקו להם אלא מעמד של אזרחות נחותת־דרגה, שלא היתה שונה בהרבה מזו של המוסלמי בקרבן, לא יכלה לשמש גשר לנוצרי המערב. מדיניות זו אף תביא את המונגולים להתנגשות גלויה עם הצלבנים.

10 תוך כדי תיאור זוועות הכיבוש המונגולי מביעים הכרוניסטים של הכיתות השונות שמחה לאידן של הכתות המתחרות ושל הכוח המוסלמי הנוחל מפלות. ר' Bar Hebraeus 505; והכרוניסטים קיראקוס (Guiragos) ווארטאן (Vartan) בתרגומו של E. Dulaurier, 'Les Mongols d'après les historiens arméniens'. *J.A.*, t. 11 (1858), 192ss., esp. 214, 253, 432. 440 etc. *J.A.*, t. 16 (1860), 273 s., esp. 290, 293 etc.

הפלישה המונגולית לסוריה

אותו קו של תמיכה באלמנטים העוינים לאיסלאם השליט, הן בקרב המוסלמים¹¹, הן בקרב הנוצרים המזרחיים שבארצות האיסלאם, הן בין הנוצרים שמדינותיהם שמרו על עצמאותן בגבולות מדינות האיסלאם (גיאורגיה, ארמניה) חייב גם יחס אהדה או סובלנות לגבי קהילות היהודים שנודמנו על דרך הכיבושים המונגולים. בדרך כלל ניתנה, כנראה, חסותו של הכובש המונגולי לנוצרים וליהודים כאחד בכל שטחי הכיבוש המונגולי בארצות האיסלאם. תוצאות יחס זה, שהביא קרן־אור רגעית לקהילות הנוצרים והיהודים, ייהפך להן לרועץ לכשימוגר הכוח המונגולי ויידחף אל מעבר לנהר פרת. אך כל תקופת שלטונו של הולאגו ואף זמן־מה בתקופת יורשיו תהיה המדיניות הנוצרית של כובשים אלה קלף חשוב במדיניות המזרח התיכון. אמנם, מדיניות זו היה גם שוברה בצידה. קטן ופיפרס, שיקראו לג'יהאד נגד הכובש המונגולי, ימצאו במונגולים אחרים, שבינתיים הושפעו מן האיסלאם, בעלי־ברית נאמנים. הממלוכים של מצרים יקראו לברכה, שליטה המונגולי של רוסיה, הקפצ'אק, שגבל בקאווקאז עם הולאגו, להצטרף לג'יהאד נגד הבלתי־מאמין, הוא שליטה המונגולי והפרו־נוצרי של פרס, הולאגו ח'אן.

בשנת 1256 הגיע הולאגו לפרס, ובתוך אותה שנה השתלט על מבצרי האסמאעיליה, שעמדו נגד כל צר ואויב במשך מאתיים וחמישים שנה ומעלה. עתה הגיעה שעתה של בגדאד, שנקבעה למקום־מפגש של כל המחנות המונגוליים. אלה עטו אליה מקדמת־אסיה, מארם־נהריים העלית וממחנות המונגולים אשר בפרס. כל איומיו של הח'ליף על קללת אללה שתחול על המרים יד על הח'ליף, כל הוכחותיו ההיסטוריות שאמנם זה היה גורלם של כל עזי־הפנים, לא הרתיעו את הכובש המונגולי, שלא רצה ללמוד מן ההיסטוריה ובטח באל־עליון המונגולי שיעמוד לו במלחמתו נגד אללה. אחרי ארבעה־עשר ימי מצור נפלה בגדאד (5 בפברואר 1258). הח'ליף השלושים־ושבעה מבית עבאס, אלמסתַעצם, הוצא להורג, וטבח המונים נערך בתושבי בירת האיסלאם. היחידים שנמלטו מן ההרג ומן ההרס היו הנוצרים הנסטוריאנים, בראשות האפטריאך מִכְחָא, וקהילת היהודים של בגדאד. המכבש המונגולי נע עתה לבירת סוריה, לחלב. אלמלך אנאצר צלאח אדין יוסף, שליטה של חלב ודמשק, לא ראה עוד כל דרך הצלה לעצמו אלא על־ידי התקשרות עם מתחריו, משמידי בית־אביו במצרים, השליט בפועל ולאחר־מכן הסולטאן הממלוכי, קוטוז. סולטאן ממלוכי זה פינה לעצמו דרך לשלטון על־ידי הדחת בנו הקטן של איבך הנרצח, ובתוך תקופה קצרה הצליח גם לשתק את פעולות החתירה מן המרכז בכרך, מכוח האויבי אלמלך אלמוגית, שסביבו הצטופפו הממלוכים¹¹ הולאגו יתקשר עם השיעים בפרברי בגדאד כנגד הח'ליף. אמנם, לאחר מכן יושמדו השיעים והסונים כאחד.

הצלבנים בין התקווה המונגולית והמעצמה הממלוכית

לופים הפח'רים שהוגלו או ברחו ממצרים לחצרו של אלמלך אנאצר בחלב, ולאחר שלא מצאו כאן סיפוקם המשיכו נדוד (1257) לפרך. מן המרכז הזה יצאו ערב ההתקפה המונגולית פלישות נגד דמשק בצפון ונגד מצרים בדרום. אך אלמלך אלמוגית' נחל מפלות־מספר מיד קוטזו המצרי, וכמו כן מיד אלמלך אנאצר בקרב שניטש ביריחו. אלמלך אנאצר, אחרי נצחונו ביריחו, התעכב ימים־מספר בירושלים ומשם עבר לעבר־הירדן והשתהה כחצי־שנה על אגם זיזא בין פרך לעמאן. לאחר משא־ומתן עם אלמלך אלמוגית', שנמלט לפרך, הוחזרו הממלוכים הגולים וביברס בראשם אל אלמלך אנאצר, שהעניק לביברס את מחצית שכם וג'נין¹².

תגרות קטנות אלה ערערו את כוחות השליטים המוסלמים, כשקול צעדי המונגולים כבר נשמע בבירור בסוריה הצפונית. בסוף שנת 1259 התחילה בריחה המרנית משטחי סוריה. אנשי חלב, חמת וחמץ בורחים דרומה לדמשק, ואנשי דמשק בורחים גם הם דרומה ומבקשים מקלט במצרים. פחד הסכנה עוד הוגבר על־ידי הרעב שגבר אותה שעה בשטחי סוריה, ובמיוחד בחלב ובדמשק. בתחילת יאנואר, לאחר מצור של שישה ימים, שבו השתתפו לצד המונגולים גדודים נוצרים של ארמנים ושל נסיכות אנטיוכיה, מכריעים המונגולים את ההתנגדות הרפה של בירת סוריה. חלב נופלת (24 ביאנואר 1260), ובעקבותיה נופלות גם חמת וערים אחרות. ממרחץ הדמים, שארך שישה ימים, ניצלו הנוצרים המזרחיים, שנמלטו לכנסייה היעקוביטית, ויהודי המקום, שבית־הכנסת של קהילתם זכה להגנת הכר בש. המסגד הגדול של העיר הועלה באש על־ידי הטום, מלך ארמניה, בכבודו ובעצמו. אלמלך אנאצר, מיואש לחלוטין וחסר־אונים, אינו מסוגל עוד לארגן כוחותיו ומוותר על הגנת נחלותיו, וכרבים מנתיניו הוא בורח מדמשק, דרך שכם, עזה ואלעריש למצרים. דמשק נכנעה ללא קרבות, ונסיונות של התנגדות במצודת העיר נגמרים במהרה. התתרים שולטים ללא התנגדות בעלת־משקל בכל שטחי סוריה המרכזית והדרומית.

כיבושה של דמשק שנכנעה, חוץ ממצודתה, ללא קרבות, ומינויו של כתבוגא הנוצרי כנציב (מארס 1260) נראתה לנוצרי המקום כפתיחת תקופה חדשה. קיראקוס הנוצרי רשם לאחר נפילת בגדאד, שבכיבוש זה נסתיימה תקופת האיסלאם. נוצרי דמשק ראו עצמם כבר נגאלים, אולם לא רק הם לבדם. גם היהודים ראו בכיבוש המונגולי אות לפתיחת תקופה חדשה. חופש דתי הובטח תחילה לכל העדות, והנוצרים ניצלוהו כדי להתנקם במשעבדיהם המוסלמים. מסגד מוסלמי, ששימש כנסייה בזמן הביזאנטים, נהפך מחדש לכנסייה ביוזמתו של בזהמון, נסיך אנטיוך

12 בטכסט כתוב ג'בין, ונראה שיש לתקן: ג'נין. ר' אלמקריזי, 83.

ארץ־ישראל עם התקרבות המונגולים

כיה. מעניין לציין שבוהמון חידש בו את התפילות הנוצריות לא באחד הנוסחים של נוצרי המזרח, אלא דווקא בנוסח הלאטיני־הפראנקי, ויש לשער שעשה זאת בשביל גדודיו הפראנקים. הוא אף הרחיק לכת, הפך מסגדים לאורוות, התיז על קירותיהם יין ותלה כותלי־חזיר¹³. נוצרי המקום הלכו בעקבותיו. יין, תועבת המוסלמים, נשתה בראש חוצות, ודווקא בחודש צום הרמדאן, ובכוונה ניתן היין על שערי מסגדים ועל המוסלמים העוברים בחוצות. הם דרשו מן המוסלמים לקדם בעמידה את התהלכות הנוצריות שצלב נישא בראשן. המטיפים בכנסיית מרים הריעו: 'הדת האמיתית, דת המשיח, היא המנצחת'¹⁴. תלונות המוסלמים לפני הולאגו נפלו על אוזניים אטומות. הקו האנטי־מוסלמי נתגבש והלך עם התקרבות המערכה נגד האיסלאם, היינו נגד הממלוכים של מצרים. ואולם יש לציין, שכמעט כל ידיעותינו על המדיניות האנטי־מוסלמית של הולאגו שאובות ממקורות מוסלמיים או מקורות של נוצרי המזרח. המקורות של המדינה הצלבנית כמעט שותקים לחלוטין. רק בקשה לפעולותיו של בוהמון מאנטיוכיה נזכרים מעשיו בדמשק על־ידי הכרוניסטן הידוע כ'טמפלארי מצור'¹⁵ בלי שיעמוד על גורל העדה הנוצרית־המזרחית במקום¹⁶.

את האווירה שבה נמצא היישוב הפראנקי עם התפרץ המונגולים לגבולות המזרח התיכון מוסר בנאמנות רבה מכתבו של בישוף בית־לחם תומאס, שנכתב בעכו לאחר כניעת דמשק. לפני עיניו הנדהמות של הבישוף מתרחשים מאורעות כבירים ספוגי־דם, שאין הוא מסוגל להבינם ולהתנבא על סופם. 'חוששים אנו, שמא מוסבים דברי ירמיהו (ו, כב—כד) על הנוצרים הגרים בארצות אלה: "הנה עם בא מארץ צפון וגוי גדול יעור מירכתי ארץ. קשת וכידון יחזיקו, אכזרי הוא ולא ירחמו. קולם כים יהמה, ועל סוסים ירכבו, ערוך כאיש למלחמה עליך, בת ציון. שמענו את שמעו, רפו ידינו, צרה החזיקתנו חיל כילודה". ואין פלא כי אנו מפחד

13 אין לפקפק בנכונות הידיעות. הן באות ממקור צלבני *Les Gestes* § 303.

14 מקריזי, עמ' 98.

15 *Templier de Tyr*. ר' הערה 13.

16 ההיסטוריון גרוסה (III, 562, ss.) מתאר את המסע המונגולי כמעט כמסע־צלב נגד המוסלמים. למרות הסתייגותו מן השם שטבע בעצמו, 'מסע־הצלב המונגולי', הריהו נוטה להניח שהמונגולים התכוונו באמת ליהפך למשענת המדינה הצלבנית. לאמיתו של דבר היתה המדיניות של הולאגו בראש ובראשונה פרו־מונגולית, ויחסו לנוצרים וליהודים מסתבר מתוך השאיפה, כפי שניסינו לברר למעלה, למצוא נקודות־משען בקבוצות ההטרודוכסיות בעולם האיסלאם. אנו נוטים גם להניח, יותר מחברנו א. אשהור, שעמדת היהודים במזרח היתה פרו־מונגולית. הסכנה שנשקפה להם מברית מונגולית־נוצרית (פראנקית) לא היתה גדולה, מאחר שגם צלבני הארץ לא גילו קנאות אנטי־יהודית מיוחדת. ואולם למודי ניסיון לא הפליגו היהודים במזרח בהבעת שנאתם לאסלאם כבני־עירם הנוצרים המזרחיים.

הצלבנים בין התקווה המונגולית והמעצמה הממלוכית

דים שיהיה עלינו להיות מוכנים לאחד מן השלושה, או שנעזוב את ארץ־הקודש שממה ועזובה, או שנימסר ביד אלה שלא זו בלבד שהם צמאים לדם, אלא שגם מוצאים בכך תענוגיהם, כדי שניהרג בחרבם, או שנקבל על עצמנו עול־נצח של הבלתי־מאמינים שאינם יודעים רחמים, אשר לא ביום ולא בלילה לא יתנו מנוחה לעבדיהם. בגדאד נפלה, כן גם חלב וכן גם מדינות אחרות. והסולטאן של דמשק, אדון שלוש מלכויות, זנח את הארץ בבורחו מפניהם, ורוב עמו עזבוהו ונמלטו לעזרת המצרים. ואולם כל ערי הסאראצנים מביאים את מפתחותיהם למלך התת־רים על־ידי שליחיהם ונכנעים לשליטתו כאילו היו מתים, כדי לפייס את אכזריו־תו. ורבים הסאראצנים, שהיו שונאיהם הראשיים של הנוצרים, בורחים עם נשיהם ובניהם ומטלטליהם אל ערי החוף ומוסרים עצמם לידי הנוצרים, כמו ציפורים הבורחים מן הנץ. ורבים בורחים למצרים ולא ייאמן כי יסופר, לאחר שנשבר כוחם, כמוכי־רוח הם מתרוצצים דרך פסגות הרים ומישורי שדות, הורים ששכחו את יל־דיהם, האח את אחותו, הבעל את אשתו, עזבו רכושם או זרקוהו בדרך, רק כדי להציל את חייהם, דרסו בדרכם חלשים וחולים. ראו אפוא, עד כמה מתאים השם ה'תתרים' לאלה, אם במה שהם עושים ואם מפני שהם סוחבים לַתַּרְתָּרוֹס (הגיהי־נום), או מפני שהם תואמים בכול את בני־ברית־השטן, או מ'טֶרְטִסִין', שביוונית פירושו לרעוד או לפחד. אין ספק שהם איומים ומעוררי־רעד. הם מִשְׁפָּרִים את האדמה בדם ואת העפר משמינם בצבע, כיוון שיום לה' נקם, 'שנת שלומים הגיעה' (ישעיה לד, ח). אַנְטִיּוֹכִיָּה חסרת תקווה 'נשמעת לרצונם. ורק העיר עפֹו וצֹר ומבצרי המיסדרים, שאפיריהם מבצרים אותם במידת האפשר, מתכוננים לעמוד בקרב ושוקדים יום ולילה להכין חפירים ומכונות ושאר כלי־מלחמה. והנה אותו מלך התתרים שיגר אלינו מכתבים מלאים דברי חירוף לאלוהים, אל חיים, מלאי גאווה בלתי־נשמעת, כך שבאמת נוכל לומר: "יום צרה ומצוקה, יום שואה ומשואה, יום חשך ואפלה, יום ענן וערפל" (צפניה א, טו). ולכן דברים אלה אנו שופכים לפני אלוהים חיים, באומרנו בתפילה בלב שלם: "אדוני אלוהי ישראל, עושה שמיים וארץ, הטה אוזנך ושמע כל דברי מלך התתרים, כדי להטיח כלפי אלוהים חיים, באומרו: אלוהיך אולי נמצא בשמיים, אולם מִנְּגָה חָאן הוא עלי אדמות. ועתה אדוני האלוהים, הושיענו מידי, וידעו כל ממלכות הארץ שאתה אדוני אלוהים לבדך" ¹⁷.

את הנעשה בארץ־ישראל באביב 1260 מתארת בצורה בולטת איגרת של אנשי־כנסייה ואצילי הצלבנים, שנשלחה לשארל מאַנז'ו, אחי מלך צרפת לוואי התשיעי:

17 המכתב נשתמר בכרוניקה פריזית. ר' *Emonis et Menkonis Werumensium Chronica*, ed. L. Weiland in *MGH. SS.* t. 23, 554–555

ארץ-ישראל עם התקרבות המונגולים

בכל מקום נמצאים הסאראצנים בברירה והם מבקשים מקלט באדמות הנוצרים, אותם רדפו פעם בשנאה כה גדולה. דומים הם לאותה ציפור הבורחת בפני הנץ, שהיא חושפת עצמה לציידיה. התתרים פולשים מכל צד. מחלב ועד דמשק, מדמשק ועד ירושלים הם מכלים את הסאראצנים בחרב, שודדים רכוש ובוזזים בז בכל מקום, והם שוקעים כמבול מציף בגבולותינו¹⁸. בתוך אותה מהומה ומבוכה שהשתררו בסוריה ובארץ-ישראל קרן אור זרחה, כפי שראינו, לנוצרים המזרחיים. ואולם חוץ ממלך ארמניה ונסיך אנטיוכיה, לא גילה היישוב הפראנקי כל נטייה להתחבר עם המונגולים. היישוב הפראנקי לא מצא טעם אחר להסביר למערב הנוצרי דחייתה של ברית אפשרית אלא שלאחר שקיבל נסיך אנטיוכיה את מרותו של הולאגו אנוס היה לקבל לעירו אפטריארך יווני. על העובדה, שהולאגו צירף שטחים הגובלים עם אנטיוכיה לשטח הנסיכות, הם עוברים בשתיקה גמורה. עמדתם זו של הפראנקים בשעה שנשימתם החמה של המונגולים כבר הורגשה בעורפם מעמידה על התעלמות מפתיעה מן המציאות, שרק העדרו של שלטון מרכזי יכול להסבירה. במכתב, שהזכרנו למעלה ושנשלח לשארל מאנז'ו, כותבים ראשי המדינה: 'בתקווה לחסדי אלוהים נראה לנו כמתקבל על הדעת, שאפשר היה בקלות לכבוש את ירושלים ואת כל ממלכת ירושלים בעזרת ה', אילו אלה המתקראים נוצרים היו אוזרים כוח לעזרה ללא שהות ובגבורה. הסאראצנים בחלקם הגדול כבר נהרגו והתתרים, אם ייתקלו בהתנגדות, יפחדו, אנו מאמינים, להיכנס למלחמה עם הלאטינים ויניחו לחרב המגואלת בדם'¹⁹. קשה לראות במכתב זה מעין חלומות בהקיץ; ואכן נכון יותר לראות בו מעין אחיזת-עיניים לשם מצווה, כדי לקבל עזרה מהירה מאירופה²⁰. לא ייאמן ממש כי יסופר, שלנוכח כל המתרחש סביבם ראו הצלבנים שעת-כושר לנצל את הבהלה הגדולה שאחזה את סוריה המוסלמית, כשרבבות אנשים נסים דרומה, לשלול שלל ולבזוז בז. גדוד צלבני, ובראשו באליאן מאיבלין אדון בירות, ואבירי עכו בצירוף גדוד חשוב של המיסדר הטמפלארי, שגויס מחילות-המצב של עכו, צפת, עתלית ושקיף ארנון (בופור), התנפלו על מאהל תורכמאני גדול בשטח המרעה המפורסם של תבנין²¹. ואולם התקפתם הפכה להם לרועץ. הם ניגפו לפני התורכמאנים, שלקחו רבים מהם בשבי, ורק סכום עצום של 200 אלף ביזאנטים פדה אותם²².

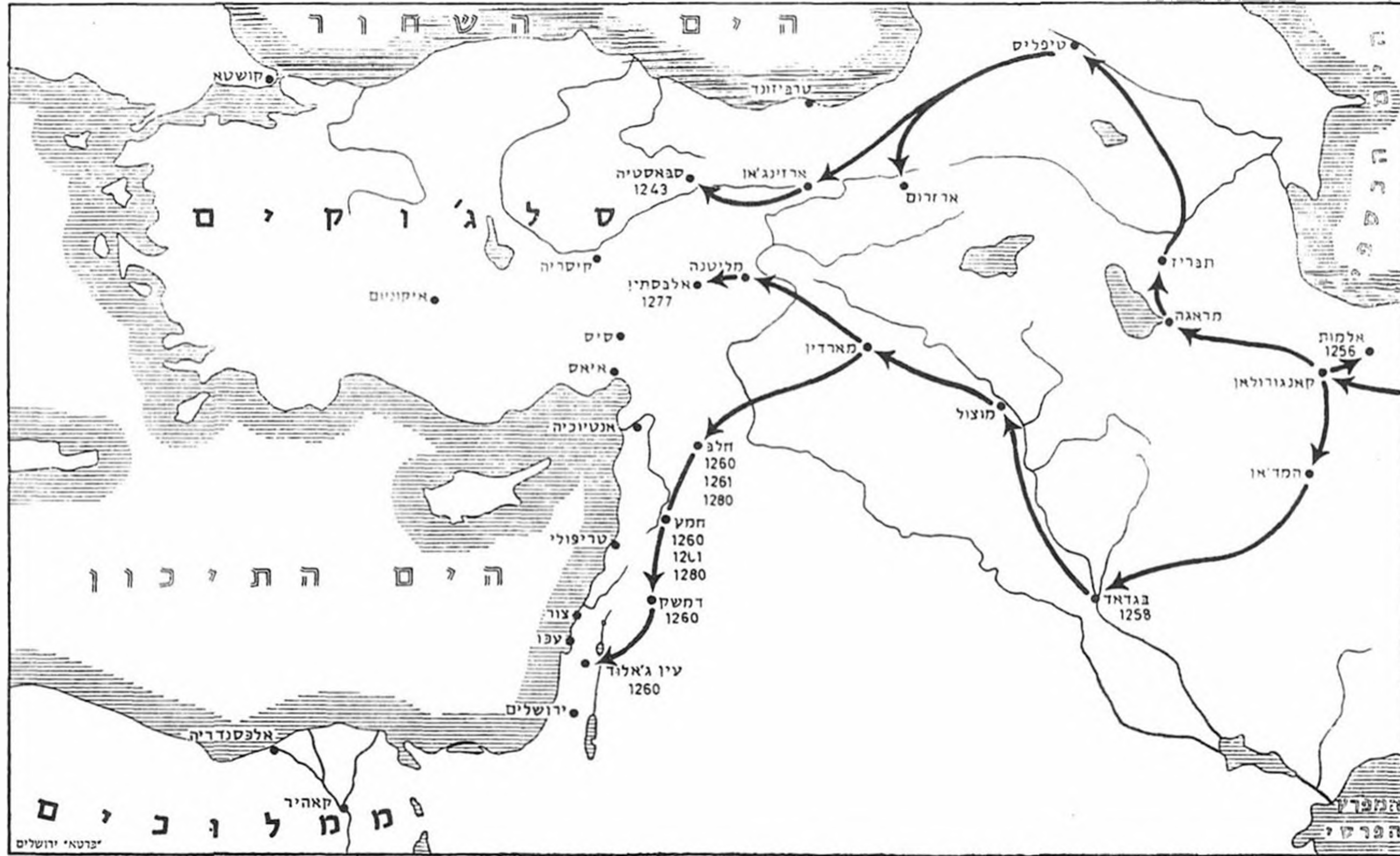
H. F. Delaborde, 'Lettre des chrétiens de Terre-Sainte à Charles d'Anjou'. 18
ROL., II (1894), 213

¹⁹ המכתב הוא מאפריל 1260, בין כיבוש דמשק וקרב עין-חרוד ROL., II, 214

²⁰ מכתבים אחרים בנוסח דומה נשלחו אותה שעה לאירופה. ר' Regesta, nos. 1288-1290

²¹ לפי מקור אחר. בסביבות טבריה, ואין בהכרח ניגוד ביניהם.

²² תאריך התנגשות זו, הנזכרת במקורות מרובים, אינו ידוע. נראה לנו להקדימו לקרב



מפה 10. כיבושי המונגולים במזרח-התיכון (התאריכים מציינים שנות קרבות וכיבושים)

המונגולים בתחומה של ארץ-ישראל

הצלבנים החליטו לבצר מה שנשאר בידיהם. בישיבת מועצת המדינה, או ביתר דיוק בישיבת ראשי המיסדרים, אנשי-הכנסייה והאצילים, הוחלט שהמיסדרים יחזקו את מבצריהם (מסופר על ביצור שבעה מבצרים טמפלארים, שניים של ההוספיטאל, ושניים של הטיבטונים); ואילו הערים עכו וצור תבוצרנה שתיהן על חשבונם המשותף של כל הפראנקים. היתה זו החלטה נבונה על כל צרה שלא תבוא. אלא שגם החלטה נבונה זו לא קל היה לבצע. המיסדרים והערים לא מצאו אנשים המוכנים לשרת אלא תמורת תשלום גבוה ביותר, כופר דמם, שללא ספק יישפך על-ידי המונגולים²³. לא נעשה כל ניסיון לנצל את הקונסטילאציה הפוליטית שנוצרה סביבם. בין פחד מונגולי מכאן ופחד ממלוכי מכאן נשארו הצלבנים משותקים ונתנו למאורעות להתפתח בכוח עצמם ולגרפם במהלכם. הגדודים המונגולים התחילו כבר פולשים לתחומי הארץ. פרשיהם זינקו דרומה לבעלבך, לאצביבא, לבאניאס, לעבר-הירדן, לאסלת, למבצר עג'לון, ולאגם זיזא צפונה מפרך²⁴. במערב הגיעו המונגולים כמעט עד החוף בסביבות צידון, כשהם שודדים את בעלבך ובאניאס, ובדרום עד חברון, בית-גוברין ועזה. היו אלה פלישות-גישוש מלוות שוד והרס, כדי לעמוד על הכוח הממלוכי, ובסיומן חזרו הפולשים לבסיסם בדמשק.

הידיעה שהגיעה למחנה המונגולי על מותו של מֶנְגֶה קאאן, שליטם העליון, אחיו של הולאגו ח'אן, שינתה את פני המצב שינוי גורלי. הולאגו עזב את המחנה והשאיר את הפיקוד העליון ביד כתבוגא. על אף מדיניות-החסות כלפי הנוצרים שנהג בה מפקד מונגולי זה, שהיה בעצמו נוצרי, ועל אף יחסי הידידות עם אר-מניה ואנטיוכיה, מחיר כניעתם, לא היסס כתבוגא להתקיף ולהרוס את צידון, לאחר שתושבי שקיף ארנון, היא בופור, חלק מן הסניוריה של צידון, התנפלו על כפרים מוסלמיים בסביבה שהעלו מס למונגולים, ובמסע-השוד הזה הרגו את בן-אחיו של כתבוגא. התשובה לא איחרה לבוא. צידון הותקפה והושמדה על כל תושביה, חוץ מאלה שהצליחו לברוח אל 'מצודת היבשה' או 'מבצר-הים'²⁵. ההיסטוריון הארמני

עין-חרוד, כיוון שקשה לתאר שאחרי הניצחון המוסלמי היו הצלבנים מעיזים לפגוע במוסלמים. מאידך גיסא מזכיר המקור *Les Gestes* טמפלארים משקיף ארנון, ואולם זו נמכרה לטמפלארים יחד עם צידון רק אחרי קרב עין-חרוד.

Mss Rothelin, 636 23

24 בזמן פלישה זו נתפס שליט חלב אלמלך אנאצר ליד אגם זיזא, שאליו הגיע בחזרו מגבול מצרים נעזב על-ידי גדודיו, שעברו אל קוטזו המצרי, ונשלח לכתבוגא, שצר אותה שעה על עג'לון, כבשה והרסה.

25 ז'יליאן (יוליאן) אדון צידון, שהגן בגבורה על עירו, נאלץ למוכרה לטמפלארים, מאחר שלא ראה לפניו כל אפשרות לשקם את העיר החרבה. ר' *Les Gestes* § 303.

הצלבנים בין התקווה המונגולית והמעצמה הממלוכית

הטום, שמספר על מאורע זה בפרוטרוט, מוסיף שמאז לא האמין עוד כתבוגא לנוצרים אשר בסוריה. תושבי עכו המבוהלים כרתו את העצים בבוסתנים שבסביבת עירם, כדי למנוע מחסה מן המונגולים. אף נלקחו מצבות מבית הקברות, כדי לחזק בהם את ביצורי העיר.

בינתיים התקרבה והלכה שעת ההתמודדות בין המונגולים ובין המוסלמים. הור לאגו עוד הספיק לפני חזירתו למזרח לשלוח משלחת אל קוטוז המצרים, בראשותו של אלצ'י מוגול, בדרישת כניעה לאלתר. לא ייפלא שבצמרת הממלוכית נחלקו הדעות בדבר ההתמודדות עם המונגולים. קבוצה חזקה של ממלוכים ביקשה לפתוח במשאומתן בדבר תנאי כניעה. ואילו קבוצה אחרת בראשותו של ביברס, מפקד הממלוכים הבחורים הגולים בסוריה, שהיה אולי היחיד בשטחי סוריה וארץ ישראל שחשב להתנגד למונגולים ונשאומתן לשם כך עם מצרים, ובאביב של אותה שנה (מארס 1260) התפייס עם קוטוז וחזר למצרים, — החליטה להילחם במונגולים. צירי המונגולים הוצאו להורג, ובתחילת ספטמבר 1260 יצא המחנה הממלוכי ממצרים. אותה שעה יכלו עדיין צלבני הארץ למלא תפקיד מכריע בהתמודדות שבין המונגולים למוסלמים. אף ללא השתתפות בקרב, בעצם קיום מבצריהם בחוף יכלו להפריע לתנועה המצרית ולהיות מקור סכנה רצינית בעורפה, ולפיכך היו הצלבנים לימים ספורים ללשון-המאזניים של ההתמודדות הגורלית. קוטוז אעריך נכונה את המצב, ומשלחת ממלוכית הופיעה בעכו, כדי לשאת ולתת עם הצלבנים. המצרים ביקשו עזרה צלבנית, ורוב הצלבנים נטה לקבל את ההצעה. הצלבנים התעלמו מעליית כוחם של מלך ארמניה ונסיך אנטיוכיה הודות לסיוע המונגולי; לא זכרו אלא את הכנסת האפטריארך היווני לאנטיוכיה, על אפו של המיעוט הלאטיני ששלט בעיר, את כיבוש צידון. שלא היה אלא תוצאה של התנהגות צלבנית פרועה. ייתכן, כפי שמציינים היסטוריונים מודרניים, שהשפיעה על החלטתם התמוהה הרגשה עמומה של קירבה נוצרית-מוסלמית, של השתייכות לעולם אחד, עולם התרבות היס-תיכונית, מול הבארבארי שהופיע מן החלל החיצון. אך המיסדר הטיבטוני הכריע את הכף, בסירובו להיכנס בברית עם הממלוכים מחשש בגידה מוסלמית. ניצחון על התתרים, טענו, אינו עתיד לחזק את מעמדם של הנוצרים כיוון שאבדותיהם הבלתי-נמנעות יחלישו את כוחם, וממילא המנצחים בסופו של דבר יהיו המוסלמים. בהשפעתם נתקבלה ההחלטה לשמור על נייטראליות אוהדת לגבי מצרים. הצלבנים לא יהיו למכשול למסע המצרים צפונה, אף יסייעו להם באספקה.

היתה זו ההזדמנות האחרונה לחזק את מעמד הצלבנים, ואולי אף לחזור ולהשתלט בתחומי הארץ. הברית עם המונגולים יכלה לכאורה להבטיח הרבה, אפילו

קרב עין־חרוד

נניח שהמונגולים לא היו מוכנים להתנצר. גם אחרי מפלת הממלוכים היו המונגולים לים מקבלים ברצון קיומה של מדינת־מחיצה בגבול מרכז הפרסי־סורי והרזר־בואר המוסלמי העוין אשר במצרים, וטובת עניינם דרשה לחזק את הנוצרים במ־קום, אויביהם המסורתיים של המוסלמים. גם ברית עם הממלוכים כנגד המונגולים לים עשויה היתה ליתן פירות; אותה שעה היתה לנוצרים אפשרות לעמוד על המקח, ומסתבר שהממלוכים לא היו מסוגלים לעמוד בסירוב נוקשה. ואולם הנוצרים בחרו במוצא השלישי, החליפו זהירות בהססנות והכריזו על נייטראליות, וביתר דיוק על נייטראליות אוהדת. שום צד, לא הממלוכים ובוודאי לא המונגולים, לא היה מוכן לשלם שכרה של עמידה־מ־הצד, ועל־כל־פנים אין אנו שומעים כלל על דרישה כזו מצד הנוצרים. תמרון הססני זה, שהצדקתו היחידה היתה שכל קרבן נוצרי עלול להחליש את הפוטנציאל, הקטן בלאו הכי, של המבצרים הצלבניים ועריהם, חסך אמנם מן הצלבנים אבדות בנפש, אבל גם סילק אותם מן הזירה הפוליטית והצבאית. הצלבנים, שנמצאו רק כמה עשרות קילומטרים מן המערכה המכריעה בתולדות המזרח התיכון, הפכו לעדי־ראייה של המאורעות, בלי להשפיע עליהם.

קוטו הממלוכי הביע את קורת־רוחו מן ההחלטה הצלבנית²⁶. המצרים גייסו את צבאותיהם, שבהם נמצאו גם גדודים מסוריה, גדודים ח'וארזמיים של ג'לאל א־דין שמצאו מקלט במצרים, כורדים ותורכמאנים נודדים, שהשיטפון המונגולי דחפם אל ארץ היאור. בסוף אוקטובר יצא המחנה צפונה, לעבר ארץ־ישראל. בראש החייל הקדמי עמד רֶפֶן אֶדִין ביברס, והמטרה הראשונה היתה העיר עזה, התפוסה בידי המונגולים. המפקד המונגולי, בִּידֶר, קיבל פקודה מכתבוגא, שנמצא עדיין בבעלבף, להחזיק בעזה, ואולם בידר הוכה על־ידי ביברס, שרדף אחריו צפונה. המחנה העיקרי של המצרים התקדם עתה בעקבות חיל־החלוץ דרך שטחי הצלבנים עד עכו, ושם, במישור רחב־הידיים של עכו, תפס מקומו. הצלבנים הבטיחו מחדש את הנייטראליות הנוצרית במערכה שעמדה להתחולל בקרוב. סוחרי עכו לא דאגו אותה שעה אלא להגיע לכלל הסכם עם המוסלמים, שאם ינצחו ימכרו להם במחיר קבוע מראש את סוסי התתרים המובסים. כנראה שהצבא המצרי רכש אספקה נוספת בעכו, וכך נכנס לעיר מי שעתיד היה להרוס את המדינה הצלבנית, ביברס. גדודיו של ביברס יצאו ראשונים מזרחה לבקעת עין־חרוד. ביברס הגיע

26 דרישה של נייטראליות גמורה וסירוב הסולטאן לקבל עזרה נוצרית — מקריזי, עמ' 104. דרישת הסולטאן לעזרה נוצרית וסירוב הנוצרים לפי תביעת המיסדר הטיבטוני *Ms. Rothelin*, 637. דרישת הסולטאן למעבר והסכמת הנוצרים כנקמה על ההרס המונגולי — *Les Gestes* § 308

הצלבנים בין התקווה המונגולית והמעצמה הממלוכית

לשם אור ליום ו' (2—3 בספטמבר) ותפס עמדה על גבעה שמעל למעיין. מכאן ראה את הגדודים המונגוליים נכנסים לעמק ונערכים בתוכו. ידיעות על הנעשה הועברו במהירות לגדודי הסולטאן קוטוז, שהתקרבו למקום ותפסו מקומם במארב סתר. ביום ו', 3 בספטמבר 1260, עם עלות השחר ניצבו גדודי ביברס, החיל הקדמי של צבא האיסלאם, מול הכוח המונגולי של כתבוגא. הצבא המונגולי נמצא בתוך הבקעה בקרבת המעיין, כשפניו אל מרומי הגבעות (כנראה בגלבוע), שעליהם נמצאו הממלוכים. באגף הימני של הכוח המונגולי נמצאו גייסות מוסלמיים של סוריה, שלא ראו דרך-הצלה לפניהם אלא על-ידי הצטרפותם לכוחותיו של כתבוגא.

עם עלות השחר התחילו גדודי הממלוכים יורדים מן הגבעות. השמש סינורה את הגדודים המונגוליים, כשהכוח המוסלמי נהנה מן הצל או מקבל את קרני השמש בעורפו. סמלי הממלוכים נצנצו באור העמק, סמלי אדום ולבן וצהוב, והמחנה ברדתו בטור ארוך מן הגבעות ערער במקצת את בטחון המונגולים.²⁷ בשלוות-בוקר של שלהי-הקיץ הבקיעו פתאום תופי המוסלמים את הדממה עד להחריש, ומטר חיצי הקשתים הרוכבים של המונגולים האפיל את שמי העמק. ליד מעיין עין-חרוד, בתחתית העמק, בקרבת שטח-ביצה מכוסה קני-סוף שדמה ליער, ניטש הקרב המכריע על ההגמוניה במזרח התיכון. 'מדין ועמלק וכל בני קדם נפלים בעמק כארבה לרב', מסופר על מערכה מכרעת באותו מקום כאלפיים שנה לפני-כן, ואולם המוסלמים לא נזכרו בגדעון, אלא בגלית, שעל שמו כביכול נקרא מעיין עין-חרוד, עין ג'אלות.²⁸

המערכה היתה בתחילתה בלתי-מכרעת, והקרב נמשך עד שעות הצהרים. המונגולים הצליחו למוטט את האגף השמאלי של הגדודים המצריים, שפנו עורף והתחילו נסים, כשהצבא המונגולי, שדלק אחריהם, נלכד במארב של קוטוז. המפ-

27 התיאור המפורט ביותר הוא מפרי עטו של משתתף בקרב, אצארם אובק, ממלוך של אלמלך אלאשרף שליט חמץ, שעבר לשירות הולאגו ותיווך בינו ובין אדוניו האויבים לשעבר. הוא משתתף בקרב, ואולם בוגד באדוניו החדשים, ומודיע על מצב הצבא המונגולי לקוטוז, ואף מודיע לו על בגידה אפשרית של האגף הימני התתרי, שבו נמצאו הגדודים של 'בעלי-הברית' המוסלמיים של סוריה. הטכסט פורסם על-ידי G. Levi della Vida, 'L'invasione dei Tartari in Siria nel 1260 nei ricordi di un testimone oculare'. *Orientalia* IV (1935), 352 ss. esp. 366

28 מתקבל על הדעת שהשם הערבי עין-ג'אלות מקורו באותו 'הר גלעד' הנזכר בשופטים ז, ג בסיפור על גדעון. המסורת הקושרת את גלית עם הסביבה קודמת לאיסלאם והיא ידועה כבר במאה הרביעית. הנוסע מבורדו אומר בקשר לעיר יורעאל: 'פה ישב אחאב המלך, פה התנבא אליהו, פה השדה בו הרג דוד את גלית', ור' Y. Guérin, *Samarie* I, 310. המסורת המוסלמית קושרת למקום אף קדושה מיוחדת (ואפשרי שזו קשורה בנצחוננו של ביברס). ר' בהערה הבאה.

קד המונגולי כתבוגא נשבה, ועם נפילתו התמוטטה כל החזית המונגולית. המונגולים התחילו נסים מזרחה לכיוון הירדן, וגדודי המצרים דלקו אחריהם. אחרים ניסו להימלט צפונה להרים, ושרידים אחרים התחבאו בין השיחים וקני־הסוף של עין־חרוד ונהר חרוד. קוטוז ציווה להבעיר אש בצמחייה היבשה של שלה־הקין, והנחשלים ממחנה כובשי־העולם נשרפו חיים בין הגלבוע ובין גבעת המורה. בבית־שאן ניסו התתרים להיערך מחדש ולעמוד על נפשם, אך נחלו מפלה נוספת. קוטוז ירד כאן מסוסו, כבש פניו בעפר האדמה ונשקו, כשהוא מודה לאלתיו על הניצחון. עין־חרוד היא הנקודה הקדמית ביותר של התפשטות המעצמה המונגולית בסוריה וארץ־ישראל בכיוון מצרים. כל המאמצים המאוחרים של המונגולים לנקום את מפלת יום עין־חרוד לא יביאו עוד הכרעה לטובתם. 'ולאחר שראה (קוטוז) את הניצחון שנתן לו אללה על התתרים בעין ג'אלות, והיה זה מקום קדוש וכבר הזכירו אללה בספרו הקדוש בסיפור על טאלות וג'אלות, וראה שנכבדה בקעה זו, ושאלוהים שמר לה את הניצחון הקדוש, החליט להקים כאן "מִשְׁהָד" כדי לגלם את משמעות מתנת־יה ושפיכת דם האויבים במקום זה. וכתב בעניין זה לנציבים באַשאם (סוריה וארץ־ישראל)' ²⁹. פה הוקם 'מִשְׁהָד אַנְצַר' לזכר הניצחון. עתה, לאחר הניצחון בעין־חרוד, התעוררה גם סוריה המוסלמית לפעולה. חילות־המצב המונגוליים נטבחו או גורשו, והכוח המונגולי התחיל נסוג במהירות צפונה אל מעבר לנהר פרת. בעקבות הנסיגה באה השבת השלטונות המוסלמיים על פנם בחסדו של קוטוז הממלוכי. מלבד המוסלמים ששיתפו־פעולה עם המונגולים נפגעו קשות הנוצרים בני־חסותם של המונגולים מיום אתמול. אך הגיעה הידיעה על ניצחון עין־חרוד לדמשק — במכתבו של קוטוז שנשלח מטבריה, ומייד פרצו פרעות קשות בנוצרי העיר. רבים מהם נרצחו, וכנסיית היעקוביטים נשרפה. ההמון התחיל גם לשלוח ידו ברכוש היהודי, אך הרפה ממנו, כי ידע שאם אמנם זכו היהודים לחסות מונגולית, הרי לא התנשאו על המוסלמים ולא פגעו בהם, כשכניהם הנוצרים.

בהחזרת השליטים הקודמים, קצתם מבית איוב, לבירותיהם לא קופח חלקם של הממלוכים, אדריכלי הניצחון בעין־חרוד. הממלוכים הוותיקים של אַלמַלַךְ אַצְאֵלַח ושל אַיבַךְ קיבלו נחלאות לרוב. רק איש אחד מצא עילה להתמרמרות, והוא ביברס עצמו, שדרש את חלב, ואילו קוטוז קיבל בקשה זו בחשדנות רבה וסירב למלאה. בדרך חזרה למצרים קשר ביברס על קוטוז ורצחו (24 אוקטובר 1260). שליט חדש

29 מחי אדין בן עבד אט'אהר, עמ' 29. מקריזי, עמ' 142. על טאלות־שאוּל וג'אלות־גלית מסופר בקוראן (סורה ב, 248—252).

הצלבנים בין התקווה המונגולית והמעצמה הממלוכית

עלה לגדולה, אלמלך אט'אהר רכז אדין ביברס אלבנדקדארי, שבתקופת שלטונו, בת שבע-עשרה שנה (1260–1277), חוסלו כמעט כליל מדינות הצלבנים בארץ-ישראל ובסוריה.

אך הגיעה הידיעה על רצח קוטוז וטרם נתברר גורל השלטון העתידי בממלכה הממלוכית, ומייד נראו סימנים ראשונים של פריקת עול מדיני. השלטונות המקומיים ניסו לנהוג 'מדיניות' עצמאית. עולי-רגל נוצריים, שנמצאו אותה שעה בירושלים, נאסרו לזמן-מה עם סגירת שערי העיר על-ידי השליט המקומי, שחשש למהומות אפשריות ברחבי ארץ-ישראל. כאשר הורשה לבסוף לנוצרים לעזוב את העיר, הותקפו בדרכם לחוף על-ידי תושבי הסביבה, כנראה, וסבלו אבדות ברכוש ובנפש. ואולם לא היתה זו אלא תופעה קצרת-ימים, ושלטונו הריכוזי של ביברס שם לה קץ במהרה. הממלוכים נשבעו שבועת-אמונים לביברס, שהבטיח להם את מעמדם וטובות-הנאה נוספות, וקאהיר פתחה לפניו את שעריה.

השליט החדש, שהוא אחת הדמויות הבולטות ביותר בין שליטי האיסלאם בכל הדורות, עסק בראשית ימי שלטונו בשיקום שטחי ממלכתו, שנסתחפו בכיבוש המונגולי. בה בעת ניתנת הדעת על הסדר האדמיניסטרציה של הממלכה העצומה, על יצירת מסגרת אירגונית, צבאית-ביורוקרטית, שבה ישתלבו הממלוכים על קבוצותיהם השונות ונאמנותם המפולגת. הקמת הריסות היישובים, ובייחוד ביצורם מחדש של מבצרי סוריה וארץ-ישראל, מינוי מנאמניו כנציבים ברחבי הממלכה, ריאורגאניזציה של מוסדות השלטון המרכזי, אירגון צבא הממלכה וחידוש הצי, שירד פלאים בתקופה האיובית, רשת אדמיניסטרטיבית ורשת ריגול המסתייעות בדואר ממלכתי מסודר, הנע על דרכים ועל גשרים³⁰, שקיומו חודש על-ידי השליט — כל אלה עתידים היו להבטיח שלטון ריכוזי שכל חוטיו נמשכים אל קאהיר, או אל השליט ביברס, המבלה רוב ימיו במסעות-פיקוח על מדינתו או במסעות-מלחמה נגד אויבי האימפריה הממלוכית החדשה. אך כל התיקונים האלה אינם מניחים עדיין את דעתו של ביברס. יודע הוא, ששלטון טוב, ואפילו שלטון-צדק המקל במסים (דבר קשה לאור צורכי-השיקום וסכנת התקפת-נקם מונגולית) אין בו כשהוא לעצמו כדי להבטיח את יציבות שלטונו. הוא מבקש אפוא אמצעים

30 בשנת 1273 בנה ביברס את הגשר בקרבת לוד, הנקרא על שם הכפר הסמוך ג'סר ג'נדאס. גשר זה אינו אלא חזית כנסייה צלבנית, על שלושת שעריה היפים, שהותקנה כגשר מעל לוואדי שבמקום. ר' Ch. Clermont-Ganneau, *Recueil d'archéologie orientale* (Paris 1888), t. 1, 270–271

השיקום הממלופי

נוספים שיבטיחו את ליכוד המדינה מעל לקשרי הלואיות הממלופית. מכאן מאמצו לחדש את הח'ליפות העבאסית, שנכרתה על-ידי הכיבוש המונגולי בבגדאד. הופעת אדם בתוך השבטים הנודדים של עיראק הטוען שמוצאו עבאסי ושהצליח להימלט מן הטבח המונגולי, זימנה לו אפשרות לחדש את הח'ליפות הסונית של בית-עבאס, ביברס לא חסך הוצאות ולא קימץ בגינוני-כבוד לצאצא העבאסים, שעשה דרכו מדמשק לקאהיר. בשנת 1261, באסיפה הגדולה של יודעי-דת וגדולי המדינה, הוכרה הלגיטימיות של מוצאו העבאסי, והוא הוכרז ח'ליף חדש ונקרא בשם אַלְמַסְתַּנְצַר בַּאֲלִיָּה.

פעולתו הראשונה של הח'ליף החדש, עטוף הארגמן וחובש התרבוש השחור הרקום זהב לראשו, היה 'להעניק' לביברס את תואר הסולטאן בכל ארצות האיס-לאם הנתונות למרותו והארצות העתידות להיכבש על-ידו. כך קיבל השלטון הממלופי תוקף של לגיטימיות, חשובה ביותר בעולם האיסלאם, מפי ממלא מקומו של מוחמד על אדמות. שושלת העבדים-החיילים הוכרה להלכה כלמעשה כשליטה בעולם האיסלאם במזרח התיכון. ביברס, מוסלמי נאמן, המשיך בפעולות שנתניו ראו בהם בלי ספק חזרה לצורות שלטון מוסלמי תקין. בירושלים נעשה בדק בית המסגד של כיפת-הסלע³⁰; ממסגד קבר-האבות שבחברון נגזלו אדמות הוקף על-ידי בעלי שררה, וביברס ציווה להחזירן ולפצות את בעליהן, ואף הוסיף את הכפר אד'נא³¹ לוקף של חברון. מסגדים חדשים נבנו בקאהיר ובדמשק, ומדרסות בכל בירות ממלכתו. ארבעה קאדים, המייצגים את ארבע האסכולות (מד'האב) של האיסלאם, נתמנו במצרים, ובכך מצאו סיפוק חסידי כל אסכולה ואסכולה. ביברס גם הרבה בנדבות לעניים ובהקצבות לקבורת מתים, השתדל שיהא נודע בחסידותו המוסלמית, ששימשה מלט בעל עוצמה במזרח התיכון. עם זה תיכנן את כל מעשיו ומפעליו בצורה שידו תורגש בכל. נסיון הח'ליף החדש לחזור לבגדאד נתמך על-ידי ביברס, אך התמיכה הכספית הגדולה וגיוס חיל-לוויה לח'ליף לא היה בהם כדי להבטיח את נצחונו בעיראק וכיבושה מחדש של בגדאד. הח'ליף נחל מפלה ונעלם. קשה להשתחרר מן הרושם, שביברס לא היה מוכן לחדש את הח'ליפות כגורם פוליטי עצמאי בעיראק, המסוגל במידת-מה להתחרות בשלטונו. ואולם עצם קיום הח'ליפות תאם את מטרורתיו של ביברס. שנה לאחר מפלת הח'ליף החדש נמצא צאצא אחר של בית עבאס. חזרו ונשנו ההצגות וגינוני המלכות מלפני שנה, והח'ליף החדש, אַלְחַאכַם, הוכר (1262) כח'ליף לגיטימי, שחזר על הענקת השלטון

³⁰ א על בנייני ביברס בירושלים ר' א. אשתור, 'ירושלים בימי-הביניים המאוחרים'. קובץ 'ירושלים', ס' ב/ה (תשט"ו).

³¹ במחצית הדרך בין חברון ובין בית-גוברין.

הצלבנים בין התקווה המונגולית והמעצמה הממלוכית

לביברס. אלא שהפעם הסתפק הח'ליף בקבלת התואר וההכנסות, וויתר על חידוש מעמדו הפוליטי בבגדאד. הח'ליף נשאר בקאהיר, וצאצאיו יוסיפו במשך 250 שנה להוסיף ברק לשלטון הממלוכי, בהעניקם את תואר השלטון למחזיק בו בפועל, עד אשר יבוא הקץ על המשטר הממלוכי ועל הח'ליפות גם יחד עם הכיבוש העות'מאני במאה השש־עשרה.

השנים הראשונות לשלטונו של ביברס הוקדשו, כאמור, לביצור המשטר בכלל ולביסוס מעמדו בפרט. הג'יהאד נזכר לעתים, ואולם אין הוא מכוון תחילה נגד הפראנקים, שלא נשקפה מהם אז סכנה ממשית לשליט החדש. המדינה הממלוכית חיה עדיין בצל הסכנה המונגולית. הג'יהאד, שעליו מדובר, מכוון להדיפה של התקפה מונגולית אפשרית. ביברס מנסה ליצור מערכת־בריתות שחודה מכוון נגד המונגולים מעבר הפרת, המבססים את ממלכתם בפרס בראשות האֵילֶח'אנים³¹ צאצאיו של הולאגו. שליחיו יוצאים למרחקים וקוריי־חוזים מתחילים להיארג ולהקיף את המונגולים ומבטיחים פעולות איגוף, אם אמנם ינסו המונגולים לצאת למערכה. הברית החשובה ביותר מנקודת־מבט זו היא ברית ביברס עם המונגולים הנשלטים על־ידי בֶּרְכָה ח'אן, שליט קפצ'אק³², בעמק הוולגה, בדרום רוסיה של ימינו. שבטים מונגוליים אלה נמצאו בתהליך קבלת האיסלאם, וביברס מפעיל את כל השפעתו, בלוויית שפע מתנות והבטחות, כדי לקנות לו בעל־ברית מונגולי זה נגד המונגולים של פרס. העיקרון הדתי ממלא בחליפת־המכתבים שביניהם תפקיד מרכזי. ברית פאנאיסלאמית, שחודה מכוון נגד הולאגו, שהזדהה עם נטיות פרו־נוצריות, הוא מוטיב החוזר ונשנה בחליפת־מכתבים זו עם בֶּרְכָה כתוספת לציון כל הברכות שמצוות הג'יהאד נגד הבלתי־מאמין מבטיחה לחסידיה. לא פחות מעניינת ברית אחרת, והיא עם הפאליאולוגים, שחזרו לשלוט בקושטא לאחר שהצליחו להרוס את הקיסרות הלאטינית קצרת־הימים. ביברס ידע לנצל את השנאה הביזאנטית לנצרות הרומית, מתוך הבלטת יחסו הטוב לנוצרים המזרחיים. שליט קושטא, מיכאל פאליאולוג, אף ביקש מביברס לשלוח אליו אפטריארך מלכיתי לבני כת זו שבבירתו, וביברס שלח לקושטא בפֶּאָר רב; לעומת זה, שוקם המסגד המוסלמי שבבירה הביזאנטית והוחזר לבעליו. ביזאנטיון ומצרים כאילו חידשו ימיהם כקדם כשתי המעצמות, שנועדו לחיי־שכנות לאורך קו בלתי־ברור ברחבי קדמת־אסיה.

ביברס מוכן היה גם להסיח דעתו מענייני הדת כשהוא צריך להבטיח את מימי

31 אילח'אן — ח'אן עליון, ח'אן־אב.

32 קפצ'אק — עם תורכי שהגר ממנצ'וריה והתיישב בדרום־רוסיה. השם הועבר ל'ח'אנת' הזהב' המונגולית שהוקמה לאחר־מכן בשטח זה.

השיקום הממלוכי

יִסְהִיתִיכֹן ואת מעמד הסוחרים המוסלמים בהם, שנפגע עם הופעת הצלבנים. אין הוא מהסס לכרות חוזה עם שארל מאַנז'ו, אחיו של לואי התשיעי מצרפת ואותה שעה שליטה של סיציליה, כאילו רמז בכך על הצורך לחזור ולהשכין את יחסי הידידות המסורתיים עם שליטי פאלרמו, כבזמנו של פרידריך השני הוהנשטאופן. גם מתחרי שארל מאַנז'ו, שליטי אַראגון, מוצאים יד מושטת לעומתם. היתה זו מערכת־בריתות נאדרה, ששום שליט מוסלמי אחר לא הגיע לשכמותה.

אך ביברס הוא למוד־ניסיון ואינו סומך על בריתות גרידא להבטיח את עורפו במערב ובצפון, כשפניו כלפי הסכנה המונגולית במזרח. חודשה מערכת הביצורים בסוריה ובארץ־ישראל, שוקמה מצודתה של דמשק, שניסתה לעמוד בתחילה בפני המונגולים, וכן קוממו הריסותיהם של מבצרי עבר־הירדן, שאליהם הגיע הפולש המונגולי. מסביבות חמץ דרומה, דרך שיזר, בעלבך, אצביבה, אסלת, בצרה וסלכה ועד עג'לון נראו התושבים עסוקים בהקמת המצודות ובתיקונן. קו המבצרים, ששימש פעם מערכה ראשונה של מדינת הצלבנים אל מול המדבר ועל דרך החג', השתלב מעתה במערך ההגנה המוסלמית מול המונגולים ובמערכת האדמיניס־טראציה הביורוקראטית הענפה, שהקים ביברס בשטחי שלטונו.

ריאורגאניזאציה מינהלית זו נתנה אותותיה בכל אתר ואתר. נוודי־המדבר, הבדואים של דרום הארץ, שלא פעם שיתפו־פעולה עם הצלבנים כנגד בני דתם והועסקו חליפות בשירות הריגול הפראנקי, המצרי והמונגולי, ראו עצמם פתאום מוקפים רשת צווים מתהדקת והולכת. מסע־ציד של ביברס לשטח שבין אלעריש ועזה משמש הזדמנות לקביעת סדרים בקרב האוכלוסיה הנוודית. שבטי אלַעַאִיז, גֶרֶם ות'עַלְבָּה מרכינים ראשם לפני הסולטאן המחכיר להם שטח־מחיה, מחייבם בתשלום מס על עדריהם ובהעמדת סוסים לשירותיו בין מצרים וסוריה³².

כל אותה תקופה של התבססות הושם לב אך במעט לצלבני החוף הארצישראלי; הסולטאן לא ראה בהם סכנה לעצמו. עם זה נמנע מלהתגרות בהם מחשש תגובה אפשרית — והיה זה חשש שווא — באירופה הנוצרית. רק נסיכי אַנטיוֹכיה, ששלטו גם בטריפולי, וכמו־כן מלכי אַרמניה הנוצרית, עלולים היו לעורר חששות בלבו של ביברס על־שום קשריהם עם המונגולים לפני קרב עין־חרוד. בסתיו 1261, ושוב בקיץ של 1262 נערכים מסעות שוד בכיוון לאַנטיוֹכיה, שהאחרונה בהן נסתיימה בשריפת נמלה של העיר, סוֹיִדִיָה. הפעולות נגד אַנטיוֹכיה נפסקו משנודע שהאור־

³² א שם השבט אלעאיו נזכר על־ידי מקריזי, עמ' 251, הרושם שכך נקרא חלק משבט ג'ד'אם, שישב בין מצרים לאילת. מקריזי מתבסס כאן, כנראה, על מחי אדין, עמ' 40, ושם קרא המו"ל: אלעאבד.

הצלבנים בין התקווה המונגולית והמעצמה הממלוכית

מנים, שכני אַנטי־וכיה בצפון, הזעיקו את עזרתם של המונגולים. עם צלבני הדרום, היינו צלבני־החוף, נשארו היחסים מתוחים במידה מספקת, כדי להצדיק פלישות של שוד והרס לשטחיהם לעת־מצוא, ותקינים במידה מספקת, שלא להביא לידי התלקחות מלחמה כללית בחוף הארץ. צלבני ארץ־ישראל ממלאים בתכניותיו של הסולטאן תפקיד משני, ואולם מהלומותיו החוזרות ונשנות בנכסי הצלבנים הספיקו לעשות רושם, שכל כוונתו של ביברס, אותה חיית־טרף שיצאה ממצרים, כדברי האפיפיורים אורבאן הרביעי וקלמנס הרביעי, היא להשמיד את הנוצרים בחוף סוריה וארץ־ישראל.

בעוד פעולות ההתקפה על הנוצרים בצפון נמשכות והולכות מנסים צלבני ארץ־ישראל להגיע ל'מודוס ויונדי' עם ביברס. להלכה קיים היה מצב של שביתת־נשק בין שני הצדדים, ומותר היה להניח שהסכמת הנייטראליות האוהדת של הצלבנים בקרב עין־חרוד, משמשת ביטוי לקיום הסטאטוס קוו בשטח. אולי אף ציפו הנוצרים לטובת־הנאה מסוימת מייד ביברס המנצח, כמו הרחבת השטח הנוצרי בגליל התחתון. שיחות בין שני הצדדים התחילו בשעה שבה הטרידו גדודיו של ביברס את אַנטי־וכיה, אך השיחות לא הביאו תועלת של ממש. ביברס לא היה מעוניין להתחייב בדבר התמדת המצב הקיים. אך היה לו עניין רב בפדיון השבויים המוסלמיים אשר בידי הנוצרים. אפשר שאחת הסיבות לכך היתה העובדה, שבין שבויים אלה נמצאו בעלי־מלאכה וסתתים, שהצלבנים העסיקום בעבודות־הביצור של מבצריהם ושל עריהם, כוח־עבודה זול והוא כוח־עבודה מקצועי שלא היו רבים כמותו בקרב הצלבנים עצמם. נוסף לכך היה בשחרורם של מוסלמים מן השבי הנוצרי ערך תעמולתי, שמעלה את ביברס בעיני בני דתו כלוחמו ומצילו של האיסלאם. ביברס הציע לנוצרים להחליף את השבויים הנוצרים שברשותו בשבויים המוסלמיים שברשותם. הנוצרים לא יכלו לסרב במעמד הסולטאן, ואולם ברגע שחזרו נציגיהם לעכו כדי לבצע את החליפין נתגלו קשיים שלא חזום מראש.

קשה היה להאמין, אילולא באו ידיעותינו בנידון זה ממקור נוצרי³³, שהמיסדרים הצבאיים שבעכו סירבו לפדות את שבויי־המלחמה הנוצרים, אם תמורת זה עליהם לשחרר את שבוייהם המוסלמים. והנה דברי הכרזת־הניסיון הנוצרי, שהוא גופו קשור במיסדר הטמפלרים בצור: 'הסולטאן שלח שליחים לנוצרים בעכו, שברצו־נו להחליף את העבדים הנוצרים שהוא החזיק בהם תמורת עבדים מוסלמים שהנוצרים החזיקו, ושיינתנו שני מוסלמים בעד נוצרי אחד. ובעניין זה נועצו הנוצרים ונראה להם הדבר כעסק טוב ועניין של צדקה, ואולם הטמפלרים וההוס־

פיטאלארים לא הסכימו. אמרו שעבדיהם הם הריווח הגדול שלהם, כיוון שכולם בעלי־מקצוע, ושיעלה להם ביוקר מדי להחזיק במשכורת בעלי־מקצוע אחרים, ולכן לא רצו להסכים לכך. אם זקוק ההיסטוריון להוכחה על הידרדרות המוסר של המיסדרים הצבאיים, שכל־עיקר מטרת ייסודם הוא בצורך הגנה על הצליין הנוצרי שלא יפול בשבי מוסלמי — דיו שימחיש לפני עיניו אותה אסיפת הבארו־נים שבה נדונו הצעותיו של ביברס ותשובתם האנוכית והאכזרית של המפקדים הגאים של המיסדרים הצבאיים. בנימה של עצב, אך ללא התרעמות יתרה, מוסיף הכרוניסטן הטמפלארי: 'ואם אמנם אמרו את האמת, בכל זאת היו צריכים לעשות זאת למען האלוהים ולמען גאולת העבדים הנוצרים המסכנים'. ביברס, שהביא בינתיים את השבויים הנוצרים לשכם מתוך תקווה להחליפם במוסלמים, משלא הופיעו השבויים המוסלמים, שלח את שבוי הנוצרים לדמשק, להעסיקם בעבודת־פרך.

בפברואר 1263 יצא ביברס עצמו ממצרים אל גבול צלבני הארץ. היה זה מסעו הגדול הראשון לארץ־ישראל, ועיקר מטרתו היה עבר־הירדן הדרומי; במסגרת פעולותיו למתן מסגרת אחידה למדינתו נשארו חלקי החבל הזה כקוץ בגוף המדינה הממלוכית. לא היה אז ערך איסטראטגי מיוחד לשטחי פרך ושופך, שהרי צבאות הממלוכים יכלו לנוע באין מפריע בשטחי ארץ־ישראל הלוח ושוב מקאהיר לדמ־שק. ואולם מטבעה של כל מדינה ריכוזית שאין היא יכולה להשאיר בתוכה מוב־לעות הקיימות שלא מכוחה ורשותה, כל־שכן שהמובלעה של עבר־הירדן, שבה נמצא עדיין האויבי אלמלך אלמוגית, עשויה ליהפך נקודת־גיבוש לגורמים שאינם מרוצים מן המשטר החדש. ביברס עצמו הן ישב פעם בפרך ותיכנן פעולה נגד מצרים, ממילא מסוגל היה מאין כמוהו להעריך את הסכנה־בכוח הצפויה לו משטח זה. האויבי נתפתה להיפגש עם ביברס, שעשה דרכו מקאהיר לאלעריש ומשם לעזה, כשהוא עוסק בספורט החביב עליו — הציד. בסוף מארס (1263) תוקע הסול־טאן את אוהליו בהר־תבור. אלמוגית' נופל ברשתו ומוצא להורג, ונציבי ביברס מקבלים לידם את השלטון בעבר־הירדן הדרומי.

עתה נתפנה ביברס לשליחי הפראנקים, שהידיעה על הופעתו בקרבת הת־בור הדריכה אותם מנוחה. הוא מוכן להבטיח לנוצרים תנאי קיום בחינת הפרעה נסבלת, שבאחד הימים יהיה צורך להיפטר ממנה לחלוטין. בין תרעומות לבין הטפת מוסר לצלבנים מסתכם המשא־ומתן בהתקנת שביתת־נשק חלקית ובביטול ההבטחה הכוללת לקיום מדינת הצלבנים. המשא־ומתן, הידוע לנו בפרטיו הן ממקור מוסלמי והן ממקורות נוצריים, יש בו עניין מיוחד כמשקף את המצב בשנת 1263 וכמנבא את הבאות.

הצלבנים בין התקווה המונגולית והמעצמה הממלוכית

שני הצדדים מתלוננים על הפרת שביתת הנשק. הפראנקים טוענים שהתקפות מלאטרון פוגעות בנכסיהם בדרום והתקפות מבאניאס פוגעות בהם מצפון, ואילו נציביו של ביברס בארץ־ישראל מציעים רשימה דומה של פגיעות, שיש לראות בהן הפרת שביתת־הנשק. ביברס מתרעם, שהפראנקים לא ניסו לבוא אתו בדברים כשהיה רחוק מגבולותיהם, ורק עתה, כשהוא חונה בתבור על גבולם ממש, הם באים לפייסו במשלחות. הם סירבו להחליף את שבויי־המלחמה, וגם בכך הוא מוצא הפרה חמורה של שביתת־הנשק. פתיחה זו של המשא־ומתן לא היתה עשויה לסלול דרך להשכנת השלום, קל־וחומר שלא הכשירה את הקרקע לתביעת הפראנקים לקבל את זרעין מידי המוסלמים. זרעין הובטחה, כנראה, על־ידי אלמלך אנאצר, שליט דמשק, לצלבנים, אלא שאחר־כך הציע להם חליפין, ובמקום זרעין העניק להם שטחים נרחבים למדי בצפון המדינה. מצבה האיסטראטגי של זרעין מסביר במידת־מה את החשיבות שייחס לה אלמלך אנאצר. היישוב המבוצר נמצא על פרשת דרכים מירושלים, שכם וג'נין צפונה לטבריה, והצטלבה בה גם הדרך החשובה שמעכו מזרחה לבית־שאן ועבר־הירדן. אותה שעה נמצאה זרעין על הגבול המוסלמי־צלבני ממש. בתנאים אלה ברור היה שביברס לא יסכים לוותר עליה. לדבריו הסכימו הצלבנים להחלפה, וקיבלו 10 כפרים בבקעה הפוריה של מַרג', עיון תמורת זרעין, ואת הכפרים האלה החליפו עם שליטה של תבנין³⁴. אך לא זו בלבד שאין ביברס רואה כל צורך להיענות לדרישת הפראנקים, אלא הוא מטיל ספק בזכותם המוסרית לדרוש ממנו קיום שביתת־הנשק. נוסף על הטענות הנזכרות מצד נציביו בסביבה וסירובם להחליף ולפדות את השבויים, הוא מאשים בהפרה כבדה של שביתת־הנשק על־ידי ביצורה של אַרסוף.

אַרסוף, שהיתה בידי אחד הענפים של בית איבלין, החליפה את בעליה שנים־מספר לפני־כן. כאדונים רבים אחרים לא ראה הסניור של אַרסוף, בַּאליאן, כל אפשרות להחזיק במקום. הסכנה המוסלמית איימה ללא הרף על יישובי הצלבנים, והכוננות המלחמתית דרשה אמצעים כספיים למעלה מיכולתם של האדונים הפראנקים. יתר

34 תבנין והונין נמסרו לפראנקים על־פי חוזה עם שליט דמשק אלמלך אַצאלח אסמאעיל. כת"י אבן פראת, מפרג' אלכרוב (כת"י וינה), VI, 106r הכרוניסטן אבן פראת מוסר את הפרטים הבאים על תולדות שני המקומות אחרי כיבושי צלאח אדין: צלאח אדין נתן אותם תחילה למג'ד אדין אחמד, ולאחר מכן לאחיו, פח'ר אדין ג'רפס. האחרון השליט על המקום את הממלוכי חארם אדין קאימאז, עד אשר נכבשו המקומות על־ידי אלמלך אַלמועט'ם עיסא בשנת 1221/1220. אלמלך אַלמועט'ם עיסא החריב את שני המקומות ומסרם בתור אקטאע לאחיו אַלמוגית' מוחמד. במותו עברו לבנו ובאג' לידו של אלמלך אַלאשרף שליט דמשק, ובמותו עברו ליד אלמלך אַצאלח אסמאעיל.

המיסדרים הצבאיים וכוחות המדינה

על כן, מעמסת ההוצאות גברה דווקא בזמן שהכנסות מן הסניוריות הצטמצמו והלכו. מלחמה ממש או מתיחות מלחמתית היו מקצצים בהכנסות מן השטחים החקלאיים, שהיקפם הצטמצם בלא־הכי באבדן העורף המזרחי של ערי־החוף הצלבניות. בכל המאה השלוש־עשרה מתחולל והולך בדרך זו שינוי אופייני ביותר במצב המדינה. הסניוריות, שהיו חוט־השדרה של המשטר הפיאודאלי הצלבני, מחליפות את שושלות אדונייהם. אלה מוכרים את רכושם לגורם היחיד במדינה, שמסוגל היה לעמוד במאמץ ובהוצאות, וגם להלכה היתה זכות־קיומו מבוססת על אידיאולוגיה של הגנת המדינה, המיסדרים הצבאיים. תחילה עברו לידם אזורי־הספר על מבצריהם, שהיו המרכזים הצבאיים והאדמיניסטרטיביים של הסביבה. עם גבור הסכנה המוסלמית, עוברות לידיהם גם סניוריות, שקודם נמצאו בתוך המדינה, ועתה, עם צמצום שטחי המדינה, הפכו לשטחי־ספר ולמבצרי־גבול³⁵. היתה זו מהפכה רבת־ממדים ורבת־משמעות. נכסי קרקע במשטר הפיאודאלי לא היו רק מקור אמצעים כלכליים לבעליהם. הקניין הקרקעי, שעליו מושתתות הזכות יות הסניוריאליות, היה בסיס המעמד הפוליטי והריבוד החברתי; הוא שהקנה את זכות השליטה ברכוש ובנפש, והוא שקבע את משקלו היחסי של בעליו במועצה הפיאודאלית של הממלכה. השינויים הגדולים בבעלות על המבצרים ועל הסניוריות שינו את פני המדינה מבפנים, בלי לשנות את מסגרתה מבחוץ. המיסדרים הצבאיים, שכוחם עולה עלייה מתמדת מתחילת המאה השלוש־עשרה, היו לכוח הצבאי והמדיני העיקרי בממלכת ירושלים. רק הקומונות האיטלקיות היו עוד מסוג־גלות להתחרות בהם, הווי אומר, כוח שאף הוא אינו מעיקרי הגורמים הקשורים במדינה. לעומת השניים האלה יורדת ההשפעה של הסניורים המקומיים, עמודי־התווך של המדינה ושל המשטר, באין שלטון־מלוכה פעיל המסוגל לגבש ולשמור את מעמדם.

היה זה מעגל־קסמים, שחברו בו גורמים כלכליים ופוליטיים, והמדינה הצלבנית המפוררת לא יכלה לחלץ עצמה מתוכו. בלחץ ההוצאות הכספיות הגוברות וצימצום מקורות־ההכנסה ניטלה מן השלטונות החילוניים, מלוכה ואצולה כאחת, ובמידה מסוימת אף הגורמים הכנסייתיים, בישופים ומנזרים, האפשרות להחזיק בנכ־סיהם. הגורם היחיד שהיה מסוגל לכך היו המיסדרים הצבאיים, שאמצעיהם בכוח־אדם ובממון לא היו צמודים לשינויים הדימוגראפיים ולמצב הפינאנסים במדינה; את כוח־האדם ואת האמצעים הכספיים סיפקו להם סניפי המיסדרים הצבאיים באי־

35 הראשון שעמד על משמעות השינוי הזה היה G. Beyer, 'Die Verschiebungen der Grundbesitzverhältnisse in Palästina während der Kreuzfahrerzeit'. *Palästinajahr buch*, t. 32 (1936), 101—110

הצלבנים בין התקווה המונגולית והמעצמה הממלוכית

רופה הנוצרית. דבר זה הקנה למיסדרים הצבאיים בארץ-ישראל מעמד מיוחד במינו, שפגעי הזמן אין להם עליו שליטה, או רק שליטה מוגבלת. מכאן עליית כוחם בתקופת ירידת המדינה³⁶.

קיימת נטייה בין ההיסטוריונים לראות בהתרחבות הרכוש הקרקעי של המיסדרים הצבאיים בארץ סימן מובהק לתאווה בצעם ולשאיפת שלטונם. האשמה זו ודאי שאינה נכונה בניסוחה זה. אין ספק שהמיסדרים שאפו לשלטון, ושתאוות-הבצע הביאתם לעתים לנהוג מדיניות שלא תאמה את דרכי המדינה, אף גבלה לעתים בבגידה ממש. ואולם עצם התרחבות רכושם הקרקעי היה תוצאת המשבר הכלכלי והפוליטי שפקד את המדינה כולה. דומינות קרקעיות, מבצרים, סניוריות באו לידי המיסדרים לאחר שהבעלים נסתבכו בחובות עד שלא יכלו לעמוד בהם, ורק המיסדרים היו מסוגלים לפדותם מהם (המיסדרים היו לעתים המלווים). קניינים נוספים אלה של המיסדרים ספק אם היו מקור-הכנסה למיסדרים; בוודאות מסוימת אף מותר לומר, שהנכסים החדשים נהפכו למקור הוצאות שלא היתה להן תמורה. השטח החקלאי מסביב היה לעתים חרב לחלוטין, ההכנסות מן המסחר בערי-החוף היו אפסיות עקב המעמד המונופוליסטי של הקומונות המסחריות, נוסף לכך היתה קנייה זו כרוכה לרוב בהוצאות עצומות לביצורם או לשיקומם של המבצרים או של הערים שבאו לידם.

סניורות מספר, אם מקצתן ואם בשלמותן, התחילו עוברות לידי מיסדרים כבר בשלהי המאה השתים-עשרה, ותהליך זה גבר במאה השלוש-עשרה. בשנות החמישים אנו רואים את התפוררות הסניוריה הכנסייתית של נצרת, כאשר בישוף

36 בתקופות מסוימות, כפי שקרה במיוחד במחציתה השנייה של המאה הי"ג, עמדו לעתים אף המיסדרים לפני קשיים כספיים, שנגרמו עלידי מאורעות באירופה. אופייניות לכך, למשל, אגרות ראש מיסדר ההוספיטאלרים, איג דה ראול וראש מסדר הטמפלרים, גיום דה בוז'ה. הראשון כותב בשנת 1268 למפקד המיסדר בסן-ז'יל בדרום צרפת: 'אנחנו סבורים... שידוע לך שזה שמונה שנים בקירוב (היינו בין 1260—1268) אין אנו מקבלים כל אמצעי-קיום בכל ממלכת ירושלים, ואיך כל מה שהיה לנו מחוץ לשערי עכו נמצא בידי האויבים'. מספרד אין שולחים לרוב אלא בהמות (סוסים); בסיציליה המיסדר נלחם נגד שארל מאנוז', וזה הרס והחרים הכול; מלחמה בטוסקאנה מונעת סיוע משם; בצרפת המיסדר נשתקע בחובות ואין שולחים דבר; מאנגליה, שהיתה המשענת העיקרית, מתנהלת בה מלחמה ואין שולחים הרבה' *Delaville, Cartulaire* IV, 291–293, no. 3308. הטמפלרי כותב ב-1275 לאדוארד הראשון מלך אנגליה: 'חסרים מזונות, ההוצאות מרובות וההכנסות כמעט אפסיות. מאחר שעוצמת הסולטאן בזזה את כל הרכוש או את רובו של המיסדר בארצות אלה... ומאחר שההכנסות מעבר-לים אינן מספיקות למחיה... הננו חוששים, שנצטרך להסתלק ולהשאיר את הארץ שוממה' *Ch. Kohler et Ch.-V. Langlois, 'Lettres inédites concernant les Croisades (1275–1307)'. BEC., t. 52 (1891), 55–56*

המחלוקת על ארסוף

העיר (בין השנים 1255–1263) מעביר להוספיטאלארים, תחילה בתורת חוכרים, ולבסוף כמעט בעלים, את הדומינה של עיר-הגליל. בשנת 1261 נמכרת צידון החרבה לטמפלארים, והם מבססים את מעמדם בסניוריה על-ידי הסכמים עם ההוספיטאלארים, המעבירים להם חלק מנכסיהם במקום תמורת נכסים בשטחים אחרים. תחל משנת 1261 מחכיר אדון ארסוף את הכנסות הסניוריה להוספיטאלארים, עד שהם נהפכים לבעלי-המקום.³⁷ ואין אלו אלא דוגמאות בולטות ביותר של העברת סניוריות שלמות, בעלות עבר צלבני מפואר, לרשות המיסדרים. מאות החכרות ומכירות אחרות כיוצא בהן ופחות חשובות מהן משנות צעד אחר צעד את מבנה המדינה³⁸ מבחינת צביונה הכלכלי, ריבודה החברתי ומשמעות משטרה הפוליטי.

עתה היתה ארסוף לסלע-מחלוקת בין ביברס ובין הנוצרים. אך שנה לפני-כן העדיף הסולטאן את אדוני יפו וארסוף על-פני הנוצרים האחרים, ובסרבן לאשר לאחרונים שביתת-נשק העניקה לאדוני שהי הערים הללו. ואילו עתה משעמדה ארסוף לפני חיסולה כסניוריה חילונית וההוספיטאלארים רכשו חלק מזכויות האדנות בתוכה, טען הסולטאן נגד שיקומו של המקום. הוא עמד על כך, ששביתת-הנשק הקיימת אסרה על הנוצרים לחדש את הביצורים. טענו ההוספיטאלארים: 'בנינו רובע מבוצר כדי להגן על העניים מפני מעוולים מוסלמים'³⁹ ומפני התקפה אפשרית שמתכננים המונגולים. ביברס יכול היה להחזיר לצלבנים תשובה גאה עם מוסר השכל: 'אין מגינים על ארץ בחומות, ולא על תושביה בחפירים'. תשובה זו, ששם הביוגראף של ביברס בפי גיבורו מבליטה יותר מכל תיאור והסבר את ההבדל הגדול שבין המעצמה הממלוכית המתבססת ובין המדינה הצלבנית היורדת.

37 השווה J. Delaville Le Roulx, *Les Hospitaliers en Terre Sainte et à Chypre* (Paris 1904), 214–217.

38 ג. באייר במאמרו הנ"ל ניסה לערוך כעין סטאטיסטיקה של שינויים שחלו במצב הקניין. סטאטיסטיקה זו, שמסיבות רבות חשיבותה מוגבלת למדי, נותנת מושג-מה על השינויים הללו. לפיה, מתוך 374 תעודות של העברת נכסים (שינויים ברכוש העירוני החשוב אינם נכללים) במשך 200 שנות קיום המדינה, קונים המיסדרים הצבאיים 215 יחידות-רכוש, באותה תקופה מוכרים המלך והבארונים 317 יחידות רכוש, ואינם קונים אלא 44.104. G. Beyer, *op. cit.*

39 מחי אדין (עמ' 78) משתמש בביטוי: 'רבץ', שהוא רובע מבוצר. יוצא שההוספיטאלארים הם ששיקמו את העיר ארסוף, שנמצאה דרוכה ממצודת העיר, על הרכס המשקיף על-פני הים. 'העניים' הנזכרים כאן ייתכן שהמכוון בהם ל'עולי-רגל'. בשימוש הלשון הרומית והצרפתית בתקופה זו נצמד לרוב ל'עולי-רגל' תואר 'עניים' או 'מסכנים'. במידה שאפשר לסמוך על התירגום של קיצור חיי ביברס, המיוחס לשאפעי אבן עלי עבאס (נכדו של מחי אלדין) בנו ההוספיטאלארים מגדל בתוך העיר התחתית של ארסוף. ר' 668, (Paris 1822), 668 (= 2) (Paris 1822), 668 (= 2) Michaud, *Hist. des Croisades* 1. 7 זה עשוי לחזק את טענת אנשי-המיסדר.

הצלבנים בין התקווה המונגולית והמעצמה הממלוכית

הקרב הגלוי הוא אמצעי הלחימה והאמצעי המדיני של הכוח הממלוכי ; התגוננות מבפנים לחומות וחפירים היא האמצעי המוצהר של המדינה הנוצרית המתנוונת. והוסיף ביברס, שבזמן ההתקפה המונגולית לא הכינו הממלוכים ביצורים אלא סוסים, לא חפירים אלא חרבות, ולא חומות אלא אנשים. הבדל זה אמנם יקנה לממלוכים ניצחון על כל אויביהם בזמן כינון האימפריה, ואולם הוא גם שינחיל להם מפלה לאחר 250 שנה מול הכוח התורכי העות'מאני. הממלוכי נצמד לסוסו ולחרבו מתוך בוז לשיטת־הלחימה החדשה, המבוססת על אמצעי בלתי־אבירי, הוא אבק־השריפה, של האימפריה החדשה שתקום במזרח¹⁰.

התשובה של ביברס היתה קולעת ; היתה זו גם התשובה המכאיבה ביותר, שאס־שר היה להטיחה בפני האבירים הגאים של המדינה הצלבנית, שהרי תשובה זו שמה ללעג את הצהרותיהם האביריות, את הקוד־פס המקודש של לחימה אבירית עליי חונכו ובשמו נשבעו, לאור המציאות המרה שבתוכה נמצאו.

ביברס לא אמר די בזה. כבר במשא־ומתנו הקודם עם הנוצרים הצביע על העובדה שהמדינה הצלבנית אינה קיימת עוד למעשה כמסגרת פוליטית אחידה. לפני קרב־חטין לא היה איש מעלה על דעתו לנהל משא־ומתן עם סניור צלבני כנושא ריבונות ממלכתית. שום שליט מוסלמי לא היה רואה בכך תועלת, ושום סניור נוצרי לא היה מעז לפתוח במשא־ומתן על שטח שלטונו הפרטי. ואולם מאז נשתנה המצב מיסודו. המלוכה נעלמה, הסניורים הצלבניים, שקצתם כבר הבטיחו לעצמם קו־נסיגה לנכסיהם שבקפריסין, ראו עצמם כעומדים בראש סניוריות עצמאיות, שרק רצונם הטוב מחזיקם בתוך קונפידיראציה חסרה ראש ושליט ; גם המיסדרים הצבאיים היו לסניורים אבטונומיים, והקומונות האיטלקיות הפכו ברוב־עיהן למושבות אפס־טרא־טריטוריאליות. שינויים חשובים אלה במשקלם הסגולי של הגורמים הפוליטיים והחברתיים לא הגיעו לכלל ביטוי בשינוי קונסטיטוציוני של הממלכה. כל האחראים למדינה כאילו הסכימו ביניהם להתעלם מן המציאות החדשה, שלא היתה לכבודה של שכבת האצולה הצלבנית והשאירה את הממלכה והנהגתה במידה רבה ביד המיסדרים הצבאיים והקומונות. ביברס, כאדם מן חוץ, ללא עומס המסורת ההיסטורית והתסבוכת הרגשית, ראה את המציאות הפוליטית הזאת כהווייתה. מבטו המפוקח לא מצא אלא אוסף של סניוריות עצמאיות, חילו־ניות וכנסייתיות (של המיסדרים) ויכול היה אפוא להתייחס לאדוני אֶרסוף ויפו יחס אחר מאשר לסניורים אחרים, ולעשות אתם למעשה חוזה שביתת־נשק נפרד

D. Ayalon, *Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom* (London 'ר 40 (1956).

התפוררות המסגרת המדינית

משל שאר הסניורים. את שנת 1263 אפשר לראות כתאריך שבו התחילו המוסלמים נוהגים בסניוריות הצלבניות כביחידות נפרדות, העומדות ברשות עצמן בתוך מסגרת מתרופפת ונעלמת של המדינה הצלבנית.

וכך נתחלפו היוצרות. על טענותיו של ביברס בעניין ההסכם על החלפת שבויים שהופר על ידי המיסדרים הצבאיים, בעניין הסוחרים המוסלמיים שנשדדו בטורטוֹסה ורכושם ירד לארגזי הטמפלארים, או בעניין שגריריו בדרכם לקדמת אסיה שנאסרו על ידי שליט קפריסין — השיבו שליחי הצלבנים של ארץ־ישראל, שכל המעשים הללו לא נעשו על דעת מדינת הצלבנים ואין הם אחראים להם. ביברס טוען לאחריות הדתית, צלבני ארץ־ישראל טוענים למצב הקיים במדינותיהם. ואכן, שטחי־הנסיכויות בצפון ושטח קפריסין במערב ודאי שלא היו כפופים לשליטתם, אם גם סניורים בודדים בארץ־ישראל ניהלו מדיניות עצמאית משלהם. ביברס פסק אפוא, שבידו סיבות מספיקות שלא להכיר עוד בקיומה של שביתת־הנשק, ואביב שנת 1263 נהפך לעונת־ההתקפה הראשונה על המדינה הצלבנית, והמשכה המתמיד בשנים הבאות בעת ובעונה אחת עם הפירוד הפוליטי של המדינה יביא בסופן לידי התפוררותה הצבאית.

חלק רביעי

—

הקץ

ביברס והתפוררות הממלכה הצלבנית

ראשית הג'יהאד נגד הצלבנים: החרבת נצרת, הר־תבור וכבול. כשלון ההתקפה על עכו. ניסיונות ליכוד המדינה הצלבנית תחת עוצרות איג דה ליוניאן. מער־כות ביברס ב־1265: כיבוש קיסריה, הרס היישוב בעתלית, חיפה וארסוף. הש־תלטותו על הגליל המזרחי: צפת, הונין, תבנין ובופור. כיבושה של יפו. הפילוג במחנה הצלבני: שביתות־נשק נפרדות עִב הממלוכים. התלקחות המהלוקת הווי־ניציאנית־גינואזית. ביברס עולה צפונה: מפלת ממלכת 'ארמניה הקטנה' וחיסול נסיכות אנטיוכיה (1288). שביתות־נשק בין איג השלישי ובוהמון מטריפולי לבין ביברס.

מן הבסיס הצבאי הגדול של ביברס במבואות הצפוניים של ואדי בירה, בין נעים (נאין) והר־תבור¹ יצאו פעולות־ההרס הראשונות, שלא נתקלו בשום התנגדות צלבנית. מתקבל הרושם שפעולות אלה היו מכוונות בעיקר נגד נכסי ההוספיטאר־לארים במדינה. האמיר עלא אדין טיברס² עלה על נצרת והחריב בה את שרידי 'כנסיית־הבשורה', שאך עשר שנים לפני־כן ראתה בתוכה את לואי התשיעי מלך צרפת. הכנסייה נהרסה והודקה לעפר, ובמצב זה עתידה היתה להישאר לדורות. עם חורבן הכנסייה מסתיימת גם השליטה הממשית של הצלבנים בגליל התחתון. ארכיבישוף נצרת ויתר כבר שנים מספר לפני־כן על שטחיו והעבירם למיסדר ההוספיטאלארים. חורבן נצרת היה מכה קשה ליוקרה הנוצרית בכללה, שהתגדרה בבעלות על המקום המסורתי של 'כנסיית־הבשורה', ושל מיסדר ההוספיטאלארים בפרט.

1 המקום צוין במכתבו של האפיפיור אורבאן הרביעי ללואי התשיעי מצרפת, Raynaldus, *ad an.* 1263 § 5

2 כך לפי מקריזי, עמ' 197. לפי מחי אדין, שם האמיר הוא עז אדין אל־אפרם אמיר ג'נדאר.

ביברס והתפוררות הממלכה הצלבנית

גדוד-פולשים אחר התקיף את הנוצרים בהר-תבור. חוזה-השלום משנת 1255 העביר ליד הנוצרים את ההר בתחומי כל שטח הגליל שנמסר להם על-ידי שליט דמשק, ואולם ברור היה שהנוצרים שעמדו לחזור למקום לא היו עשויים לשמש בו חיל-מצב יעיל, ואמצעיהם לא הספיקו לביצור המקום. אי-לזאת העביר האפיפיור אלכסנדר הרביעי בשנת 1255 את הר-תבור למיסדר ההוספיטאלרים³. המיסדר קיבל על עצמו לספק את צורכי הנוצרים שעברו והתיישבו בעכו, וכמו-כן התחייב לבנות שם בתוך עשר שנים ביצור ולהחזיק בו חיל-מצב של 40 פרשים להגנתו ולהגנת 'כנסיית-הטראנספיגוראטיו'⁴ המפורסמת שבמקום. ספק גדול אם ההוספיטאלרים בנו שם מחדש את המבצר (שהרי אין להעלות כלל על הדעת ביצור של כל פסגת ההר) לאור חוסר הביטחון והחולשה הכללית של הצלבנים בתקופה הנדונה. עתה הותקף המקום. הנוצרים וחיל-המצב הקטן שהיו שם נמצאו כבר מנותקים משאר השטח הנוצרי על-ידי המאהלים של ביברס בדרום ההר, ויש לשער, שהנוצרים לא גילו כל התנגדות למתקיפים המוסלמים. הר-תבור, כזכור, שעל פסגתו התנוססה פעם אחת המצודות החזקות ביותר שהוקמו בתקופה הצלבנית, שתה-מצה את כוֹס-היגֶוֹן; המוסלמים החריבו את הביצורים, שקודמיהם הקימו לַעֲמֵל כה רב, כיוון שלא רצו להצמיד את כוחותיהם לפסגה זו בלי אפשרות רבה להשתמש בהם במקום אחר. הריסת הכנסייה בפקודתו של ביברס חותמת לחלוטין את שליטת הצלבנים במקום. יש לשער שיחד עם הכנסייה של הנוצרים הַבְּנִדִיקְטִינִים, על שלוש הקאפילות המפורסמות של המשיח, משה ואליהו, נחרב גם המנזר של הנוצרים היוונים שהוקדש לאליהו הנביא, בחלק הצפוני של רמת-ההר⁵. עשרים שנה לאחר-מכן ירשום הגזיר הנוצרי בורחארד מהר-ציון: 'היום נראות כאן חורבות של שלושה אוהלים או מנזרים, שנבנו לפי בקשתו של פטרוס. נוסף על כך נמצאות כאן חורבות רבות של ארמונות, מגדלים ובניינים, אשר בהם נחבאים עתה אריות וחיות אחרות. וכאן תחום-ציד מלכותי'⁶.

אותה שעה שבה הרסו גדודיו של ביברס את נצרת ואת מנזרי הר-תבור נערכה התקפה גם על כַּבּוּל. במקום זה נתקשרו מסורות קדושות של שלוש הדתות. היהודים והמוסלמים קבעו כאן את מקום קברם של ראובן ושמעון בני יעקב, ומסורות יהודיות מאוחרות יותר קבעו כאן את קברם של יהודה הלוי, אברהם אבן-עזרא

3 ר' למשל, Regesta, nos. 1230; 1238a.

4 Ecclesia Transfigurationis. ר' מתי יז, א-יג והמקבילות.

5 Cf. P. Barnabé d'Alsace, *Le mont Thabor, notices historiques et descriptives* (Paris 1900).

6 Burchardus de Monte Sion, c. IV in *Palestine Pilgrim Text Society* t. 12 (London 1897), 43.

חורבן הגליל הצלבני

ושלמה אבן גבירול⁷; למסורת הנוצרית היה זה המקום שבו סעד ישו עם תלמידיו לאחר תחייתו⁸, ונבנתה בו כנסייה, כנראה לזכר המאורע המסורתי הזה. כנסייה זו הושמדה עתה כליל על-ידי גדודיו של ביברס. אף כבול, כמו נצרת והר-תבור, השתייכה אותה שעה למיסדר ההוספיטאלארים⁹, וקשה להימנע מן הרושם, שביברס נתכוון במיוחד לפגוע בנכסיהם. הגדודים שפעלו בצפון מישור עכו הגיעו לכבול, ומשם נשקפה להם עכו בכל הדרה, ובה בעת נערכו מסעי-שוד אחרים, בפיקודו של האמיר בדר אדין אלאידמרי, לתוך מישור-עכו עצמו. עדרי-צאן ורועיהם נלקחו בשבי והובאו אל המחנה העיקרי.

פעולות-ההרס בגליל נמשכו כבר כשלושה שבועות, בלי שהדבר יכביד על ביברס. הן שימשו הקדמה להתקפה הראשונה של ביברס על עכו, הפותחת שורה ארוכה של התקפות על הבירה הצלבנית עד נפילת העיר ביד המוסלמים כעבור שנות דור אחד. הנראה שלא נתכוון ביברס עדיין לכיבוש העיר, כיוון שבמשך שלושת שבועות שחנה לרגלי התבור לא נעשה כל ניסיון לרכז ציוד מלחמתי וכלי-מצור, שבלעדיהם אין להעלות על הדעת את כיבוש העיר הגדולה, שהיתה מבוצרת להפליא. לא היתה זו אלא הפגנה צבאית, אמנם, הפגנה רבת עוצמה, שעשויה היתה להטיל מוראה על הצלבנים. ההתקפה לא נמשכה יותר מיומיים, ואולם שמעה הלך בכל רחבי העולם המערבי, כפי שמוכיחים מכתבי האפיפיורים והכרוניקות המערביות.

בשבת, 14 באפריל, יצא גדוד מובחר באישון-לילה מן המאהל של הר-תבור, והגיע עם עלות השחר למבואותיו הדרומיים של מישור עכו. עם הופעת הצבא המוסלמי נסגרו שערי עכו, והאוכלוסיה הצלבנית חיכתה באפס-מעשה, כשהיא משקיפה על הצבא המוסלמי העושה במישור העיר כבתוך שלו. הגייסות המוסלמים

7 ר' מ. איש-שלום, קברי אבות (ירושלים תש"ח). בשמות האישים. על המסורת המוסלמית ראה: G. Le Strange, *Palestine under the Moslems*, p. 467 (s.v. Kabul).

8 המקום נודע במאה העשירית במטעי קני הסוכר שבו, שנחשבו לטובים ביותר בסוריה. המסורת מקורה בימי-הביניים הקדומים, ואולם קישורה למקום הזה היא כנראה מזמן הצלבנים. ר' *Itinera Hierosolymitana*, ed. T. Tobler, t. 1, 183, 228–229.

9 גי דה ליזיניאן מכר את המקום לז'וסלין מקורטני בשנת 1186 בעד 5 אלפים ביזאנטים (*Regesta*, 654); קונראד ממזנפירא, כתובע לזכויות ממלכתיות, העביר באוקטובר 1187 את כבול לאנשי פיזה, ואולם ספק הוא אם העברה זו בוצעה (*Reg.* 668). בכל-אופן היה המקום (Cabor) בידי ההוספיטאלארים בשנת 1253 (*Reg.* 1210), אם כי היו למיסדר הטמפלארים תביעות למקום. ב-31 במאי 1262 החליטו שני המיסדרים ליישב את מריבותיהם, ובהזדמנות זו נאמר במפורש שהטמפלארים מוותרים על כל תביעותיהם למקום, שהוא מעתה בבעלות שלמה של ההוספיטאלארים. Delaville, *Cartulaire III*, no. 2028.

ביברס והתפוררות הממלכה הצלבנית

טאטאו את המישור¹⁰, ובאותו זמן שם ביברס מצור על מגדל דעוק מעל למעיין. שיחד עם מעיינות כורדנא הניע טחנות־קמח מעל לנעמן¹¹. מספר פרשים וכשלושים רגלים, שהסתגרו במגדל דעוק, ראו את המוסלמים חופרים מתחת ליסודותיו, כשחיל קטן אחר נערך על גבעה שממול עכו, בתל־פודול (תל־פצול). הסולטאן חזר באותו ערב למאהלו בהר־תבור, ולמחרת הופיע עם כל צבאו ליד תל־פודול¹² מול עכו. המקום לא היה מבוצר, אך הצלבנים ניתקוהו מן השטח סביב, בחופרם חפיר סביבו, ובהערימם מכשולים על הדרך שבינו ובין העיר. המוסלמים מילאו את החפיר וכבשו את המקום בסערה. ביברס קבע את מפקדתו בראש הגבעה, ומכאן פקד על הפעולות נגד העיר. שטח הגינות והבוסתנים נחרב ונשרף, ואתו המגדלים הזרועים בכל המישור. האמירים השונים ניסו להתקיף כמה מן השערים, כשההתקפה מכוונת לצפון־מזרח העיר. המוסלמים חדרו כאן דרך בית־הקברות של סן־ניקולאי עד החפיר הקדמי שלפני החומה. חיל־המצב ניגף לפנייהם, וכשנפצע ז'ופרוא דה סרז'ין, מפקד חיל־המצב הצרפתי ומפקד הצבא הצלבני בעיר, הסתגרו הנוצרים לפנינים מחומותיהם. באותו יום נפל גם מגדל דעוק ביד המוסלמים, וחיל־המצב שבתוכו נשבה. אותו ערב עזב ביברס את סביבות עכו. רק הדליקות בשדות, העצים החרוכים, תמרות עשן הבוסתנים העידו על הסערה הממלוכית שפקדה במישך יומיים את המקום.

בשעה שהפראנקים של עכו¹³ בודקים נזקי הסערה נפנה ביברס לקבוע את סדרי האדמיניסטרציה בסביבה, כדי לגבש את הספר המוסלמי מול שרידי המדינה הפראנקית, ולהמחיש לתושבי הארץ המוסלמים את משמעותו של השל-

10 פרטי הפלישה של ביברס שקדמו להתקפת עכו, חוץ מהתקפת נצרת, אינם ידועים אלא ממכתבו המפורט של האפיפיור אורבאן הרביעי אל לואי התשיעי מלך צרפת (אבגוסט 1263) המתבסס ללא ספק על מקורות צלבניים. Raynaldus, *ad ann.* 1263, §§ 5, 7, 8. המקורות המוסלמיים מספרים על התקפת 'ברג' במישור עכו בפתיחת ההתקפה של ביברס. זה תואם את הודעת האפיפיור: 'את מגדל דעוק (Doc), שסביבו תקע את אהליו, הצית באש, כבש והרס', ור' להלן בפנים.

11 מעיינות המים של דעוק ושל כורדנא היו מניעים טחנות־קמח של ההוספיטאלרים והטמפלרים, ואולם הסכרים שביד האחרונים היו מווסתים את קצב זרימת המים, ועובי דה זו הביאה לידי סכסוך בין שני המיסדרים, שנמשך כבר למעלה משנות דור. ביולי 1235 (Delaville, II, 2117). הסדירה בוררות את עניין הפיקוח על הסכרים ואת רשות המיסדרים להביא סירות בנעמן מעכו אל הסכרים וחזרה (לשם טעינה ופריקה). הסדר חדש הושג כחצי שנה לפני פלישת ביברס, בדצמבר 1262 (Delaville, III, 3045). בתיווך ליגאט האפיפיור וראש מיסדר הטיבטונים.

12 המקום לא זוהה. אך כמעט אין ספק שיש לזהותו עם תל־פוח'אר, מזרחה מעכו.

13 לפי ידיעה ממקור נוצרי הרסו המוסלמים אותה שנה את מנזר בית־לחם, ר' Marino Sanudo, 221. לפי הנוסח שם אין הכוונה דווקא לבית־לחם, אלא לאחד המנזרים שהיו שייכים לכנסיית בית־לחם ואלה נמצאו גם בצפון.

טון הממלוכי החדש. תושבי ההר, בייחוד בסביבות שכם, נתחייבו בתשלום קנס בעד התפרעויות שגרמו אבדות ברכוש ונפש. אחרי הבדואים של מדבר עזה, שאחריהם יבואו בקרוב גם הבדואים של עבר-הירדן, הובאה בשורת השלטון החדש לפלחים של שומרון. האמיר נאצר אדין אלקימרי נתמנה נציב בשטחי הספר, כשביברס פונה דרומה, מסדיר את עניין המקומות המקודשים בירושלים על-ידי אירגון הוקפים. ייתכן שאז גם נקבעו סדרים למסגד שעל קברו של 'חבר הנביא' אבו הרירה ביבנה¹⁴, שהסולטאן ביקר בו לפני-כן ממאהלו לרגלי התבור. גולת-הכותרת של המסע היתה אינטגראציה מושלמת של שטחי עבר-הירדן, לאחר שתושבי כרך נכנעו, והמבצר האדיר עם שכנו שובך קיבלו נציב ממלוכי והענקות-קרקע לביצור המקום והחזקתו. תושבי הסביבה, והיישוב הנוצרי בתוכם, נשבעו שבועת-אמונים לביברס, ושבטי הבדואים שבסביבה, הבנו מהדי ובנו עקבה ובראשם האמיר עותפה, התחייבו. שלא לפגוע ביישוב החקלאי ולשמור על תחבורה תקינה מעבר-הירדן לערי-הקודש בחג'אז.

עונת-המלחמה הראשונה בנוצרים נסתיימה. הנוצרים. מוכים להלוטין, לא יכלו אלא לבקש שביתת-נשק מן הסולטאן. הפעם ניאות ביברס. לבקשתם מפני הרעב שפקד את שטחי מצרים וסוריה. השערים עלו בצורה מבהילה, והאוכלוסיה אנוסה היתה לאכול את עשב-השדה. הנוצרים ביקשו וקיבלו רשות לזרוע את השדות בזרעים שנמצאו במחסניהם; הובטח להם שיוכלו אף לקצור את יבולם, ואולם את הלך-הרוח במחנה ביברס מבטא הביוגראף שלו האומר, שהאיסלאם יקצור את ראשי הפראנקים טרם יזכו אלה לקצור את תבואותיהם¹⁵.

וכך, בתחילת החורף שנת 1263, נראו שוב פלחים זורעים אדמתם בשטחי הפראנקים. אך התקווה לקצור את היבולים היתה מועטה, לא רק מחמת מזימותיו של ביברס. אפשר היה עדיין לנהל משא-ומתן עם ביברס, על אף התנהגותו המעליבה, בעניין שביתת-נשק, אבל אי-אפשר היה להשתלט על הקומונות הא-טלקיות הרבות זו עם זו, כשאצילי המדינה מתחייבים לגבי אחד מן הצדדים היריבים. הגנואזים עם מרכזם בצור והוויניציאנים בעכו פילגו את המדינה לשניים. לא יצאה חצי-שנה לאחר שעקר ביברס את מאהליו מרגלי התבור (ספטמבר 1263) והמלחמה האיטלקית עמדה להתלקח מחדש. ציים של שתי הקומונות יצאו מנמלי-האם, ובעוד הגנואזים מסתפקים בשוד אניות ויניציאניות בקרבת סיציליה, הגיע הצי הוויניציאני עד צור, וכאן הצטרפו אליו אניות מן

14 לפי מסורת יהודית מתקופת הצלבנים זהו קברו של ר' גמליאל דיבנה. המסגד שבראש הגבעה הוא כנסייה צלבנית מן המאה הי"ב.

15 מחי אדין, עמ' 93.

הבסיס של עכו. רק שנאה משולחת־רסן יכלה להניע את האיטלקים בשעה זו לצאת למלחמה אחד נגד רעהו נוכח האויב המוסלמי המתדפק על שערי ביתם. ההתקפה הוויניציאנית היתה קצרה מאוד. היא החלה עם שחר ביום 7 בספטמבר (1263), כאשר אניות הצי הוויניציאני התקרבו לשטח הנמל, בין 'מגדל השרשרת' ששמר על הכניסה לנמל ובין מגדל סנט־קאתרין. התחבולה הוויניציאנית להעלות אנשים בכעין כלוב־מעלית, שנצמד לתורני האניות עד גובה החומות, לא הצליחה. מאחר שהגנואזים השתמשו באותה תחבולה מעל חומות העיר והיו מכריחים את הוויניציאנים להניח כלי־מלחמתם המוזרים¹⁶. ובינתיים הצליח אדון צור, פיליפ דה מונפור, להזעיק עזרה ביבשה. מסביבות צור ומסביבות עכו נהרו אנשים לעיר, וביניהם אפשר היה לראות גם קשתים מוסלמים. אכן, תמונה בעלת משמעות מיוחדת: אציל צלבני מגייס מוסלמים כדי להגן על עירו ועל אנשי גנואה שבתוכה נגד מניפי דגל סאן־מארקו מן האדריה. ההתקפה נגמרה בכישלון, ובסוף ספטמבר חזר הצי הוויניציאני לאירופה.

התלקחות חדשה זו של מעשי־האיבה, אפשר היא שדחפה לבסוף את אצילי ירושלים ליתן דעתם על עתיד המדינה. המיסדרים הצבאיים, הטמפלרים וההוֹט־פיטאלארים ניסו ליישב את סכסוכיהם כבר כמה שנים לפני־כן, הקומונות האיטל־קיות התמקמו במקום שבו השאירה אותם מלחמת סן־סבא. שאלת שליט המדינה ועוצר המדינה הועלתה מחדש לדיון באסיפות האצילים בעכו. המדינה היתה לפידיראציה של סניוריות חילוניות וכנסייתיות, ועובדה זו הובלטה על־ידי מדי־ניותו של ביברס. אך גם לפידיראציה זו חסר היה ראש שהכול מודים בו. משעה שעזב פרידריך השני את המדינה לא נמצא בה שליט בפועל ממש. להלכה משלו בה נציגי הקיסר, שהוא עצמו בא מכוח בנו הקטין, קונראד, מאשתו איזבלה, יורשת המלוכה האמיתית. נעשו אמנם נסיונות להתארגן ולהתלכד, ואולם פריקת עול האחריות הציבורית היתה בעוכריו של כל ניסיון רציני להתגבר על הקשיים. כצללי רפאים עוברים לפנינו שליטי המדינה, אפיטרופסיה ועוצריה. רק שמותיהם נשתמרו, כי אין לזקוף לצידם שום מעשים.

באפריל 1243 הגיע קונראד לבגרותו, ובזה תמה רשמית תקופת שלטון אביו כאפיטרופוס לבנו הקטין. נציגי קונראד הופיעו בקוריה של הבארונים כבר בקיץ אותה שנה ודרשו הכרה במעמדם כנציבי השליט. אך הבארונים עמדו על מנהג המדינה, שתבע את נוכחותו הממשית של קונראד במקום, ועד שלא יופיע קונראד במקום הוכרה הנסיכה אליס, כקרובה ביותר לירושת המלוכה, השליטה בארץ יחד

16 ר' תיאור כלי־מלחמה אלה *Les Gestes des Chiprois* § 322.

התחדשות מלחמת הקומונות

עם בעלה ראול מסואסון¹⁷. תואר מלכה לא ניתן לה, ולמעשה היתה כעין עוצרת זמנית עם תואר 'סניור של ממלכת ירושלים'. אין ספק שמבחינה יורידית היה זה ההסדר הנכון, אך אין להתעלם מן העובדה, שפתרון זה, שנתקבל בעיצומה של המלחמה נגד 'הלומבארדים'¹⁸, לא היה אלא תחבולה שהומצאה כדי לשוות אופי ואישור חוקי למלחמת האיבלינים. בזה נוכחו עד מהרה אֵלִיס משאמפאן ובעלה, שאחרי כיבושה של צור נתקלו בהתנגדות מוחלטת של האיבלינים למסור לידם את העיר. ראול, בעלה של אֵלִיס, מספר פיליפ דה נובאר, נוכח לדעת, 'שאין בידו לא כוח ולא פיקוד ושאין הוא אלא צל'¹⁹. המצב לא השתנה עם מותה של אֵלִיס משאמפאן (1246). בנה, אַנְרִי הראשון מלך קפריסין, המשיך לכהן כ'סניור של ממלכת ירושלים', עוצר פיקטיבי של מלך פיקטיבי, הואיל ושניהם היו מחוץ לגבולות המדינה, והוא מינה עוצר ממשפחת האיבלינים לשלוט במקומו. פיקציות משפטיות אלה הסתבכו עוד יותר עם מותו של אַנְרִי הראשון מקפריסין (1253). יורשו היה הקטין אִיג (הוגו) השני מקפריסין. את השלטון באי ניהלה בתור עוצרת אמו, הנסיכה פֶּלִיזָאנס * (אחות בֹּהֶמוֹן השישי מאַנטיוכיה). עתה נדרשו הבארוֹנִים (1257) להכיר באִיג השני כ'סניור', באמו כאפיטרופוס, ובאחד האיבלינים (ולאחר מכן בִּז'וֹפְרוֹא דה סְרוֹז'ין) כעוצר המדינה. מותה של פֶּלִיזָאנס, שנה לאחר קרב עֵין־חֶרֶד (1261), פתח את הפתח להסדר ראציונאלי של ענייני הממלכה. נדמה היה שמפלת המונגולים, חוסר־האונים של הצלבנים, עליית כוחו של ביברס — כל אלה ילכדו לבסוף את המדינה ויתנו לה שליט של ממש. שנתיים ימים התנהלו דיונים בשאלה זו באסיפת האצילים של ירושלים.

חיבור שנכתב על־ידי ז'אן ד'איבלין, אדון יפו, המתאר את כל פרשת המלוכה, האפיטרופסות והעוצרות, הוא אחת התעודות המעניינות והמרתקות ביותר של החוק הפיאודאלי²⁰. הוצעו בו בחיבור זה כללי ההורשה ואופן הוכחתם, דרכי ההורשה ופרשת הקירבה המשפחתית, מנהגי צרפת, ארץ־ישראל וקפריסין, צורת הטיעון 'בבית־הדין העליון' ואופן התשובה, סוגיית ההתייעצות של הנוכחים ונוסח

Plaisance *

17 Alice et Raoul de Soisson יר' למעלה עמ' 288. אֵלִיס היתה נכדתו של אמאלריך הראשון (1162—1174) מלך ירושלים ובתם של איזבל (1190—1205) בת אמאלריך הראשון) ואַנְרִי משאמפאן (1192—1197), ומכאן תוארה אֵלִיס משאמפאן. בעלה הראשון היה אִיג הראשון מלך קפריסין (1208—1219). יר' לוח גִּינִיאלוֹגִי, לעיל בעמ' 286.

18 ר' למעלה חלק ב, פרק שמיני.

19 ר' 232 *Les Gestes des Chiprois*.

20 נדפס בתור Documents relatifs à la successibilité au trône et à la régence.

Lois II, éd. Beugnot, 401—415. פרק קודם (עמ' 401—399), מתאר את הפרשה

לפני מות פֶּלִיזָאנס.

ביברס והתפוררות הממלכה הצלבנית

תשובתם. אך לא ייאמן ממש, שחיבור זה נכתב בין קרב עין־חרוד ובין מסעות־ההרס של ביברס. ולא זו בלבד שנתחבר אז, אלא שתיאורו משקף דיונים חיים, שהתנהלו אותה שעה ממש לפני מחומותיה של עכו. ההיסטוריון עומד משתאה, אם לפניו תופעה של בריחה־מן־המציאות, אנוכיות ללא גבול, או שגיונות רוחנית ההופכת מנהיגים, מצביאים ואבירים לפלפלנים, המכוונים את כל כוח חריפותם השכלית לפתרון קושיות במסכת החוק הפיאודאלי. אמנם, יכלו אצילים־אבירים אלה להשלות עצמם שהם מגיני הקונסטיטוציונאליזם של מדינתם, ואולם לא היתה זו אלא אשליה, ולמעשה — זניחת שארית מדינתם. בחוץ התנופפה חרבו של ביברס, אמצעים כבירים הוכנו בקאהיר ובדמשק כדי לפתוח באופנסיבה רבתי מחודשת על הצלבנים, ובבית נסתגרו אלה בדומית כנסיותיהם ובצל החומות האדירות של ארמנותיהם, כדי לשמוע טענות מטענות שונות של התובעים לכתר שלא נמצא לו ראש שיהא הולם אותו. ובכל האסיפות הללו, בתוך כל ההילולא־והינגא הדברנית הזאת לא נמצא איש שישא קולו בזעקה: 'ביברס עומד בשער!'

בשנת 1261 עברה עוצרות ירושלים לאיזבל מליזיניאן, וזו של קפריסין לבנה איג, ורק ב־1264, עם מות איזבל, הצליח בנה איג להתגבר על התובעים האחרים ולהתמנות גם עוצר ירושלים. עם מות איג השני מקפריסין (1267) הוכתר העוצר מלך קפריסין בתור איג השלישי, ושנה לאחר־מכן, עם הריגת קונראד הוהנ־שטאופן (1268), נעלמה השושלת של חשליטים הפיקטיביים מבית הוהנשטאופן, ואיג השלישי ליזיניאן איחד בידו, לאחר ויכוח עם תובעים אחרים²¹, את כתר קפריסין וירושלים. אלא שבאותה תקופה כבר היה כתר ירושלים פחות־במעלה לאין ערוך אף בהשוואה לשנת 1261.

המכות הראשונות החזקות שזעזעו את שרידי הממלכה הצלבנית ניתנו עליה בשנת 1265, והשנה הקודמת לשנה גורלית זו שבה והוכיחה את הניגוד שבין המדיניות המוסלמית המכוונת, בעלת מטרות ברורות, ובין מדיניות חסרת־מטרה, מדיניות של עת־מצוא, של חטוף וברח מצד שליטי המדינה הצלבנית. בשעה שנעשים נסיונות מוסלמיים לבדוק את דופק המדינה הצלבנית ואת הכוננות הצלבנית, מתוך חיפוש נקודות־תורפה בשריון חומותיה, אנו עדים להתקפות חסרות־טעם של הצלבנים על שטחים שגבלו במדינתם. פעולות אלה הן בודדות, תואמות את נסיבות־השעה בכפרי הגבול ובעיירותיו, ואין לגלות בהן תכנית כלשהי, בעלת משמעות צבאית או פוליטית. לפעמים מתקבל הרושם שלא באו התקפות אלה אלא

21 התובעת היתה מאריה מאנטיוכיה, שפנתה לאפיפיור ומסרה את עצמה לחסותו של שארל מאנו'ו. ר' להלן עמ' 494. סיכום של תהליכים מסובכים אלה, ר' J. L. La Monte, *op. cit.*, 71 s.

למטרות שוד, כדי למלא את קופות המיסדרים או הסניורים. כך אירגנו בעיצומו של החורף (יאנואר 1264) מיסדרי הטמפלרים וההוספיטאלרים מסע־שוד נגד לג'ון. היה זה פרי ראשון ומפוקפק של יחסי הידידות שהושכנו לזמן־מה בין המיסדרים. בעונה זו נמצאו כאן עדרים רבים למרעה, וההתקפה על רועים חסרי־נשק הוכתרה בהצלחה. שלוש מאות שבויים, נשים וגברים, ועדרים רבים הובאו לעכו²². המוסלמים היו אותה שעה עסוקים בהדיפת התקפות ארמניות בצפון־סוריה, שנשקפה מהן סכנה לצבא הממלוכי עקב הברית שבין הארמנים למונגולים. הארמנים הופו, והצבאות המוסלמיים מהמץ ודמשק, בדרכם חזרה דרומה, פגעו בסביבות אנטיוכיה, ומפקדם נאצר אדין אלקימרי אף הגיע לשערי עכו (מארס 1264). כדי להגן על המעבר בין סוריה לארץ־ישראל נאחו ביברס מחדש בשקיף תירון מול צידון, שהיתה חרבה מעת הפלישה המונגולית בשנת 1260. נוסף לביצורי הגבול המוסלמיים נתחזקו גם חילות־המצב, שאולי נתונים היו בתקופה זו לפיקוד אחיד של נאצר אדין אלקימרי, והיו חטיבה צבאית מיוחדת של 'חיילי־החוף' (אלעספר אסאחלי)²³.

מאורע מקרי, נפילת מפקד המצודה של יפו, ז'ראר מפיקיניי²⁴, בשבי המוסלמים בסביבות רמלה, כמעט גרמה פעולות־איבה רבות־ממדים. המיסדרים הצבאיים וצבא־המדינה בפיקודו של ז'ופרוא דה סרז'ין פלשו במסע־עונשים דרומה מיפו עד סביבות אשקלון בהתנגשם עם גדודים תורכיים שבסביבה. השטח נחרב ונשרף ושבויים רבים נלקחו בדרך לעכו. הפעם היתה תגובת המוסלמים מהירה. בפיקודו של אלקימרי פלשו המוסלמים עד לשערי קיסריה ועתלית ועל־ידי כך העמידו בסכנה את דרך החזרה של הצלבנים לעכו. שני הצדדים טענו להפרת שביתת־הנשק, ואולם לאחר דרישתו התקיפה של ביברס נאלצו הצלבנים, שלא היו מוכנים למלחמה ממש להחזיר את הביזה ואת השבויים.

בסוף אותה שנה הגיע לעכו אוליבייה דה טרם²⁵ בראש גדודים צרפתיים חדשים. אוליבייה דה טרם כבר היה בארץ עם לואי מלך צרפת. כשרונו הצבאי

Oliver de Termes ** Gérard de Picquigny *

22 האם היתה עוד מטרה להתקפת המקום מלבד שאיפת השוד? המצב הפוליטי של לג'ון אינו ברור כל־יורה. המקום היה בידי הצלבנים יחד עם תענך עוד בשנים 1262—1263. בשנים אלה היו כנסיות נצרת ו'מרים מעמק יהושפט' רבות על מעשר היישובים הללו, ומריבתם נתיישרה בהתערבותו של תומאס, בישוף בית־לחם, ליגאט האפיפיור (*Regesta*, nos. 1320; 1323). עוד בפברואר 1263 הועברה הבעלות על המעשרות לכנסיית 'מרים מעמק יהושפט' והטקס נערך בלג'ון ותענך ממש (*Ad. Reg. 1323b*). יש אפוא להניח שבשנת 1263 הפסידו הצלבנים את לג'ון. ואולי יש לקשור מאורע זה לעובדה שהצלבנים דרשו, כזכור, את זרעין הקרובה, וביברס סירב למלא מבוקשם.

23 מחי אדין. עמ' 214.

ביברס והתפוררות הממלכה הצלבנית

ואימון הקאפטינגים יטלטלוהו כעבור זמן למסע תוניס (1270) ויחזירו לארץ־ישראל בראש גדודים צרפתיים חדשים חמש שנים לאחר־מכן (1275). כרגיל במקרים אלה של תגבורת כוחות יצאו הצלבנים להתקפת־שוד, שכוונה הפעם נגד בית־שאן וסביבתה²⁴. בית־שאן ושלושה כפרים בסביבה נשדדו, והצלבנים חזרו עם שבויים רבים וביזה רבה לעפא. פשיטות בלתי־חשובות אלה איפשרו לצלבנים לזכות בניצחון רגעי, לבוז בז, ויקרו בייחוד בעיני צלבני אירופה שבאו ארצה למלא נדרם ולהילחם בכופרים.

אותה שעה רעמו התופים של תהלוכות צבאיות בקאהיר. פקודת ביברס, שפורסמה בקיץ 1264 (מאי־יוני), העמידה את כל אנשי־הצבא במצב הכן. 'הכול שקדו למלא בקנאות אחרי רצון השליט. ההמון הצטופף בשוק הנשק. מחירי הברזל עלו, ואתם גם משכורות הנפחים ובעלי־המלאכה שהכינו חלקי־נשק שונים. איש לא עסק בדבר אחר. החיילים השתמשו בכל הכנסתם בשביל קניית נשק. כל אחד התמסר לתרגילי־מלחמה, כמו הטלת חנית או תרגילים דומים'²⁵. בשלהי הקיץ של אותה שנה (אבגוסט־ספטמבר) נערכה בקאהיר תהלוכה צבאית, שדוגמתה לא נראתה עד אז. מזריחת השמש ועד בואה נמשכה תהלוכת החילות לפני ביברס. לשגרירי בֶּרְכָה שליט קפצ'אק הוסבר שחילות אלה אינם אלא חילות מצרים בלבד, ולא נכללו בהם חילות־המצב של ערי מצרים וחילות סוריה ומבצריה. בזמן חגיגות אלה ניכר שביברס קנה את לב ההמון המצרי. מצרים גייסה עתה את כוחותיה והעמידה עצמה לפקודתו של גדול שליטיה.

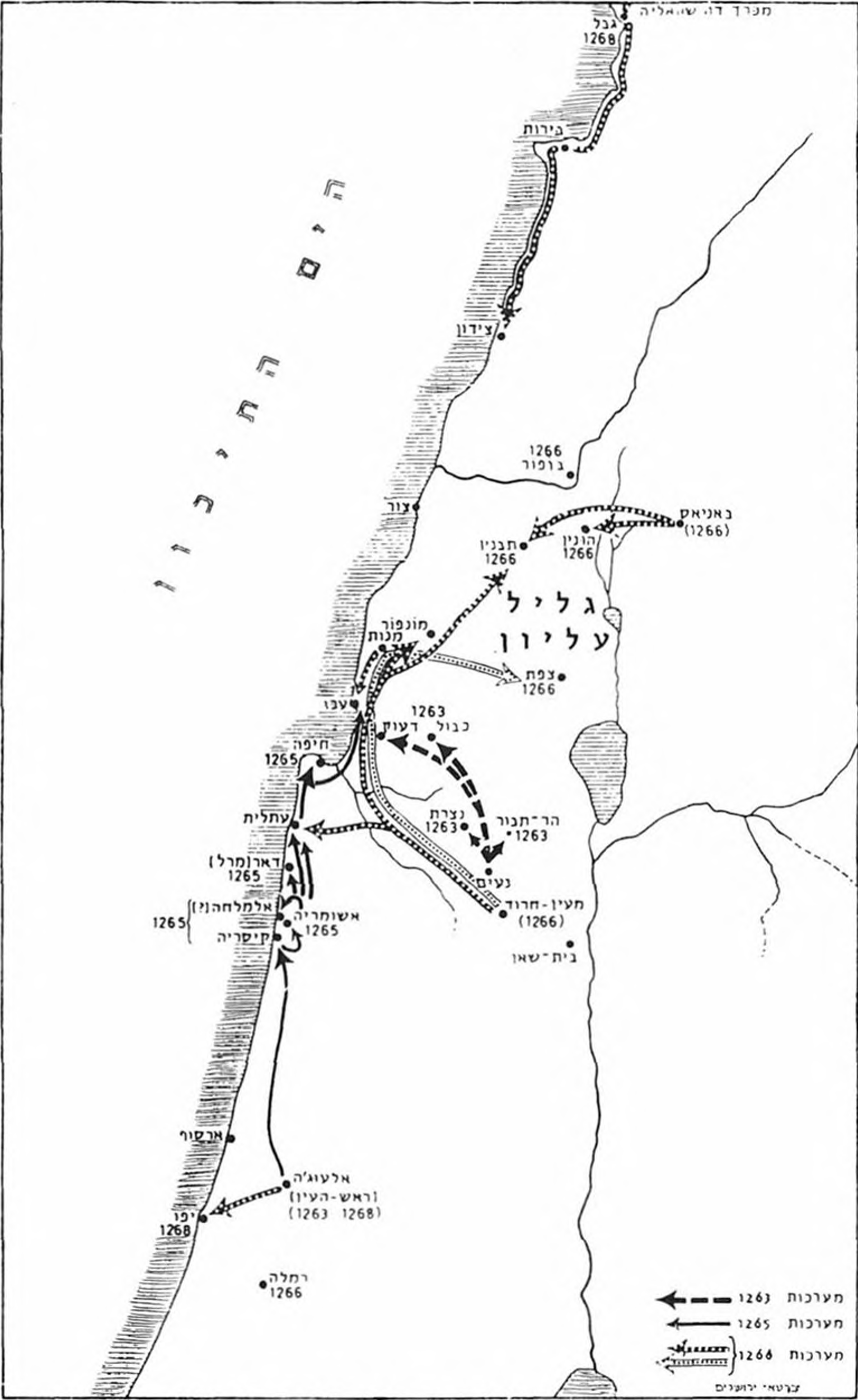
קשה להניח שהתגרות עם הצלבנים באותה שנה שינו או השפיעו על המדיניות המצרית. הנראה, שהתכניות הצבאיות היו כבר מוכנות מראש, אלא שכרגיל בימיו של ביברס לא ידע עליהם איש מלבד השליט עצמו, שהיה גם המפקד העליון והאיסטראטג הראשי של צבאותיו.

בתחילת השנה 1265 (יאנואר) נפתחה הרעה מדרום על מדינות הצלבנים. בתוך שנה אחת הצליח ביברס לקצץ את שטח המדינה הצלבנית ולפורר את רציפות שטחה. עם זה נראה, שהתוצאות החשובות של התקפת ביברס על מדינת הצלבנים הושגו רק דרך־אגב. המאמץ הצבאי הגדול מכון היה נגד המונגולים בצפון, בייחוד נגד הגדודים המונגוליים אשר שמו מצור על אלבירה שעל נהר פרת. חיל־

24 בחירת בית־שאן אולי היא קשורה בהתקפת המוסלמים בפיקודו של עז אדין אֶשְׂוֹג'אעִי מעמק הירדן, ממקום בשם אֶלְחִיט. מחי אדין, עמ' 100. אלחיס לפי יאקות נמצאת בגור העליון Le Strange, *op. cit.*, 484. מחי אדין ניתן להתפרש כאילו נערכה התקפה מוסלמית זו עוד באביב אותה שנה.

25 מקריזי I, 238.

המסע של ביפרס נגד הצלבנים



מפה 11. מסעות ביפרס והתפוררות ממלכת ירושלים

ביברס והתפוררות הממלכה הצלבנית

חלוץ ממלופי יצא צפונה, וביברס עם עיקר הצבא מיהר בעקבותיו עד צידון. כאן נתקבלו ידיעות שהמונגולים נסוגים. ביברס, שגורל המבואות הצפוניים של ממלכתו מול הספר המונגולי היה קרוב ללב, פקד לקומם את מצודת אלבירה ואת העיר, ושפע מתנות על תושבי העיר המרוחקת. ההרגשה שנטע בציבור, שאכן קיימת זרוע המסוגלת להגן עליהם נגד המונגולים, שימשה תמיד קלף חזק ביד המצביא הממלופי. רק עם סילוקה של הסכנה המונגולית לשעה החליט ביברס להתקיף את הצלבנים. צבא עצום נמצא בארץ־ישראל ובסוריה לקראת המסע המונגולי, נוסף על חילות־המצב הקבועים במקום. ביברס החליט לנצל כוח צבאי זה בהתקפת־פתע על הצלבנים. ההתקפה, על־פי דרכו של ביברס, כוונה נגד אותם יישובים שהיו בטוחים בעצמם יותר מן האחרים. ההתקפה כוונה נגד קיסריה וארסוף, שני היישובים היחידים שביברס ניאות לכרות אתם שביתת־נשק, דבר שמיאן לשאר היישוב הצלבני.

הצלבנים, כנראה, בטחו בשביתת־הנשק, אך גם עירנותם לא היתה משנה את המצב מעיקרו. ביברס נסוג מצידון דרומה כשהוא עורך מסיבות־ציד לאורך הגבול הצלבני. במחצית השנייה של חודש פברואר תקע את מאהלו בראש־העין²⁶. פה נמצאו מים לרוב ומרעה לסוסיו, וקני־הסוף של הירקון שימשו פרוזדור ליער המפורסם של ארסוף, שהיה משופע בחיות־בר ושימש בתקופה הצלבנית שטח־ציד מפורסם. ואולם הפעם לא עסק ביברס רק בספורט החביב עליו. האמירים הוזמנו להשתתף בציד ביער ארסוף, ואולם באותה שעה יצאו גם יחידות־ריגול לעבר ארסוף ולעבר קיסריה. ביברס השתהה במקום עד אשר הגיע משלוח עצים הדרושים לבניין מכונות־המצור, כי אף יער ארסוף לא סיפק סוג זה של עצי־בנייה. אך הגיעו העצים ומסיבות־הציד היו למועצות־מלחמה. בתוך יום אחד נבנו ארבעה מגדלי־התקפה, ופקודת ביברס הקפיצה את מפקדי המבצרים בסביבה לשלוח מכונות־מצור. סתתי־אבנים (בשביל הפליסטרות) ופועלים.

ביברס העביר עתה את מפקדתו מראש־העין צפונה אל מעיינות אלאסאור²⁷, מעיין־מים ביציאה מוואדי־עארה מול קיסריה. קירבת המים, הדרושים לאדם ולבהמה, והעמידה מול קיסריה, כשצבאות הממלופים חולשים גם על הגישה מן הצפון דרך לג'ון לקיסריה, עשו את המקום למפקדה נוחה להתקפה. בליל 27 בפבר-

26 מקריזי מציין (11, 6) את המקום כעיר אלעוג'א. כנראה שהיה קיים במקום יישוב קטן. המסומן לפעמים כתל־עוג'א ואשר שימש בזמן מאוחר יותר תחנת־דואר ממלוכית בדרך לדמשק (ר' מקריזי 11, 253). מן הנתונים האלה מתקבל שהכוונה לגבעה מעל מעיין ראש־העין הידוע בפי הצלבנים בשם: Surdi Fontes.

27 בפי הצלבנים Gastina Fontis — 'כפר המעינות'; המעינות הם לרגלי תל אלאסאור.

התקפת קיסריה וחורבנה

רואר ניתנה פקודת־הכן לצבא הממלוכי. עם שחר נע הצבא מערבה לקיסריה ועם הנץ החמה נפתחה ההתקפה על העיר. כדי למנוע הסחות נשלחו גדודי פרשים קלים, בדואים ותורכמאנים, צפונה, עד שערי עכו, וגדודים אחרים מזרחה לעבר בית־שאן²⁸. ההופעה הפתאומית של גדודים מוסלמיים לפני עכו הטילה מהומה בקרב תושבי העיר. כדי להבטיח שהשטח שלפני העיר לא ישמש מחסה למתקיפים הרסו תושבי עכו את מנזר סן־ניקולאי, שנמצא במזרח בתוך בית־הקברות העירוני, וכמו כן את 'מגדל הטחנה'²⁹, היינו מגדל שהגן על טחנות־הקמח המונעות על־ידי הנעמן.

ביצוריה המצוינים של העיר איפשרו להם לאנשי־קיסריה שהות־מה. מערכת־החפירים המפוארת של העיר עיכבה לשעה את המתקיפים; עבודת מילוא החפירים בעצים ובאבנים, כדי שאפשר יהיה לגלגל על פניהם את מכוונות־המצור ואת מגדלי־ההתקפה, דרשה זמן, וביברס לא רצה להשהות את התקפתו. חיילי ביברס קפצו אפוא לתוך החפירים ממש, תחת מטר החיצים שניתך עליהם ממרומי החומות מעל לחפירים, ובאמצעות כלונסאות־עץ ומוטות־ברזל, בעזרת רסני־הסוסים, נקשרו סולמות לעת־מצוא, והחיילים המוסלמים התחילו מטפסים על החומות מצדדים רבים. אורך החומות היה לרועץ לנוצרים. המוסלמים העומדים במישור התקיפו חלקי־חומה באבני בליסטרות, כשחבריהם בוחרים חלקים אחרים לטפס עליהם. הנוצרים היו אנוסים לפזר את כוחותיהם הצנומים לאורך כל החומה, בלי אפשרות לרכז מאמצם בנקודות־מספר. אחרי זמן קצר הצליחו חיילי ביברס לעלות על החומות ולחדור לפנים העיר ולפתוח את שעריה לפני המחנה שבחוץ. דגלי הסולטאן הונפו על החומות, כשמגיני קיסריה נסוגים מעירם היפה, שבוצרה רק שנים־מספר לפני־כן, לתוך מצודת העיר.

כזכור, בוצרה מצודה זו מחדש על־ידי לואי התשיעי³⁰. המצודה הבנויה על המזח הדרומי של נמל קיסריה הופרדה על־ידי הנוצרים מן העיר על־ידי חפיר מלא מים, שהפך את המזח לאי קטן ומאריך. מעל לחפיר זה התנשאה חומה עשויה אבנים עצומות שנלקחו מבנייני הורדוס. בתוך גוש־אבנים זה שיקעו הנוצרים את עמודי־השחם של עיר־הורדוס. העמודים, שהונחו שתי־וערב בתוך גושי האבן, מנעו במשקלם חפירה מתחת למגדלי המצודה, ואפילו היו החפרים

28 אולי בכיוון לג'ון ועפולה.

29 המנזר של סן־ניקולאי מצויר במפת עכו בחיבורו של מתיה פריס. ר' ארץ־ישראל, ספר ד, לוח XX, והשווה שם עמ' 178. באותה מפה, בפינה הדרומית־מזרחית, רשום: 'זהו השער לעבר הטחנה של דעוק'. כנראה, שהכוונה למגדל הטחנה שנהרס. ר' להלן לוחות יד—טו.

30 ר' למעלה עמ' 330.

ביברס והתפוררות הממלכה הצלבנית

מצליחים לכרות מנהרה מתחת למגדלים, היתה רקמת העמודים מונעת את התמוטטות המגדלים. המצודה היתה ידועה בקרב המוסלמים בשם 'הירוקה' (אלח'צרא), על שום צבעם הירוק של העמודים, או אולי על־פי מסורת כלשהי שנתקשרה באלהו הנביא יי.

החיל המוסלמי שפרץ לעיר התכונן עתה לכיבוש המצודה. ביברס קבע את מקום המפקדה על הגבעה היחידה לפני מחרומו העיר, מקום הכנסייה שלא־הושלמה של העיר. מכאן יכול היה להשקיף על המצודה ועל הנמל קטן, שמזחו הצפוני בנוי היה מששים עמודים ומעלה, שהונחו בצפיפות כעין לשון הנשלחת מן היבשה מערבה לתוך הים. פעולת הארטילריה המוסלמית נמשכה במלוא כוחה, כשמטר חצים מונע את מגיני המצודה מלעלות על חומותיה, וחפרים עמלים לפתוח מנהרות מתחת למגדלים. תיאור התקפת המצודה נשתמר בתיאורו של הכרוניסטן אבן פראת, ואנו מביאים אותו בשלמותו: 'ביברס פקד להעמיד מכונות מול מצודה זו, שנקראה 'בירה'. לא היה בכל שטח החוף מקום מבוצר היפה יותר מבחינת מבנהו, מוגן יותר או גבוה יותר. כוחו בא לו מכך, שהמלך לואי, אחרי צאתו ממצרים, ציווה לעשות עמודים וסומכות מאבן־צור. נוסף על כך הקיף אותו הים מכל צד והיה נפנס לתוך חפיריו. המכונות הלמו לשוא בחומות. הסולטאן ירה חיצים ממרומי הכנסייה נגד המצודה, או היה רוכב על סוסו ומתקדם לתוך גלי הים תוך לחימה מתמדת. הוא פקד לבנות מכונות נעות, וציווה להביא ממבצר עג'לון חיצים כדי לחלקם במחנה. כל אמיר של מאה קיבל ארבעת אלפים חיצים. ביברס נתן בגדי־כבוד לאמירים מרובים ולחיילים שהיו מועסקים במכונות, ולא פסק מללחוץ במרץ את המקום עד אשר נמסר לו על־ידי הפראנקים... המוסלמים נכנסו לתוכו מעל החומות, שרפו את השערים וחדרו למצודה מלמעלה ומלמטה'³². לאחר שבוע ימים (5 במארס 1265) נלאו המגינים הצלבנים מכל תקווה, ופתחו במשאומתן על כניעת המצודה. אפשר שהצלבנים לא סמכו על הבטחות ביברס³³, כי עם סיום המשאומתן על הכניעה עלו בספינות והפליגו לעכו.

פחות משבוע ימים (27 פברואר—5 מארס) הספיק להכחיד את זכרה של אחת

31 כך באשקלון, ר' י. פראור ב'ארץ־ישראל', ספר ה. עמ' 229. אבן פראת (Michaud, *op.*) *cit.*, II, 777 קורא למקום אלבירה.

32 לפי התרגום המובא אצל Michaud, *Hist. des Croisades*, t. 7 (= 2), 765 s.

33 המקורות הנוצריים מדברים על כיבוש קיסריה על־ידי בגידה של הסולטאן. אפשר לפרש את הדברים כך, שביברס לא קיים את הבטחותיו בזמן הכניעה. ואולם נראה יותר שאין הכוונה אלא לזה, שההתקפה על קיסריה בכללה בניגוד לשביתת־הנשק היתה בוגדנית. מקריזי (II, 7) מדבר על כניעת הפראנקים. *Annales de T.S.*, 452 מדברים על כיבוש המבצר ועל נסיגת הפראנקים באניות. וכך גם בדר אדין אל עיני (RHOr., II, 219/220).

התקפת קיסריה וחורבנה

הסניוריות הקדומות של ארץ־ישראל הצלבנית, ולהחריב עבודת־ביצורים שנמשכה חודשים רבים על־ידי חיל עצום שבא מאירופה ועלתה בהון־תועפות. אולי נזכרו עתה הצלבנים בדברי ביברס לפני שנתיים: 'אין מגינים על מדינה בחומות ובחפירים'. עתה פתח ביברס בפעולת־הרס שיטתית של העיר. החפירות בימינו הוכיחו, באיזו דייקנות בוצעה פעולת־הרס זו. החומות הגבוהות נהרסו עד שפת החפיר, והחפיר עצמו נתמלא אבנים ועפר עד שעובר־אורח רק בקושי יכול היה לדמות את עומקם ורוחבם ובנייתם המפוארת. הסולטאן בעצמו, מעדר בידו, השתתף בפעולת־ההרס. חמש־עשרה שנה לפני־כן היה מלך צרפת מעלה על כתפיו אדמה שנחפרה מתוך החפיר, עתה טרח בן־דורו ביברס, סמל האיסלאם כשם שהיה לוֹאִי התשיעי סמל האבירות הנוצרית, לסתום את החפיר. מפחד פלישה אפשרית נוספת מאירופה או מפחד ניסיון היאחזות צלבנית בעיר הנכבשת, החליט הסולטאן שלא להשאיר אבן על אבן בעיר הנכבשת. רק מסגרת־אבן של השערים שנשרפו נשארה עומדת על תלה.

היתה זו הפעולה הראשונה של ביברס בהרס חופי ארץ־ישראל והיא שימשה דוגמה למדיניותו של ביברס ויורשיו גם בתקופה מאוחרת יותר כל־אימת שיישור־בים צלבניים הקרובים לחוף נפלו בידם. קצת צפונה מקיסריה, על נחל־התנינים, נמצאו מצודות צלבניות קטנות, תל אלמלחה ואשומריה (או כפר־סיב). גדוד מוסלמי בפיקודם של סונוקר אלרומי וסיף אדין מסתערב השתלט אז עליהם והחריבם.³⁴

עם כיבוש קיסריה ומצודות אלמלחה ואשומריה קמה מובלעה מוסלמית בתוך השטח הרצוף של השליטה הפראנקית; היא ניתקה את יפו וארסוף בדרום משטח עתלית והרצועה הצפונית של שטח החוף, ועשויה היתה לשמש בסיס לפעולות צבאיות הן כלפי דרום והן כלפי הצפון הצלבני. במקביל לפעולת־ההרס השיטתית של קיסריה אורגנה גם האדמיניסטרציה החדשה של המובלעה הכבושה. הסניוריה הצלבנית של קיסריה פוצלה לנחלאות פיאודאליות, שבהן זכו האמירים של הסול־

34 מקריזי 11, 8, מספר על הריסת מקום בשם אלמלחה 'בקרבת דמשק', וכך גם שאפעי ב'קיצור חיי ביברס' עמ' 671. ריריכט ציין בצדק (GKJ., 926, n. 2), שמקריזי טעה והכוונה לאלמלחה, צפונה מקיסריה. המקום היה ידוע לצלבנים בשם Turris Salinarum — 'מגדל המלח'. לא הושב לב ש'הטמפלארי מצור' (Les Gestes, 171), אומר שביברס: prist Sessaie et Surie — כבש את קיסריה ואת סוריה. מלה אחרונה זו נראית לי להיות זהה עם מבצר צלבני קטן בקרבת אלמלחה, הוא חרבת אשומריה, שהיה ידוע לצלבנים בשם Castellum Feniculi. במקרה זה יש לקרוא: Sumerie. ואפשר שהמכוון הוא 'כפר־סיב', שנודע לצלבנים בשם Cafresur, דרומה מקאקון. ואולם לא ידוע לנו על מבצר במקום.

ביברס והתפוררות הממלכה הצלבנית

טאן³⁵. היה בכך גם משום הסדר אדמיניסטרטיבי נוח, ואולם עיקר ערכו בזה שקשר את האמירים לשטח הכיבוש, כדי שיוכל לעמוד בפני סכנה פראנקית מחודשת. אף ניסיון אדמיניסטרטיבי-מדיני זה של קיסריה ישמש לאחר-מכן דוגמה להסדרים בכיבושים אחרים.

מן הבסיס של קיסריה יצאו שתי התקפות צפונה. בראשונה (16 במארס) הותקף מבצר הטמפלרים בעתלית. רק שתי מצודות קטנות עמדו בדרך המתקיפים. המצודה הגבוהה על גבעה המשקיפה על מיצר קטן ששימש למטרות דייג בדאר³⁶, והמבצר הקטן ששימש מקום-מגורים של נחלה סניוריאליה בכפר-לם³⁷. יש לשער שאלה נעזבו אז על-ידי תושביהם, שאולי ביקשו מחסה במבצר החשוב של עתלית. ביברס פיקד בעצמו על התקפת עתלית. לא קשה היה לכבוש ולהרוס את העיר. רק בפינה הדרומית-מערבית נמצאה מצודה קטנה, שהיה מצפה-אבירים יותר מששימש מצודת התגוננות וחפיר לא עמוק. העיר התחתית נחרבה כליל, אולם התושבים נמלטו כנראה לבין החומות המפוארות של המבצר, שלא ידע כובש מימיו. הכנסייה הפוליגונאלית הקרובה לחומת העיר, כנסיית היישוב העירוני, לא זכתה לחנוכת הבית, ושרידיה הבלתי-גמורים, כשוק העיר, ואורוותיו ובתיו, נתכסו במהרה חולות הים.

בתוך אותו יום שבו הקיץ הקץ על היישוב העירוני של עתלית, נחתך גם גורלה של חיפה. העיר והמצודה לא החזיקו מעמד אלא יום אחד בלבד. עזרה לא יכלה לבוא מעתלית הנצורה, ועכו השכנה הסתכלה באפס-מעשה בתמרות-העשן שעלו מן העיר הנשרפת בפקודתם של מצביאי ביברס, סוֹנְקוֹר הסְלַאח־דָּאר³⁸ עז אדין אל חַמּוּי וסוֹנְקוֹר אלא־לפי. הפראנקים אף לא ניסו להתגונן וכל מי שהשיגה ידו לעלות בספינה הציל נפשו בבריחה לעכו. המוסלמים ערכו טבח בנשארם, לקחו שבויים ושלחו ידם בביזה, ושבּוּ על פעמיהם לעתלית, שבה השלים ביברס את פעולות ההרס של העיר התחתית.

Moufazzal ibn Abil-Fazail, *Histoire des sultans mameluks*, éd. Blochet in 35 *Patr. Orient.*, t. 12, 474

36 מצודה זו, ששרידיה נראו עוד לפני שמונים שנה ועתה נעלמו כמעט כליל (ר' *SWP*, 11, 7) נקראה בפי הצלבנים: Merle. שם זה מציין ציפור (merula) והוא השח-רור. ר' למעלה, עמ' 73, ה' 8.

37 הצלבנים קראוהו: Cafarlet. השרידים היפים של מבצר-ארמון קטן זה הם כנראה מסוף המאה השתי-עשרה. יפה בייחוד שער-הכניסה הנשקף אל מיצר זעיר בחוף הים. מבצר קטן זה הוא טיפוסי למבצרי-מגורים סניוריאליים. ערכו הצבאי לא היה רב מעולם, אך הספיק כדי לשלוט בסביבה המוסלמית ולשמש מחסה מפני התקפת-פתע של שודדים. 38 סלאח-דאר — נושא החרב. תאר בכיר בהירארכיה המדינית-צבאית של המדינה הממלוכית.

חורבן עיירת-עתלית וחיפה

המובלעת המוסלמית בגוף החוף הנוצרי התרחבה והלכה. כל חוף הכרמל מחיפה ועד קיסריה היה מעתה בידי המוסלמים. חוץ מעתלית. עתלית היתה מעתה מובלעת נוצרית בחלק החוף המוסלמי. וכשחזר ביברס מהריסת עתלית לקיסריה הגיעו אליו, לפי עדותו של כרוניסטן מוסלמי, מכונות-מלחמה מאצביבה ומחסני-ציוד מדמשק וגם 'הופיעו פראנקים רבים, כדי להביע את כניעתם לסולטאן. הוא קיבל אותם בצורה יאה והעניק להם רכוש קרקעי'.³⁹ יש לשער שלא בהענקת נחלות-קרקע חדשות מדובר כאן, אלא באישור 'סטאטוס קוו' טריטוריאלי. הפראנקים ביקשו שביתת-נשק בכל מחיר וביברס לא מצא את בקשתם בלתי-רצויה. הבטחת ה'סטאטוס קוו' איפשרה לו תכנון חדש של מדיניותו.

במצב הקיים לא ידע עוד איש אם אמנם קיימת שביתת-נשק או לא, וכל עצם המושג של שביתת-נשק הושם ללעג על-ידי ביברס. לא היה טעם להכריז על ביטול שביתת-הנשק ולעורר אולי בכך תנועה באירופה, אם אפשר לכבוש ולהרוס ולזכות לאחר-מכן בבקשה צלבנית לאשר את ה'סטאטוס קוו' הטריטוריאלי...

פחות משבוע ימים התעכב הצבא על חורבות קיסריה. המלחמה היתה קלה וההי-שגים מרובים. ביברס החליט לנצל את שלהי האביב ואת תחילת הקיץ להרחבת המובלעה המוסלמית בחוף הצלבני. אם ההתקפה הראשונה מקיסריה כוונה צפונה, יצאה השנייה מאותו מרכז דרומה, לארסוף של ההוספיטאלארים. לאחר מסע של יום הופיע הצבא המוסלמי (21 במארס) לפני חומות ארסוף, שביברס התרעם על ביצורה והנוצרים הצדיקוהו בפחד מפני התנפלות על ענייהם. היער והמצודה צפונה ממנה שכנו על מרומי רכס הנשקף על פני הים. מן הים ומן המפרץ הקטן, הסגור במרובע של חומות, שרק בפינה הדרומית-מערבית נמצאה כניסה צרה לתוכו, נראה היישוב ומצודתו כקן-ציפורים במרום סלע המזדקף ועולה מגלי-הים וראשו עטור חומות גבוהות ומגדלים חזקים. חפיר רחב, אם כי לא עמוק כנראה, הקיף את העיר עד לוואדי הטבעי שהפריד בין העיר והמצודה. מערכת-מדרגות מוסתרת מאחורי החומות המיוחדות של המצודה הוליכה ממרומי הסלע אל הנמל שלרגליה.⁴⁰

ביברס העריך נכונה שאין כל תקווה לכבוש את העיר מצד הים, שבו עמדו צבאותיו מול חומה אטומה של סלע. עם זה היה הכרח לנתק את הקשר מן הים אל העיר, כדי למנוע הזרמת תגבורת למקום. עבודת המצור, שנמשכה כחודש

39 אמנם, העדות היא מאוחרת, מעטו של מקריזי 11, 8, אך כרגיל הוא משתמש במקורות קדומים יותר.

40 תכנית העיר ב-SWP., 2, 139. עד עריכת חפירות-ניקוי במקום קשה לעמוד על פרטים נוספים.

ביברס והתפוררות הממלכה הצלבנית

וחצי, רוכזה אפוא בעיקרה מצד היבשה⁴¹. היער המפורסם של אַרסוף סיפק עצים לבניין מחסום וגגות לסוכך על החיילים, שהתחילו לבנות שתי דרכים תת־קרקעיות מחפיר העיר אל חפיר המצודה. אותה שעה, שבה הפכו פרשי הסולטאן לחפרים וניצחו עליהם מהנדסים מקצועיים שהובילו למקום בהשגחתו של עז אדין איבך פַּח'רי, נמשכה פעולת הארטילריה המוסלמית, שניסתה למוטט את החומות⁴², ונוסף עליה מטר חיצים של קשתים, שמנעו התגוננות יעילה מעל חומות העיר. אין בפי הכרוניסטים המוסלמים די מילים לספר בשבחו של ביברס שנמצא בכל מקום, כשהוא נותן פקודות ונוטה שכם לכל מלאכה, מחפירת מנהרות, להפגזת מכונות־הירי ועד לדיאלוג האכזרי של יורי־הקשתות. יש משהו בתיאור המחנה המוסלמי העמל בכיבושה של אַרסוף המזכיר את רוממות־הרוח של משתתפי מסע־הצלב הראשון של הנוצרים. המחנה המוסלמי הפך למחנה אלוהים: 'לא ראו במחנה לא יין ולא כל עיסוק מביש אחר. נשים צדקניות נמצאו בתוך הקרב מגי־שות משקה לחיילים וסוחבות בעצמן מכונות'. המון רב של אנשי־דת, מתבודדים, פקיהים ויודעי־משפט עטו על המחנה ושיוו לו אופי דתי מובהק. לא חסרו, כרגיל במקרים דומים בכל מחנה, בעלי אַכסטאזה שחזו את נפילת העיר בהקדם.

כנגד פעילות זאת בחוץ שקט גמור מבית. איש לא פיקפק בתכונותיהם הצבאיות של ההוספיטאלרים, ואמנם הם ידעו לעמוד על נפשם, על־אף האבדות הקשות, כארבעים יום. התגוננותם נמשכה גם לאחר שהעיר נפלה (26 באפריל) וכל כוח המחץ המוסלמי התרכז כלפי המצודה, שאליה נמלטו המגינים. והתגוננות זו נעשתה מתוך ידיעה ברורה, שאנשי עכו לא יצליחו להביא עזרה למקום, כי לא היה כל ספק בלבם שביברס ניתק את הדרך צפונה, הן בחיפה, הן בקיסריה, וצבא־חלוץ יהא אנוס לפרוץ לו דרך בכוח. ניסיון מסוים שנעשה להחיש עזרה מצד הים נכשל בתחילתו, מאחר שהמוסלמים יכלו בקלות למנוע נחיתה של צי במפרץ הקטן של אַרסוף, שאף קשה היה להגיע ממנו למצודה. הצלבנים ניסו תחילה לפרוץ מן המצודה בדרכים תת־קרקעיות, ואולם הוכו ונסוגו. הפראנקים פתחו עתה בפעולת־חפירה נגדית. דרך תת־קרקעית נחפרה על ידם מן המצודה אל

41 את התיאור המפורט ביותר של כיבוש העיר מביא מקריזי (11, 8—10), ואולם הוא מסכם ללא ספק מקור קדום ומדלג על פרטים מסוימים. כן אין הוא מזכיר את נפילת העיר לפני המצודה, ומכאן אי־בהירות לגבי עבודות המצור, שהוא מתארן בשפע בלתי־רגיל של פרטים טכניים. תיאור בהיר בהרבה ניתן על־ידי אבן פראת (7, Michaud, 777/8, (=2)). אנו מנסים לעשות שיחזור פעולות המצור על־ידי שימוש בשני המקורות האלה.

42 מקור מוסלמי, 'קיצור חיי ביברס' לשאפעי אבן עלי עבאס מספר. (7, (=2) Michaud, 672) שפרמון אגא הפעיל מכונה שהיתה יורה שבעה חיצים בבת־אחת.

המנהרה המוסלמית. הם הצליחו לחדור לתוכה, למלאה חומרי תבערה (שמן ושומן-חזיר) ולהציתה. המבנה המוסלמי נתמלא אש והתמוטט. ואולם ביברס פקד לבנות מנהרה חדשה שהקיפה את חפיר המצודה. מן המנהרה הזאת נפתחו פתחים אל החפיר, ובכיסוי חומת החפיר התחילו המוסלמים לסתום את החפיר של המצודה ולמלאו עצים ואבנים, כדי לאפשר על גבו את תנועת מכוונות-המצור הנעות ואת ההתקפה על החומות. עוד שלושה ימים התגוננו ההוספיטאלארים במצודה (29 באפריל). התמוטטות חלק מן החומה החיצונית⁴³ עם אחד המגדלים איפשרה למוסלמים לפרוץ פנימה. עתה נאלצו המגינים לקבל לפנים המצודה את נציגו של ביברס, האמיר עלם אדין סנג'ר אלמצרורי, שהניף את דגל הסולטאן במרומי החומה. השבויים הנוצרים, ביניהם הוספיטאלארים רבים, הובאו לקאהיר, ושם הובלו במסע-הניצחון של הסולטאן. על-ידי חלוקת קרקעות בשטחי-הכיבוש החדשים בין האמירים שהשתתפו במסע-המלחמה הצהיר ביברס על הפיכת החוף לקניין-קבע לאיסלאם⁴⁴. מעתה, עם כיבוש ארסוף, היתה יפו מנותקת לחלוטין מן הגוף העיקרי של המדינה הצלבנית.

היה בכך משום לעג לרש כשהופיע איג דה ליוניאן מקפריסין עם 130 אבירים כמה ימים לפני נפילת ארסוף. תגבורת אירופית בראשות אצילים צרפתיים היתה מגיעה לעכו טיפין טיפין במשך הסתיו והחורף של אותה שנה. הסכומים שהוצאו להחזקת צבאות אלה הן על-ידי האפיפיור, הן על-ידי לואי מלך צרפת, הן על-ידי האצילים עצמם מפתיעים בגודלם. ודאי שאף תגבורת זו היתה חשובה והיא שגרמה שעכו החזיקה מעמד עוד כשנות דור אחד. ואולם אי-אפשר היה לקיים את המדינה על בסיס זה של כוחות הבאים מן החוץ. חיל-שכירים, אפילו בעל אידיאליים, יכול היה לעמוד ולהגן על החומות והמצודות, אך לא הספיק לפתיחת התקפה ולפריצת מעגל ההסגר ההולך ומתהדק מסביב.

אי-שם בחופי הארץ, אולי בעפא, ישב אביר טמפלארי מפרובאנס, שרשם שיר זה לאחר נפילת חלק החוף הצלבני:

'כאב וכעס השתכנו בנשמתי ועוד מעט וימיתוני. / נופלים אנו תחת מעמסת הצלב, שנטלנו לכבודו של הלה שנצלב עליו. / לא צדק ולא צלב אינם עומדים בפני התורכים הארורים. / ההפך נכון! כל הרוצה רואה נכוחה, שאלוהים מחזקם לרעתנו.

43 המקורות הערביים קוראים לה 'באשורה', התואם את הביטוי הצרפתי barbacane.

44 רשימת חלוקת הנכסים נשתמרה במקורות מספר. בביוגרפיה של ביברס מידי מחי 'אדין, אצל גוירי, אצל מקריזי (11, 13—15) ומפצל אבן אבי אל פצאיל (*Patr. Or.*) (t. 12, 481—486).

ביברס והתפוררות הממלכה הצלבנית

'את קיסריה כבשו תחילה ואת ארסוף המבצר בהתקפה. / הוי, אדון אלוהים, מה קרה לכל אותם אבירים, משרתים ובורגנים שבתוך ארסוף וחומותיה?'

זה השיר המכיל את הפסקה המזעזעת:

'אלוהים, שהשגיח עוד לפני זמן־מה, עתה הוא ישן, / ומוחמד מתנשא בכל כוחו ונותן לפעול לעבדו מלך ט'אהר (ביברס)'.⁴⁵

שנת 1265 נסתיימה בערעור כל המסגרת הצבאית־הפוליטית והטריטוריאלית של מדינת הצלבנים. המובלעות המוסלמיות פוררו את השטח היחיד שעדיין היה צלבני, שטח החוף, ודבר זה הקל את ביצוע מדיניותו העקיבה והמחושבת של ביברס לכיבוש העורף, שעדיין היה בידם ושכלל שטחים בגליל ושטחים בין החוף ליהודה. להלכה היה עדיין הגליל צלבני, על־אף הריסתם של ביצורי הר־תבור ונצרת. אמנם, הגבול הדרומי של הגליל הצלבני כמעט בטל, ואין כמעט אפשרות לקבוע את היחסים הפוליטיים בשטח זה של הגליל התחתון, שהפך לשטח־ספר צלבני. נצרת, כזכור, נחרבה, הר־תבור היה ביד המוסלמים. דרומה יותר נמצאה זרעין ביד המוסלמים, ולג'ון, להלכה צלבנית, נעשית מטרה לפלישות צלבניות, ומצב דומה היה קיים כנראה גם בבית־שאן. ואולם בעיית הגבולות, כנראה, לא העסיקה ביותר את הצלבנים. יש משמעות לגבול כל עוד קיימת מדינה, ואילו מדינה שהתפוררה לפידיראציה רופפת גבולותיה הופכים לעניין של מצרים, של נחלאות־קניין ולא של השתייכות פוליטית.

לעומת טשטוש הגבול הדרומי של הגליל הצלבני הרי שלטו עדיין הצלבנים בגליל העליון. עכו וצור הצלבניות בחוף, ומערכת מבצרים — מונפור, צפת, הונין ותבנין — קיימו כאן את הריבונות הצלבנית. לאחר התמודדותו הראשונה עם החוף כיוון ביברס את מסעות־המלחמה של שנת 1266 לשטח צפוני זה, העורף היחיד שעדיין היתה בו שליטה צלבנית ממשית. כדי להקל את ריכוז הציוד הצבאי, שנמצא מקצתו במבצרי עבר־הירדן, פקד ביברס בחורף 1266 (פברואר) לבנות גשר, מושתת על קשתות, מעל לירדן. הגשר נבנה בדאמיה, בהשגחתו של ג'מאל אדין בן נחאר, שגייס לעבודה זו פועלים משכם וסביבתה, בפיקודו של הנציב הממלוכי של שכם, בדר אדין מחמד בן רחסול⁴⁶. גשר זה, שקשר את אסלת שבעבר־הירדן דרך קראוא עם נבלוס, נועד להקל על תנועת האספקה הממלוכית,

Reynouard, *Choix des poésies originales des troubadours*, t. 4 (Paris 1819), 45
131—133, no. 22.

46 פרטים על בניין הגשר אצל נווירי, המובאים עלידי קטרמר בהוצאת מקריזי (11, 26).
הגשר ר' PEF., Q.S., 1895, 254 s.

בדומה לגשר בנות-יעקוב בצפון, שכפי שהתברר לא היה נוח להעברת ציוד רב-משקל⁴⁷.

ההכנות למסע הצבאי נעשו בקאהיר באביב 1266, ובתחילת מאי הופיע ביברס בעזה, בפתחה הדרומי של הארץ. הפעם בחר ביברס בתכנית איסטרטגית שונה במקצת מן הקודמת. הגדודים הממלופים נזרקו לכל רחבי המדינה הצלבנית, מגבור לות אנטיוכיה וטריפולי ועד תחום יפו. היתה זו הצפה כללית של השטח הנוצרי, שנטלה מן הצלבנים כל כושר התמצאות וכל יכולת תמרון. איש לא חשב להגיש עזרה לשכנו מחוסר ודאות, אם לא יותקף בעצמו. נוסף על כך שוטטו גדודים ממלופים לפני שערי כל הערים הצלבניות. כל תנועה צלבנית היתה נתקלת במחסום, וכל ריכוז צלבני היה מביא כנגדו ריכוז מהיר של כוחות ממלופים, שעלו לאין ערוך על הכוחות הצלבניים.

מתוך תיאום מפליא התמקמו גדודים ממלופים בפיקודם של אידגדי (אידעדי) אלעזיזי וסיף אדין קלאון, בראש-העין (אלעוג'ה), בנתקם בכך את יפו ורמלה מן הצפון. גדודי חמץ התקיפו את כרך דה שוואליה (חצן אלאכראד) וערקא. דרומה יותר הותקפה צידון על-ידי האמיר אתמש, וצור על-ידי עלא אדין בונ-דוקדארי ועז אדין איגאן (איעאן). ביברס עצמו עבר מעזה לחברון, שבה יסד בשעתו נקף לקיים את העניים שבאו להשתטח על קברי-אבות, ובנסיבת הביקור הזה, שהיה חלק ממסע אנטי-נוצרי, אסר את הכניסה לבניין קברי-האבות ליהודים ולנוצרים. מכאן המשיך ביברס דרכו לעין-חרוד. ממפקדתו במקום זה הוטלו גדודים ממלופים, בפיקודו של נאצר אדין אלקימרי, אל מול עתלית, כשגדודים אחרים, בפיקודם של בדר אדין אלאידמרי ובדר אדין אלביסרי, עולים על המצודה של המבצר הטיבטוני בואדי קרין, המונפור, ואותה שעה השמו גדודיו של האמיר פח'ר אדין אלחמצי את הגליל העליון⁴⁸. התקפה רבת-ממדים זו, המוכיחה תכנון מצוין, השאירה כל עיר וכל מצודה מנותקת וסומכת על כוחותיה שלה בלבד. השליטה הממשית של הצלבנים הצטמצמה לתחום חומותיהם בלבד. השטח החק-לאי נשדד לחלוטין, וכה רבה הביזה שלא נמצאו קונים לבקר ולצאן, שהובלו עם הגדודים המנצחים.

לאחר שגדודי הממלופים תפשו מקומותיהם הופיע ביברס בקרבת עכו. הוא קבע את מחנהו ליד ואדי קורין, בין מונפור לאכזיב, במצודת-מגורים מנות⁴⁹, ממנה

47 מחסני ציוד רציניים רוכזו בעג'לון ובכרך.

48 תיאור פעולות המלחמה המפורט ביותר אצל מקריזי (II 27 ss). הרי הגליל מצוינים בתור ג'בל עאמלה.

49 בפי הצלבנים: Manueh. השרידים שבמקום מוכיחים שלא היה זה מבצר ממש, אלא

ביברס והתפוררות הממלכה הצלבנית

יצא אף לתל אלפח'אר שלפני שער־עכו. עכו התכוננה להתקפה, אלא שבסופו של דבר התברר שכוונתו של ביברס לא היתה עדיין הבירה הצלבנית, אלא המעוז הגדול של הנוצרים בגליל, המבצר הטמפלארי של צפת, שהוקם כעשרים שנה לפני־כן והיה אחד מגדולי המבצרים הצלבניים במזרח התיכון. אין כנראה גוזמה באומדן מספר המגינים על המקום באלפיים נפש.

לכאן התחילו נעים הגדודים השונים, כשהאמיר בכתאש אלפח'רי תוקע את מאהל הסולטאן לפני המצודה. מעכו חוזר הסולטאן⁵⁰ לצפת (8 ביוני). האספקה של הציוד הכבד, עצים ומכונות־מצור, התחילה מגיעה מדמשק דרך גשר בנות־יעקוב, כשהיא נסחבת על־ידי גמלים ושוורים, ובשעת הצורך על־ידי החיילים עצמם. כשלושה שבועות נמשכו ההכנות למצור, בעיקר בניית המכונות והרכבתן. היה באורך הזמן הזה כדי לאושש את צלבני החוף, אלא שהפחד גדול היה כל־כך, שאיש לא נקף אצבע כדי לחלץ את צפת הנצורה. אמנם, הופיעו צלבנים לפני צפת: אדון בירות, אדון יפו ושליחי אדון צור. ואולם אלה, כמו שליחי החשישיים, באו לבקש שביתת־נשק לנחלותיהם...

מגיני צפת הפעילו את מכונות־הירי מן החומות, ודו־קרב הארטילריה נמשך ללא הפוגה, כשהוא מתגבר עם הפעלת מכונות יורקי הנפט הנוצר על־ידי החילות המוסלמיים. במחסה הארטילריה והקשתים מנסים המוסלמים לכרות מנהרות מתחת לחומות העיר, ואולם ללא הצלחה מיוחדת. שתי התקפות כלליות נוספות הביאו את שני הצדדים עד אפיסת־כוחות גמורה, כי האבדות משני הצדדים היו כבדות ביותר. היה זה אחד הקרבות האכזריים ביותר במחציתה השנייה של המאה השלוש־עשרה. המצור נמשך כבר לתוך השבוע השישי, כשביברס הצליח במירמה להחליש את כוחות הצלבנים שבפנים צפת.

לא נעלם מביברס הניגוד בין הלאטינים ובין הלא־לאטינים, ובעיקר הסורים, במחנה הנוצרי. מימי צלאח אדין, ואף לפני זה, נחשב האלמנט הסורי תמיד כחשוד בעיני הצלבנים; בתקופת הגאות המונגולית היו בעלי־ברית נאמנים של המונגולים. אין ספק שהסורים, שקיבלו את פני מחנות מסע־הצלב הראשון כגואלים, התאכזבו מזה, לאחר שהצלבנים לא קבעו להם מעמד נבדל בהרבה מזה של שאר הלא־לאטינים, מוסלמים ויהודים, במדינה. יתר על כן, היחסים בין ההיירארכיות הכנסייתיות היו תמיד מתוחים, הואיל והצלבנים לא הכירו בבישופים של האוכ־

כעין מצודת־מגורים של סניור־המקום. היא דומה מבחינת טיפוס הבנייה למצודת כפר־לם שבדרום עתלית.

50 לפי *Annales de T.S.*, 452 הלך ביברס ממנות, דרך מונפור לצפת. לפי מקריזי (11), (28) יצא מעכו דרך עין־ג'אלות לצפת.

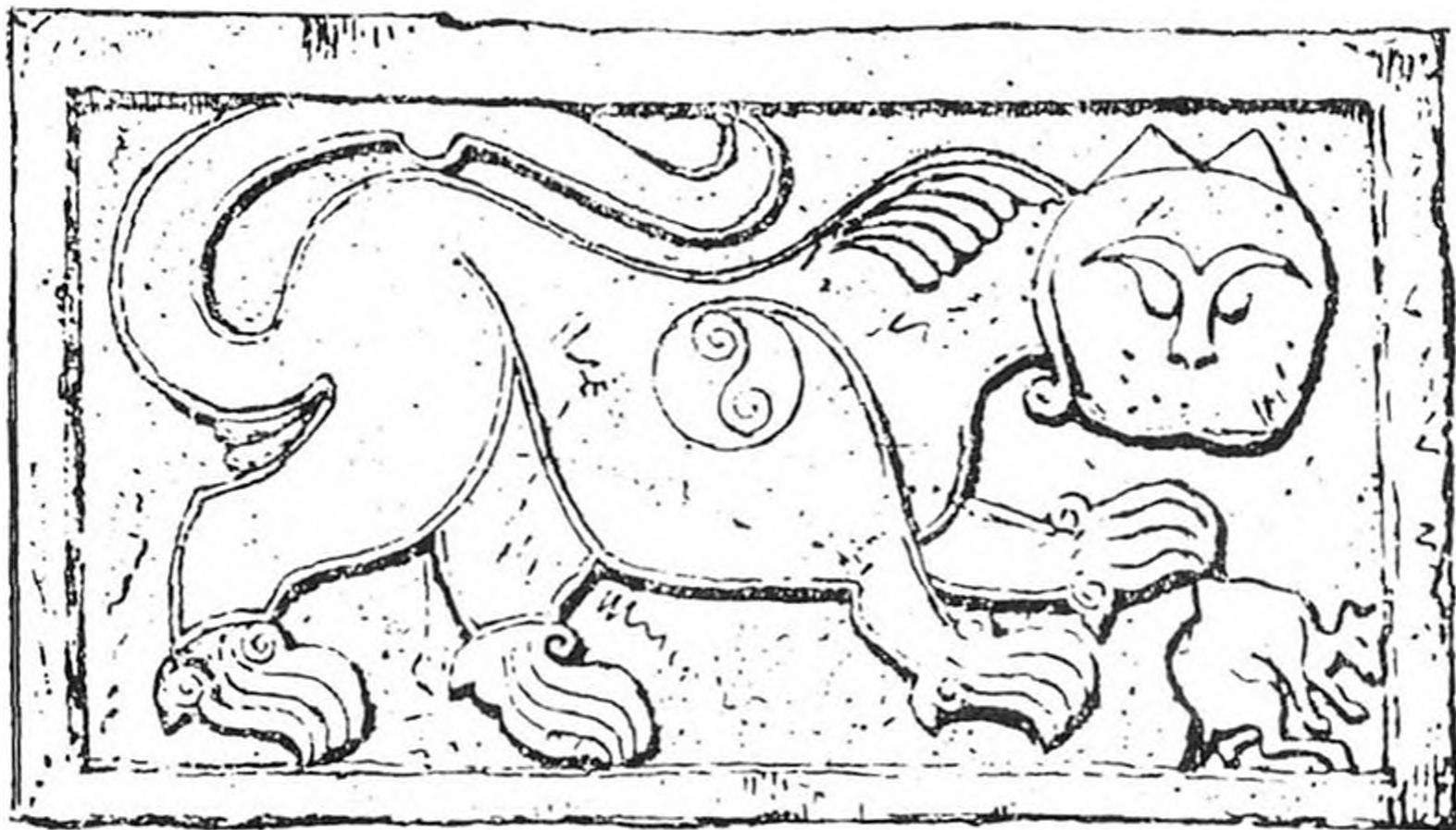
לוסיה המקומית, ודרשו מן הקלירוס הנמוך לקבל את מרות הפרילאטים הלאטיניים. אולי נחמתם היחידה של הסורים היתה שגם הכנסייה שרדפה אותם מאז הכנסייה היוונית-ביזאנטית, מושפלת על-ידי הלאטינים. והנה פנה עתה ביברס אל נצורי צפת בהודעה, שאין לו דבר נגד מגיני צפת שאינם טמפלרים. הודעה זו היתה לה כוונה ברורה. הקשתים והסרז'אנטים בצבא הצלבני היו ברובם סורים, ורק הפרשים היו חברי-המיסדר ממש. הודעת ביברס פירושה היה בטחון-נפש לסורים אשר במקום. מסופר במקור טמפלרי, שהודעה זו עוררה את חשדות הטמפלרים, ואם נאמין למקורות אחרים, הרי נמלטו כמה סורים מן המצודה, וביברס הצעידם בלבושי-כבוד לעיני הנצורים. מכל-מקום, פירוד נפל בין המגינים העייפים, ואלה לא ביקשו עתה אלא תנאי-כניעה נוחים ככל האפשר.

ביום 23 ביולי נכנעה המצודה, וביברס, בניגוד משווע להבטחותיו, הוציא את כל חיל-המצב להורג. ערמומיותו של ביברס והתכחשותו להבטחותיו לא נתקבלו אפילו על דעת הציבור המוסלמי, והכרוניסטים המוסלמיים ממציאים תירוצים, אחד רופף מחברו, כדי לתת איצטלה של צדק לבגידה זו⁵¹. גבעה מוקפת חומה, שבה רוסזו הגוויות והראשים הכרותים ליד מבצר צפת, הצמיחה אגדות נוצריות על המארטירים, שמצאו כאן מותם 'וזרם הדם במדרון ההר כנהר-מים'⁵².

מעשה הבגידה של ביברס בצפת אינו יחיד במינו, אולם הוא הידוע ביותר, משום שקשור הוא בביצורים המפורסמים בעוצמתם של צפת. מדינאי ומצביא גדול זה היה חסר כל הרגשת-חובה, אולי חוץ מלגבי חבריו הקרובים. ואם הרגשה זו לא היתה קיימת כלפי מוסלמים-מצביאיו, קל-וחומר לגבי אויביו הנוצרים או המונגולים. לעולם הנך נזכר באותו תבליט שקבע ביברס בגשר ג'נדס ליד לוד, שבו מופיע סמלו הברדלס, שאחת מכפות רגליו תופסת ודורסת עכברוש הנדחק אל הקיר. ביברס יכול היה, אם רצה ואם זה תאם מטרותיו, לשחק עם הצלבנים את

51 מעשה-הבגידה מוכח מכל המקורות הנוצריים והמוסלמיים. בין המקורות הנוצריים (*Le Templier de Tyr* § 347) מקור הקרוב למאורעות ולטמפלרים מספר, ששליח הטמפלרים אל ביברס היה אחד ליאון, הממונה על ניהול האדמיניסטרציה של כפרי-צפת. מתוך פחד בגד ליאון בשולחיו ומסר שביברס מסכים ליציאה חופשית מן המבצר. למעשה ניתנה הבטחה זו על-ידי אחד האמירים של ביברס, וביברס לא התחייב לקיימה. לפי מקריזי (30:11) הוצאו הטמפלרים להורג לאחר שניסו להבריח רכוש מן המבצר, דבר שנאסר עליהם לפי חוזה-הכניעה. מקריזי מעתיק כאן, כנראה, ממופצל אבן אבי אלפצאיל (490—492, *Patr. Orient.*, t. 12). על אמיר שניהל משא-ומתן ושהטמפלרים רים חשבוהו לביברס — מספר גם אבן פראת (497, *Reinaud. Extraits*). ואותו סיפור עם פרטים נוספים, אך ללא ניסיון להסתיר את הבגידה, אצל אבן עבד אלרחים והממ-שיך של אלמכין (שם, 497/8).

Marino Sanudo, 222 52.



סמל ביברס (מתוך תבליט של גשר ג'נדס)

משחק החתול והעכבר, אך משחק זה היה תמיד מסתיים בדריסתו של העכבר. צפת הפכה מוסלמית, ועם נפילתה התמוטט השלטון הצלבני בגליל המזרחי. הפעם לא ציווה ביברס להרוס את המבצר. המבצרים היחידים שיכלו להיות לו לרועץ היו מבצרי החוף. כאן עלולים היו לנחות כוחות אירופיים, ואולי גם נשקפה עדיין סכנת־מה מן העיר עכו. לא כן בפנים הארץ. ביברס החליט להפוך את צפת הכבושה למעוז מוסלמי. כבר כאן מסתמן הקו שנוכל לעקוב אחריו גם לאחר־מכן: הריסת החוף ופיתוח פנים־הארץ. במרוצת הזמן תשנה מדיניות זו את פני הארץ, בהופכה את החוף לשממה ואת השפלה וההר למרכזי־יישוב. צפת שוקמה ובוצרה מחדש ומסגדים נבנו בתוכה. למפקדה (מקדם) נתמנה עלא אדין אל־כַּכְּכִי, האדמי־ניסטרסיה הופקדה ביד עז אדין אל־עלאי בתור נאיב וביד מג'ד אדין אטורי בתור נאלי⁵², ונקבעו הכנסות לביצור העיר ולהחזקת חיל־המצב שבתוכה.

ביברס חזר לדמשק, אך לא היתה זו אלא הפסקה של שלושה שבועות בלבד. לאחר נפילת צפת לא עמד כל כוח בעל־משקל לפני ביברס בגליל. ביום 15 באב־גוסט של אותה שנה נכבשו שתי המצודות של הגליל העליון, הונין ותבנין, על הדרך מבאניאס לצור הנוצרית. בעוד שנתיים (אפריל 1268) יתקיף ביברס את מצודת שקיף (קלעת אשקיף), בופור הטמפלארית, בברך הגדולה של נהר ליטאני,

52א מוקדם — מפקד המצודה; נאיב — מושל אחד מששת הגלילים (ניבאת) של סוריה וארץ־ישראל; נאלי — מושל תת־מחוז ממלוכי.

ובזה יחתום את כיבושי האיסלאם בגליל⁵³. רק עוד מבצר אחד יישאר בגליל, הוא מבצר מונפור של המיסדר הטיבטוני, שגם ציין את הגבול המזרחי ביותר של ה'עורף' הצלבני. פעולת קיצוץ העורף נסתיימה בכיבושה של רמלה באותו חודש, ובכך נשארה יפו מנותקת ומיותרת לחלוטין.

גל המפללות שעבר על המדינה הצלבנית עורר את העוצר של קפריסין איג דה ליוניאן, מלכם העתיד של האי ושל ירושלים, להוביל לעכו גדוד־פרשים מובחר. הגדוד הגיע באבגוסט, ולא הספיק עוד להיות לתועלת למבצרים שנפלו בינתיים ביד המוסלמים. ואולם ליוניאן הצליח לארגן את גדודי שלושת המיסדרים הצבאיים, וכמו כן את הגדודים שבשירות מלך צרפת, למסע־מלחמה לגליל. המטרה היתה טבריה. קשה לעמוד על תבונת המסע הזה. בוודאי שלא היה מכוון לכיבוש העיר, שאף אילו נכבשה לא היתה כל אפשרות להחזיק בה לאורך ימים בגלל ניתוקה המוחלט מן החוף; אפשר היה להבין התקפה על צפת וניסיון להשתלט מחדש על המבצר. כיוון שכך, כל המסע הקפריסאי, שבו רוכז מסתמא כל כוח המדינה (כ־1,500 פרשים), נראה כמסע־שוד או מסע־נקם, או אולי מסע־הפגנה להכריז קבל העולם המוסלמי שעדיין מצוי כוח במבצרי הצלבנים המסוגל לפעולה. תהיה המטרה אשר תהיה, התחלת המסע לא ניבאה את סופו. מסע הפרשיים מעכו לגליל עד הכינרת הביא אמנם בעקבותיו הרס למספר כפרים וביזה לרוב, ואולם חיל־המצב המוסלמי שבצפת ידע לנצל את חוסר התיאום שבין הגדודים הצלבניים השונים ולנתק את חיל־החלוץ, שהתרחק בדרכו חזרה מגוף המחנה; משהגיע חיל־החלוץ למישורה של עכו, ליד ח'רוב⁵⁴, נפל במארב שטמנו לו מפקדי צפת. ואלה עשו בו שמות. שליש מחנה הפולשים הנוצרי מצא מותו במרחק־מה משערי עכו. אלה שנפצעו ונשארו בשדה־הקרב מצאו מותם מידי הפלחים המוסלמים של הסביבה, תושבי הכפרים ההוספיטאלארים⁵⁵, שרצחום בלילה כדי לזכות בשלל.

צפון־הארץ היה מעתה כולו מוסלמי, ובדרום נשאר רק אי צלבני בודד, העיר יפו, שבידי ז'אן ד'איבלין, המפורסם שבין הסניורים הצלבנים. אחד מגדולי

53 לפי מופצל אבן אבי אלפצאיל נכבשה שקיף ארנון במרמה. ביפרס תפס מכתבים שנשלחו מעכו לשקיף, זייפם והעבירם למצודה. זה גרם מהומה במקום, וחיל־המצב (480 איש) ביקש להיכנע בתנאי הצלת חייו. ביפרס נענה ושלח את חיל־המצב בשיירת גמלים לצור. *Patr. Or.*, t. 12, 507 מפקד החיל המוסלמי היה בג'כא אלעזיזי, והמפקד הפראנקי אחד גיום. אלעיני ב־*RHC. HOr*, II, 227.

54 ר' 349 *Templier de Tyr*.

55 *Amadi*, 208.

ביברס והתפוררות הממלכה הצלבנית

המלוכה הצלבנית, נתגלם בו בז'אן, יותר מבכל סניור אחר, הציורף המוזר של אביר צלבני יליד הארץ, חניך הקודפס האבירי האירופי ומסורת מולדתו בארץ. אולם מה שמייחד אותו, ורבים כמותו, ייחוד מתמיה ביותר, היא נטייתו לדקדוקי חוק ומשפט צלבני. ז'אן ד'איבלין-יפו הוא המחבר של האוסף המפורסם של 'אסיזות ממלכת ירושלים', הכולל את מכלול חוק-המנהג הפיאודאלי החל על אבירי הממלכה ועל נחלאותיהם. אין חיבור זה של ז'אן מקורי לחלוטין, וחלקים ניכרים שבו עובדו מחיבורו של פיליפ דה נובאר. אלא שלא כפיליפ דה נובאר, שרשם את חוק המנהג כספר-עזר לאצילי המדינה ולעתים במחשבה תחילה לעזור להם, אגב שימוש בתחבולות פרוצדוראליות, להטות את המשפט לטובתם, יצר ז'אן ד'איבלין-יפו חיבור מסודר ומלוכד של מערכת-החוקים הצלבנית, מתוך מגמה ברורה לתיאור חוקה פיאודאלית אידיאלית⁵⁶. תיאור זה לא תמיד תאם את המציאות, ועל-פי-רוב זייף את העבר, בהעבירו מושגים של בני אמצע המאה השלוש-עשרה לתקופת יסוד המלוכה הצלבנית. אולם המטרה העיקרית הושגה: 'האסיזות של ירושלים' הוא ספר-יסוד של ריפובליקה פיאודאלית אידיאלית. הוא נתקבל כפוסק אחרון בקפריסין ושימש שם כספר-חוקים עד הכיבוש התורכי במאה השש-עשרה, וכן מקובלת היתה סמכותו העליונה כספר-לימוד של החוק הפיאודאלי 'הטהור' עד אמצע המאה הקודמת.

נחלתו של ז'אן ד'איבלין, יפו העיר ומצודתה, שבוצרו כחמש-עשרה שנה לפני-כן ביוזמתו של לואי מלך צרפת, נמצאה, כאמור, מנותקת מן הצפון הצלבני, וזמן-מה לפני כן איבדה גם את רמלה-לוד במזרחה. אמנם, ניאות ביברס להבטיח שביתת-נשק ליפו גם בשעה שסירבה לאחרים, ואולם איש לא השלה את עצמו להאמין בערך הבטחותיו של ביברס.

העיר המנותקת עוררה דאגה מיוחדת גם בארץ-ישראל וגם באירופה. במג-ביות — מגביות-חובה של אנשי-הכנסייה בדרך-כלל — שנערכו באירופה למען ארץ-ישראל הצלבנית, נשמרה הקצבה מיוחדת בשביל יפו. ביאנואר 1264, למשל, מודיע האפיפיור אורבאן הרביעי לבישוף צור, שסכום מיוחד הוקצב לביצורה של יפו הנתונה בסכנה, ואגב-כך הוא מורה למסור כסף זה לא לדון יפו, אלא

56 שני החיבורים פורסמו ב-Lois I (Paris 1842), éd. Cte Beugnot על אופי שני החיבורים והקשר ביניהם ר' M. Grandclaude, *Étude critique sur les 'Livres des Assises de Jérusalem'* (Paris 1923) על המגמתיות של חיבורו של ז'אן ד'איבלין ר' J. Richard, 'Pairie d'Orient latin', *Rev. hist. de droit fran. et étr.* t. 28 (1950). J. Prawer, 'Les premiers temps de la féodalité du royaume latin Jerusalem, *Rev. d'hist. du droit*, t. 22 (1954), 265

לאפטריארך של ירושלים, שהשקיע מאמצים גדולים להציל את העיר⁵⁷. עוד באביב 1267 נותן אפטריארך ירושלים הוראות לאמורי דה לה רוש, מפקד הטמפלרים בארץ בצרפת: 'יש לחזק את מצודת יפו. האפטריארך סיים את בניין החפיר סביב המבצר'⁵⁸. ארבע יציאות נחוצות לחפיר, ובכל יציאה מגדל אשר יבטיח את היציאה מן החפיר, וכן יש צורך לעשות חפיר-משנה מאחורי החפיר הראשי⁵⁹. וכדי לבצע כל זאת יש צורך בעזרת הכנסייה או בעזרת מלך צרפת, כיוון שהאפטריארך אינו יכול עוד, ואין אחר שישקיע בזה⁶⁰. אין פלא שאפטריארך ירושלים הוא המשקיע את הכסף בביצור העיר, ולא אדונה, ז'אן ד'איבלין, שזה עשר שנים שהוא שרוי במצב של פשיטת-רגל גמורה⁶¹.

לא מן הנמנע הוא שביברס לא התקיף עד אז את יפו, אם כי זו לא יכלה לעמוד בפניו, משום יחסו המיוחד לז'אן ד'איבלין. מכל-מקום מיפו לא נשקפה לו כל סכנה, ונפילתה היתה עניין של זמן בלבד. ואמנם, עם סיום פרשת הגליל נתפנה ביברס לכיבושה. ז'אן ד'איבלין מת כחצי שנה לפני-כן והעיר עברה לבנו, גי ד'איבלין. ההתקפה הוכנה לאביב 1268. בסוף פברואר יצא ביברס את קאהיר וחנה בראש-העין. יפו נהנתה, כזכור, משביתת-נשק, ואולם תושביה למודי-הניסיון לא בטחו בה ביותר. משלחת שיצאה מיפו להקביל את פני הסולטאן, בראשות מפקד-המצודה⁶², נאסרה, והתקפת-פתע נערכה על העיר. כבר ביומה הראשון (7 במארס) נכבשה העיר של יפו, על-אף הביצורים המפוארים של לואי מלך צרפת. מקצת האוכלוסיה הצליחו להימלט לתוך מצודת העיר, שחפיר הפריד בינה ובין העיר התחתית. עם כל ביצוריה לא העזו האוכלוסיה וחיל-המצב אשר במקום לעמוד על נפשם, ופתחו במשאומתן על כניעה. ביברס, להפתעת הכול, ניאות לקבל את כניעת המצודה תמורת מתן ביטחון לרכוש ולנפש, והפעם אף קיים את הבטחתו ואיפשר לאוכלוסיה לצאת בספינות לעכו.

יפו, כשאר ערי החוף, ראתה עתה את בנייניה וחומותיה נהרסים והולכים בשיטה

57 Raynaldus, *ad ann.* 1263 § 12.

58 בטכסט נאמר שנסתיימה בניית eschace סביב החפיר. ואולי הכוונה לריצוף והביטוי לא נתחזר לי.

59 בטכסט rieredouve, שהוא מקביל ל-rirefossé, שהוא חפיר שני מאחורי החפיר. 58 ר' G. Servois, 'Emprunts de Saint Louis en Palestine et en Afrique', *BEC.*, IVe. sér., t. 4 (1858), 293. ההוראות כתובות על-ידי האפטריארך הכותב על עצמו בגוף שלישי.

59 באוקטובר 1256 כותב האפיפיור אלכסנדר הרביעי אל הטמפלרים שבעכו, שיסייעו לאדון יפו, אשר 'על שמירת מבצר יפו הוציא לא רק את כל מטלטליו ואת כל נכסי דלא ניידים, וגם חלק ניכר של ירושתו, אלא אף נלחץ קשות על-ידי שק החובות'. ר' 2. *Regesta*, 1338, n.

60 אלעיני, ב- *RHC. HOr.* II, 226/7.

ביברס והתפוררות הממלכה הצלבנית

מכוונת. מבנייני־הפאר של יפו ניטלו פיתוחי־העץ המפוארים, עמודי־השיש וקי־שוטיהם והועברו לקאהיר כדי לקשט בהם את מסגדו של ביברס, מסגד ט'אהר בבירה. בזה נסתיימו תולדות יפו הצלבנית, ואתן תולדות שלטון הצלבנים בדרום ארץ־ישראל.

לכיבוש ולהרס השיטתי של המדינה הצלבנית נתלוו הסדרים צבאיים ואדמיניס־טראטיביים, שהבטיחו שליטה מוסלמית בעתיד בארץ־ישראל. ערי החוף ונמליה הפכו עיי־מפולת, ובמצב זה יישארו לרוב עד תחילת ההתיישבות היהודית בארץ־ישראל. נקבעו סדרים צבאיים של שמירה על החופים ועל המעברים הקרובים אליהם. גדודי שומרים, גפירים (אַל־ח'פיר), הועמדו בחופי הארץ, ועליהם הוטל שיטור המחוזות, ומאהלים תורכמאנים נקבעו לאורך החוף, כדי להגן עליו. תמורת הענקת השטחים נתחייבו האחרונים להעלות מס סוסים ונשק לסולטאן⁶¹.

לעומת הרס החוף נעשו מאמצים רציניים על־ידי ביברס ליצור מרכזי־יישוב חדשים, או לחזק ישנים בפנים הארץ. צפת הפכה למבצר מוסלמי ראשון במעלה בהרי הגליל, וכתובת שנקבעה בה לאחר פעולת־שיקום רחבה, שנמשכה כמעט שנתיים ימים, הנציחה פעולה זו שבה הסולטאן 'העסיק עצמו בגופו, והוא המפורסם מכולם, פיקח על העבודה, והוא ובני־חצרו נשאו על ראשיהם אדמה מן החפיר ואת האבנים הדרושים לבנייה'⁶². פעולה דומה נעשתה גם בדרום הארץ, לאחר הריסת קיסריה וארסוף התחיל ביברס בשיקומה של המצודה הצלבנית הקטנה בקאקון (פברואר—מארס 1267), באמצע הדרך פנימה בין שתי ערי־החוף החרבות. הכנסייה הצלבנית הפכה למסגד, ובמשך הזמן נעשתה קאקון למרכז מסחרי של השרון בעל שווקים רבים⁶³. אותה שעה פתח ביברס גם בפעולת בנייה ושיפוץ של ערים קדושות לאיסלאם. בירושלים תוקן מוביל־המים, ובחברון שופץ מסגד קברי־האבות. פעולה זו עשויה היתה גם לפרסם את אדיקותו של ביברס לעולי־הרגל מכל קצווי העולם המוסלמי שבאו לבקר במקומות אלה.

הפסקה קצרה בפעולות הכיבוש בשנת 1267 לא הביאה שלווח לנוצרים. הסול־טאן, שבילה זמן רב בצפת והשגיח על שיקומה, התקיף עת עכו פעמיים בתוך שני שבועות (בחודש מאי 1267). היו אלה התקפות־פתע, והתושבים שנתפסו מחוץ

61 מקריזי II, 51.

62 מצוטט לפי קטע מובא מנוירי ע'י C. Defrémery, 'Quelques traits de la vie du sultan Beibars'. *Mém. d'Hist. Orientale* (Paris 1854), 364. גם מקריזי II, 48. ו־ *Répertoire chronologique d'épigraphie arabe* (le Caire 1943), t. XII, 125.

63 מקריזי II, 46.

התחדשות מלחמת הקומונות

לחומות קיפחו חייהם. כל תחבולה נראתה כשרה בעיני ביברס כדי להציק לבירה הצלבנית ולתושביה. בפעם הראשונה (2 במאי) נשאו גדודי ביברס את דגלי המיסדרים הצבאיים, ההוספיטאלארים והטמפלארים, ואת דגלי אדון צור, והמרמה נתגלתה באיחור־זמן ולא היה עוד בכדי להציל את תושבי העיר שעבדו מחוץ לחומותיה. ביברס חזר ממסע זה עם מאות ראשים כרותים; כריתת ראשים הפכה כנראה למסורת בצבאותיו של ביברס. חבל נמתח סביב המגדל הראשי של מבצר צפת, אותו מגדל שהלהיב את לבו של בישוף מארסיי יוזמו לפני עשרים שנה, ועל החבל הושחלו הראשים הפרותים. ענק־זוועה זה על מגדל תלפיות בפסגת הגליל היה מקדם את פני המשלחות הנוצריות שהיו באות לצפת לבקש שלום מן הסולטאן.

לא עברו ימים מועטים אחרי פגיעה זו, על אכזריות הטבח וחילול הגויות שבה, עד כדי כך שהיוצאים לקבור את מתיהם לא יכלו עוד לזהותם, וביברס הופיע שוב (12 במאי) לפני שערי עכו. הסולטאן בכבודו ובעצמו פיקד על גדודים שניצבו לפני השערים, כשמפקדיו עוסקים בפעולת השמד במשך ארבעה ימים רצופים. בנאים וסתתים הובאו למקום כדי לעשות עבודת־הרס זו ביסודיות. הבוסתנים של עכו נשרפו, הבניינים שבתוכם, מקצתם בנייני־משק, מקצתם בתי־דירה או בתי־נופש, נחרבו עד היסוד. אנשי עכו, ששריפה גדולה ברובע האורות של ההוספיטאל בעכו⁶⁴ הוסיפה על אסונותיהם, יכלו עתה לחזור על דברי אותו ראש־מנזר בסביבות טריפולי, שלאחר פלישת השמדה של ביברס כתב לאירופה: 'וכך השמידו עד היסוד עצים, תבואה, בתים וכפרים, שלא נראה שהדבר נעשה בידי אדם. לא נשארה אלא אדמת שממה, אבנים חרוכות ושרופות'⁶⁵.

מול מעשי כיבוש והרס אלה עמדו הצלבנים חסרי־אונים. העזרה המצופה מן המערב לא באה, וגדודים־מספר שהופיעו במקום היו, על שום שהתפרצו לצאת לקרב, למעמסה יותר משהיו עזרה של ממש. כל המחשבה הצבאית של הצלבנים רוכזה עתה בהגנת עכו, וכולה תלויה בתקווה שביום מן הימים יבוא סוף־סוף מסע־צלב בממדי המסעות הראשונים לעזרתם. עד אז היתה דאגתם הגדולה של המנהיגים להבטיח חיל־מצב לעיר עכו. איגרת רדפה איגרת, ובהן נדרשו האפיפיור ושליטי אירופה הנוצרית להבטיח את הכסף הדרוש למשכורת חיל־המצב. ובינתיים חוזר ונשנה המראה של שליחי צלבנים המופיעים לפני ביברס ומבקשים שביתת־נשק לאדמותיהם. לא היה דבר משפיל יותר את נוצרי הארץ בעיני המוסלמים ממראה זה של שליחי הנוצרים, כפיליפ דה מונפור סניור צור, שליחי מיסדר ההו־

Amadi, 200 64

Mém. de l'Acad. Royale de Belgique, t. 2 (1850) 19 65

ביברס והתפוררות הממלכה הצלבנית

ספיטאלארים ממרקב, ומכרף דה שווליה מבקשים על נכסיהם. ואמנם, נענה הסולטאן (מאי—יוני 1267) להעניק שביתת־נשק לאדון צור, לעירו ול־99 הכפרים שהיו שייכים לסניוריה של צור⁶⁶. התושבים נתחייבו אף לשלם כופר־נפש בעד ממלוק שהואשמו במותו. ההוספיטאלארים אף הם זכו לשביתת־נשק, תמורת ויתור מפורש על מס שהיו גובים ממבצרי האיסמאעיליה ומערי סוריה כחמת, שיזר, פאמיה ואחרות. שתי שביתות־הנשק נקבעו לתקופה המסורתית של עשר שנים, עשרה חדשים ועשרה ימים. קשה להניח שהנוצרים בטחו ביטחון גמור בשביתת־נשק זו, שהרי ברור היה לכול, שביברס יתקיף מרכזים נוצריים אלה, אם יראה את השעה כשרה לכך. אך ייתכן שזו מנעה לפחות פלישות־שוד מוסלמיות לשטחיהם.

ואולם ביברס לא היה יחיד בהריסת המדינה. חוסר האיחוד בתוך המחנה הנוצרי הגיע לידי ביטוי מובהק במשא־ומתן הנפרד שניהלו הסניורים והרשויות המיוחדות עם הסולטאן לשם השגת שביתת־נשק. הוא הגיע לדרגת שערוריה כשחידשו ציי ויניציה וגנואה מבסיסיהם האירופיים ומתחנותיהן הארצישראליות מלחמת־אחים באותה רצועה דקיקה של החוף הארצישראלי שעדיין קרא לעצמו 'ממלכת ירושלים'.

הקומונה של גנואה לא אמרה נואש. סילוקה מעכו על־ידי הוויניציאנים השאיר תשוקת־נקם צורבת שלא באה על סיפוקה אף בשעה שבה גורשה בת־חרותה ואתה הנצרות הלאטינית מקושטא. נקמה בוויניציה בכל מחיר וזכות כניסה לעכו הפכו לכעין פרוגראמה לאומית של הקומונה הגנואזית. לעת עתה נשארו הגנואזים בצור. סניור העיר, פיליפ דה מונפור ודאי ראה מתוך סיפוק רב, שמסחר הקומונה הועבר מעכו אל עירו בצפון. הברית שבין הסניור ובין הקומונה התהדקה והלכה. הפודסטא (= ראש הקומונה) של גנואה, גולילמו סקאראמפּו, חתם בגנואה על חוזה־ברית עם סניור צור (5 במארס 1264). חוזה זה העניק לקומונה של גנואה עמדת מונופולין בתוך צור, אגב הבטחת אבטנומיה אדמיניסטרטיבית ופרי־בילגיות מסחריות רחבות. חשובה יותר המשמעות הפוליטית של החוזה, המחייב את שני הצדדים לעזרה צבאית הדדית נגד כל אויב העומד עליהם להתקיפם⁶⁷.

לא גנואה בלבד, אלא גם העיר צור הפכה על־ידי חוזה זה לאויבתה של ויניציה, ומלכת האדריה מוכנה להתקיף עיר נוצרית זו, כאילו היתה עיר מוסל־מית. התקפה ויניציאנית בשנת 1264 לא עלתה יפה. מדרך הטבע נתעוררו הגנואזים לשלם ליריבם מידה כנגד מידה, כאילו לא פוררו את ממלכת ירושלים דייה

66 מקריזי II, 42. המקורות הנוצריים אינם מזכירים כלל שביתות־נשק אלה.

67 *AOL.*, II, 225—230; *Regesta*, no. 1331

ביברס מתקיף את הצפון הנוצרי

מהלומותיו של ביברס. צי גנואזי הפליג בקיץ שנת 1267 להתקפה על הוויניציאנים בבסיסם בעכו. באמצע אבגוסט של אותה שנה, כשלושה חודשים לאחר שהחריב ביברס את בוסתני עכו וגניה, הופיע צי גנואזי, בפיקודו של לוקטו גרימאלדי*, בנמלה של עכו. שתי אניות פיזאניות, בעלות-ברית ויניציה, שבמקום, הועלו באש ודגל סאן-לורנצו הונף על 'מגדל הזבובים'⁶⁸, שהגן על המזח של הנמל. הגנואזים השתלטו על הנמל, אם כי לא נעשה ניסיון מצידם לנחות בחוף. ואולם שליטתם לא ארכה אלא שנים-עשר יום. מפקד הצי הגנואזי העביר מקצת אניותיו לצור ומקצתן לצידון, שבה נערכו שיחות עם מפקד הטמפלרים, בעלי-ברית גנואה. חלק מן הצי הגנואזי שבנמל עכו הותקף לפתע על-ידי צי ויניציאני שהור-פיע במקום. האניות הגנואזיות קצתן נשבו, ורק קצתן הצליחו להתחמק לצור. הניסיון הוויניציאני לשוב ולהתקיף את הגנואזים בצור עצמה איחר מן המועד, כיוון שהגנואזים חזרו בינתיים למולדתם.

כל התגרה הזאת לא היתה אפוא אלא אפיזודה חסרת-חשיבות, ואולם סערת-הרוחות שהטילה בעכו ובאירופה היתה גדולה, והיא הביאה בסופו של דבר לידי שביתת-נשק בין שליטי הים-התיכון, אמנם שביתת-נשק רופפת, 'כיוון שהגנואזים רצו שביתת-נשק קצרה, כי היתה כוונתם נקמה'⁶⁹.

במסעות של שתי שנים רצופות הצליח ביברס לפורר את אחדותו הטריטוריאלית של החוף הנוצרי ולמוטט את שלטון הנוצרים ברחבי הגליל. במשך השנים האלה השתפר גם מצבו הפוליטי במערכת הכוחות של הים-התיכון, והסכנה המונגולית התחילה נעלמת והולכת. אויבו הגדול והיחיד שהיה מסוגל להתמודד אתו, הולאגו, שאחיו, הקאאן הגדול, מינהו שליט בדרום-מערב אסיה, מת בשנת 1265. חדשים-מספר עברו עד שהתבסס יורשו, אַבְגָּא, על כס השלטון של האֶלְחָאנִים, ועד שנקבעו סדרי האדמיניסטרציה בממלכתו. הסכנה של מחנות הקפצ'אק בצפון-מערב לא ירדה מן הפרק, והברית שבין בֶּרְכָה ובין ביברס הפכה לגורם-קבע במדיניות הים-התיכון המזרחי. קשיים אלה, שהעסיקו את האֶלְחָאנִים, נוצלו על-ידי ביברס ניצול מזהיר. עדיין היתה צפויה אפשרות של סכנת פלישה מונגולית מעבר לפרת מערבה, שעלולה למצוא נקודות אחיזה וסעד במדינות הנוצריות של אַרְמֵנִיָה ושל אַנְטִיּוֹכִיָה-טְרִיפּוֹלִי, שתי המדינות שקשרו גורלן, מאז הופעת המונגולים, במעצמה החדשה. ביברס כיוון בשנים 1266—1268 שתי התקפות עזות נגד מדינות נוצריות

* Lucchetto Grimaldi

68 'מגדל הזבובים', שהצלבים קשרו את שמו עם 'בעל-זבוב'. ור' למעלה, עמ' 54.
69 *Templier de Tyr* § 354

ביברס והתפוררות הממלכה הצלבנית

אלה. הטום הראשון, מלך ארמניה, וחותנו, בוהמון השישי נסיך אנטיוכיה, עמדו להרגיש את מלוא כוח ההתקפה הממלוכית, כשבעל-בריתם המונגולי משותק ואינו מסוגל לבוא לעזרתם, ושרידי הממלכה הצלבנית בדרום מתגוננים ונכנעים לגדור דיו של ביברס.

ההתקפות הראשונות כווננו כבר בשנת 1266, שנת המצור על צפת, נגד המבצרים שהגנו על טריפולי מכיוון חמץ, בצפון-מזרח. מבצרי קליעת, חלבא וערקא נפלו ביד מפקדיו של ביברס. ואולם לא היתה זו אלא הקדמה למסע גדול המכוון לדרום ממלכת ארמניה, היא קיליקיה. בפיקודם של שליט חמת ואחד המפקדים המצוינים של ביברס, העתיד לרשת את שלטונו, קלאון, פרצו צבאות הממלוכים דרך מיצרי אלכסנדריטה למישור-קיליקיה. הערים הגדולות, מאמיסטרה, אדאנה, תרסוס והנמל של איאס נפלו בידם ונשדדו. המחנה המנצח הוביל בין שבויו גם את בניו של הטום, שנפלו בידו בהגינם על המדינה, בשעה שאביהם ניסה לשווא לגייס עזרת המחנות המונגולים באנאטוליה. בירת ארמניה, סיס, נכבשה ונשדדה, וקברי מלכיה חוללו בידי הממלוכים הכובשים. מכה זו, שהנחילו מפקדי ביברס לממלכת ארמניה, החלישה לא את ארמניה בלבד, שנאלצה גם לוותר על מבצרים שהגנו על מבואותיה בדרום ובמזרח ושימשו כעמדות-קשר עם אנטיוכיה הצלבנית ופרס המונגולית; המפלה האיומה החלישה את כוח העמידה של נסיכות אנטיוכיה עצמה. ארמניה שימשה מגן צפוני חזק לנסיכות אנטיוכיה, וסיכנה בסכנת איגוף את כל המתקיף אותה מן המזרח. קשרי-הידידות שבין שתי המדינות הנוצריות, שנתהדקו יותר על-ידי נישואים של בתי-השליטים, יצרו סביב מפרץ אלכסנדריטה כוח נוצרי בעל-משקל המסוגל לעמוד על נפשו. הקונסטילאציה הפוליטית שנוצרה במזרח עם הופעת המונגולים הפכה קטע זה של החזית הנוצרית מול כוח האיסלאם לקטע המסוכן ביותר בספר המוסלמי. עם מפלת ממלכת ארמניה נחשף הגבול הצפוני של אנטיוכיה להתקפה מוסלמית.

וזו אמנם לא איחרה לבוא. באביב 1268 יצאה ההתקפה צפונה וכוונה תחילה נגד רוזנות טריפולי, ששליטה היה נסיך אנטיוכיה. נראה היה שטריפולי, שבתוכה נמצא אותה שעה בוהמון השישי, לא תוכל להחזיק מעמד. לא היתה תקווה רבה לקבלת עזרה מן הצלבנים בדרום. שנה לפני-כן (אם כי אין התאריך ברור די-צורכו) נפלה גבל ללא קרבות ביד האמיר נגי'בי, אחד ממפקדי ביברס; בשעה שהאמיר עמד להתקיפה נמלטו התושבים דרך שער אחר, בלי שהאמיר הרגיש בדבר. שכנת גבל בדרום, בירות, קשורה היתה בהסכם של שביתת-נשק, שהוענקה לה באביב אותה שנה, כשקיבל הסולטאן משלחת של אדון העיר בזמן מצור בופור שנסתיים בכיבושה. אך גם אנטיוכיה החזקה יותר לא יכלה להגיש עזרה יעילה

לטרופולי. החוף של מַרְקָב נמצא בידי המוסלמים, וניתק את קשר היבשה שבין שתי נחלאותיו של בֹּהֶמוֹן. הטמפלרים, אדוני טורטוזה וצאפיתא, מבצרי נסיכות טריפולי על הדרך לאַנטיֹכיה, ביקשו שלום עם הופעת ביברס לפני בירת הרוזנות. בתחילת מאי (1268) הופיע ביברס לפני טריפולי ושם עליה מצור. האביב אותה שנה איחר לבוא, והקור הפריע לפעולות המצור, ואולם ביברס ניצל גם את הקושי הזה לטובתו. מאחר שנמצא אתו צבא וציוד לרוב פנה פתאום נגד אַנטיֹכיה. בֹּהֶמוֹן, כאמור, נמצא בטרופולי, והעיר הגדולה נשארה ללא מנהיג, וגדודי ביברס סוגרים עליה מכל צד ומנתקים אותה במעברי קיליקיה מקבלת עזרה אפשרית מארמניה הקטנה. לאחר ניסיון של משא־ומתן הותקפה העיר ביום 15 במאי, ובהתקפה מחודשת שלושה ימים לאחר־מכן כבשו המוסלמים את חומות העיר וחדרו לתוכה פנימה. יומיים לאחר־מכן, ב־20 במאי 1268, נכנעה מצודת אַנטיֹכיה. הטבח בעיר היה איום, וכנראה שבמשך ימים ספורים נרצחו בה יותר מעשרת אלפים איש, ויתרם נכבשו לעבדות⁷⁰. עם נפילת העיר נופלים גם מבצרי הסביבה, ונסיכות אַנטיֹכיה עברה ובטלה מן העולם.

ביברס חגג את נצחונו הגדול. ערים ומבצרים צלבניים רבים כבר נפלו בידו, ואולם אַנטיֹכיה על האורֹנטס נעלתה על כולם; היא היתה לסמל השליטה הצלבנית בחוף הסורי. בתום הכיבוש, הטבח והשוד שיגר ביברס את איגרתו המפורסמת לבֹּהֶמוֹן, שנמצא בטרופולי, ובה בישרו את אבדן נחלתו⁷¹ וסיפר באירוניה חותכת את פרטי ההרס — איגרת שנשמרה בה זה שבע מאות שנה נשימתו החמה והזורעת מוות של כותבה, הסולטאן ביברס.

שבוע לאחר נפילת אַנטיֹכיה שיגר איגרת⁷², מפקד מיסדר ההוספיטאלרים, איגרת לראש סניף המיסדר בסן־ז'יל שבדרום צרפת. איגרת זו מכילה מעין סך־הכל של ארבע השנים האחרונות, מאז פתח ביברס בפעולות־מלחמה שיטתיות נגד הצלבנים. 'ואם עדיין', כותב איגרתו, 'נמצאים מבצר עתלית, צור והעיר צידון בידי הנוצרים, הרי מחוץ לחומות אין הנוצרים מקבלים כל הכנסה. וכך הוא המצב אף במקומות אחרים, חוץ מבירות הנהנית משביתת־נשק...'. וכך מסכם ראש המיסדר את המאורעות האחרונים: 'בשנה זו יפו העיר והמצודה נתפסו בשעה אחת, ומבצר קיסריה, שהיה כה חזק, לא עמד בפני התקפות הסולטאן אלא

70 מספר תושבי אַנטיֹכיה נאמד בכמאה אלף לכל־הפחות. מקורות אחרים כופלים מספר זה. ר' הנתונים השונים, R. Röhrich, 'Les combats de Baibars'. *AOL.*, II, 63–64, n. 110–111

71 מובאת אצל נווירי. הטכסט הערבי עם תרגום צרפתי פורסם על־ידי קטרמר בהוצאת מקריזי IB., 192–190, ועוד פעמים מספר.

ביברס והתפוררות הממלכה הצלבנית

יומיים ; צפת, עליה דיברו הטמפלרים כה הרבה, לא יכלה להתגונן יותר משישה עשר יום ; מבצר בופור, שהיה כה חזק, שהאמינו שיוכל לעמוד במשך שנה שלמה, נכבש בתוך ארבעה ימים ; העיר המפוארת אנטיוכיה נכבשה לאחר התקפה רבי עית... והמקום, שאומרים שהתגונן יותר מאחרים בפני התקפות הסולטאן, היה ארסוף, שהחזיק מעמד נגד ההתקפות לפחות ארבעים יום, אם כי היה חלש יותר מן המקומות האחרים שהוזכרו⁷².

בזמן שבו סיכם איג ריוול את מצבה העגום של המדינה הצלבנית, ניסה מלכה החדש של קפריסין (ובעוד זמן־מה של ירושלים), איג השלישי, למצוא בסיס להסכם עם הסולטאן. שבוע לאחר נפילת אנטיוכיה, בעוד חורבותיה מעלות עשן וגופות חלליה מתגלגלות בראש חוצות, הופיעה משלחת צלבנית לשאת ולתת עם ביברס באנטיוכיה. הם הגיעו לכלל הסכם שעיקרו היה, ש'העיר חיפה עם שלושה כפרים תהיה שייכת לפראנקים ; שהעיר עכו ושאר אדמתה יחולקו לשניים, וכך גם סביבות הפרמל ; ובנוגע לצידוף, יישאר המישור בידי הפראנקים, ואותה שעה יועבר החלק ההררי לסולטאן, ו'ששלוש זה נעשה לעשר שנים ושכני התערובות משני הצדדים ישוחררו⁷³. כעבור זמן־מה אושר ההסכם על־ידי איג השלישי בעכו. הנוסח המקורי לא הגיע אלינו, אלא סיכומו, ולכן קשה לעמוד על הפרטים. אין זה, למשל, מתקבל על הדעת, שהכוונה היתה לחלק את העיר עכו גופה. מכל־מקום עובדה בולטת לעין היא, שאין שביתת־נשק זו חלה על מבצר הטמפלרים בעת־לית, על בירות, שנהנתה משביתת־נשק מיוחדת, ואף לא על העיר החשובה צור. מיסדר הטמפלרים ביקש בהזדמנות זאת שביתת־נשק בשביל מבצר צאפי־תא. זו הוענקה בתנאי שגבל תועבר לסולטאן. כך הפכה שכנתה של בירות בצפון לעיר מוסלמית. פרשת שביתות־הנשק מסתיימת בבקשת־שלום של בזהמון השישי רוזן טריפולי. הסולטאן ניאות לו ובשעת מעשה אינו מתאפק מלפגוע בכבודו, כשהוא ממאן לכנותו 'נסיך' — מאחר שפסק להיות אדון אנטיוכיה — ומכנהו רוזן גרידא. בסופו של דבר 'ויתר' סולטאן, והתואר 'נסיך' הוכנס לגוף התעודה. ואולם שינוי התואר לא יכול לשנות את מצבה של אנטיוכיה...

72 Delaville, *Cartulaire* IV, 291—293. אף בשעת צרה זו נשמעת נימה של קינטור הוספיטאלארי נגד הטמפלרים.

73 מקריזי II B. 57. אין זה הנוסח המקורי אלא סיכום שלו. ר' אלעיני RHC.Hor. II, 236. המפרט יותר : חיפה ושלושה כפרים לנוצרים, חלוקת עכו ושטחה בין נוצרים ומוסלמים, מונפור עם עשרה כפרים, עתלית עם חמישה כפרים — יהיו לנוצרים, שאר שטחם יתחלק בין נוצרים ומוסלמים, מישור־צידון לנוצרים, שטח־ההר של צידון למוסלמים.

התקוות האחרונות וגסיסת הממלכה

איג השלישי מחדש את המלוכה הירושלמית. הופעת שארל מאנז'ו בזירה הימית-תיכונית. נפילת כרך דה שווליה וצפיתא לידי הממלוכים. מסע-הצלב של לואי התשיעי סוטה לתונים. מסע-הצלב של אדוארד מאנגליה. כיבוש מונפור על-ידי ביברס. תכניות לכיבוש קושטא על-ידי שארל מאנז'ו ותכניות גריגוריוס העשירי לאיחוד שתי הכנסיות. פעילותו של גריגוריוס העשירי וועידת ליון השנייה. שארל מאנז'ו קונה זכויות לכתר ממלכת ירושלים. האופוזיציה לאיג מלך ירושלים בתוך המדינה. שארל מאנז'ו משתלט על המדינה. הנציב רוג'ר מסאן-סוורינו. הפיקציה של הריפובליקה הפיאודאלית. ההתמודדות המחודשת בין המונגולים והממלוכים. נסיונות-שוא לשיתוף-פעולה מונגולי-נוצרי. המהר-מות במדינה הממלוכית עם עליית קלאון לשלטון. ההתקפה המונגולית. קרב חמץ מוכרע לטובת קלאון. מדיניות של נייטרליות אוהדת לממלוכים של צלבני הארץ. שלום-סוחרים עם קלאון. התמוטטות השלטון האנז'וביני והחזרת השלטון למלוכת קפריסין. חידוש 'מלחמת-הקומונות'. 'הקומונה' המהפכנית של טריפולי ותכנית לאימפריה גנואזית של בנדטו זכריה. נפילת טריפולי בידי קלאון.

הדור האחרון לקיום שרידי המדינה הצלבנית אינו אלא דור של גסיסה ממושכת וחסרת-תוחלת. אנו משקיפים אחורה, לתקופת מאת וחמישים שנה ומעלה, מיום ייסודן של המדינות הצלבניות, ותוהים על גלגולי העתים. כמעט מאה שנה נתקיימה המדינה הצלבנית כגוף בריא ומלא חיוניות, נושא אידיאל נוצרי, שצמח ושגשג, אם כי לא נתגשם, באותם חופים ספוגי זכרונות היסטוריים, שהעולם הנוצרי אימצם כחלק מתולדותיו ומירושתו הרוחנית, כבסיס של אמונתו הדתית ותודעתו האנושית. יום-חטין גילה חולשותיה של המדינה, ואולם חטין היה מעוות שיכול לתקון. לא היה דבר במערכת-הכוחות של המזרח התיכון שימנע מסע-צלב חדש

התקוות האחרונות וגסיסת הממלכה

דוגמת מסע־הצלב הראשון. ואם זה לא נתעורר ולא בא, הרי סיבת הדבר נעוצה בשינויים שעברו בחומר וברוח על אירופה המערבית. ברם, נסיונות להחיות את המדינה נעשו, ואם כי הישגיהם לא היו מזהירים, המשיכו המדינות הצלבניות במשך חמישים שנה ומעלה להיות גורם צבאי ופוליטי בעל־משקל, שהמוסלמים אף הפליגו בחשיבותו, לפי שראוהו לא כעומד בפני עצמו אלא כחלק של מערכה רחבה יותר, שבה ניצבים זה לעומת זה האיסלאם והנצרות, ולא האיסלאם והמדינות הצלבניות. מסע־הצלב של לואי התשיעי מלך צרפת, אם כי נסתיים במפלה איומה, לא החליש אלא אף חיזק אמונה זו בקרב המוסלמים, והפחד מפני פלישה נוצרית מחודשת מאירופה למצרים או לארץ־ישראל שימש גורם־קבע במדיניות השליטים הממלוכים. הופעתו של הממשל הממלוכי החדש במצרים והשתלטותו על רחבי המזרח־התיכון, כשהוא בולע ומעכל כל אותם שרידים של ירושת העבר הערבי העתיק והעבר הסלג'וקי והאיובי החדש, כל אותן חצרות, מהן מפוארות ותוססות, מרכזי תרבות ואמנות, של סוריה עד גבול אַנאַטוליה ועיראק, הביאה לאיחוד כוחות האיסלאם וליכולת ריכוזם והכוונתם למטרות מדיניות, הנקבעות על־פי הסולטאנים הממלוכיים של מצרים והמושגות בעזרת מנגנון צבאי ואזרחי יעיל ביותר.

זיק של תקווה נצנץ באופק הצלבני־נוצרי עם הופעת המונגולים. השמש הצהור בה שזרחה במזרח והופיעה על במת ההיסטוריה בענני דם ותמרות עשן אפשר עשויה היתה להביא לחידוש המדינה הצלבנית, אם כי נעלה מכל ספק שלא יכלה לפתור את עתיד קיומה לאורך ימים; 'מוֹנְגֹּלִיָּה' נוצרית נראית כחזיון־שרב של גוססים בחוף הארצי־ישראלי וחלום־בהקיץ של מיסיונרים, שלהט אמונתם ברוממות אלוהיהם ובאמיתת הנבואה לשליטת דתם בעולם כולו העבירום על דעתם ועל הערכה מפופחת של מציאות דורם. ואולם אף התקומה לשעה לא התגשמה, כיוון שהמדינות הצלבניות לא היו מסוגלות לפעולה מאורגנת שתעמוד במבחן הצבאי והפוליטי של זמנם. אירופה הזילה דמעות, שלחה כסף, ולאחר שהשקיטה מצפונה במקצת מצאה, שעניין ארץ־ישראל אינו אולי כה חיוני כפי שדימתה תחילה ומכל־מקום עסוקה היתה למעלה־ראש בעניינים משלה. ולא זו בלבד, לא רק באדישות ושוויון־נפש נסתמן יחסה של אירופה למדינות הצלבניות בדור אחרון זה לקיומן. לא ייאמן, כי בה בעת שאש ההרס והחורבן להטה סביב שרידי המדינה הצלבנית ובישרה את קיצה הקרוב סיפקו ויניציאנים, פיזאנים וגנואזים לסולטאן מצרים, חומרי־גלם, שבלעדיהם לא היה מסוגל לבנות אניות, מכוונות־מצור ונשק המכוון נגד בני דתם ועבדים מן הערבה הרוסית, שבלעדיהם לא היה יכול לקיים את גדודי לוחמיו.

ובפנים המדינות הצלבניות אותה אדישות ואותו היסח-הדעת מן הסכנה הנושפת לקראתן מכל עברים. אניות שלוש הקומונות נלחמות זו בזו מחוץ עתלית ועד טריפולי בלבנון, והטמפלארים, במריבתם הנצחית עם ההוספיטאלארים, מתקיפים את ערי הנוצרים כדי לזכות בהם בשלטון ובהשפעה, ולשם כך הם משתמשים בחלאת האוכלוסיה הפראנקית והסורית שבערי החוף והופכים את רחובות עכו, את שוקי אנטיוכיה ואת סמטאות טריפולי לזירה של קרבות ורציחות. ובאותו זמן יושבים גדולי עכו ומתדיינים בדקדוקי הלכה פיאודאלית, למי שייכת המלוכה, ל'עלמה מריה' מאנטיוכיה, בתולה זקנה וחסרת-אונים שהגורל קבע את קרבתה לבית-המלוכה, או למלך קפריסין, איג (הוגו) השלישי *, שזכותו אולי מבוססת פחות, ואולם הוא היחיד המסוגל להגיש עזרה וסיוע לערי החוף הצלבני. אך תמה פרשת-דיונים זו, ואיג השלישי נאלץ להתדיין עם אביריו הקפריסאים, המוכיחים לו על-פי חוקת הממלכה, שאין הם חייבים לשרתו מחוץ לגבולות האי, היינו בארץ-ישראל! כזכור, לא נכבשה קפריסין אלא אגב מסע-צלב שבא להציל את ארץ-ישראל, ולא נתפסה קפריסין תחילה אלא כחוף-מבטחים ובסיס, כעין שלוחה של המדינה הצלבנית מול האיסלאם במזרח ובדרום. עתה מסרבים צאצאי האבירים שיסדו את ממלכת ירושלים לבוא לעזרתה ומנערים חוצנם משירות בארץ-ישראל. ואם קפריסין כך, מה פלא שאירופה אטמה אזניה לבקשות המזרח הנוצרי? איג דה רוול * מפקד (מאגיסטר) מיסדר ההוספיטאלארים, רושם באיגרת-איוב שלו את מאורעות השנים האחרונות, רשימת מצורים קצרים וכניעות מהירות, והתגוננות הנמשכת שבועות-מספר נראית בעיניו כמאורע יוצא-דופן, כמעט הי-רואי. אף מקור נוצרי, לא מארינו סאנודו, לא מחבר 'היראקלס' ולא הידוע כ'טמפלארי מצור', אינם נעצרים לרגע בכתיבתם כדי לתהות ולהעריך את המתרחש סביבם. חסרים הם מבטו הנוקב וכשרון האבחנה של וילהלם בישוף צור, היסטוריון הממלכה הראשונה, המספר את קורות-העתים לא רק כשרשרת מאורעות המצטרפת מחוליות סיבתיות (ואדיקותו אינה מפריעה לו לבקש סיבות אר-ציות למאורעות), אלא גם כהתפתחות בעלת משמעות וכוונה. עכשיו נתקהה גם החוש ההיסטורי של הצלבנים. סופרי-העתים של הדור הופכים לרושמי-רשומות. גופי המאורעות — מפלה נוספת, מצור המסתיים בכיבוש או בכניעה — ממלאים את דפיהם ואין הם מתפנים לשאול איך קרה הדבר, שמבצר זה או אחר, שהנצרות המזרחית והמערבית תלו בו תקוות כמבצר-עוז 'בל-יימוס', כלשון המקורות, נכנע אחרי ימים ספורים? כי אכן, מספר הכניעות על-פי משא-ומתן עולה לאין-ערוך

התקוות האחרונות וגסיסת הממלכה

על מספר הכיבושים בכוח החרב. רק זעיר שם זעיר שם מעלה איגרת הרהורים בעניין זה, כמו אותה איגרת של איש-כמורה מסביבות טריפולי, הכותב אחרי נפילת צפת: 'ונוסף על כך להווי ידוע לכם, שהמבצר החזק ביותר הנקרא צפת, שהיה של הטמפלרים, מצויד להפליא בנשק ובציוד צבאי ומצוין בלוחמים, אנשי-מיסדרים ואנשי-מלחמה חילוניים, אותו מבצר שהסולטאן צלאח אדין צר עליו שלוש שנים וארבעה חודשים, ולא עלתה בידו לכבושו בכוח. אותו כבש "בנדכדור" (היינו ביברס) סולטאן מצרים לאחר ששה שבועות של מצור רצוף, פראי, אכזרי שלא פסק לא ביום ולא בלילה'.¹ רוחם של מגיני הממלכה נשברה, המיסדרים הצבאיים, שהיו כמעט היחידים המסוגלים מבחינת אמצעים להגן על הממלכה, נרתעים מפעולות צבאיות. רק במקרים מועטים הם מגלים כוח-לחימה ורוח-עמידה מול האויב. עם הופעת הצבאות הממלוכים ומכונות-המצור יודעים המגינים, שמחסני קאהיר, דמשק, חלב עשויים לפלוט אמצעים וכוחות בלי סוף לזירות המלחמה, ואם יש אפשרות להינצל ולעבור למקום אחר, לתחנה נוספת, לעיר-נמל שעדיין שרידה וקיימת בחוף, הם מוכנים לקבל את הצעות הכניעה של המפקד המוסלמי.

רוח זו של תבוסנות משווה אופי מיוחד לתקופת הגסיסה של הממלכה. היא המביאה את ראשי המיסדרים, את הסניורים, את נציגי עכו להתחנן על שביתות-נשק, שאינן למעשה אלא הבטחות מוסלמיות ללא סאנקציות על הפרתם וכל שביתת-נשק מופרת רושמת בחוזה החדש את המצב שנתהווה לאחר כיבוש מקום זה או אחר בניגוד לשביתת-נשק שקדמה לו. אף ניסוח החוזים יש בו משום השפלה לצלבנים. בחוזים המרובים של התקופה שבין שני הצדדים אתה מוצא את ביברס או את קלאון מפרטים שחוזה זה חל על כל ארצותיהם ומונים את שטחי שליטתם מתונים ועד עיראק ומצאנאטוליה עד תימן, וגם על כל שטחי הנוצרים ומונים: חיפה עם שלושה כפרים, עתלית עם חמישה כפרים וכו'. ספק אם הנוהג הממלוכי חייב פורמאליות זו. הסולטאן פגע ודקר במלים במקום שעדיין לא הגיע בחרבו ובכידונו. יריקה זו בפני הנוצרים הפכה להרגל בין שני הצדדים, *modus moriendi* המשפיל והמדכא נקבע לדור שלם, ורק התגוננות עכו תמרק במקצת את החרפה והכלימה. כי אכן הגיעה הממלכה לתקופת התפתחותה השלישית. לאחר שתקעה יתדותיה בחוף הארץ ועד חולות עבר-הירדן והכריזה על רצונה ועל כוחה לעמוד במקום, בא קרב-חטין וטפח על פניה. בתקופת קיומה השנייה אין היא חולמת על התפשטות בתוך המרחב הארצישראלי החרב, אלא על שליטה בארץ-

Kervyn de Lettenhove, 'Notice sur un mss de d'abbaye des Dunes'. *Mém.* 1
de l'Acad. Royale de Belgique, t. 25 (1850), 19

ישראל על-ידי פיקוח או שליטה על מרכז הכוח והעושר של מצרים. ואולם לאחר המסע האומלל של לואי התשיעי, קוצצו כנפי היוזמה הצלבנית. הכוח הצלבני עומד עתה כולו על המיסדרים הצבאיים ועל הקומונות האיטלקיות, והללו כאילו הסכימו למעשה לוותר על קיום מדיני וליהפך לשורת תחנות-מסחר בחוף, שאינן זקוקות עוד לעורף ריאלי לקיומן! אולי שימשו להם הרובעים האירופיים באלכסנדריה ובקושטא דוגמה של קיום מובלעות אבטונומיות בתחום של מדינה ריבונית אחרת. התפצלות המדינה ליחידות עירוניות שכל אחת מבקשת לחד על זכויותיה, השתדלותן להגיע לידי שביתת-נשק, מאמציהן המתמידים לפייס את רוצחם, פעולתן לשמור על נייטראליות אוהדת מול המונגולים — כל אלה סימנים לויתור-מדעת על עצמאות וקבלה באהבה סטאטוס של מובלעת מסחרית. מכיוון שכך, מסע-צלב חדש אינו רצוי להם כלל; הלה עשוי להרוס את האיזון הרופף של היחסים בינם ובין המוסלמים. הקיים עדיין מכניס רווחים לקומונות האיטלקיות, שפרצו מזמן את גבולות רובעיהם האבטונומיים והפכו לכוח קובע בערים, ושמירת הקיים היא מעתה הצדקת קיום למיסדרים והיא המאפשרת לסניורים מספר להתקיים בארץ, כשהם מכינים בסיס-נסיגה לקפריסין. ולא הם היחידים הנוהגים כך. כנסיות ומנזרים מעבירים את הארכיונים לאירופה² והופכים את נכסיהם שם, שניתנו להם כגמול לשהותם בארץ, למרכזי היאחזות חדשה. וכמוהם גם המיסדרים הצבאיים, שאחד מהם, הטיבטוני, כבר מצא מזמן מרכז אחר לפעילתו בגבולות מאזוביה הפולנית ופרוסיה הפגנית, והאחרים הפכו את חזקותיהם מעבר-לים לכוח פוליטי וצבאי בעל-משקל בארצות השונות. ההחזקה בשרידי המדינה עד שעה שידם מגעת הופכת עניין כדאיות מסחרית, פוליטית או חברתית.

המפללות הכבדות של שנת 1268 עוררו כנראה את צלבני הארץ להרהורים על עתידם. מעבר לנהר פרת נמצאה המעצמה המונגולית ושליחיה, ששוגרו לעכו, ולבירות אירופה, רומא, פאריס ולונדון, עוררו עוד תקוות-מה של פעולה צבאית שתהיה מסוגלת להדוף את האיסלאם מן החוף. אמנם, המפלה הארמנית והמפלה של אנטיוכיה, שניהם בעלי-בריתם של המונגולים, הוכיחו שאין לתלות תקוות רבות מדי בכוח האלח'אנים, שעיקר עניינם כרגע היה בהגנת גבולותיהם מפני שכניהם המונגוליים בצפון-מזרח פרס ושכנים מונגוליים בצפון-מערב, במעברי קדמת-אסיה. ואולם אירופה התחילה מדברת על מסע-צלב, והתעוררות מסוימת הורגשה

2 על העברת הארכיונים הצלבניים לאירופה וגורלם, ר' R. Röhrich, 'Der Untergang des Königreichs Jerusalem'. *MIÖG.*, t. 15 (1894), 2, n. 2; עוד P. Riant, 'Les archives des établissements latins d'Orient', *ROL.*, I, 705 s.

התקוות האחרונות וגסיסת הממלכה

בצרפת, ביוזמתו של לואי התשיעי, בספרד, בייחוד באראגון, אבל גם באנגליה ובמקומות אחרים, ודובר על שיתוף-פעולה של המערב עם המונגולים, על התקפה מתואמת ממזרח וממערב, ששרידי המדינות הצלבניות יוכלו לשמש לה ראשי-גשר ונקודות-היאחזות, אם יחליטו האירופיים לנחות בחוף ארץ-ישראל, ועזר וסיוע אם יחליטו לנחות בחוף מצרים.

אותה שעה נעשה ניסיון אחרון של התאוששות המדינה הצלבנית, של חידוש המלוכה ומסירת ההנהגה של ענייני הארץ לידיה. בקפריסין מת איג השני, ועוצר המדינה (כיוון שאיג השני היה קטין), שהיה גם שאר-בשרו הקרוב ביותר, נבחר למלך קפריסין בתור איג השלישי, ליזניאן °. קרבת-המשפחה, הגורם הקובע לגבי מחשבתם של אנשי הדור הפיאודלי, וגם חישוב פוליטי חייבו את בחירתו של מלך קפריסין גם למלך ירושלים. יתר על כן, אותה שעה שבה עמדו להכריע על עתיד ירושלים הופיע בחופי היס-התיכון שארל מאנז'ו **, אחיו של לואי התשיעי מלך צרפת, שהאפיפיורות העבירה לו את מלכות סיציליה ואת התפקיד להכחיד את בית הוהנשטאופן השנוא. בקרבות המכריעים של בֶּנְבֶּנְטוֹ (1265) ושל טאליאקוצ'ו *** (1268) ניצח שארל מאנז'ו את השטאופים ועם הוצאתו להורג של קונראדין, נכדו של פרידריך השני, נתחסלה גם התביעה השטאופית לממלכת ירושלים, תביעה שקיימה במשך שני דורות כמעט מצב של שליטים פיקטיביים בממלכה ורוקנה את המושג שלטון מכל תוכן, ולא השאירה לו אלא את התפאורה הדרושה להצגה לפי מיטב המסורת של האנארכיה הפיאודאלית. עם התביעה השטאופית סולקו המעצורים השושלתיים האחרונים שעלולים היו להשפיע על עמדת הבארונים הצלבניים. תגובת עכו לשמע מפלתו של קונראדין השטאופי היתה התפרצות שמחה. 'ערכו חג גדול ותאורות שנמשכו ימים מספר, והיו חגיגות אלה בעקבות מותו של זה שצריך היה להיות הסניור שלהם. ואולם החגיגה לא היתה מתוך רוע-לב, אלא מכיוון שהמלך שארל (מאנז'ו) היה מגן הכנסייה, והשטאופים לעומתו היו רודפיה, ורצון האלוהים היה לקחת את המלוכה מצאצאיו של פרידריך, שכולם מתו כשהם מנוודים על-ידי הכנסייה ³. התוצאה הראשונה של הניצחון האנז'יביני הזה היתה הקלות שבה נבחר איג למלך ירושלים. אמנם, הופיעה גם מאריה מאנטיוכיה, 'העלמה מאריה' ° כפי שקוראים לה המקורות, כתובעת לכתר, אך לא נמצא לה תומך. פיליפ דה מונפור, אדון צור, שאותה שעה ייצג למעשה את האצולה הארצי-ישראלית, והמיסדרים הצבאיים תמכו בבחירתו של איג למלוכה. ההכתרה נערכה

Charles d'Anjou **

Hugue III de Lusignan *

Demoiselle Marie °

Benevento; Tagliacozzo ***

.Templier de Tyr § 363 3

כדין בקאתידראלה של צור, מקום־ההכתרה שנקבע בחוק המדינה לאחר אבדן ירושלים. ואם כי כומר אחד, בא־כוח התובעת, שם נפשו בכפו והכריז ברגע החגיגי על התנגדותו לטקס, הומלך איג ביום 24 ספטמבר 1269 על ממלכת ירושלים.

איג העריך נכונה שהוא זקוק לתומכים בקרב האצולה הארצישראלית. השאת אחותו ליורשו של פיליפ דה מונפור והבטחת צור לזוג החדש חישלו את הברית בין המלך החדש ובין השושלת המקומית. אמנם, התקשרות זו הביאה אתה גם הסתייגות. אי־אפשר היה באותה תקופה למצוא בעל־ברית במדינה הצלבנית שלא יהיה שייך לאחת המפלגות, או ביתר דיוק לאחת הבריתות, על הפראקציות הנלוות עליה, שפיצלו את כוח הארץ. שני המיסדרים הגדולים, של הטמפלרים ושל ההוספיטאלרים, אם כי לא היו מפלגות, שימשו מרכזי־גיבוש של כוחות מתחרים זה בזה. בורגני־העיר, פראנקים וסורים, התארגנו והתגודדו ב'אחוות', דוגמת הגילדות האירופיות, אלא שלא אחדות המקצוע שימשה כאן בסיס לארגון, אלא, כנראה, שוויון מוצא או תלות כלכלית באחד המיסדרים. 'אחוות' אלה, שנקראו על שם הקדושים שנבחרו לפרוש עליהם חסותם, היו כוח חברתי ניכר בתוך העיר, ושימשו בתורת זרוע פלֶבִּיית של המיסדרים הגאים. ליד המיסדרים ניצבו ויניציה ובעלת־בריתה פיזה, וכנגדם גינואַה, שליקקה עדיין את פצעיה מרצח האחים של מלחמת 'סן־סבא' ביבשה והשתדלה לשכוח את חילול כבודה במימי הארץ ובמימי הים־התיכון. סביב קומונות אלה, שהאחת (ויניציה ופיזה) התבססה על עכו והשנייה (גנואַה) על צור, נוצרה מערכת בריתות וזיקות שלתוכן נסחבו גם אצילי המדינה ובורגניה, אנשי־כנסייה ואף המיסדרים הצבאיים גופם.

ההתקשרות של איג השלישי עם פיליפ דה מונפור־צור הכניסה אותו בהכרח לתוך ברית עם הגינואַזים, שישבו בצור בחסות אדון העיר וחיכו לשעת־כושר כדי להתנקם בוויניציה שגירשתם מעכו. עמדת המיסדרים היתה פחות ברורה. אך כנראה שהטמפלרים היו קשורים בוויניציאנים ובפיזאנים, וההוספיטאלרים באנשי גינואַה. מערכת זו של התקשרויות תאמץ לה תכנית פוליטית ותיהפך לגורם מכריע בשעה שיופיע תובע חדש לכתר. תובע זה יהיה שארל מאנז'א, שבתור יורש השטאופים בסיציליה ירש גם את קשריהם ואת תביעותיהם מעבר־לים, ואפשר היה לדמות שארץ־ישראל היא חלק בנחלה המגיעה לו בתוקף החלטה אפיפיורית כיורש השטאופים ובתוקף נצחוננו עליהם.

ואולם מבטו של שארל מאנז'א, קאפיטינגי מוכשר ושאפני זה, נישא למרחבי־הים ולאופקים רחבים יותר. מטרתו היתה שליטה בים־התיכון כמעצמה נוצרית בה"א הידיעה. השליטה בקושטא, שממנה גורשו הלאטינים לפני פחות מעשר

התקוות האחרונות וגסיסת הממלכה

שנים, היתה גולת הכותרת בתכנית זו, שחבקה גם את הנסיכויות הצלבניות במוריא וביוון, היבול הטריטוריאלי ששרד ממסע-הצלב הרביעי. תכניות אלה לא היו חדשות לחלוטין בסיציליה. הן השטאופים והן השושלת הקודמת, הנורמאנית, שהשטאופים ירשוה, נשאו עיניהם למטרות דומות. בכלל הירושה הסיציליאנית שבאה לשארל מאנז' היה גם חלום זה שקינן בלב שליטי סיציליה מאתיים שנה ומעלה. וכיוון שמטרתו הסופית היתה קושטא, היו יחסי-הידידות עם חצר קאהיר, שנתחייבו גם מקשרי-המסחר שבין מצרים לדרום-איטליה, נר לרגלי מדיניותו של שארל מאנז'. מנקודת-המבט המצרית נראה הניסיון הזה לשמור ולקיים את יחסי הידידות של המדינה הסיציליאנית עם מצרים כהמשך רצוף למדיניותו של פרידריך השני השטאופי. מכחיד השטאופים היה יורשם האמיתי במטרותיו. במסגרת זו יכול היה שארל מאנז' לבקש על חיי השרידים הצלבניים בארץ. ואכן, הופיעו שליחיו של שארל מאנז' בחצרו של ביברס לבקש על שלום המדינה הצלבנית; ביברס היה אולי הראשון ששארל מאנז' הכריז לפניו על עניינו המיוחד בארץ-ישראל. ואולם תכניתו המדינית והכלכלית של שארל מאנז' לא כללה את כיבוש ארץ-ישראל בכוח הזרוע על חשבון מצרים ושיקומה על-ידי הנצרות המערבית, שתהא מסוגלת להוות גורם פוליטי עצמאי במזרח התיכון. התואר 'מלך ירושלים' עשוי להעלות את היוקרה האנז'ינית, אך שארל לא יכול לראות בכך חובה של הקמת מדינה צלבנית.

הופעת השליחים של שארל מאנז' במחנהו של ביברס חלה, כנראה⁴, בשנת 1269, שאז נמצא הסולטאן על גבולות המדינה הצלבנית. לנוכח תנועות מעוררות חששות בספר המונגולי, על הפרת, מכתבי-איום של אבגא חאן השליט, ושמעות על תחילת מסע-צלב חדש במערב, נשאר ביברס במצב-הכן על גבולות הצלבנים, כשהוא מקדיש זמנו לביסוס האדמיניסטרציה של המדינה. התקפות-שוד שיצאו ממאהל הסולטאן בסביבות ארסוף, המפורסמות בשדות-מרעה שלהן⁵, כוונו בחלקן לעבר עכו ובחלקן לעבר צור, ואולם הסולטאן לא מנע שביתת-נשק משליחי אדון

4 כך לפי אבן פראת, המסוכם אצל Reinaud, *op. cit.*, 515. הידיעה מתאשרת מספרי-החשבונות של המדינה הסיציליאנית, ולפי זה אפשר לקבוע שהמשלחת של שארל מאנז' הגיעה אל ביברס לכל המאוחר באוקטובר 1269. כבר לפני פברואר 1269 יצאה משלחת מלפני ביברס אל שארל באניות גינואיות. ר' F. Carabellese, *Carlo d'Angio nei rapporti politici e commerciali con Venezia et l'Oriente* (Bari 1911), 107 ss.

5 המקום צוין בשם 'ח'רבת אלצוץ', כלומר 'מעבר-השודדים', שם נפוץ בארץ. מקום בשם זה נמצא גם צפונה מרמלה בדרך לשכם.

בירות שהופיעו לפניו. אותה שעה לא היה מעוניין בהתקפה רבתי על המדינה, שעלולה להרגיז את המערב.⁶

ואמנם, התחילו כבר גדודים מסוימים לנוע מן המערב לארץ-ישראל. חאימה * (יעקב) הראשון מלך אראגון, כובש האיים הבאליאריים וכובש ואלנסיה מיד המוסלמים, ארגן מסע-לוחמים שבראשם התכוון לעלות לארץ-ישראל. בסתיו 1269 יצא הצי מבארצילונה בדרכו לארץ, ואולם סערות-ים הפחידה את השליט האראגוני כמבשרת-רעות והוא העדיף לבקש נמל-מבטחים באייג-מורט, בדרום-צרפת, אותו נמל שלואי מלך צרפת בנהו בזמנו כדי להקל את תנועת מסעי-הצלב. אך חלק מן השיירה הגיע לעכו. נוסף על התגבורת האראגונית הקטנה⁷, נמצאו בעכו בתקופה זו אבירים צרפתיים, שבאו עם רוברט דה קרזק **, שנתמנה סינישאל המדינה לאחר מותו של ז'אן-ד'אראגון דה סרז'ין, אותו לוחם שהטרוכאדור ריטבף ראה בו יחיד בדורו הממשיך במסורתו של גוטפריד דה ביוון. הצלבנים, שנתחזקו ברוחם על-ידי הופעתם של גדודים חדשים, שנוסף עליהם חיל-השכירים הצרפתי בפיקודו של אוליבייה דה טרם **, יצאו בלילה (13 בדצמבר 1269) למסע-שוד לעבר מונפור, ואולי אף רחוק יותר בכיוון ג'נין וצפת⁸. התחזקות הפראנקים עוררה את ביברס להופיע לפתע לפני שערי עכו. אותו לילה שבו שדדו הפרשים הצלבנים והצרפתים את הגליל, הגיע ביברס דרך גשר בנות-יעקוב לעמק-יזרעאל, ולאחר שקיבל תגבורת מחיל-המצב של צפת ושל עין-חרוד התקרב לעכו הבירה. ביברס עצמו עם גדודים מובחרים הסתתר בתוך מארב בתל-פיסון, נקודת-מצפה מצוינת להשקיף ממנה על הנעשה במישורה של עכו, כשהגדוד

Olivier de Termes *** Robert de Crésèques ** Jayme *

6 לפי מג'יר אדין, עמ' 433 (trad. H. Sauvaire, p. 238) ציווה ביברס בערך באותה תקופה להרוס מנזר נוצרי ובו 300 נזירים, שנמצאו במרחק של חצי 'פריד' מירושלים. המנזר נקרא אסיק (Es-Siq), ואולי הכוונה למנזר Aqua Bella (נשתמר בשם הערבי: איקבלה) במערבה של ירושלים. מקום זה נמכר בערך בשנת 1168, בתיווך מיסדר ההוספיטאלרים, לבלה השלישי, דוכס הונגריה, שהתכוון לעלות לארץ-ישראל. Delaville, *Cartulaire*, I, 222—3, no. 309. השרידים של המנזר הגדול והמבוצר במקום תוארו ע"י C. Enlart, *Les monuments des croisés dans le royaume de Jérusalem*, t. 2 (Paris 1925), 103—106.

7 מסע-צלב אראגוני זה השאיר בידינו אחת התעודות החשובות לתולדות הכלכלה היומית בעכו. קברניטי האניות ניהלו פנקסי-הוצאות ואלה מצויים בידינו.

8 המקור הנוצרי *Templier de Tyr*, § 350 מזכיר רק את מונפור (בתאריך מוטעה). מקריזי (IB 77) מזכיר ג'נין וצפת. ואולם לפי המקור הערבי היתה כוונתם של הפראנקים להתקיף ממש את צפת וג'נין, ובכך הוא בודאי טועה. הפרטים של קרב זה במקורות הם שונים לחלוטין, ואנו מעדיפים ללכת בעקבות המקור הצלבני.

התקוות האחרונות וגסיסת הממלכה

דים במדרון המזרחי של התל סמויים לחלוטין מעיני הצופים בעכו הצלבנית. גדודים ממלופיים אחרים יצאו בדהרה אל לפני שערי העיר על־מנת להיסוג ולברוח אם יותקפו על־ידי הפראנקים, כדי שירדפום הללו ויגיעו למארבו של ביברס. הופעת הפרשים הממלופיים עוררה בהלה בעיר. פעמוני הכנסיות רעמו לאות אזעקה. אבירי המיסדר הטמפלארי וההוספיטאלארי עם הגדוד האראגוניזי תפסו עמדות על גבעה במזרחה של עכו, כנראה בתל־פח'אר⁹. הממלופים שדדו את הסביבה לעיני הצלבנים שבתל פח'אר ולעיני הצופים על חומות העיר עכו. אבירי המיסדרים, למודי הניסיון, לא רצו בכל־זאת לזוז ממקומם טרם תתבהר המערכה כולה. ואולם תבונתם הצבאית עוררה יחס של בוז מצד האראגוניזים, שבאו לזכות בתהילת מלחמה במוסלמים. אותה שעה חזרו הגדודים הצרפתיים ממסע־לילה עם ביזתם לעכו. חליפת־הדברים הנרגזת שבין האראגוניזים ובין אבירי המיסדרים חזרה ונשגתה בין אוליבייה דה טרם, הוותיק במקום, ובין רוברט דה קרזק. הראשון רצה להימנע מקרב, והצליח להתחמק עם קומץ אנשים דרך בוסתני העיר ל'שער הארור'¹⁰. האציל הצרפתי לעומתו, ש'בא מעבר־לים כדי למות בשביל האלוהים בארץ־הקודש'¹¹ התנגש עם הכוח המוסלמי, ובקשתו נת־מלאה. עשרות אבירים ונושאי־כליהם נהרגו. אילו שיתפו עצמם המיסדרים באותו קרב היתה העיר מאבדת את כל כוחה הצבאי, ואולי אף נופלת, כדברי הכרוניסטן הצלבני, ביד המוסלמים.

הידיעות מאירופה לא השאירו עוד מקום לפקפוק בהתכוננותו של מסע־צלב חדש. ואולם מסע זה לא יכול להגיע לחופי מצרים או חופי ארץ־ישראל אלא באביב 1270, וביברס החליט להעמיד את הכוחות הפולשים לפני עובדות קיימות חדשות. באביב 1270 הוא מתקיף את שני המבצרים הענקיים של המיסדרים הצב־איים, את כרך דה שוואלייה ואת מַרְקָב, אך החורף הקשה טרם נגמר, וביברס חשש להתחיל בפעולות־מצור ממושכות. עם תחילת הקיץ חזר ביברס למצרים וציפה לבאות. ואמנם, החדשות לא איחרו לבוא. באחד ביולי 1270 יצא לואי התשיעי מלך צרפת למסע־צלב חדש. ההיענות לקריאתו לא היתה נלהבת. חבריו לנשק במסע־הצלב הקודם, כאותו ז'ואנוויל חברו וידידו, סירבו לצאת למסע החדש. רק הופעתו האישית של המלך הצליחה לגייס כוח צבאי לא קטן, שלו

9 המקום מתואר: 'גבעה אחת שהיא לפני עכו, כה קרוב לחומות כדי יריית ארבליסטה וקצת יותר'. *Templier de Tyr* § 350.

10 *Porte de Maupas — Porta Maledicta*

11 *Templier de Tyr* § 351: 'il estoit venu de sà la mer, pour morir pour Dieu en la Terre Sainte'

עתידיהם היו להצטרף גדודים נוספים מחוץ לצרפת. המשאומתן שהתנהל ללא הפסק עם האלח'אנים המונגולים של פרס עורר תקוות לפעולה מתואמת ממזרח וממערב נגד האימפריה הממלוכית. איש לא ידע איפה ינחת הצבא הנוצרי, ואולם מבין כל האפשרויות לא העלה איש במזרח על הדעת, שמסע זה יכוון... לתונים. היה זה קולו של אחי המלך, שארל מאַנז'ו, שכיוון את המסע האומלל אל מול חופי צרפת¹².

עצתו של שארל מובנת למדי. שליט סיציליה ראה את כל האגן המזרחי של הים-התיכון כשדה-פעולה-והתפשטות שכולו שלו, ואילו באגן הים-התיכון המזרחי האינטרס העיקרי של שארל מאַנז'ו היתה קושטא שביד הפאליאולוגים, ולא מצרים הממלוכית. כיוונו של מסע-הצלב מזרחה נגד מצרים או לתחום ארץ-ישראל עלול היה לבטל את מאמצי שארל לקיים יחסי-ידידות עם ביברס ולהביא את האחרון לברית-קבע מסוכנת עם ביזאנטיון. אך אם גם לא רצה שארל במסע כיבוש של ארץ-ישראל, אין ספק שרצה בקיומה של המדינה הצלבנית בתוכה. תביעותיו המסורתיות לכתר ירושלים, קניית זכויות חוקיות-פורמאליות לאחר מכן לכתר זה, משלוח נציגיו וחיל-עזר לארץ-ישראל מעידים על כך. הרי אף בצורתה הנוכחית, הווי אומר כרצועת-חוף זרועה נמלים, יכלה הארץ לשמש נקודת-היאחזות למדיניותו במזרח התיכון. ובתואר 'מלך ירושלים' היתה קשורה יוקרה בינלאומית חזות מסוימת לתבוע מן האפיפיורות ומן העולם הנוצרי תמיכה ששום תואר אחר לא יכול היה להקנותה. נוסף על כל אלה שימשה ארץ-ישראל עירבון מסוים ביחסים עם מצרים, שאי-אפשר היה לחזות מראש איך יתפתחו ברבות הימים. שיקולים כגון אלה הדריכו את מדיניותו של שארל מאַנז'ו: התערבות בוויות אצל ביברס כדי להבטיח שביתת-נשק או שלום לשרידי המדינה הצלבנית מכאן, והכוונת מסע-הצלב, בראשות אחיו המלך, נגד תונים מכאן. בתור אמתלה לבחירה משונה זו הצביע שארל על נטיותיו הנוצריות כביכול של שליט תונים, אָבו עַבד אללה אַלמַסְתַּנְצַר באללה. לואי נשמע לו. האם האמין שבהתקפת תונים וכיבושה או בהתנצרותו של השליט המקומי יביא הקלה לארץ-ישראל? כך, מכל-מקום, הבינו את שינוי המטרה במחנה הצלבני. כרוניסטן המספר על מסע אנשי פריזלאנד, שהצטרפו למסע תונים, אומר את הדברים הבאים: 'ובינתיים קיבל המלך (לואי) מכתבים מאחיו המלך שארל, שסולטאן מצרים שלח צבא לאפריקה

12 אין אסמכתות ודאיות לעניין. אולם ההנחה ששארל מאַנז'ו אחראי להכוונת המסע לתורניס תואמת את המסגרת הפוליטית הכללית. ר' בעניין זה בביקורת על ספרו החשוב והיסודי של Sternfeld מאת F. Delaborde in *ROL.*, II (1896) 423—428; Grousset *op. cit.*, III, 652, n. 2. מסלף את משמעות הבקורת.

התקוות האחרונות וגסיסת הממלכה

לעבר תונים, אשר יחד עם האפריקאים יילחם בו במסעו, ולאחר שינצח צבא זה על-יד תונים ייכנס בקלות למצרים וינצח את מלך מצרים, כיוון שחיל-פרשים יכול בתוך ארבעים ימים לבוא מאפריקה למצרים¹³.

אם גם אין יסוד ברור לסברת הכרוניסטן, הרי עצם העובדה ששמועות כאלה התהלכו במחנה מסייעות את ההנחה שאמנם מעין זה שיער מלך צרפת, או שיערו בני-לווייתו, שניצחון בתונים יחליש את כוחו של ביברס ויביא בסופו של דבר לידי כיבושה ושיקומה של המדינה הצלבנית בארץ. המסע החדש יצא לחולות תונים, ולאחר חמישה שבועות (18 ביולי — 25 באבגוסט) ראה עצמו נמס בלהט השמש ומכת המגפה. עם מותו של לואי המלך, אשר הוציא רוחו בלוחשו: 'ירוש-לים, ירושלים!' הגיע המסע לקצו. שארל מאנז'ו הביא את השרידים חזרה דרך סיציליה לצרפת.

מסע-הצלב האחרון, מסע-הצלב השמיני כפי שהוא מכונה בפי היסטוריונים מסוימים, כלה כנחל-אכזב בתוך חולות קרת-חדשת. אירופה שבת להרהר בדבר, מסע-צלב זה, שמנהיגו שימש ערובה לקדושתו ולרצון האלוהים, מדוע הסתיים במפלה, ומלך צרפת, סמל האבירות הנוצרית ואדיקותה, מדוע סיים חייו בכשלון תוכניותיו? בצד הסברה הבדוקה והמנוסה שהדור לא היה כשר, שהכנסייה והעם הנוצרים בכללם לא היו ראויים לניצחון, או שרק הקומונות האיטלקיות והמיסדרים הצבאיים, תושבי הארץ, לא היו ראויים לו, היו שראו בכך עונש משמים על הטיית מסע-הצלב מארץ-ישראל למטרה שלא נועדה לו תחילה¹⁴. את המסקנה הריאלית יוציא כעבור זמן בנו של שארל, שארל השני, בן-אחיו של לואי. את תזכירו על 'כיבוש ארץ-הקודש חזרה' יתחיל במלים: 'לנסות לארגן בשעה זו מסע-צלב כללי אינו אלא שיגעון'¹⁵.

ימים קשים עברו בינתיים על ביברס. הסולטאן המפוכח לא האמין שהמסע יסתיים באמת בתונים; רעיון של מסע-צלב לכיבוש ארץ-ישראל שמכוון עצמו נגד תונים לא נתקבל על דעתו של הסולטאן הממלוכי. יומיים לאחר שהגיעה הידיעה (23 ספטמבר) על נחיתת לואי בתונים פתח ביברס בהריסת אשקלון (25

Emonis et Menkonis Werumensium Chronica, ed. L. Weiland MGH. SS., 13 t. 23, 554. הקטע המצוטט שייך לחלק הכתוב על-ידי מנקו. אותה כרוניקה מודיעה שגזירים דומיניקנים הביאו ידיעה, ששליט תונים התנצר והוא מוכן להודות על כך בפומבי, אם הנוצרים יגנו עליו נגד בני עמו.

.Idem, *ibidem* 14

15 G. I. Bratianu, 'Le conseil du roi Charles'. *Rev. hist. du sud-est européen*, t. 19 (1942), 353: 'De entreprendre au tens de maintenant passage general se seroit folie'

בספטמבר) ¹⁶. שרידי אשקלון שעדיין עמדו על תילם נחרבו בהשתתפותו האישית של הסולטאן, עד אשר הושוותה המצודה והחומות עם עפר השטח מסביב. בפעולת־הרס זו נסתם באבני החומות הנהרסות הנמל הקטן של העיר. רק קטעי־חומה שזקפו ראשיהם המנופצים לשמים, כשלרגליהם מצטבר חול שיכסה את עקבות ההרס, יישארו מזכרת באדמת ארץ ישראל למסע תונים.

בין אלה שיצאו למסע־הצלב לתונים נמצא גם אדוארד ¹⁷, בנו של הנרי השלישי מלך אנגליה. גדודיו הגיעו באיחור לתונים, בשעה שמנהיגי המסע כבר עמדו לחתום על חוזה־שלום עם השליט המקומי (10 נובמבר 1270). להופעתו במקום קדם משא־וניהן ימושך עם האפיפיור ועם לואי מלך צרפת, שסיפק לאדוארד בתור הלוואה סכום ניכר שהיה דרוש למימון המסע. במסע זה ראה גם אביו של אדוארד, הנרי השלישי, כעין מילוי שבועתו שלו לצאת למסע, שבועה שנטל בעת הכתרתו ומאז חידשה פעמים־מספר. אדוארד, כרבים אחרים, עבר עתה לסי־ציליה עם המלך החדש של צרפת, פיליפ השלישי, ועם שארל מאנז'ו מלך סיציליה. אלא שלא כשאר האצילים החוזרים מתונים, שדחו את המשך מסעם לשלוש שנים, החליט אדוארד, שרק גדודים מעטים היו לרשותו, לצאת לעכו. באביב 1271 הגיע ציו לעכו, ובה מצא שרידים של מחנה פריזי שהפליג מתונים לעכו בחורף הקודם. בעוד שרידי המסע של תונים יושבים בסיציליה ושארל מאנז'ו טורח לארחם, איבדו מדינות הצלבנים את מבצריהם החזקים ביותר בצפון. בעיצומו של החורף 1271 עלה ביברס, שלא חשש עוד להתקפה נוצרית של ממש, על מבצר הטמפלרים הגדול צאפית'א (שאסטל־בלאן), שאף־על־פי שהיו בו שבע מאות אבירים פתח לפניו את שעריו על־פי חוזה־כניעה. עוד לא התאוששה טריפולי מאבדה זו, והתקפה נוספת כוונה על־ידי הסולטאן לגדול המבצרים הצלבניים במזרח, אשר שרידיו מעוררים עד היום תדהמה בגודלם ובחזקם, הלא הוא מבצר כרך דה שווליה של מיסדר ההוספיטאלרים. אף המבצר הענק הזה לא החזיק מעמד אלא שבוע ימים בלבד. המצור שהתחיל ביום 23 במארס נסתיים בסוף אותו חודש, ושבוע לאחר־מכן (8 באפריל) נכנעה גם המצודה, לאחר שהנצורים ביקשו למסור את המבצר בתנאי הבטחת חייהם. מבצרים אחרים בסביבה נכנעו ללא התנגדות, וחילות־המצב שלהם נפגשו עם חיל־המצב של עכאר, שנכנע בסוף אפריל, בדרכם

16 הידיעה נתקבלה ב־5 לחודש צפר 669 = 23 ספט' 1270 ; הריסת אשקלון התחילה ב־7 לצפר (= 25 ספטמבר). ר' מקריזי I B, 84.

R. Röhricht, 'La croisade du prince Edouard d'Angleterre (1270—1274)'. 17 AOL, II, 617—632; M. Powicke, *King Henry III and the Lord Edward*, II, 597 s.

התקוות האחרונות וגסיסת הממלכה

לנמלי-החוף הנוצריים. כמעט מתקבל הרושם שהצלבנים נחפזים למסור את מצור-דוניהם, בזו אחר זו, ליד המוסלמים. ובתום חודשי-כניעה אלה באים שליחי הנוצרים כרגיל לפני הסולטאן לבקש שלום או שביתת-נשק, שתאשר את ה'סטאטוס קוו' החדש שנוצר לאחר המסע האחרון. ביברס מוכן לשביתות-נשק אלה עם אויב שרוחו נשברה. אין הוא רוצה לדחוף אותו לפעולה שהיא תוצאת ייאוש. שליחו של ב'והמון שבאו לבקש שביתת-נשק בשביל טריפולי, לאחר שמשלחות הטמפלרים וההוספיטלרים כבר השיגו אותה בתנאים משפילים לשטחיהם, נדרשים על-ידי ביברס לשלם פיצוי-מלחמה לצבא הממלוכי. תשובתו של ב'והמון השביעי הוא המעשה היחיד באותם ימי חולשה ורפיון-רוח שהזכיר, כי הצלבנים קורצו פעם מחומר אחר. ב'והמון ענה: 'עם כיבוש אַנטיוכיה שמרתי לפחות על כבודי בעיני נתיני... אני יודע שאיני מסוגל לעמוד בפני הסולטאן, אך מוטב לי לאבד הכל מאשר להשאיר שם מוכתם לצאצאי' ¹⁸ ביברס שבמכתב-יארס הודיע לאדוני המבצרים על אבדנם, הסכים לשביתת-נשק נוספת (מאי 1271), כי בינתיים הגיע אדוארד לעכו.

אדוארד הגיע אפוא לעכו בשעת אבל ממש על אבדן מבצרי-הענק של סוריה הצפונית, שהוחזקו בידי הכוחות היחידים שהיו מסוגלים לפעולה צבאית, המיסדרים. על אנשי-עכו עשה בוודאי אדוארד רושם של תמימות גמורה ברצותו להפסיק תיכף ומיד את המסחר הוויניציאני עם מצרים, מסחר שהעשיר את הפטריציאט של הלאגונות, סיפק למצרים חומר גולמי הדרוש לבניין אניות וכלי-נשק וסיכן את הקיום העלוב של שרידי המדינה הצלבנית. וכך מתאר את המחלוקת כרוניסטן יליד ויניציה: 'הוויניציאנים שלחו אנייה אחת לאלכסנדריה. דבר זה הרגיז את אדוארד, ואולם פיליפ בליגנ'ו, הבאיי של הוויניציאנים בעכו, לאחר שהראה את הפריבילגיות שהוענקו להם על-ידי מלכי ירושלים, הביא את אדוארד לשתיקה' ¹⁹. אמנם, אין אנו מוצאים שום פריבילגיה של מלך ירושלים המתירה מסחר זה, שהאפיפיורים ושליטים חילוניים לא פסקו מלהחרימו זה כמעט מאתיים שנה. אפשר שלא נוסח של פריבילגיות הוא שהשתיק את אדוארד אלא ההכרה שהוא נמצא בעיר שבה שליטים הוויניציאנים ובעלי-בריתם הפיזאנים והטמפלרים, וחזית-מלחמה נוספת בתוך העיר לא תסייע בידו.

18 *Cont. d'Elmacin in Reinaud, Extraits*, 527. כנראה שעיקרה של התשובה נכונה. אנו מוצאים אותה אצל כרוניסטן מפרזלנד מנקו: 'אם אין הסולטאן רוצה שלום עמו, הוא בוטח בעזרת האלוהים והוא רוצה עם עמו להילחם בו עד מוות'. ר' MGH.SS., t. 23, 557.

19 *Andreas Dandolo, Chronicon in Muratori*, t. XII, 380.



חותם אדוארד הראשון מלך אנגליה

הכתובת: EDWARDVS DEI GRACIA REX ANGLIE

D(OMI)N(VS) HYBERNIE DVX AQVITANIE

(אדוארד בחסד האלוהים מלך אנגליה, אדון אירלנד,

דוכס אקוויטאניה)

כהכרזת עליונות בלתי-מעורערת וכלעג לרש נראה עכשיו מעשהו של ביברס, שיצא מדמשק לצפת, ומשם ירד לוואדי קרין ושם מצור על מבצר המיסדר הטיב-טוני מונפור. מקום זה, כזכור, בוצר בעזרת עולי-רגל ובעזרת כספים שגויסו במפורש למענו באירופה. ערכו האסטרטגי של המבצר לא היה גדול, אך הוא נמצא על אחת הדרכים שהוליוכו מצפת²⁰ לעכו, ומתוכו אפשר היה לשלוט על כפרים מרובים בסביבה²¹. המצור נפתח ב-5 ביוני. הקשיים בהתקפה על המקום היו גדולים. המוסלמים צרו על המבצר מן העמק ולא יכלו לנצל כראוי את מכוונות-הירי שברשותם, והמכונית הנעות לא יכלו להתקרב אל החומה, אלא בשביל צר המקיף את הסלע שעליו מתנשאות החומות. הסולטאן הבטיח פרס גבוה לסתת אשר יצליח להניע אבן מחומת המבצר. וראויה היתה הטירחה לפרס, מאחר שהאבנים חוזקו לא רק במלט, אשר ככל מלט צלבני הצטיין בקשיות-פלדה, אלא היו

20 כך נזכר, לפי המבוא ע"י קאטרמר בתרגום מקריזי I B, 87, no. 108.

21 ואילם ביולי של השנה הקודמת (1270) היה מצבה הכלכלי של מונפור כה גרוע, שמא-גיסטר המיסדר הטיבטוני חקר מן המיסדר ההוספיטאלארי את היישוב מננת (Manueth) למשך שנה אחת כדי להבטיח אספקת מזונות למבצרו. ר', Delaville, *Cartulaire* III,

צמודות זו לזו על-ידי ידי־ת־ברזל משוקעות בעופרת²². אחר שבוע ימים של מצור הצליחו המוסלמים לחדור אל מערכת ההגנה החיצונית של המבצר²³ (12 ביוני). למחרת היום התקרבו המוסלמים אל המצודה עצמה ופתחו בחפירת מנהרה מתחתה. היתה זו עבודה קשה ביותר, מאחר שהנדבכים של החומה צומחים מן הסלע, והיה הכרח לחפור בסלע עצמו²⁴. ואולם רוח המגינים נפלה עליהם, והם פתחו במשא־ומתן. הסולטאן אישר 'אמאן' שאיפשר לחיל־המצב לעזוב את המצודה עם רכושם, אך ללא נשק (13 ביוני). האבירים הטיבטוניים עזבו את מבצרם על דבשות גמלים, שהובילום לעכו. נפילתה של מונפור מציינת את התאריך הסופי של סיום השלטון הצלבני בגליל ואבדן כל שליטה מחוץ לחומות הערים ממש.

מפלת הצי המוסלמי שניסה להתקיף אותה שעה את קפריסין, כשהוא נושא על תרניו סמלים נוצריים לא יכלה לשנות בהרבה את המצב בארץ. ביברס ראה עינא בישא בעובדה, שסמלים נוצריים נישאו על אניותיו, והחליט לדחות התקפה ימית חדשה לתאריך מאוחר יותר. בתקופת מצורה של מונפור לא העזה עכו לצאת לעזרתה. אדוארד שהגיע כחודש ימים לפני ההתקפה אף הוא לא יצא לפעולה ואולי יש ליחס חוסר אונים זה למהירות שבה נכתיים המצור על מונפור. אם ציפו הצלבנים למסע־צלב שיוכל לחלצם ממצבם, הרי מאמץ זה נקבר ללא שוב באפריקה הצפונית. שום מסע־צלב חדש לא ינחות עוד בחופי הארץ. אדוארד הוא האחרון בין שליטי אירופה, שבא לעזור למדינה הצלבנית הנעלמת.

אדוארד, שהתנגשותו עם הבאי הוויניציאני למדתו פרק בהלך־המחשבה הנוצרי בארץ־ישראל וסדר־חייה, לא מצא במזרח שום כוח המסוגל להיאבק עם ביברס, שהרי כוחותיו שלו היו צנועים למדי. מסע זה, תולדה מקרית של מסע־תוניס, הסתכם בסופו של דבר בשתי פעולות צבאיות כביכול, שלא היו למעשה שונות

22 כך אצל מפצל אבן אלפצאיל ב־*Patr. Orient.*, t. 12, 539, 542/3. תיאור שונה אצל גוירי. ר' הע' 20.

23 ריריכט (GKJ., 959) והיסטוריונים אחרים שהלכו בעקבותיו הוטעו על-ידי תרגום בלתי־מדויק של המקורות הערביים, ותיארו את כיבוש 'העיר התחתית' של מונפור לפני נפיל המצודה. כל המכיר את מונפור יודע שאין על הגבעה מקום לעיר תחתית. ואמנם, אלעיני, המספר על הכיבוש אומר (בשם הביוגראף של ביברס), 'וכבש את הבאשורה', שהיא ה־barbacane, היינו מערכת ההגנה החיצונית של המבצר. ר' *RHC.HOr.*, II, 239, 244.

24 עקבות עבודה זו נראים במדרון הדרומי לאורך השביל המוליך למונפור B. Dean, *A Crusaders' Fortress in Palestine. Bull. of the Metrop. Museum of Art N.Y.* (1927). מפצל אבן אבי אלפצאיל קובע תאריכים שונים למצור בחודש יולי (28 שואל — 23 ד'ו אלקעדה). הוא גם מוסיף שהמצור נמשך 15 יום, וההריסה השיטתית 12 יום.

מאותם מסעות־שוד של אנשי־עכו בכפרי המוסלמים. לא היה בפעולה זו אלא משום פגיעת־כעס של חוסר־אונים. אדוארד ציפה לפעולה משותפת עם המונגולים, ואמנם אלה הופיעו בסוריה הצפונית ושוב גרמו לבהלה ולנדידת האוכלוסיה דרומה. תנועת המונגולים גם גרמה ליציאתו של ביברס צפונה, לעבר חלב, ועל־ידי כך איפשרה שני מסעות לאדוארד, שהיו בעלי ממדים מצומצמים ביותר. באמצע יולי התקיף אדוארד, בסיוע המיסדרים הצבאיים וחיל־המצב של עכו, את הכפר סן־ז'ורז בקרבת עכו, היינו הכפר אל־בענה²⁵ על הדרך שבין עכו לצפת. בהתקפה זו, כרגיל בדומות לה, נהרגו פלחים רבים והביזה היתה גדולה, אלא שהמחנה החוזר, שסבל קשות מן החום, וזלל פירות ודבש²⁶, קיפח חלק מאנשיו במחלות. כל הפעולה כולה לא היתה בעלת ממדים המסוגלים לערער את המדינה הממלוכית. השליט המונגולי אבגא מצא אמנם לנכון להצטרף אחר־כך לפני אדוארד, שלא סייע בידיו, אבל הרי אדוארד עצמו לא פקד על מחנה שהיה מסוגל לשמש בעל־ברית של ממש למונגולים.

אותה שעה שבה יצאו אנשי עכו למערכה קצרה נגד הממלוכים, החליט ז'אן מונפור־צור להבטיח שלום לסיניוריה שלו. היתה זו מחווה בולטת להוכיח שאין הוא משתף פעולה עם עכו; ואולי חשש ז'אן מפני חמתו של ביברס, אשר רצח את אביו, פיליפ דה מונפור אדון צור, ביד שליח מכת החשישיים. הסולטאן, שבודאי לא היה לו עניין לדחוף בשעה זו את ז'אן דה מונפור לקואליציה עם עכו, ניאות לבקשת שליחיו. חוזה זה לשביתת־נשק, או אולי מוטב לקרוא לו, כפי שכינהו מישו, 'חוזה אריסות'²⁷, פותח שורה ארוכה של חוזים דומים, שיעשו בעלי סניורים ונחלאות עם הסולטאנים ביברס וקלאון. מתשעים או מאה כפרים שהיו שייכים

25 השם המלא של הכפר בפי הצלבנים: Lebeyne. Saint George de Lebeyne. היא אל־בענה. על שם הכפר נקראה בפי הצלבנים בקעת בית־הכרם: Vallis Sti Georgii — עמק סן־ז'ורז'. מכאן טעותם של היסטוריונים מסוימים הסוברים שההתקפה כוונה ללוד, היא Saint George בפי הצלבנים. ואולם מקור צלבני (Templier de Tyr § 379) מציין שהכפר מרוחק 3 ליגות מעכו. בקעת בית־הכרם והכפר אל־בענה היו מפורסמים בפוריותם. 13 שנה לאחר־מכן אומר בורחארד מהר־ציון: 'סן־ז'ורז' (Sangeor) שוכן בין הרים בתוך עמק שופע, פורה ונעים. שטח זה נמשך עד ים־הגליל (הכינרת)'. ר' Burchardus de Monte Sion, ed. J.C.M. Laurent (Leipzig 1864), 38. השם סן־ז'ורז' מפתיע, אך לפי הכתיב המובא אצל בורחארד, יש להניח שהוא סירוס של 'סג'רה', כלומר עצים או חורשה. השם המקומי היה כנראה סג'רת אל־בענה, והוא שימש יסוד לשם הצלבני.

26 מארינו סאנדו מייחס את הזוללנות לאנגלים (עמ' 224). 'דבש של דבורים' Templier de Tyr, § 379: 'דבש של קני־סוכר' לפי Amadi, 212.

27 'חוזים אלה היו דומים יותר לחוזי אריסות שבין אדון לאריסיו מאשר לחתים הנעשים בין שתי מעצמות שוות'. ר' Michaud, Hist. des Croisades, t. 7 (Paris 1822), 683.

התקוות האחרונות וגסיסת הממלכה

לסניוריה של צור²⁸ נשארו בידי הנוצרים חמישה-עשר בלבד, חמישה — מהגדולים ביותר — הועברו לרשות הסולטאן, ועל השאר הוחלט שהכנסתם תתחלק שווה בשווה²⁹.

בסתיו קיבל אדוארד תוספת גדודים בפיקוד אחיו, והוחלט על מסע חדש, הפעם דרומה. למסע זה הצטרפו, נוסף על המיסדרים הצבאיים, גם איג השלישי מלך קפריסין. כזכור, ביצר ביברס כמה שנים לפני-כן את קאקון, לאחר שהחריב את ארסוף ואת קיסריה. הביצור היה קטן, אך חזק, והכיל מגדל גדול מוקף חפיר המלא מים³⁰, תופעה בלתי רגילה בביצורי הארץ. ההתקפה נערכה ביום 23 בנובמבר 1271. מפקד המקום, בג'פא אל-עלאי, פינה את המקום, לאחר שכמה מן האמירים החשובים נפצעו בהתקפה הצלבנית. היתה אפשרות לתפוס את המבצר הממלוכי הקטן, ואולם שמע ההתקפה כבר התפשט, וגדודים מוסלמיים התחילו מתקרבים למקום, ובראש ג'מל אדין אקוש שמסי, שפיקד על גיס שיצא מעין-חרוד. הגדודים הצלבניים נתקלו במאהלים תורכמאנים שהושיב ביברס בשטח החוף והקציב להם שטח-מרעה, ושני מאהלים כאלה נופצו על-ידי המתקיפים, שערבו בהם הרג רב ובזזו את עדריהם. הצלבנים חזרו עתה על עקבותיהם לעכו. ביברס, שרק גשמי-זעף מנעוהו מלצאת להתקפה נוספת בחורף של אותה שנה, יכול היה להתלוצץ על חשבון 'מסע-צלב' שלא היה מסוגל לכבוש מגדל מבוצר אחד, ועדיין אנשיו מדברים גבוהה גבוהה על כיבוש ארץ-ישראל כולה...

המסע של אדוארד הסתיים באביב. באפריל 1272 חתם הסולטאן בקיסריה על חוזה-שלום עם איג מקפריסין לעשר שנים ומעלה. מסופר, שאדוארד לא היה צד לחוזה, אם משום שהסולטאן לא ראה בו צד לוחם — וזה לא מנעוהו מלגסית לרוצחו ביד אחד החשישיים³¹ — ואם משום שאדוארד לא רצה להוסיף שמו לחוזה שאולי הושג בסיוע משלחת של שארל מאנז'ו³². החוזה הבטיח שביתת-נשק לעכו

28 המספר הכולל של היישובים עלה על 100, ואך כ-90 ידועים בשמותיהם.

29 מקריזי I B, 88—9.

30 *Templier de Tyr* § 381.

31 אוצר-המלוכה האנגלי שמר על הפגיון שאדוארד הצליח להוציא מיד מתקופו. ר' F. Palgrave, *The Ancient Kalendars and Inventories of the Treasury of H.M. Exchequer*, t. 3 (London 1836), 174: 'פגיון (cotel) שבו נפצע המלך אדוארד בארץ-הקודש בעכו'.

32 כך ניתן אולי ליישב את שיגור המשלחת מטעם שארל מאנז'ו בשנת 1271 אחרי מסע קאקון (ומתקבל על הדעת שלא הפליגו בחורף אלא באביב של השנה שלאחריה) *Eracles*, 461 עם המסופר על-ידי מקריזי (I B, 102) על משלחת מטעם 'רוג'ר' לבקש על תושבי עכו. השם 'רוג'ר' מציין בפי הכרוניסטים המוסלמים את מלכי סיציליה על שם מלך האי המפורסם רוג'ר השני (המאה הי"ב), כמו שהשם 'לאסקאריס' מציין את שליטי ביזאנטיון.

ולמישורה ולעולי-הרגל בדרכם לנצרת³³, והיה בר-קימא יותר מאלה שקדמוהו ושבאו אחריו. עשר שנים כמעט קוים החוזה על-ידי המוסלמים והנוצרים, והתקופה שבין השנים 1272—1282 היתה תקופה של שלום יחסי לשרידי המדינה הצלבנית. רבים עלו לרגל לנצרת, אחרים אף לבית-לחם ולירושלים. בשביל רבים היה זה סיום שהותם ושירותם בארץ, ולאחר תפילה במקומות המקודשים לנצרות חזרו לארץ מולדתם. אדוארד, אשר החלים בינתיים מהתקפת הרצח החשית, גם הוא התכוון לחזור לאנגליה לאחר שחלק מאביריו כבר חזר לאירופה במשך הקיץ. בספטמבר 1272 הפליג אדוארד לאנגליה, כדי להיעשות לאחד מאדריכליה הראשיים של מדינת הפלאנטאג'נטים, יוסטיניאנוס האנגלי, כפי שמכנים אותו ההיסטוריונים. ואחד השליטים החשובים ביותר בהיסטוריה האירופית. ואולם עד יום מותו חילחלה בו ההרגשה של אי-סיפוק ואי-מילוי-חובה. כל חייו נשאר קשור לארץ-ישראל, מקבל ידיעות ממנה בחליפת-אגרות תדירה ורצופה, שולח כספים לארץ ומוסיף לביצורי עכו את 'מגדל אדוארד' בחומותיה החיצוניות.

בשעה שאדוארד, אחרון שליטי אירופה שהיה מוכן להקדיש חייו למען ארץ-ישראל³⁴, נישא על גלי הים בדרכו לאירופה, התעוררה במערב תנועה חדשה, שאילו התגשמה היתה אולי מסוגלת להאריך את ימי המדינה הצלבנית, ואולי גם לקוממה ולחזקה. בזמן שהותו בעכו, בין התקפת אלבענה ובין התקפת קאקון, הגיעה הידיעה, שהקארדינאלים של הכנסייה הרומית הגיעו סוף סוף לכלל הסכמה ובחרו באפיפיור חדש. תיאודאלד ויסקונטי, הארכידיאקון של ליון, ששימש ליגאט אפיפיורי בארץ-ישראל זה שנתיים ימים (משנת 1269), נבחר אפיפיור, ונטל את השם המחייב, גריגוריוס העשירי³⁵. שמחת תמימי-האמונה היתה גדולה, כי שלוש שנים היה כס-פטרזס ללא יורש, והן שנים חשובות בהתגבשות המערכה

33 לפי דברי הביוגראף של ביברס, המובאים על-ידי אלעיני (*RHC Hor.*, II, 247). נכרתה ברית-השלום לא בקיסריה אלא בארוחא (אלרוחא) מול עכו. כפר בשם ארוחא נמצא צפונית-מערבה ללג'ון והוא מרוחק מדי. ואולי הכוונה לירחא (ירכא). בפי הצלבנים: Arket. מזרחת מכפר יאסיף. לפי אותו מקור נראות ביברס להשאיר לנוצרים 8 כפרים (כנראה במישור עכו) ולהוסיף עליהם את שפרעם ואת מחצית אסכנדרונה (*Scandalion*) על הדרך מעכו לצור.

34 צוואתו של אדוארד הראשון נכתבה בעכו ב-18 ביוני 1272. ר' Rymer, *Foedera* II, 123.
35 מחקר חשוב על אפיפיור זה ויחסיו עם הצלבנים, שעדיין מחכה להמשכו, נכתב על-ידי V. Laurent, 'La Croisade et la question d'Orient sous le pontificat de Grégoire X (1272—1276). *Rev. hist. du sud-est européen*, t. 20 (1943), 105—135.

התקוות האחרונות וגסיסת הממלכה

הכללית של הכוחות הפוליטיים באירופה. וביותר רבה שמחת הצלבנים, שהאפיפיורות היתה כמעט משענתם היחידה.

בין הגורמים שעיצבו את מערכת־הכוחות באירופה, אף עמד במרכזה, היה שארל מאַנז'ו. פעילותו הצבאית ונצחונותיו הבטיחו לו את השליטה בסיציליה ובדרום־איטליה, המינוי האפיפיורי השליטו בצפון־מערב איטליה ונתן לו מעמד של 'נציב הקיסרות' בטוסקאנה, מוצאו הבטיח לו את השליטה בדרום־צרפת, וקרבת־משפחתו — את התמיכה הבלתי־מסויגת כמעט של אחיו, לואי התשיעי, מלך צרפת. שארל הוא בתקופה זו האישיות החשובה ביותר בזירת המדיניות הבינלאומית. מערכת מסובכת של בריתות, שורת נישואים פוליטיים, אישור פרי־בילגיות מסחריות נועדו להבטיח לו בעלי־ברית ועוזרים להשגת מטרתו הסופית: קושטא הפאליאולוגית, שאליה נמשך בכעין אמונה מיסטית, ממוזגת בחשבונות ריאליים של כוח פוליטי ועצמה כלכלית. נישואי בתו עם צאצא בית־קורטניי, שליטיה הלאטיניים של קושטא, יצרו כעין תביעה של אפיטרופסות על השטח העומד להיכבש; ברית עם גנואה, שאותה שעה ראתה עצמה נדחקת על־ידי הפאליאולוגים, לאחר שסייעה לנצחונם, הבטיחה צי; קרבת מוצא ותרבות לנסיכויות הפראנקיות ביוון ובפילופונס, הבטיחה דרכי־קשר בבאלקאנים, שנתחזקו אף בבעלי־ברית אחרים, כגון בית־המלוכה ההונגרי, שהבטיח הגנה מצפון על דרך התקדמות מחנות־היבשה העתידים נגד קושטא. בתכניות אלה היה אולי גם מקום לשרידי המדינות הצלבניות, אם כי אין לדעת בדיוק מה היו מחשבותיו של שארל מאַנז'ו לגבם. אילו נתגבשה תכניתו הנאדרה היתה נוצרת אימפריה צרפתית מחופי פרובאנס במערב, דרך איטליה הדרומית, הבאלקאנים, קדמת־אסיה ועד גבול מצרים, אימפריה ימית ראשונה־במעלה מול חופי אפריקה המוסלמית. אלא ששארל מאַנז'ו לא הגה את הרעיון של יצירת אימפריה כדי לפתוח במלחמת־קודש באיסלאם. אדרבה, שארל־מאַנז'ו שקד אותה שעה שלא להרגיז את הפרדלס של מצרים. התהדקות הקשרים בין ביברס לביזאנטיון היתה מסוכנת לתכניותיו כשם שהתגרות בולטת בשרידי המדינה הצלבנית מסוכנת היתה לביברס, שכן עלולה היתה לעורר מסע־צלב כגון זה שהתארגן בהנהגת מלך צרפת, אחיו של שארל.

ואולם תכניותיו של שארל מאַנז'ו נתקלו בהתנגדות של תכנית אחרת, היא התכנית האפיפיורית המסורתית של איחוד שתי הכנסיות. אין לדעת בבירור, אם האפיפיורות, אחרי הניסיון המר של 'הקיסרות הלאטינית של קושטא', נטתה עוד לכיבוש הקיסרות הביזאנטית בכוח. מכל־מקום, עיקר מטרתה היה למצוא דרך

איחוד הכנסיות וגורל מדינת הצלבנים

להחזיר את הכנסייה הביזאנטית לחיק הכנסייה הקאטולית ולהביאה לידי הכרה בעליונותו של האפיפיור. אמנם, קלמנס הרביעי התחיל מטה אוזן קשבת לשארל, שכבש את דרום איטליה והציל את האפיפיורות מן הסיוט השטאופי, ואולם תמיכה מלאה לא ניתנה לו. מותו של קלמנס * הרביעי (בנובמבר 1268) שיחרר את שארל מן החששות שחשש לבעל-ברית חשוב זה, שעשוי היה ברגע האחרון להביע התנגדות נמרצת להתקפה על מדינה נוצרית, ובייחוד בשעה שהמשאומתן על האי-חוד שבין שתי הכנסיות הוא בעיצומו. מכאן עניינו של שארל מאנו' להשאיר את כס-פטרוס ריק עד אשר יספיק להגשים תכניותיו. ואמנם, בכושרו הדיפלומאטי הצליח לשמור על העדר אפיפיור ומדיניות אפיפיורית במשך שלוש שנים, ואולם תכניותיו נפגעו כבר על-ידי המסע האומלל של אחיו הצלבן לתוניס. הכוח שיכול היה לעמוד לרשותו לא פנה לקושטא; לכך לא יכול לשדל את אחיו 'הנוצרי מאוד', כפי שכינתה הקאנצילריה האפיפיורית את מלכי צרפת. מוכרח היה להסתפק בכך, שצבאו של לואי לא פרץ למצרים או לארץ-ישראל, שבכך היה שם קץ ליחסיו הטובים עם ביברס, אלא עלה על תוניס. עתה צריך היה לבנות את כל מערכת הבריתות ולערוך כל גיוס הכוחות מחדש.

והנה נבחר לכס-פטרוס אפיפיור חדש, גריגוריוס העשירי. רק גריגוריוס זושבי-עי, שממנו נטל שמו, ואינוצנטיוס השלישי יכולים להשתוות לגריגוריוס העשירי בלהטם לארץ-ישראל. חמש שנות כהונתו ימלאו את אירופה פעילות דיפלומאטית שאינה מצויה, הטפה צלבנית וגביית מיסים מוגברים למימון מסע-צלב. העובדה שגריגוריוס העשירי בילה שתי שנים ומעלה בארץ-ישראל קודם שנבחר לאפיפיור השפיעה בוודאי אף היא השפעתה. דרשתו האחרונה לפני יציאתו מעכו לנסוע לרומא היתה מבוססת על הפסוק 'אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני'. בני דורו כולם מודים, שכל כהונתו קודש היתה לרעיון שיקום הממלכה הצלבנית וחידוש שליטת הנוצרים בירושלים³⁶. המטרה השנייה, הקבועה של האפיפיורות היה האי-חוד עם הכנסייה הביזאנטית. זו היתה מופיעה עד עתה כמטרה העומדת ברשות עצמה, ואילו גריגוריוס העשירי ידע לשלבה בתכניותיו הצלבניות. מיכאל פאלי-אולוג יוכרח לוותר על קשריו עם מצרים, הטובים בדרך כלל, אף מוכן יהיה לאי-

Clemens IV *

36 בזמן ועידת-ליין (1274) סיפר האפיפיור: 'כאשר הפלגנו בים ונראה היה לי שכולנו עתידים לטבוע, נגלה לי המשיח ובאווחזו בידי אמר: "גריגוריוס, אינני רוצה שתטבע, רצוני שתחיה, רצוני שתהיה אפיפיור והכנסייה תשוב ותכבוש על ידך את ארץ-הקודש ואת היוונים"'. ר'. *Cronica Sti Petri Erfordensis moderna*, ed. Pertz in *MGH*. SS., t. 30, 407. האם אמנם סיפר האפיפיור סיפור זה, אין לדעת. אך הוא משקף נאמנה את מחשבות בני-הדור.

התקוות האחרונות וגסיסת הממלכה

חוד הכנסיות ולהשתתפות פעילה במסע־צלב במחיר של הגנה אפיפיורית, שתמלט אותו מציפורניו החדות של שארל מאנז'ו. שארל מאנז'ו, שתכניותיו הקודמות נפגעו עם מסע תוניס, יראה עתה את קץ חלומותיו. כקודמו בכס־פטרס, שהשיא את הבת היורשת של ירושלים לפרידריך הוהנשטאופן, כן יראה גריגוריוס בהעברת התואר המלכותי לשארל מאנז'ו על־ידי מריה מאנטיוכיה³⁷ אמצעי לקשרו לענייני ארץ־ישראל. אך האפיפיור לא הניח כל ספק, שלא יסייע למסע נגד קוש־טא בשעה שזו מדברת על איחוד עם רומא. יתר על כן, החלטתו נחרצה לשמור על השלום באירופה כדי לאפשר את יציאתו של המסע למזרח, ועל־ידי כך נתבלעו גם תכניות צבאיות או פוליטיות פחות נועזות של שארל מאנז'ו.

גריגוריוס העשירי ראה בחזונו מסע־צלב גדול יוצא מזרחה, אף התנדב לעמוד בעצמו בראשו, רעיון שהגה מאתיים שנה לפניו אפיפיור ששמו כשמו, גריגוריוס השביעי, וכמוהו לא יצליח גם הוא להוציא את מחשבתו אל הפועל. נוסף על ההטפה הצלבנית, שהתנהלה בפקודת האפיפיור, ונוסף על גביית מסים מרכוש כנסייתי ומן הנועשרות הכנסייתיים, שהועברו לשליטים החילוניים כדי לאפשר את מימון מסעם, ניסה גריגוריוס להתוות תכנית־פעולה של המסע גופו לכל פרטיו. לפי הזמנתו חוברו חוות־דעת של מומחים על ארגון המסע, דרכי ביצועו, מטרת פעולתו, צורות מימונו ודפוסי פיקודו³⁸. יועצים מומחים, בייחוד בנידון הצד הצבאי של המסע, מקרב אנשי המיסדרים, עמדו לרשותו. כל הפעילות הענייפה הזאת עמדה להסתכם בוועידת הכנסייה שזומנה לליון לחודש מאי שנת 1274³⁹, שמטרתה המוצהרת היתה ארגון מסע־צלב אירופי מזרחה. שבעה חודשים תמימים (מנובמבר 1273) נמצא האפיפיור במקום כדי להכין את הוועידה ולהבטיח לה השתתפות נאותה. לכתחילה נראה היה שהאפיפיור עומד לנחול אכזבה. מלך צרפת, פיליפ השלישי 'הנועז', שהאפיפיור תלה בו תקוות רבות, לא הופיע. אדוארד האנגלי, עכשיו אדוארד הראשון, הצטדק על העדרו בגלל עניינים דחופים בביתו. הופיע אמנם חַיִּמָּה מאראגון, אלא שמטרתו לא היה מסע־הצלב. ובכל זאת הצליח האפיפיור במרצו לעשות גדולות. נאום־הפתיחה של האפיפיור ביום 7 למאי 1274, חוזר בעיקרו של דבר על רעיונותיו של אינוצנטיוס השלישי בוועידת לאטיראן הרביעית (1215). אחרי ישיבת המליאה נתפצלה הוועידה לוועדות־משנה. עבודתן של אלו סוכמה אחרי עשרה ימים (18 מאי 1274) בהצעה מגובשת

37 המשא והמתן הממושך נסתיים בשנת 1277. תמורת תשלום של 4.000 ליברות כסף של סור העבירה מריה את זכויותיה לשארל מאנז'ו. ר' *Regesta*, no. 1411.

38 ר' למעלה, חלק ג, פרק אחד־עשר.

39 הוועידה ידועה כוועידת ליון השנייה.

ועידת ליון ותכניות מסע-צלב

לעולם הנוצרי להיחלץ למסע-צלב, המכונה 'תחיקה של קנאת האמונה'⁴⁰. הצד הממוני של המסע הובטח על-ידי גביית מעשר במשך שש השנים הבאות, שיהא כולו קודש למימון מסע-הצלב ושממנו לא יהיה פטור להלכה שום מוסד כנסייתי. אירופה כולה חולקה לאזורי-גבייה, עשרים וששה במספר, ובתוכם מונו מפקחי גבייה. העולם החילוני התחייב לשלם מטבעת-כסף (דנר) לגולגולת בכל שנה, ועשירי-העולם נתבקשו שלא לשכוח את ארץ-הקודש בצוואותיהם. הכנסיות ברבבותיהן צוידו בקופסאות לשם גביית תרומות חופשיות של המאמינים. לאלה העתידים לקחת את הצלב הובטחו כל הזכויות הכנסייתיות, שהכנסייה העניקה במסעות הקודמים. איסור הטורנירים נתכוון לאגור מלאי כוח ומרץ שימצא את פורקנו במערכה נגד המוסלמים. נעשה ניסיון להחליש את המדינה הממלוכית על-ידי חידוש האיסור המוחלט של משא-ומתן מסחרי עם הסאראצנים לשש השנים הבאות. הצטרפותו של מיכאל פאליאולוג למסע הבטיחה את סגירת מיצרי קושטא בפני מסחר העבדים, שהיה מספק את הממלוכים במצרים, מאחר שהדרכים של קדמת-אסיה והג'זירה היו תפוסים על-ידי האלחאנים של פרס, אויביה בנפש של מצרים. את אניות-המלחמה, נוסף על אניות המסחר והתחבורה, עמד המסע לקבל מן הריפובליקות הימיות של גנואה, פיזה, ויניציה, מארסיי, סיציליה, ואולי גם בארצלוֹנה. ברית עם ביזאנטיון, ששליטה הסכים להכיר בראשות האפיפיור, והסכם עם אַבְגָא, האֶלְחָאן המונגולי ואויבו הגדול של ביברס, נועדו להבטיח עזרה פר ליטית וצבאית למסע העתיד.

היתה זו תכנית נאדרה שבה נעשה ניסיון רציני, הזר בדרך כלל לאנשי ימי-הבינים, לתכנן פעולות בדייקנות להשגת המטרה המבוקשת, תכנית של גיוס אי-רופה כולה, על מדינותיה ותושביה, ללא הבדל מעמד, למלחמת קודש, מלחמת-עולם של הנצרות נגד האיסלאם. רק בעל ביטחון כגריגוריוס העשירי היה מסוגל להעלות תכנית מעין זו מקץ המאה השלוש-עשרה. הטמפלרים סירבו אמנם לשלוח תגבורת לארץ-ישראל עד שלא יגיע לשם המסע הגדול; שליחי פיליפ השלישי מלך צרפת טענו נגד המסע, כיוון 'שדומה הדבר לכלבלב קטן הנובח מול כלב גדול ואין האחרון שם לבו אליו. מלכים וגדולים יצאו לעבר-הים ובכל זאת לא הצליחו לרכוש חזרה את הארץ ולהחזיק בה'⁴¹, אף-על-פי-כן הצליח האפיפיור להניע גדולים וקטנים, ובכללם מלך צרפת גופו, ולאחר-מכן שארל מלך

H. Finke, 'Die "Constitutiones pro zelo fidei" des Papstes Gregor X auf 40 dem Lyoner Konzil'. *Konzilienstudien zur Gesch. des 13 Jahrhunderts* (Münster 1891), 113–117.

41 מצוטט על-פי Throop, *op. cit.*, 232–3

התקוות האחרונות וגסיסת הממלכה

סיציליה, לארגן את המסע. משתתפי ועידת ליון בוודאי לא האמינו למשמע אזנם בהיוודע להם, שבמשך שנת 1275 תיווצר קואליציה ממשית, שתכלול את ארמניה, קפריסין וביזאנטיון ואת מעצמת המונגולים של פרס. פיליפ השלישי, מלך צרפת, שלח עזרה לעכו ונטל את הצלב, הקיסר הרומי החדש, רודולף פון האבסבורג*, נטל את הצלב והבטיח להצטרף למסע. אדוארד הראשון לקח את הצלב, וכמוהו עשה גם מלך אראגון. ושארל מלך סיציליה כרת לבסוף שלום עם הביזאנטים כדי לסייע למסע-צלב. אילו נתגשמו תכניות אלה מותר לפקפק, אם אפילו עוצמתו של ביברס היתה מסוגלת להחזיק מעמד. אך המפעל כולו היה מפעלו של איש אחד, ולא נבע מתודעת עמי אירופה הנוצריים, ומותו הפתאומי ביאנואר 1276 באֶרִיצוֹ** שם קץ לתכנית-המסע כולה. התקווה האחרונה של כיבוש ארץ-ישראל נטמנה עם גופתו של גריגוריוס העשירי.

התוצאה האחת של התכניות הגדולות היתה בזירוז העברת כספים וגדודי-עזר, פרשים וקשתים, למדינות הצלבנים. התוצאה השנייה היתה אפיטרופסותו החדשה של שארל מאַנז'וֹ על מדינות הצלבנים. אמנם, ההסכם הגמור עם 'העלמה מריה' לא הושג אלא ב-1277, ואולם אין ספק ששארל התערב בענייני המדינות הצלבניות אף לפני ועידת ליון, ויותר מכן אחריה.

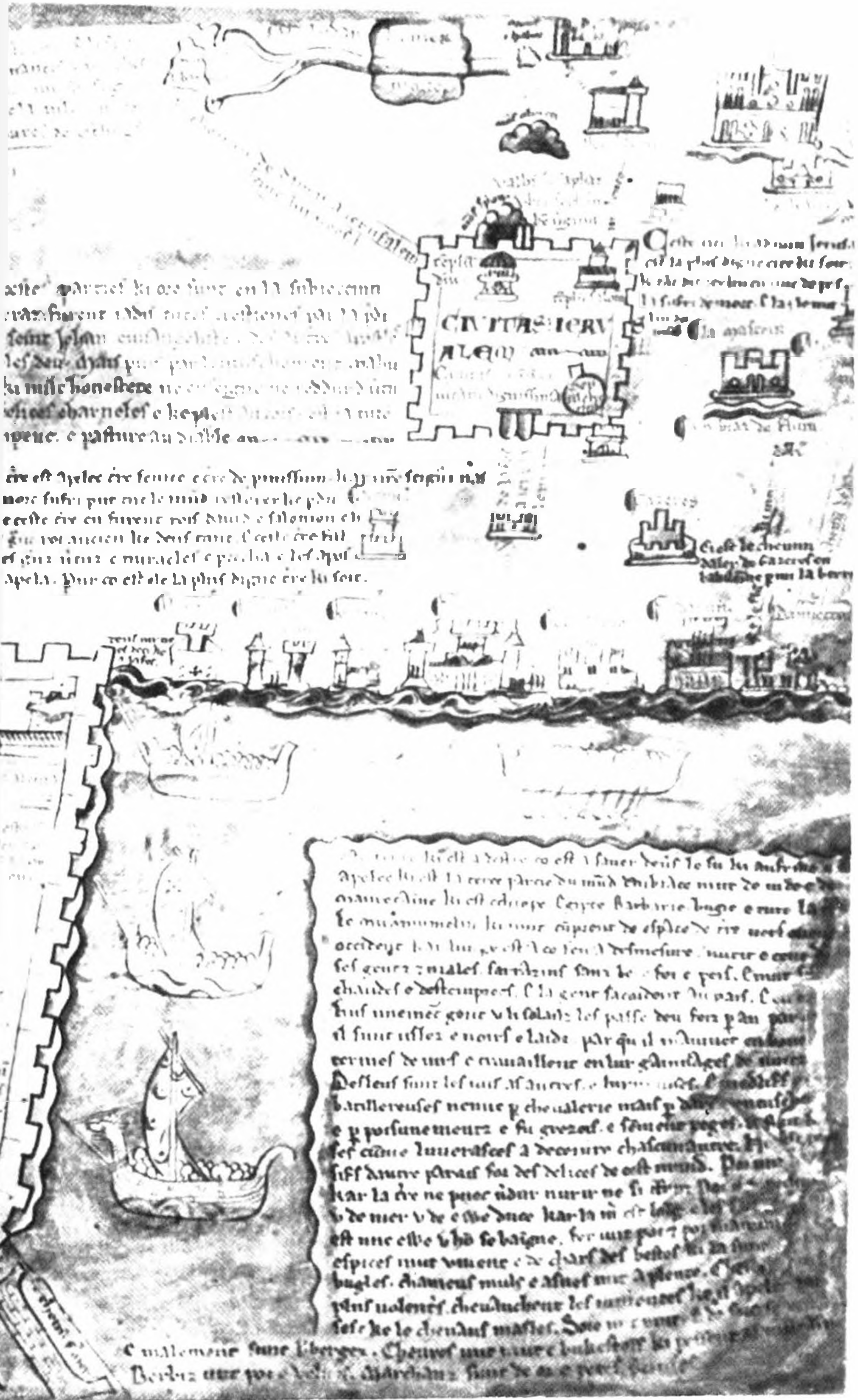
העברת התואר של 'מלך ירושלים' באישור אפיפיורי לשארל מאַנז'וֹ נעשתה ללא התייעצות עם הגורמים הפיאודאליים של המדינה הצלבנית עצמה. כזכור הכריזה אסיפת האצילים, המיסדרים והקומונות על הלגיטימיות של תביעתו של איג השלישי מלך קפריסין. כנראה שגריגוריוס העשירי, שהכיר את המצב בארץ ובקפריסין, נואש מאיג השלישי, והחליט להשתמש בכוחו של שארל מאַנז'וֹ. צלבני הארץ לא מחו נגד החלטה זו, כאילו בעיה זו של נושא התואר 'מלך' לא היתה לגבם בעיה מכרעת. אולי אף מצאו מעין סיפוק בחזרה למצב של איין-מלך-בארץ, שהיה קיים למעשה כשני דורות שלמים במדינה. בינתיים נבחר בשנת 1272 לראש מיסדר הטמפלרים, ג'וֹס דה בּוֹז'ה°, ששימש עד עתה מפקד הטמפלרים באֶפּוֹל־יה, הווי אומר, בשטח שלטונו של שארל מאַנז'וֹ (שהיה אף שאר-בשרו). על אף הדרישות החוזרות ונשנות מצד הטמפלרים בארץ לשלוח אליהם את מפקדם החדש, עיכבו גריגוריוס העשירי אצלו כאחד מעוזריו ומיועציו עד אחרי ועידת-ליון בשנת 1274. בתקופה זו, יש לשער, נוצרה הברית המהודקת בין שארל מאַנז'וֹ ובין ג'וֹס דה בּוֹז'ה, שהעבירה לצדו של שארל כוח פוליטי וצבאי ממדרגה ראשונה, הוא מיסדר הטמפלרים. במערכת הכוחות שהיתה קיימת במדינת הצלב-

Guillaume de Beaujeu ° Arezzo **

Rudolf von Habsburg *



שרידי מבצר עתלית : אולם הארמון במגדל הצפוני



celle parmes li ore sunt en la subiection
transfurent tādū mād' aethiopes par li pō
seint jehan em d'achete. De li ore
les deus d'ians par li mād' aethiopes mād'hu
li mād' honestete ne est egiptie ne reddū d'ian
choes charnelles e kepten d'ian. et a mād'
ipeue. e pasture au d'ianle an.

ce est apelle ce seinte e cre de pmissum li y nō seign nō
nōre sūbi pur me le mād' aethiopes le pō. e
eeste ce en furent nōs d'ian e salomon ch
e nōre ancien le deus mād' eeste ce sūbi pō
e nōre nōre e mād' e pō. e les d'ian
apela. Pur ce est de la plus digne ce li seint.

Cette est la plus digne ce li seint
est la plus digne ce li seint
le deus mād' aethiopes mād'hu
li mād' honestete ne est egiptie ne reddū d'ian
choes charnelles e kepten d'ian. et a mād'
ipeue. e pasture au d'ianle an.

C'est le chemin
d'ian de la seinte en
la digne pur la seinte

De la seinte li est a seinte ce est a seinte deus le su li digne
apelle li est la seinte parme du mād' aethiopes mād'hu
mād'hu li est egiptie egiptie barbare bagie e rure la
le mād' aethiopes li mād' aethiopes de egiptie de rure mād'hu
occeideye li mād' aethiopes li mād' aethiopes de egiptie de rure mād'hu
sel geure mād'hu li mād' aethiopes li mād' aethiopes de egiptie de rure mād'hu
chaude e destempere. e li geure facideur du pō. e li mād'hu
li mād'hu geure vli solant les pō. deus for pō. e li mād'hu
il sunt mād'hu e nōre e laide. par qu il mād'hu en mād'hu
ermes de mād'hu e mād'hu en mād'hu egiptie de rure mād'hu
Desseus sunt les mād'hu mād'hu e li mād'hu mād'hu e li mād'hu
barillereuses nēme p che mād'hu mād'hu p digne mād'hu
e p pō. e li mād'hu e li mād'hu e li mād'hu e li mād'hu
les mād'hu mād'hu a de mād'hu chalmadure. e li mād'hu
siff digne pō. e li mād'hu de egiptie de rure mād'hu. pō. e li mād'hu
li mād'hu ne pō. e li mād'hu mād'hu ne li mād'hu pō. e li mād'hu
de mād'hu de egiptie de rure li mād'hu mād'hu e li mād'hu
est une egiptie e li mād'hu se baigne. e li mād'hu pō. e li mād'hu
espices mād'hu mād'hu e de digne des bestes li mād'hu
bagies. chalmadure mād'hu e mād'hu mād'hu a pō. e li mād'hu
pō. e li mād'hu chalmadure les mād'hu mād'hu e li mād'hu
se li mād'hu chalmadure mād'hu. Deus mād'hu mād'hu
e mād'hu mād'hu e li mād'hu e li mād'hu mād'hu e li mād'hu
Berber mād'hu pō. e li mād'hu mād'hu mād'hu de mād'hu e li mād'hu

E mād'hu mād'hu e li mād'hu e li mād'hu mād'hu e li mād'hu
Berber mād'hu pō. e li mād'hu mād'hu mād'hu de mād'hu e li mād'hu



עכו העתיקה, תצלום־אוויר

בנים היה פירושו של דבר, שעכו הטמפלארית־ויניציאנית־פיזאנית תעמוד לר־שותו של שארל מאַנוֹ. ובדרך הטבע תשמש צור של המִנְפֹּאֲרִיטִים, שהתקשרו עם מלך קפריסין ועם הגנואזים, בסיס לצד־שכנגד.

אותו זמן שבו נעשו בחוץ־לארץ נסיונות להציל את שארית הפליטה הצלבנית, עשתה זו כמיטב יכולתה להוסיף לדלדל כוחותיה ולזמן התקפה מן החוץ. רוֹזְנוֹת טריפולי בזמן קטינותו של אחרון שליטיה, בוהמון השביעי (1275—1287), הפכה לשדה קרב בין אחים. האפיטרופסית, אמו ממוצא אַרְמֶנִי, העבירה את השלטון בעיר לבישוף טורטוזה, יליד הארץ, ברתלמי. הרוזן הצעיר עצמו הועבר למולדת אמו, לאַרְמֶנִיָה. איש לא חשב, כמובן, על זכויות מלך ירושלים, כאפיטרופוס החוקי של המדינה, ואילו גם חשב לא היה יודע, מיהו בעצם מלך ירושלים. מינוי זה של בישוף טורטוזה לא היה רצוי לאבירי הרוזנות, שלא היתה דעתם נוחה שכומר מושל בהם, וסופו שחולל תמורה גדולה בכוחות הפוליטיים של העיר.

כימי שני דורות כמעט, מאז נשא בוהמון החמישי (1233—1251) לאשה את לוצ'יה לבית סַנִי, מבית האפיפיור אינוצנטיוס השלישי, קיימת היתה בטריפולי מושבה של נושאי משרות חילוניות וכנסייתיות ממוצא איטלקי, לפי מסורת הנפֹּאֲטִיזִם של ימי־הביניים. בראשה עמד ארכיבישוף העיר, פאול, אחי לוצ'יה סַנִי. מינויו של בישוף טורטוזה לשליט העיר בפועל, המרידה את אבירי המקום נגד השלטון הקיים. הבישוף אנוס היה לבקש מחסה בבית הטמפלארים והיה לבן־חסותם. אין צורך לומר שכניסת מיסדר הטמפלארים לתוך המריבה חישלה תיכף־ומייד מערכת־בריתות שלמה. הרוזן הצעיר בוהמון השביעי עצמו, הצטרף לבישוף טורטוזה ולמפלגת אמו. אפשר לומר שמפלגה זו ייצגה את האלמנט הצלבני־מקומי, אַלְמֶנֶט 'פולאני' כמורגל באותה תקופה לכנות את הצלבנים ילידי סוריה וארץ־ישראל. אך מפלגה זו לא היתה יציבה למדי. ברוזנות הקטנה והדלה תפסה מקום חשוב למדי הסיניוריה של גבל, שבידי צאצאי המשפחה הגנואזית של אַמְבְּרִיאַצִי, אשר בינתיים התחתנו עם בית איבלין. אדוני סיניוריה זו, שייצגו את ה'פולאנים', עמדו בדרך הטבע בראש האצולה המקומית, שניסתה לשמור על זכו־יותיה בפני רוֹזְנֵי טריפולי. מריבה על יורשת עשירת־נכסים הביאה למשבר ביחסים שבין בוהמון והאפיטרופוס ברתלמי ובין גִי (גידו) השני, סניור גבל, אשר פנה לעזרת הטמפלארים. עתה עמדו הטמפלארים ובעלי־בריתם הנרדפים בטריפולי העיר וברוזנותה מול סניור טריפולי ואפיטרופוסו מטרטוזה. טמפלארים

התקוות האחרונות וגסיסת הממלכה

שהתבססו בגבל פלשו לרוזנות טריפולי, בהחריבם יישובים וביצורים נוצריים. בֹּהֶמוֹן ענה בהתקפה ישירה על גבל (1277), אולם הוכה בקרב. הוסכם על שביתת־נשק בין שני הצדדים, אך לא יצאה שנה והמלחמה נתחדשה, ושוב נחל בֹּהֶמוֹן מפלה, ועירו ניצלה רק בגלל סערה שפיזרה צי טמפלארי (יש לשער שגם גנואזי) עד שהצליח לחדור לנמל העיר. עתה התקיף בֹּהֶמוֹן השביעי את הבסיס הטמפלארי של צידון (1278). צי של טריפולי, חמש־עשרה גאלירות נוצ־ריות הפליגו לאורך החוף והתקיפו את 'מבצר־הים' שלפני צידון, הבנוי על אי ואשר הוקם, כזכור, על־ידי לואי התשיעי מלך צרפת והציל את תושביו מכיליון גמור בזמן הפלישה המונגולית. האי נשדד, טמפלארים נלקחו בשבי והובאו במסע־ניצחון לטריפולי. רק בסתיו של אותה שנה הצליח מיסדר ההוספיטאלארים להשכין שלום רופף בין בֹּהֶמוֹן השביעי ובין הטמפלארים. כעבור שלוש שנים חידש סניור גבל בעזרת הטמפלארים את נסיונו להשתלט על טריפולי (1282), ורק אי־הבנה בתכנון ההתקפה הכשילה את המסע, שהסתיים בשביית אדון גבל ומותו ברעב, בבור שנסתם בחומה, בפקודת בֹּהֶמוֹן השביעי.

מות אדון גבל הגנואזי, מספר מזכירו של מפקד הטמפלארים, שימש סיבה מספקת לאנשי פיזה, שונאי גנואה, לערוך הילולה־וחינגא בעכו הבירה. שמחתם עוד רבתה עם כיבוש גבל הגנואזית על־ידי בֹּהֶמוֹן, שמנע על־ידי כך ניסיון של ז'אן מֹנְפֹר־צֹר לכבוש את המקום בעזרת הגנואזים של עירו. 'ערכו תאורה גדולה ברחובות ובבתים לקול חצוצרות ותופים והרבה כלי־נגינה אחרים, וערכו ריקודים ושתיות וחגיגות אחרות בכל מיני אופנים. הלבישו איש אחד בלבוש יקר ויפה, חגורת־כסף למותניו ודרבנות־כסף לרגליו, והושיבו אותו על כיסא, והוא חיקה את הנסיך, והיו משרתים לפניו. וכן לקחו איש אחד גבה־קומה, ענדו סרטים על כתפיו, הלבישוהו מעיל מקושט פרווה יקרה, והוא חיקה את אדון גבל. וציוו למשרתים להובילו לפני הנסיך, והוא היה כורע לפניו והנסיך היה אומר: "גי איבלין, האם הנך מכיר אותי? האם אין אני הנסיך הסניור שלך?" וההוא היה עונה: "כן, סיר". ואחר־כך היה אומר ("הנסיך"): "אצווה להורגך בתור בוגד". וכך היו עושים אותו לילה שלוש או ארבע פעמים'⁴².

כך חיה רוזנות טריפולי את שנותיה האחרונות. ולא היתה היחידה בעיוורון־עיניים זה לכל הנעשה מסביב, שפשט בשרידיה העלובים של המדינה הצלבנית. ואולם מה שאירע בדרום 'ממלכת ירושלים' הוא חזון בלתי־רגיל אף באווירה זו של פריקת עול אחריות מדינית ושל התפרעות ואינטרסים אגואיסטיים שאינם יודעים כל מעצור.

איג השלישי מלך קפריסין

איג השלישי ניסה להגן על זכויותיו לכתר ירושלים בוועידת ליון נגד תביעותיה של מריה מאנטיוכיה. הוועידה לא הכריעה בעניין, ואולם הן האפיפיור, הן גיום דה בוז'ה, עשו כמיטב יכולתם להבטיח את הכתר לשארל מאנוז', שמכל חלומי האוריינטאלי לא נותר אלא הכתר הכבד של מדינה קלת-משקל מעבר-לים. ואולם איג מקפריסין לא ויתר על זכותו, שבאה לו הן בתוקף החלטת החצר הפיאודאלית של עפ'ו, הן בזכות מעמדו האסטרטגי במזרח התיכון. אלא שנסיונותיו לאחר ועידת-ליון להפעיל את שלטונו נעשו בצורה שלא הוכיחה כישרון פוליטי מיוחד ונדונו מראש לכישלון. אין להטיל ספק ברצונו הטוב של איג להביא סדר וליכוד למדינה, ואולם את המעוות של שלטון רופף, שנתקיים במשך שני דורות, אי-אפשר היה לתקן באמצעים פורמאליים-יורידיים גרידא. דרושה היתה קודם-כול השתלטות גמורה על הכוחות הפארטיקולאריסטיים שפעלו בתוכה, בראש וראשונה המיסדרים הצבאיים, שוועידת-ליון ניסתה לשוא לאחדם למיסדר אחד, הקו-מונות האיטלקיות, הפרובאנסאליות והספרדיות, ואותן אחוות חופשיות, שהיו מצויות בעיר. אלא שגורמים אלה היו היחידים שהיו מסוגלים להגן על המדינה, וביתר דיוק, הם הם המדינה. העזה רבה, אמצעים רבים וכושר-תימרון רב נדרשו כאן לשנות את המצב מיסודו. ונדמה שכל אלה חסרו לאיג השלישי, שעוד כמה שנים לפני-כן (1272) נאלץ לשמוע מפי הוואסאלים של מלכותו המורשתית קפרי-סין, שבה לא ערער איש על שלטונו, שאין הם חייבים לשרתו מחוץ לגבולות המדינה ורק לאחר משא-ומתן משפיל, בוררות ממש, הסכימו שאמנם מעין חובה כזו קיימת לגבי ארבעים יום בשנה.

מריבה עם המיסדר הטמפלארי, אשר להלכה ולמעשה התעלם מקיומו של שלטון מלכותי, הביאה לידי התפרצות זעם אין-אונים, שאינו יאה למלך, מצדו של איג. המיסדר קנה כפר בשם 'פאלקונאריה'⁴³ בקרבת עפ'ו מאת אביר אחד, ואסאל ישיר של מלך ירושלים. לפי החוק הצלבני, או כל חוק פיאודאלי אחר, לא היה ואסאל רשאי למכור את הפיאודום שלו ללא הסכמת הסניור, שמידו החזיק את הפיאודום ולו הוא חייב את שירותיו הפיאודאליים, קל-יחומר שהסניור הוא מלך המדינה. היה זה כמובן משורת ההגיון של המשטר שיש זכות לסניור להיות צד בבחירת הוואסאלים שלו. ואולם בשנת 1277 לא היה מצפונם הלגיטימיסטי של התושבים נוקפם על כך, כל-שכן אם פגיעה זו בריבונות המלך נעשתה על-ידי מיסדר

Eracles, 474; Sanudo, 226: la Fauconerie 43 (Regesta, no 1312. n) ריריכט מזהה את המקום עם סגרת אבו סקר, שפירושו עץ-הנץ. שמתאים למשמעות השם הצלבני — (SWP., Sheet V. Ki).

התקוות האחרונות וגסיסת הממלכה

הטמפלארים, אשר בהנהגת ג'וֹם דה בּוֹז'ה הכיר כבר 'דה פאקטו' בשלטונו של שארל מאַנז'ו. למעשה זה נצטרף מקרה אחר, שגם אותו אפשר היה לראות כבעיה של עיקרון פיאודאלי, אלא שבמסיבות המדינה הצלבנית היה כפסע בינו ובין בגידה. יורשת בירות האחרונה לבית איבלין נישאה לאביר אנגלי (1272), אשר לא מצא פתרון טוב יותר להבטיח את נחלתו מאשר להעמידה תחת חסותו של... ביברס! במות הסניור ניסה ביברס לבצע את תפקידו הלכה למעשה. ואולם איג מלך ירושלים חטף את האלמנה והביאה לקפריסין. הסולטאן דרש זכות לשגרירו לראות את הגבירה, ונתקל בהתנגדות מלך ירושלים, על אף איומיו לכבוש את בירות (1275). המשא־ומתן התנהל על־ידי האמיר סיף אדין אֶדוּאדאר. למוסלמים נמצא תומך במיסדר הטמפלארים, שדרש מן המלך שלא לפגוע בזכויותיו של ביברס. המשא־ומתן בעניין זכויותיו של ביברס בתור אפיטרופוס של בירות נמשך עוד שנים מספר⁴⁴.

מדינאי טוב אפשר היה מתעלם מעובדות אלה, שהראשונה כאילו הכריזה שאין כל שליט במדינה, והשנייה — שלמעשה אין מדינה בכלל, והיה מנסה ליישב את העניינים בדרכים דיפלומטיות יותר, אם אין הכוח בידו להכריע את הגורמים הפארטיקולאריסטיים. ואולם איג נשבר ברוחו והסתלק מעכוֹ השסועה והמסוכ־טכת. 'ומריבות רבות אחרות היו לו', אומר הכרוניסטן הצלבני⁴⁵, 'עם המיסדרים, עם הקומונות ועם "האחוות"', שלא היה בכוחו לא לשלוט בהם ולא לצוותם כרצונו. יציאת איג מעכוֹ בסוף 1276 היתה קשורה אולי בשמועות שרווחו על העברת הכתר בהסכמת האפיפיורות לשארל מאַנז'ו; אך ייתכן, כפי שרומז כרוניסטן צלבני, שאיג נתכוון לחולל אנדרלמוסיה גמורה בארץ. אם נכון הדבר, יש להניח שביקש להוכיח לאפיפיור, שרק מלך קפריסין הקרוב לעכוֹ מסוגל להשליט בה סדר, וגם לשכנע את התושבים בעכוֹ, שמצב האַנאַרכיה בעיר אינו מאפשר חיים תקינים בתוכה. ממקום־מושב החדש בצור ניסה איג להפיח מהומות בעיר על־ידי הסתת השכבות העממיות בתוכה. שתי 'אחוות' שהיו בעיר, כנראה של סורים נוצ־רים, האחת 'אחוות בית־לחם', שהיתה שייכת לקליינטלה של מיסדר ההוֹספיטאל־רים, והשנייה כנראה של נוצרים נסטוריאנים ממוצול⁴⁶, שהיתה שייכת לקליינ־

44 אבן פראת, כרך 7, 35

Eracles, 474 45

46 'אחוות בית־לחם' אולי ריכזה את הסורים של העדה היוונית־אורתודוכסית, שהיו תמיד גורם חזק בבית־לחם. אין זה מתקבל על הדעת, כפי שסבורים היסטוריונים מספר, ש'אחוות מוצול' היתה מורכבת מסוחרים מוסלמים מעיר מוצול. נראה יותר שהכוונה למושבת נוצרים נסטוריאנים, אולי סוחרים על־פי מקצועם, בעיר עכו. עדה זו נהנתה מחסותו של אבגא, השליט המונגולי של פרס ועיראק, כפי שאנו יודעים גם מתיאורם

טלה של הטמפלרים, הוסתו אלה באלה. הדבר הביא לשפיכת דמים בעכו, וכמה מאנשי מוצול נהרגו. צל 'מלחמת סן-סבא' חזר ופשט על העיר כשהמיסדרים, האצילים, הקומונות והאחיות ניצבים זה מול זה, מוכנים למלחמת-אחים.

אך בעצם המתיחות באה התפכחות. משלחת גדולה, שבה השתתפו נציגי רוב הגורמים הפוליטיים בעיר, נציגי האבירים, אנשי-כמורה ונזירים, שליחי מיסדר ההוספיטאלארי והטיבטוני, שליחי גנואה⁴⁸, ומה שמפליא יותר, אף נציגי הקומונה של פיזה⁴⁹, ונציגי הבורגנים ביקשו מאיג למנות נושאי-שלטון בשביל הבירה. שני גורמים חשובים במערכת הכוחות בעכו סירבו להשתתף במשלחת. הטמפלרים והוויניציאנים נקטו עמדה טיפוסית להלך-רוחם הניהיליסטי: 'אם רוצה יבוא ואם לאו — לא איכפת'⁵⁰. מידת האחריות גברה לבסוף על הרגשת העלבון, ואיג מינה את קרובו באליאן מארסוף בתור עוצר המדינה, ואת גיום דה פלורי בתור ויקונט-העיר, משרה רבת-אחריות, כיוון שלמעשה כל הסדר הפנימי בעיר היה נתון בידיו⁵¹. איג גם שיגר איגרות לאירופה, לאפיפיור ולקארדינאלים ולמלכי-המערב ולשליטיה בתלונה על 'חוסר המשמעת של אלה שגרים בעכו. כמו כן ביקש מהם שיציעו תרופה מושיעה למצב ממלכת ירושלים'⁵².

של שני הנזירים הנסטוריאנים, רבן צומה ורבן מארקוס, שנבחר לקאתוליקוס הנסטורי-יאני (1281) בשם מר יהבהללאהא (השלישי). העדה הזאת של אנשי מוצול נזכרת גם ברשימת תעריפי-המכס של העיר עכו, שנתחברה בשנות ה-40 של המאה. הם נכללים בין המיעוטים הנוצרים הלא-קאתוליים: 'יוונים, סורים, יעקוביטים, נסטוריאנים, אנשי מוצול, ארמנים וכל שאר בני השפה (במובן עדה) הכורית'. ר' J. Prawer, 'L'éta-blissement des coutumes du marché à Saint-Jean d'Acre. RHDFE., t. 29, 329 ss. (1951). אמנם יש מקום לשער, שבמקום Masorini=Mosserans, יש לקרוא Maronini, היינו מארוניטים, אולם אין זה נראה. ר' J. Richard in *L'Orient Syrien*, XI, 1966, 451—460.

47 על החזרתם לעכו אין ידיעות ברורות. אך ודאי הוא שהיו בעכו באוגוסט 1277. ר' *Regesta*, no. 1413a

48 הצטרפות פיזה ברגע זה לתומכי-איג, בניגוד לעמדת בעלת-בריתה ויניציה, מתפרשת בכך, שהברירה לאיג מקפריסין היה שארל מאנוא, אשר פיזה, נאמנה לבריתה עם השטאופים, נלחמה בו ללא הרף.

49 Sanudo 226: Si vult venire — veniat; sin autem — non caremus! עם זה יש להעיר שבתקופה מסוימת נזקקו הוויניציאנים למלך איג, ר' להלן עמ' 515.

50 אפשר שאיג רק חזר ואישר את גיום דה פלורי, מכיוון שזה שימש כוויקונט (Vice-comes) ויו"ר בית-דין הבורגנים בעכו כבר ב-1274. ר' *Regesta* no. 1400. לפי *Eracles* 475, מינה גם את יו"ר בית-דין השוק (המיוחד לסורים) ויו"ר 'בית-דין השר-שרת' (מיוחד לענייניי-ים).

51 מצוטט לפי Sanudo, 227. כך גם *Eracles*, 475. לפי *Templier de Tyr* § 396 כתב המלך שאינו יכול עוד לשלוט בארץ בגלל הטמפלרים וההוספיטאלארים. מכתב זה לא נשתמר במקורו.

התקוות האחרונות וגסיסת הממלכה

ואולם רומא, כזכור, הוציאה מסקנה שונה מזו שציפה לה איג מקפריסין. באביב 1277 נקנו לשארל מאַנז' בקניין גמור זכויותיה של מאריה מאַנטיוכיה, ובקיץ הופיע נציגו, רוֹגֶ'ר מסאן־סוורינו*, במימי עכו (יוני 1277). הופעתו של סאן־סוורינו הביאה בעקבותיה מהפכה במערך הכוחות בעיר. כזכור נמצאה מפלגה חזקה בעכו, שנתגבשה סביב הטמפלרים והוויניציאנים, שהתנגדה לאיג מקפריסין, וזו קיבלה בזרועות פתוחות את סאן־סוורינו. סאן־סוורינו מצא גם משענת אחרת לשלטונו בגדודים השכירים הצרפתיים, שהוחזקו במקום על־ידי מלך צרפת. אמנם, לא היה לכך הסכם פורמאלי, אולם נציב אחיו של לואי התשיעי, אבי המלך השולט, פיליפ השלישי 'הנועז', מצא את הפיקוד על גדודים אלה כדבר המובן מאליה.

לשעה קלה נוצרה מבוכה בעיר, איך להתייחס לנציגו של שארל מאַנז', שלא הוכר על־ידי שום חצר פיאודאלית כ'מלך ירושלים'. בדרך הטבע היינו צריכים לשמוע על כינוס 'בית־הדין העליון', שאך שנים ספורות לפני־כן הכריח את איג מקפריסין להופיע לפניו כדי לתבוע כחוק וכדין את זכויותיו למדינה הפיאודאלית. ואולם שום 'בית־דין עליון' לא נתכנס הפעם. סאן־סוורינו 'הביא מכתבים מן האפיפיור, המלך שארל והעלמה מאריה, איך העלמה מאריה רכשה את ממלכת ירושלים על־פי החלטת חצר רומא, ואיך נתנה את זכויותיה למלך שארל, ושיש לקבלו בתור מלך ירושלים ואדון. ומכתבים אלה נקראו כשכל העם שומע'⁵². שום כוח פיאודאלי לא יצא נגד האוזורפאציה האפיפיורית והאנג'בינית כאחת. כלום הסכימו אצילי המדינה לשינוי חוקתם, שעד עתה העמידו עליה ביהירות ובעקשנות מרובה כל־כך? דקדקנים אלה של החוקה היו מביעים ללא צל של ספק את התנגדותם ומוכיחים בק"ן טעמים וראיות את הפרת חוקתם, אלא שאיש לא שאלם. נתגלתה לעיני כול הפיקציה של הריפובליקה הפיאודאלית. 'הריפובליקה היא ערומה' — צריכה היתה להיות מסקנתו של כל משקיף אובייקטיבי, וזו הרי־פובליקה שז'אן ד'איבלין עיבד את חוקתה האידיאלית על־פי חיבורו היורידיו של פיליפ דה נובאר. גם בזמן חיבורה של החוקה, בזמן מלחמת האצילים הגאים בשטאופים, נסמך כל כוחה של האצולה על המיסדרים הצבאיים. בלעדיהם ובלעדי כוחם הצבאי והכלכלי לא היה בדברי היוריסטים כל ממש. אמנם, ז'אן ד'איבלין אינו מזכיר בכל חיבורו הגדול את המיסדרים ואת הקומונות אלא דרך אגב; קשה היה לשלב מעמדם של גופים אלה בריפובליקה האידיאלית. אולם זו היתה חסרת־אונים בלעדיהם. עכשיו, ברבע האחרון של המאה השלוש־עשרה, שלא היה למעשה

* Roger de San Severino

Templier de Tyr § 398 52

אף אציל או אביר במדינה, מלבד כמה יוצאים מן הכלל, בעל פיאודום המאפשר לו קיום עצמאי ובעל כוח המסוגל לעמוד נגד פגיעה בזכויותיו, אף הפיקציה החוקתית הזאת אינה דרושה עוד לא למיסדרים ולא לקומונות. הם יפעלו כראות עיניהם וכמיטב האינטרסים שלהם בלי לנסות אפילו לכסות את ערוות מטרותיהם בעלייתאנה של חוקיות צלבנית.

וכך יצא שהמיסדרים קיבלו קצתם את שארל מאנז'ו ופעלו למענו, וקצתם נקטו עמדה נייטראלית, ועמדה דומה נקטו מקצת קומונות, ואצילי המדינה מילאו פיהם מים במקרה זה, היחיד בתולדותיהם, של מעשה אונס גלוי בזכויותיהם. איג שהה בקפריסין, ובאליאן מארסוף, העוצר, נמצא במצב קשה ביותר. בידו היתה מצודת העיר העצומה בקו החומות הפנימיות, בצפונה של עכו. החזקת המצודה היתה בחינת הכרזה, לא רק להלכה אלא גם למעשה, של בעל השלטון האמיתי בעיר. ואלם באליאן הכיר את טיב הכוחות העומדים מאחורי סאן-סוורינו, הן באירופה, הן בעכו עצמה. מועצת נכבדים, שכונסה על-ידו מבין אזרחי עכו ואביריה, לא פצתה פיה. גיוס מרוסיון * מפקד הגדודים הצרפתיים, האפטריארך, ואפילו איג דה ריול, מפקד ההוספיטאלארים, סירבו לנקוט עמדה⁵². המחנה האנז'ביני-טמפלארי-ויניציאני הפיל מוראו על העיר. באליאן מארסוף פנה אפוא את המצודה, והגדוד האנג'ביני נכנס לתוכה. נושאי-משרות חדשים החליפו את הקודמים⁵³, ועם מותו של מפקד הגדוד הצרפתי מינה סאן-סוורינו על דעת עצמו את מילס מחיפה ** למפקד.

אבירי המקום נכנעו. אמנם, נשמר הצד הפורמאלי, ולאחר שאיג מיאן לתת תשובה לשאלתם כיצד עליהם לנהוג, אך לא שיחררם משבועתם, ולאחר שסאן-סוורינו איים בהחרמת הפיאודה שהם מחזיקים מייד המלך, נשבעו לו אבירי עכו שבועת-אמונים פיאודאלית, ואף בוהמון השביעי מטריפולי נשבע שבועת הכרה בשארל מאנז'ו כמלך ירושלים. אין אנו שומעים על שבועה דומה מצדו של ז'אן מונפור-צור, ממצדדיו הטבעיים של איג מלך קפריסין, אך סאן-סוורינו מצא דרך אחרת להסיר גם את צור למשמעתו.

בדרך הטבע ניסה סאן-סוורינו לפצות את תומכיו הטמפלארים והוויניציאנים.

Miles de Caiffa ** Guillaume de Rousillon *

Amadi, 214 53. מקור זה מזכיר בתוך חברי המועצה את Jean de Florin, Jacques Vidal, Balian Antiaume.

54 בתור סינישאל. במקום באליאן מארסוף, נתמנה אציל צרפתי בשירות בית אנז'ו בנא-פולי, אד פואלשיין (Eude Poilechien), לקוניטאבל Richard de Noblans, למארי-שאל, 'היועץ' של באליאן, ז'אק וידאל, ובתור ויקונט ז'ראר דה ראשאס (Gérard de Raschas).

התקוות האחרונות וגסיסת הממלכה

מטרתם של האחרונים היתה לחזור לנכסיהם בצור, שלאחר 'מלחמת סן-סבא' הוחרמו על-ידי אדוני העיר הגנואזים. סאן-סוורינו התחיל אפוא להתכונן למסע נגד צור, והוויניציאנים היו מוכנים להעמיד לרשותו את אניותיהם. נראה היה שמלחמת-אחים חדשה עומדת לפרוץ במדינה, בדומה לזו שאמנם פרצה שנה לאחר-מכן בטריפולי. ואולם ז'אן מונפור-צור העדיף משאומתן ישיר עם הוויניציאנים. הבאיי של ויניציאה, אוברטו מורסיני, נפגש עם אדון צור באכזיב, ואדון צור הבטיח להחזיר לוויניציאנים את רכושם הקודם בעיר וסביבתה, כפי שנקבע ב'הסכם וארמונדוס' לפני 150 שנה ומעלה, לפי רשימת-הנכסים שהוכנה בזמנו על-ידי מארסיליו ג'ורג'י. ההסכם אושר ביולי 1277, באוהלו של מפקד הטמפלרים, גיום דה בוז'ה, בכפר הטמפלרי סומיריה⁵⁴, בין אכזיב לעכו. מלבד הרכוש והזכויות, שהוחזרו לוויניציאנים נטל אדון צור על עצמו לשקם את הרובע, את הכנסייה ואת מגדל-הפעמון של סאן-מארקו בעירו. נוכחות אפאטריארך ירושלים ומפקדי מיסדר ההוספיטאלרים והטיבטונים, וגם יעקוב רובאוס (רוסו), הקונסול של הפיזאנים, הוסיפה תוקף לאישור ההסכם⁵⁴.

סאן סוורינו מילא את שליחותו באמונה, ונראה היה שהארץ תזכה עתה לשלטון אנז'ביני, מסודר, בהתאם למסורת הנורמאנית של סיציליה, אם גם חלש, כיוון שמרוחק הוא ממקור כוחו. אולם כפי שראינו לא הצליח סאן-סוורינו למנוע מלחמת-אחים ברזונות טריפולי, שבה אשמו בעיקר ידידיו הטמפלרים. בתנאים הקיימים בארץ לא יכול אף סאן-סוורינו לשלוט ללא תמיכת המיסדר. כי בכל זאת לא חדלו תומכים במלך קפריסין. צור נשארה נאמנה לו, ההוספיטאל עלול היה להיעשות משענת לו, אם לא מאהבתו, הרי משנאה לטמפלרים. ובתוך עכו אפשר היה גם לקנות בעלי-ברית. ואמנם, איג ניסה מחדש מזלו והופיע בצור בלוויית גדודי פרשים ורגלים. שליחיו נכנסו לעכו וניסו לשחד, וכנראה גם בהצלחה, את אבירי עכו עצמה, שאולי שבועתם הראשונה לאיג עדיין הדריכה אותם מזוהה, או שכבר התחרטו על קבלם עליהם עול מלכות כלשהו. יתר על כן, שליחי איג הצליחו לשכור גם פיזאנים⁵⁵, שבדרך כלל היו קשורים בוויניציאנים אויביו. ואולם איג לא הצליח לשדל שני גורמים אחרים, לא את מפקד הטמפלרים⁵⁶

• בפי הצלבנים: Somelaria Templi

54 נוסח ההסכם בין אוברטו מורסיני הבאיי של הוויניציאנים בסוריה וז'אן דה מונפור Tafel-Thomas, III, 150–159.

55 ר' למעלה עמ' 501.

56 אין ודאות בנוגע לתאריך נסיונו של איג לרכוש את עכו. *Templier de Tyr* § 401 מציין שנת 1279. מסתבר יותר שאיג עשה נסיונו ב-1278, שנה שבה היו הטמפלרים עסוקים במלחמתם בטריפולי.

בין מונגולים לממלוכים

שנשאר אויבו, ולא את אביריו שלו. האחרונים היו מוכנים למלא את המוטל עליהם על-פי החלטת החצר הפיאודאלית של קפריסין: ארבעה חודשי שירות מחוץ לגבולות האי. אך זמן זה לא הספיק להעביר את עכו לצדו של מלך קפריסין, ואיג חזר כלעומת שבא. פה שפך זעמו על נכסי הטמפלרים (בהם נלחם במשך שלוש השנים הבאות) והחריבם.

אלה הדברים העסיקו את הבארונים של ממלכת ירושלים ואביריה בשעה ששינויים מסוימים התחילו להסתמן במערכת הכוחות של המזרח התיכון. הבעיה המרכזית שהעסיקה את ארצות האיסלאם במזרח התיכון זה דור שלם ומעלה היתה בעיית המונגולים. תהליך ההתאסלמות של המונגולים בקרים, הקפצ'אק, היה בחינת מאורע מושיע מפני הלחץ של המונגולים של פרס, האלחאנים, בעיקרם בודהיסטים, שאף-על-פי שגם האיסלאם התחיל כבר לחדור לארצם⁵⁷, נקטו מדיניות אנטי-מוסלמית, מכוונת בעיקר נגד הסלג'וקים של קדמת-אסיה, שקיבלו את מרותם, ונגד הממלכה הממלוכית שמרכזה במצרים. קרב עין-חרוד, כפי שאנו יודעים היום, היה קרב מכריע בהתמודדות זו, ואולם עוד כימי דור שלם אחריו עמדו הכוחות העוינים זה מול זה מתוך ציפייה להכרעה חדשה.

אבגא, שליטה של פרס, המשיך במדיניות שנקבעה על-ידי הולאגו, מייסד השושלת. הוא ניסה לבוא במגע עם הנוצרים בחוף הים-התיכון מעבר לקווי האויב הממלוכי. ההיענות היחידה באה, כבזמנו של הולאגו, מארמניה הנוצרית, מלכותו של גיאור השלישי. צלבני החוף הסורי והארצישראלי לא נענו. משלחות מונגוליות, ששוגרו בשנות השבעים בתכיפות רבה, אל אירופה, בייחוד אל אדוארד מלך אנגליה ואל האפיפיורות, זכו לתגובה של אדיבות רבה והבעת נכונות לפעולה משותפת, ואולם לא הביאו תוצאות של ממש. המערב לא היה מוכן למסע-צלב מחדש. ואילו הכוח המונגולי היה מוכרח לפעול, אף בכוחות עצמו. בשנת 1275 פלש ביברס צפונה וחזר והחריב את המישור הים-תיכוני של ארמניה הנוצרית, ושנתיים לאחר-מכן התקדם צפונה לתוך רמות אנאטוליה, לתחום הסלג'וקים שהיו כפופים למרות המונגולים. בשנת 1277 נחל הצבא המונגולי של אנאטוליה מפלה קשה מיידו. אבגא, שהגיע באיחור-זמן אנוס היה לארגן פרובינציה מונגולית זו מחדש. ההתגרות של ביברס עוררה את המונגולים לפעולה דיפלומאטית מחדשת.

57 חדירה מוסלמית רצינית לממלכת האלחאנים מסתמנת באופן ברור בתקופה זו. במות אבגא ב-1282 עלה לשלטון אחיו תגידר (תכודר), שאמנם חונך כנוצרי, אך התאסלם ונטל את השם אחמד. אלא שנתחוללה מהפכה שהעלתה לשלטון את ארגון (1284), אשר המשיך במדיניותו של אבגא.

התקוות האחרונות וגסיסת הממלכה

אם נאמין לכרוניסטן הארמני, בעל־בריתם המסורתי של המונגולים, הציע אבגא לליאז השלישי לארגן מסע־צלב, והוא עצמו התחייב לשחרר את ארץ־ישראל מייד הממלוכים ולמוסרה ליד הנוצרים המקומיים.

בעוד הכוחות המונגוליים של אבגא מתקינים עצמם להתקפה חדשה, באו מאור־עות בלתי־צפויים באימפריה הממלוכית וסייעו בידם. ביברס הגדול, האדריכל העיקרי של הקיסרות הממלוכית, מת בקיץ 1277, והוא בן חמישים שנה. הוא התחיל כמורד במלכות, שם קץ לשלטון האיובים, יצר אימפריה וכוונן בה משטר שהיה מן המופלאים ביותר בזמנו. כשרונו הצבאי וראייתו הפוליטית צמודים היו לרצון־ברזל, החותר אל מטרותיו ללא רתע ולעתים באכזריות ללא גבול, שרק יחסיו עם חבריו־לנשק מרככים אותה ומשווים לה גוון אנושי. בתקופתם של אדוארד הראשון באנגליה, פיליפ הרביעי 'היפה' בצרפת, שארל מאנוז' בסיציליה תופס ביברס ביניהם מקום של שווה בין שווים.

מבחן יציבות מפעלו של ביברס בא עם מותו. בנו יורשו, אלמלך אסעיד (אל־סעיד), אמנם הודח על־ידי אמירים מורדים בסוריה, וכן קרה גם לבנו האחר, אלמלך אלעאדל בדר אדין סלאמֶש. לשלטון עלה חברו־לנשק של ביברס, קלאון. בתוארו המלכותי: אלמלך אלמנצור (דצמבר 1279). אך בכל המריבות וחילופי השליטים והשושלת נשאר עצם המשטר על כנו. השליטים יצאו משורות הצבא, המורכב חיילים שנקנו כעבדים והם משועבדים בגופם. אמנם, גם שלטונו של קלאון⁵⁸ הועמד בסכנה על־ידי מרד של הגדודים הסוריים, בראשות שליט דמשק, סונקור אל־אשקר, שהכריז עצמו סולטאן באביב 1280. לאחר שנוצח על־ידי קלאון בקיץ אותה שנה נמלט לסוריה הצפונית אל הכוח היחיד שיכול היה לבוא לעזרתו, המעצמה המונגולית. אבגא פלש לסוריה הצפונית בסתיו 1280. גדודיו השמידו הכול בדרכם, והגיעו עד חלב (אוקטובר 1280), שנפלה ונשדדה על ידם. חזרו ונשנו תמונות־הזוועה של 1260. מבוכה עצומה קמה בסוריה, ומנוסת־אוכלוסין מבוהלת העבירה זרם פליטים לדמשק.

היתה זו שעת־כושר מאין כמוה לצלבנים להתעורר לפעולה. אבל התעוררות זו לא באה. על הלך־הרוח בערי הצלבנים מעיד מכתב שנשלח באוקטובר אותה שנה, היינו בשעה שצבאות מונגוליים היו כבר בתוך סוריה הצפונית, מעכו אל המלך אדוארד הראשון לאנגליה. ממלא מקומו של האפטריארך מתלונן קשות על מחירי־האוכל הגבוהים בארץ, על מכת הארבה שהתקיפה את ארמניה ואת קפריסין, על

58 כבמקרה של ביברס אין ביוגרפיה ממצה של קלאון. החיבור הטוב ביותר הוא עדיין G. Weil, *Geschichte der Chalifen* t. 4 (Stuttgart 1860)) 113–173.

מהומות בסוריה ובארץ-ישראל

העדר משלוחי תבואה מאיטליה בגלל מלחמותיו של שארל מאַנז'ו. אין הוא מתעלם מן השמועות על התקפה מונגולית בסוריה; אלה אף שלחו לעכו שגריר להודיע על כך ולבקש שיתוף-פעולה עם הנוצרים. ואולם מה שמעסיק את הכומר היא העובדה, שבמארס של השנה הבאה (1281) תסתיים שביתת-הנשק עם הסול-טאן, ואף כרגע המצב אינו תקין. למרות שביתת-הנשק הקיימת הרגו המוסלמים 30 נוצרים בין עכו לצור⁵⁹. ... אלה דאגותיו של ממלא מקום האפטריארך של ירושלים בשעה שגדודים מונגוליים מבקשים שיתוף-פעולה עם אנשי עכו נגד המוסלמים. רק ההוספיטאלארים ממבצרים במרקב ערכו פלישה לכיוון מבצרם לשעבר, כרך דה שווליה, ואולי גם התקיפו אז אנשי טריפולי את בקעת הרי הלבנון⁶⁰. אך אלה ואלה פעלו ללא תיאום עם המונגולים, אלא ניצלו, כל אחד בפני עצמו, את המהומה הכללית, ומלבד ניצחון על כמה גדודים תורכמאניים וממ-לופים לא הביא 'מסע' זה כל תוצאות.

פלישת אבגא לא היתה עדיין פלישת ההכרעה. המסע המונגולי נגמר באותה מהירות שבה שטף את צפון סוריה. המונגולים נסוגו לפני החורף, וקלאון לא יכול לעשות דבר נגדם. ניסיון ממלופי להעניש את ההוספיטאלארים של מרקב ולצור על מבצרם נפסק באמצעו מפני התקפת-נגד של ההוספיטאלארים. הסכנה המונ-גולית לא פסקה והמשיכה לרחף על גבולות האימפריה הממלופית. קלאון רצה להבטיח את עורפו, ומכאן הסכמתו להיענות לבקשות הנוצרים לכרות אתם ברית שביתת-נשק. במאי 1281 הוא מעניק שביתת-נשק לעשר שנים ומעלה — כי אמנם יש לנקוט כאן לשון הענקה — לשני המיסדרים, ההוספיטאלארים והטמפלארים, המורחבת זמן-מה לאחר מכן גם על בזהמון מטריפולי. היחסים עם סאן-סוורינו בעכו אף היו יותר מהודקים. ובעוד קלאון צופה בכל רגע להתקפה מונגולית, שעשויה למוטט את שלטונו, ומנסה למצוא דרך של התפייסות עם המורדים נגדו בסוריה⁶¹ קשרו עליו מספר-קצינים להורידו משלטונו. בראשם עמד פונדך, נציב של מצרים בזמנו של ביברס, ושני בניו שהורחקו מן השלטון. פונדך, כשאר קצי-

59 מכתב מגוטפריד בישוף חברון, ממלא מקומו של האפטריארך אליהו. ר' Rymer, *Foedera* I, 188-189.

60 Sanudo, 228 הוא היחידי המזכיר את התקפת הבקעה.

61 מלבד התמרמרות האמירים של ביברס לשעבר, ונוסף על מרידות כמו זו בדמשק, שרה אי-שקט גם בתוך האוכלוסיה הכפרית. הפלחים של הר שומרון נתונים היו במצב של תסיסה. 'ההרריים' (אלעשיר) התקוממו וشدדו את עזה (ספטמבר-אוקטובר 1280). זמן-מה לאחר מכן שדדו את שכם. דרושה היתה פעולת-עונש של עלא אדין אידכין אלפח'רי בעזה ולאחר מכן בשכם, כדי לדכא בכוח את המרד. עלא אדין אידגדי אצרח'די נתמנה אחר-כך נאיב בעזה ובחוף, כדי למנוע את פלישות השוד של הפלחים. ר' מקריזי IA, 33, 43.

התקוות האחרונות וגסיסת הממלכה

נים שהיו קשורים לפי מיטב המסורת הממלוכית לביתו של ביברס, הורחקו על-ידי קלאון, שקירב את הקצינים הצאלחים⁶², עמהם נמנה הוא עצמו, שהורחקו לפנים על-ידי ביברס. היתה זו שיטה שתיהפך למסורת במדינה הממלוכית; קשרי הסולטאן אל הממלוכים 'שלו' יהיו עמוד-השדרה של המשטר המדיני ומנגנונו. בשעה שקלאון נמצא ביריחו ונשא-ונתן עם הפראנקים התכוננו הקושרים לרוצחו נפש במקום הנקרא ח'מרא בִּיסָאן⁶³, במעבר הירדן. פונדך היה מעוניין בשיתוף-פעולה עם הפראנקים והודיעם על תכניתו. ואולם הפראנקים העבירו את הידיעה לקלאון, שבינתיים גילה גם הוא את הקשר. הקושרים הוטבעו בכינרת וקצתם נתפסו בבעלבך ובסלכה⁶⁴. בתנאים כתיקנם אפשר היה לראות בהתנהגות הפראנקים מחווה של אבירות ונאמנות מוסרית, ואולם במסיבות הקיימות היא מופיעה כחלק של מדיניות שהפחד מדריך אותה.

שורת-ההיגיון נותנת, שכדאי היה להם לצלבנים לבוא במגע עם המונגולים, שאיש לא פקפק בהתקפתם הקרובה על האימפריה הממלוכית. ואולם הצלבנים כבר ויתרו מזמן על פעילות פוליטית, קל-וחומר פעילות צבאית. הפחד מפני האויב הקרוב, השוכן על גבולם לאורך חפיריהם וחומותיהם, שיתק כל יזמה מדינית. בכך נבדלו מן השליטים במדינות הנוצריות של ארמניה ושל גיאורגיה, אשר העדיפו תלות מונגולית, שבמערכת-הכוחות הקיימת עשתה אותם לא רק למדינות גרורות, אלא לבעלי-ברית רצויים ובטוחים של המונגולים מול עולם האיסלאם. נוצרי עכו ויתרו על קיום של מדינה כדי להתקיים בצורת מושבות מסחריות, היושבות לבטח ומתעשרות במי הנמלים השקטים של סוריה וארץ-ישראל; האויב שלאורך החומות והחפירים הן היה שותף מסחרי עיקרי במצרים ובמסחר-המעבר של סוריה וארץ-ישראל. כל החלטה פוליטית עלולה היתה להביא לשינויים מרחיקים-לכת במאזן המסחרי, וממילא נשקל כל תמרון פוליטי במאזני הסוחרים של ערי-החוף. מטרה אחת ריחפה לנגד עיניהם: לשכנע את הסולטאן בכדאיות קיומם בערי הנמל, ושאיפה אחת כיוונה את מדיניותם: שלום בכל מחיר, גם ללא כבוד, כי שכר השלום היה המסחר הליבאנטי. אמנם, אף הסולטאן היה מתקיים בקושי בלי הכנסותיו מן המסחר הזה, אך שום קומונה לא נתנה אמון ברעותה, שזו לא תעשה על דעת עצמה חוזה מסחרי, ואף נוח יותר עם הסולטאן, אם יוטל הסגר או חרם על מצרים. וכך יצא שההתמודדות הגורלית השנייה בין המונגולים ובין המוסלמים נערכה ללא השתתפותם של הצלבנים. במחנה המונגולי נמצאו

62 כלומר, שהיו שייכים לשליט האיובי האחרון במצרים, אלמלך אצאלח.

63 קצת צפונה-מזרחה מבית-שאן.

64 אבן פראת, ח', 7-206 ובעקבותיו מקריזי IA, 29.

מפלת המונגולים בקרב חמץ

גייסות ארמניים וגיאורגיים, ואילו הצלבנים נמנעו מבוא בברית עם המונגולים, שלפי הערכתם המסחרית היתה קרובה להפסד מלשכר.

ההתנגשות המונגולית השנייה בכוחות האיסלאם נערכה בקרבת חמץ, שאלה הגיעו המחנות המונגוליים מקדמת אסיה. בראש המחנות המונגוליים עמד אחיו של אבגא, מנגי תמור⁶⁵, ובראש המחנות המוסלמיים הסולטאן קלאון. ב־30 באוקטובר 1281 ניטש הקרב המכריע. מאזני הניצחון נטו תחילה לצד המונגולים, שהצליחו למוטט את האגף השמאלי של הממלוכים והכריעו והם נסו מנוסת־בהלה ונטשו ציודם. אך הניצחון בסופו של הקרב היה עם המוסלמים. מנגי תימור נמלט עם שארית צבאותיו לעבר הפרת. הגדודים הנוצריים, שהיו עם הממלוכים המנצחים ראו עצמם נעזבים, וסבלו קשות בדרך נסיגתם למולדתם ההררית. ואולם הניצחון המוסלמי לא היה שלם. הכוח המונגולי לא נשבר, ואבדות המוסלמים היו כבדות למדי. האוכלוסיה של סוריה ושל ארץ־ישראל שרויה היתה במצב של דיכאון. סאן־סוורינו שיצא לקראת קלאון, כשזה חנה בלג'ון בדרכו חזרה למצרים, מצא את מחנהו 'עני למדי וקטן ועם מעט מאוד אנשים'. במצב זה צריך היה קלאון להתכונן למסע חדש, כיוון שאיש לא פקפק בניסיון מחודש שייעשה על־ידי המונגולים לנקום את עין־חרוד החדשה, מתחת לחומות חמץ. בחורף 1281 ובתחילת שנת 1282 נתקבלו פקודות מקאהיר לגרש את הבדואים עם עדריהם משטח המישור של השפלה, כדי להבטיח מרעה לגייסות המצריים העתידיים לעבור בשטח ארץ־ישראל בדרכם צפונה.

מכתב של ההוספיטאלארי ז'וזף דה קאנסי אל אדוארד הראשון מלך אנגליה, מסוף מארס 1282, אומר: 'ולהווי ידוע לך, סיר, ארץ־הקודש לא היתה אף פעם במצב כה קל של כיבוש כמו היום, אם אנשים טובים יבואו הנה ואספקה; וכך כי אף פעם לא ראינו בארץ פחות לוחמים ופחות בעלי תבונה (רעיונות טובים)' ⁶⁵. ואולם האנשים הטובים לא באו, והמטרה הראשונה של מדיניות הצלבנים היתה להבטיח את קיומה של שביתת־הנשק, אשר הגיעה אז לשנתה העשירית. סאן־סוורינו יצא ללג'ון עם מתנות תיכף אחרי קרב חמץ. באביב 1282 חתמו הסמפלרים על שביתת־נשק שהבטיחה בידם את נכסיהם בטורטוזה. שנה לאחר מכן (4 ביוני 1283) העניק קלאון שביתת־נשק גם לצלבני הדרום.

שביתת־נשק מחדשת זו נועדה לבוא במקום זו של ביברס שהושגה עשר

Mengü Timur *

Champollion-Figeac, *Lettres des rois etc.*, (Paris 1839), 288–294: Et sachez 65 Sire, la Terre-Sainte ne fu onques legere à conquérir si bonnes gens y venissent et viandes, comme elle est hui au jor, tout soit a que onques mais ne veimes meins de gens d'arme en la terre ni meins de bon conseil.

התקוות האחרונות וגסיסת הממלכה

שנים לפני־כן ונתקיימה למעשה בגבולות הארץ. קלאון ידע את המשטר המשונה שהיה קיים אותה שעה בעכו ולכן נעשה חוזה־שלום בין 'אלמלך אלמנצור סיף אדין אבי אלפתח קלאון ובנו הסולטאן אלמלך אצאלח עלא אדין עלי... ובין המושלים בממלכת עכו (אלחכאם בממלכת עכא) וצידון ועתלית ועריה'. מצד הנוצרים הופיע בחוזה גיום דה בוז'ה, מפקד הטמפלארים, ניקולאס לורן⁶⁶, מפקד ההוספיטאלארים, וממלא־מקום מפקד הטיבטונים קונראד⁶⁷. החוזה עצמו, שמב־חינת פירוטו הוא הכולל ביותר בתקופה הנדונה, מקיף בעיות מסחריות ומשפטיות רבות בצד בעיות פוליטיות־טריטוריאליות. יש משהו אירוני ברשימת השטחים שעליהם חלה שביתת־הנשק. קלאון דאג לכך שהלשכה הסולטאנית תכלול לצד האיסלאם את כל שטחי האימפריה הממלוכית; ממצרים ועריה הראשיות במערב עם חג'אז בדרום עד הפרת בצפון ממיין הכאתב הערבי את שטחי האיסלאם. בתוך השטחים העצומים האלה מונה הסולטאן את נחלאותיו בתחומי ממלכת ירושלים לשעבר: עזה, כרף, שובף, בצרה, חברון, ירושלים, הירדן, בית־לחם, בית־גוברין, שכם, לאטרון, אשקלון, יפו, רמלה, ארסוף, קיסריה, קאקון, לוד, עוג'ה, בית־שאן, תבור, לג'ון, ג'נין, עין־חרוד, קימון, טבריה, צפת, תבנין, הונין, שקיף ארנון, מונפור, שני חלקי אסקנדרונה, קלעת־מארון, שקיף תירון, באניאס, אצביבה, כוכב אלהוא ועג'לון⁶⁸. מול רשימה עצומה זו נמנים נכסי הצלבנים: עכו ושבעים ושתיים נחלאות, בתוכן חיפה (ההרוסה) עם שבע נחלאות; המנזרים של אליהו הנביא וסִינאג' בכרמל, מארינא⁶⁹ (ואולם מכפרי הכרמל, מנצורה ועפא יהיו לסול־טאן); כפרים הקרובים לכרמל (שלוש־עשרה נחלאות); עתלית עם שש־עשרה נחלאות (ואולם לסולטאן יהיה מבצר חֲרַמִּים⁷⁰ ומה שנותר מאיזור עתלית יחולק חצי בחצי); שדות ההוספיטאלארים בשטח קיסריה; מחצית אסקנדרונה ומבצר מירון, לבסוף צידון עם חמש־עשרה נחלאות (ואולם השטחים ההרריים יהיו

Nicolas Lorgne *

66 מובא כאן לפי אבן פראת, ח"ז, 272—262, ור' גב Makrizi, éd. Quatremère, III A 179—180

67 המתורגם הוא לפי סדר המיון בחוזה. סדר שאין להכיר בו עיקרון מיוחד. בין שטחי הארץ, כנראה, הוא מונה עוד: משגר, זלאיא, שלא זוהו. אלבקאע אלעזיז (היא חילת סוריה), שנקראה כך על שם אלמלך אלעזיז בן צלאח אדין (Makrizi éd. Quatre-mère, III, 257). השווה גם תעודה על קלאון מ־1280 אצל יוניני, ד', עמ' 49 והן בחוזה קלאון עם מלך אראגון ב־1287, סירת קלאון, קאהר 1961, עמ' 157.

68 מנזר סִינאג' הוא כנראה דיר אֶסִינאח במערב הכרמל. השם מארינא אינו ידוע והוא כנראה שם צלבני, ויכול מבחינה לשונית לציין שטח של שפת־הים: marine.

69 אלמנצורה צפונה־מערבה מקימון. מבצר חראמיס הוא לאחראמיס דרומה־מערבה מקימון. Arames של הצלבנים, שאינו ידוע כמקום מבוצר. עסא היא אולי עוספיא בכרמל.

'שביתת־הנשק' עם קלאון

לסולטאן). ההגנה על שטחים חקלאיים מצומצמים אלה אינה למעשה אפשרית, מאחר שהפראנקים אסורים בכל סוג של ביצור⁷⁰ מחוץ לשלוש הערים: עכו, עתלית וצידון. השליטה תלויה אפוא בכוח ההסכם עם המוסלמים. אפשר לתאר שאותם שטחים שההכנסה מהם נתחלקה שווה בשווה בין הצדדים⁷¹ שרויים היו במתיחות מתמדת.

שאר הפרטים של ההסכם מעניקים בטחון רכוש ונפש לסוחריו שני הצדדים הסוחרים בשתי הארצות, שמירה על הביטחון בתוך השטחים הכלולים בחוזה על־ידי שני הצדדים, ללא הבדל מוצא היושבים עליהם (בדואים, תורכמאנים, כורדים ונוצרים), החזרת בורחים על־ידי שני הצדדים (אם שמרו על דתם — עם כל רכושם, ואם המירו דתם — יוחזר רכושם והם עצמם רשאים להישאר בארצם החדשה), הסגרת פלחים ללא הבדל דת למקום מוצאם⁷². החוזה מבטיח עוד החזרת רכוש נרצחים ומתים ואחריות קולקטיבית לרצח, הענקת בטחון רכוש ונפש לאניות ונוסעיהן, מלחמה בשודדי־ים, וכן שמירה על ה'סטאטוס־קוו' בענייני מכס על סחורות וגבייתו. הסעיף המסורתי שהיה נכלל במאה השלוש־עשרה בהסכמי השלום בין שני הצדדים, שהתיר לנוצרים להפסיק את שביתת־הנשק אם יופיעו מסעי־צלב חדשים מן המערב, נמצא אף הוא בחוזה, אך בצורה משפילה ביותר. חובה על הפראנקים ועל ראשי המיסדרים להודיע לסולטאן על מסעי־צלב חדש המתוכנן לנחות במזרח חודשיים ימים קודם שיגיע לארצות האיסלאם. בתום חודשיים אלה יהיו הנוצרים משוחררים משבועתם. במאה השתים־עשרה הוקעו קיסרי ביזאנטיון ובמאה השלוש־עשרה פרידריך השני לקלון, כיוון שהעולם הנוצרי חשד בהם שהודיעו לשליטי האיסלאם על הכנות למסעי־צלב מזרחה. הפעם קיבלו על עצמם חובה זו מרצון הצלבנים עצמם ובראשם גופים מכובדים כמיסדרים הצבאיים. לא ייפלא שכשיבוא פיליפ הרביעי היפה לעשות את חשבונם של הטמפלרים (1311) יאמר בפירוש שגיוס דה בוז'ה מפקד הטמפל־לארים, נמצא בברית עם הסולטאן⁷³.

70 החוזה מפרט: 'שום קלעה, ברג' או חצן'.

71 שטחי החלוקה נקראים בערבית 'מונאצפאת'. בין התפקידים של מפקדי מחוזות־הספר הממלוכיים, נמנים בתעודת־מינוי אחת: פיקוח על ביצורים בגבול הפראנקי, פיקוח על הדרכים המוליכות מיריחו (מרכזו של המפקד) לעתלית, חיפה, עכו, פיקוח על ביצוע פרטי שביתת־הנשק ופיקוח על ה'מונאצפאת'. ר' תעודת מינוי משנת 1284 למפקד שמס אדין אבראהים בן ח'ליל אטורי. אבן פראת, ח"ח, עמ' 2.

72 סעיף זה מופעל על פי ההנחה של צמיתות הפלחים הנוצרים והמוסלמים לקרקע הן בתחום המוסלמי והן בתחום הנוצרי. צמיתות האיכרים במדינת הצלבנים לא נחקרה די צורכה, וכנראה שהצמיתות לא היתה מוחלטת.

73 הודאת Petrus du Nobiliaco: 'וכן אמר שהאח גיוס (דה בוז'ה) הנ"ל היה בידידות

התקוות האחרונות וגסיסת הממלכה

נוסף על כך נוקטים הפראנקים עמדה ברורה לגבי המעצמה המונגולית. הנוצרים והמוסלמים כאחד מתחייבים להודיע זה לזה על התקרבות התתרים. במקרה שהצבא המוסלמי ינחל מפלה (בצפון סוריה) והגדודים התתרים יתקדמו דרומה בכיוון מצרים, מוטל על הפראנקים של עכו להתקיף אותם. אם ההתקדמות התתריית תביא שוב לידי בריחת האוכלוסיה המוסלמית מן השטחים שצפויה להם סכנה, ייקלטו הבורחים בשטחי הפראנקים (הווי אומר, בעריהם), והפראנקים נוטלים על עצמם אחריות לגפשם ולרכושם. החוזה מסיים בהענקה מוסלמית: כנסיית נצרת וארבעה בתים הסמוכים לה יועמדו לרשות הצלבנים עם רשות תפילה במקום.

הקורא את סעיפי החוזה יכול לדמות בנפשו שהוא קורא הסכם לשיתוף־פעולה מסחרי בין שתי המדינות הידידותיות. ואולם הסכם זה אינו אלא שביתת־נשק, שמטרתה להאריך לשנים־מספר את הקיום העלוב של ערי הצלבנים. אכן, האינ־טרסים הכלכליים של סוחרים המדינה ואציליה הם שקבעו, כנראה, מדיניות זו של הכנעה והסכמה. את מקום גיבורי איליאס הלוחמים תפסו הסוחרים הנודדים של צור וצידון באודיסיאה ים־תיכונית מתמדת.

העיר צור ובירות לא נכללו בהסכם זה. ביחס לבירות אפשר שקלאון ראה אותה, עקב ההסכם של ביברס עם אדון־העיר האחרון, כעיר־חסות מיוחדת שאינה צריכה להיכלל בהסכם אחר. ובאשר לצור, הרי מצבה הפוליטי נתעמעם שוב באותה תקופה. בעיית השלטון הלגיטימי במדינה עלתה באורח בלתי־צפוי לחלוטין, והיתה תוצאת תלות המדינה הצלבנית בכוח חיצוני, הוא שארל מלך סיציליה, שהביאה לידי מהפכה חדשה במשטר המדינה. המדינה האנז'ובינית, שהתחילה להיבנות בסיציליה ובדרום־איטליה כשהיא חולמת על כל אגן ים־התיכון, נפלה כבניין־קלפים עם המרד הסיציליאני נגד שארל מאנז', הידוע בשם 'תפילת־הערב של סיציליה'*. המרידה הזאת, בשנת 1282, שמה קץ לחלומות האנז'ובינים, וגרפה את כל איטליה הדרומית למלחמה ממושכת, שממנה יצאה מפוצלת בין מלכות סיציליה האראגונית ובין ממלכת ניאפולי האנז'ובינית.

מפלת שארל מאנז'ו בסיציליה הביאה ממילא להתרופפות מעמדו בעכו. סאן־

* Sicilian Vespers; Vêpres siciliennes

גדולה עם הסולטאן והסאראצנים, כי אחרת אי־אפשר היה לקיים מעבר לים לא את עצמו ולא את המיסדר'. 215, J. Michelet, *Procès des Templiers*, t. 2 (Paris 1851). עם זה יצוין שגיוס דה בוז'ה, אפילו בזמן משפט הטמפלרים, לא נאשם בשום אשמה, והן במיסדר והן מחוזה לו נשתמר זכרו כאיש אדוק ובעל אומץ־לב בלתי־רגיל. ר' A. Trudon des Ormes, 'Listes des maisons et de quelques dignitaires de l'Ordre du Temple, en Syrie, en Chypre et en France, d'après les pièces du procès'. *ROL.*, V (1897), 397–398.

סוורינו, נציגו במקום, נקרא חזרה, ואת מקומו תפס מפקד הגדוד הצרפתי במקום, אד פואלשיין, ששימש בתפקיד סינישאל של הממלכה. אד פואלשיין היה אחד מחותמי החוזה עם קלאון, ומעמדו היה כנראה של סינישאל המלך, כפי שמינהו שארל מאנז'ו. משמעותם של מינויים אלה היתה, כמובן, רופפת, לאחר מפלותיו של שארל מאנז'ו. אלה שימשו הזדמנות לאיג השלישי מקפריסין לחדש את נסיונותיו לרכוש את מלוכת ירושלים. באבגוסט 1283 הופיע איג בבירות ומשם עבר לצור⁷⁴. סימנים קשים פתחו את המסע. דגל הליזיניאנים נפל למים; בזמן התהלכה, שיצאה לקראתו בצור, שבתוכה היה גם שמואל הרופא, שהקביל בראש הקהל היהודי את פני המלך בספר־תורה, נשמט צלב מיד כומר ומחץ גולגולתו של הרופא. את מטרתו לחזור לעכו לא השיג איג, כי המוות קדמו (24 מארס 1284). הממלכה נשארה עתה שוב ללא מלך, ובמצב זה תישאר שנה שלמה, כיוון שיורשו של איג בקפריסין, ז'אן, מלך רק שנה אחת ולא תבע את זכויות ביתו בארץ: רק עם עליית אחיו, אנרי השני, נעשה ניסיון מצדו לתבוע את ירושתו הצלבנית. אנרי השני מלך קפריסין (מ־1285) ידע ששליטתו בעכו תלויה בראש ובראשונה בהסכמת האויב המסורתי של שושלתו, מיסדר הטמפלרים. זמן־מה לאחר הכתרתו נשלח שליח מיוחד מקפריסין לשאת־ולתת עם ראש המיסדר גיום דה בוז'ה. כנראה שהמתווכים היו ההוספיטאלרים, שבביתם בעכו התגורר השגריר ז'ילין (יוליאן). המשא־ומתן הסתיים בהצלחה. שום תובע לא נראה באופק, ואפילו הטמפלרים הסכימו שיהא למראית־עין ראש למדינה. ביוני 1286 הגיע הצי הקפריסאי בלווית גדודי קפריסין לעכו. הבן זכה כמעט ללא קושי באותו כתר שאביו טרח להשיגו לשוא כל ימי חייו.

ואולם קבלת־הפנים הנלהבת של האוכלוסיה, שבה לא השתתפו ראשי המיסדרים שלא יהיו חשודים על הצטרפות למפלגה אחת⁷⁵, לא הועילה לו לאנרי כשבא, בתור יורש המלוכה, להשתכן במצודת העיר, המבצר המפורסם של עכו. אד פואל־שיין, סינישאל הממלכה ומפקד הגדודים הצרפתיים, קיבל את מינויו מייד שארל

74 אבן פראת, ח"ז, עמוד 277 תולה נסיעה זו ברצונו להתקיף את המוסלמים. ארבו לו, הוא מספר, תושבי ג'בל אלחרוב (דרומה לאלג'רב), שהתנפלו עליו וגרמו לו אבידות קשות. משם הפליג המלך לצור. *Templier de Tyr* § 419 מספר שגדודי המלך, שעשו דרכם ביבשה, הותקפו במעבר קשה בין Chastelet ובין נהר דאמור (בין צידון לצור). מקום זה נקרא על־ידי Marino Sanudo, 229: Passus Daugia prope Sydon, היינו אלג'יה, דרומה מנהר דאמור.

75 כך כנראה יש להבין את *Templier de Tyr* § 438: ne vindrent mye à l'encontre dou roy à luy acullir, et se firent il pour la rayson de ce que il estoient gens de religion, et ne se voleent travailler de ce fait, por non aver le maugré d'aucunes des parties.

התקוות האחרונות וגסיסת הממלכה

מֵאֲנֹז, ואם כי זה מת בינתיים, לא ראה עצמו חופשי למסור את פקדונו לתובע החדש. פואלשיין הכניס למבצר את חיל־המצב המקומי, הוסיף עליו את הגדודים הצרפתיים, וכשנעשה הניסיון מצד הקפריסאים לפרוץ למבצר, הוצגו מלונות־הירי על החומות וחייליו התחילו יורים לתוך העיר. רק עתה התערבו מפקדי המיס־דרים ותיווכו בין פואלשיין במבצר העיר ובין אנרי השני. פואלשיין לא הסתפק בהודעתו של אנרי השני המבטיחה בטחון הרכוש והנפש לחיל המצב שבמבצר. ראשי המיסדרים ואנשי הכמורה הגבוהה נתבקשו לתת חסותם להסכם מיוחד במינו, שלפיו הסכים אנרי להחזיר את מצודת העיר לחיל־המצב שבתוכו, אם מלך צרפת, עתה פיליפ הרביעי 'היפה', יטען שהמצודה מוחזקת בשמו והוא רוצה להוסיף להחזיק בה. בלשון אחרת, הצדדים מתעלמים מן הבסיס היורדי האמיתי, והיא תביעתו של בית אֲנֹז לממלכת ירושלים, ומעבירים את הבעיה למישור אחר של מוצא חיל־המצב, הרואה עצמו כנתין מלך צרפת⁷⁶. אנרי השני מסכים כנראה לתביעה צרפתית אפשרית בנידון זה. יתר על כן, כדי למנוע מפואלשיין את הקושי של מסירת המצודה למי שאינו נראה בעיניו כתובע מוסמך, הוא מסכים שיעביר את המצודה לשלושת המיסדרים, ואלה מוסרים אותה ארבעה ימים לאחר־מכן (29 ביוני 1286) לאנרי השני, שעתה הוא עוזב את משכנו הזמני בבית אדוני צור שבעכו ומשתכן במצודת העיר. כל המשא־ומתן הזה התנהל בדפוסי פורמא־ליות בלתי־רגילה של הסכמים והכרזות פומביות וכתיבת העודות רשמיות הזרועות ניסוחים מחוכמים של החוק הרומי שחידש נעוריו, ששימחו לבם של הנוטארי־נים האיטלקיים שכתבו אותן. גם מול אנרי השני, כמו מול אביו, איג השלישי, הפגינה הפיאודאליות הצלבנית המתפוררת את כל אמונתה ודבקותה בתוקף החוק, ונוכ־חות המיסדרים בעלי הכוח הריאלי נתנה משמעות כל־שהיא לדקדוקי־עניות אלה. שארל מֵאֲנֹז לא היה סובל אותם, והאצולה המקומית אף לא העזה להביאם לפניו. ויש לזכור, הצגה משפטית זו שנערכה בעכו בהשתתפות המיסדרים הצבאיים באה רק חודשיים לאחר ששני מבצרי 'דיספיטאלארים בצפון, מֶרְקֶב (אפריל) ומֶרְקִיה (מאי), נפלו לפני צבאותיו של קלאון, ובכך ניתק למעשה כל חבל־העורף של נסיכות אנטיוכיה־טריפולי.

ביום 15 באבגוסט 1285 הוכתר אנרי השני מלך ירושלים בכנסייה הקאית־ראלית

76 אפשר גם לשער שפיליפ מלך צרפת נראה כאן כיורש זכויותיו של שארל מֵאֲנֹז. אמנם, לשארל מֵאֲנֹז היה יורש ישיר, והוא שארל השני, אשר בשנת 1289 אישר מחדש את קניית הזכויות לממלכת ירושלים ממאריה מאנטיוכיה. משנת 1285 ואילך לא קיבלה עוד מאריה את התשלום השנתי, והתשלומים התחילו מחדש בשנה 1289. ר' *Regesta*, no. 1486.

ההכתרה האחרונה

של צור. היתה זו ההכתרה האחרונה של מלך צלבני בתחומי הארץ, ועל החגיגות שנערכו בעכו, בייחוד בארמון ההוספיטאל, מעיד עד-ראייה שהיו החגיגות המפוארות ביותר שנערכו בעכו זה מאה שנה. הצגות של 'אבירי השולחן הגדול', תסכיות של טריסטאן ושאר חמדות התרבות האבירית שיעשעו את המוני העיר.

נדמה היה, שעתה ייעשה ניסיון של ממש להחזיק במדינה. קפריסין העשירה למדי, שכוחה הצבאי לא היה מבוטל, בייחוד בהגנה, יכלה לשמש עוז וסיוע לשיירי המדינה הצלבנית. עוצר חדש, שמונה על-ידי אנרי השני, יכול היה להבטיח מידת-מה של שלטון מקומי יעיל, כל-שכן שהמיסדרים הצבאיים נתחברו לתת ידם לטקס ההכתרה. אלא כדי להזכיר כביכול שהפידיראציה הצלבנית בתקופה זו אינה מונופולין-יחיד של המיסדרים הצבאיים, פרצה מלחמה מחדשת של הקומונות המסחריות של איטליה בנמלי-הארץ. הסכמים קודמים בין הקומונות לבין עצמן באירופה ובארץ-ישראל, הסכמיהן עם הסניורים המקומיים השלו את הכול להאמין שלא תישנה עוד 'מלחמת סן-סבא' הרצחנית. האמת היא, שכל אותו דור קיים היה מצב של שלום מזוין בין הקומונות. האפיפיורות ולואי התשיעי מלך צרפת, בדאגתם לארגון מסע-צלב, השכינו שלום פורמאלי בין גנואה ובין ויניציה (1270). הגנואזים עמדו בין השאר לקבל חזרה את נכסיהם בסוריה ובארץ-ישראל, ואולם ההסכם לא בוצע אלא מקצתו. אניות ויניציה ואניות פיזה המשיכו להניף את דגלי שתי הקומונות, ובה בשעה שנתחדשו חוזה-שלום בין ויניציה וגנואה חידשה ויניציה גם את חוזה ההגנה ההדדית עם פיזה, שהיו מכוונים בגלוי נגד גנואה.

ניגודי האינטרסים הכלכליים והפוליטיים בין הקומונות היו כל-כך בולטים, ששום הסכם פורמאלי לא היה מסוגל להשכין שלום בין הריפובליקות העשירות. קושטא, שהפכה למרכז-מסחרי גנואזי לאחר סילוק השלטון הויניציאני, היתה מקור מתיחות והתחרות מתמדת בין גנואה 'הגאה' ובין ויניציה 'הנעלה'*. חדירת הגנוראזים ליס-השחור וההתפתחות הבלתי-רגילה של מושבתם בקפה** היו כקוץ בעיני הויניציאנים, שקדמום בתחום זה. ואולם שורש המתיחות העיקרית היה נעוץ בהתחרות שבין גנואה לפיזה, שמצבן הגיאוגרפי כיוון את התפשטותן לאותן מטרות וקרבתן עשאתן למתחרים מסוכנים עד כדי כך שרק השמדת האחת עשויה היתה להבטיח את קיום רעותה. היסטוריון מוסמך כמאנפרוני מסכם את המצב בזה הלשון: 'רק מהומות אזרחיות, שהאפילו במשך שנים רבות על הקומונה של גנואה וגרמו לחילופי-שלטון, מנעו חידוש תכוף של המלחמה נגד פיזה. עצם קיומה של

* כינויים איטלקיים ידועים: Superba (גנואה); Serenissima (ויניציה). ** Caffa

התקוות האחרונות וגסיסת הממלכה

וּו האחרונה, הן כעיר־ים, הן כגובלת עם שטחי גנואה, הן כשליטה על חלק מסר־דיניה, כמתחרה בשוקי ברבריה, מצרים וסוריה, לא נתיישב עם התפתחותה של גנואה⁷⁷. כל הזמן היתה אפוא אפשרות מלחמה חדשה צפויה מראש, וכל מקרה עלול היה לשמש אמתלה לחידוש מעשי־האיבה לשם המטרה הברורה של הכחדה מוחלטת של האויב.

המצב בעכו עצמה היה מתוח, אם כי לא היה בו כדי להביא לידי חידוש המלחמה. החלטות בדבר החזרת הגנואזים לנכסיהם, שלא בוצעו, עוררו פעולה משפטית מצד הגנואזים נגד אנשי ויניציה. עוד בשנת 1277 תבעו הגנואזים לשוא את החזרת רכושם בקרבת 'רחוב השרשרת'^{*}, שהיה רחוב הנמל ממש. הם דרשו שהוויניציאנים יבצעו סוף־סוף את פסק־דינו של איג מלך ירושלים, שגם הוויניציאנים הסכימו לבוררותו⁷⁸. מריבות דומות בין הקומונה של פיזה ובין מיסדר ההוספיטאלרים (1281) בדבר בעלות על קטעי חומת עכו ושעריה⁷⁹ לא ירדו מעל פרקה של עכו המשוסעת.

קורסיקה, אותו אי שכמעט גרם את חורבן המדינה הצלבנית 'במלחמת סן־סבא', הפך מחדש לסלע־מחלוקת (1282) בין גנואה לפיזה. הקרב הימי של מאלוריה^{**} (אבגוסט 1284) הביא ניצחון מזהיר לציי הגנואזי והוא מסמן את תחילת התדרדרותה של פיזה. ניצחון זה חיזק את עמדתם של הגנואזים ביס־התיכון בכלל ובעכו בפרט. מתוך כך נעשה המצב בעכו מתוח יותר, כי הניצחון של מאלוריה הביא לריבונות גנואזית בים, ואילו המושבה הפיזאנית לא היתה כלל מוכנה לוותר על עמדתה החזקה בעכו עצמה, כשהיא נתמכת על־ידי ויניציה. בשנת 1286 התלוננו הגנואזים שבעכו לפני שלטונות עיר־האם על הקשיים שנגרמים להם על־ידי הפיזאנים, ובזה עוררו את חמת בני־מולדתם. בשנת 1287 נשלחו שני מפקדי־צי, תומאס ספינולה, שהכיר יפה את מימי המזרח, ואורלאנדו אסקרי[°], מזרחה. הראשון, אחרי חניה בטריפולי, פנה מצרימה כדי לבוא במגע עם הסולטאן קלאון בעניין שחרורה של אנית־סוחר גנואזית שנתפסה על־ידו. הפקודות שניתנו לשניהם היו 'לפגוע באויבים הפיזאנים' וגם בסולטאן, אם לא ירצה לשחרר את האניה⁸⁰.

Maloria ** Ruga Cathenae *

Tomaso Spinola; Orlando Ascheri °

Manfroni, *op. cit.*, 109 77

G. Bigoni, 'Quattro documenti genovesi sulle contese d'Oltramare nel secolo 78 XIII'. *Arch. storico italiano*, 1. 24 (1899), 63

Delaville, *Cartulaire*, III, 3771 (p. 420) 79

Iacobi Aurie Annales Ianuenses, ed. Pertz, 317 80

במימי עכו נמצאו אותה שעה ספינות שודדיים של אנשי-פיומבינו*, בעלי-בריתם של הפיזאנים, ומחוץ לנמל נמצאו גם ספינות של דייגים ממוצא פיזאני⁸¹. בהעדרו של ספינולה התקיף אסקרי לפתע את נמל עכו (25 מאי 1287). ספינות-הדייגים נתפסו תיכף. הספינות של אנשי פיומבינו, שנמצאו במזח של 'מגדל בעל-זבוב', הפליגו מחוץ לנמל, ובראותם את גאלירות הגנואזים ניסו להימלט לתוך נמל השרשרת. ואולם הגנואזים שלטו עתה בנמל. למחרת היום נפלה לידם ספינת-סוחר פיזאנית עמוסה סחורות. הפיזאנים ואנשי פיומבינו ביקשו כמובן עזרה אצל בעלי-בריתם המסורתיים, הטמפלרים. מפקד הטמפלרים בעכו התחיל נושא-ונותן עם הגנואזים לשחרר את הדייגים שנתפסו בלילה הקודם. מפקד המיסדר, גיום דה בוז'ה, נמצא אותה שעה בעתלית, כשהוא מנהל משא-ומתן עם מאילאן, מפקד אנשי פיומבינו. האחרון חשב תחילה לשים מארב לספינולה, שהיה בדרכו חזרה מאלכסנדריה, אלא שבינתיים הגיעה אליו הידיעה על הכיבוש הגינואזי של נמל עכו. אנשי פיומבינו העלו את אנייתם על היבשה בחסות החומות של עתלית. מפקד מיסדר הטמפלרים, שהיה בדרכו לצור, התעכב עתה בעכו יחד עם אנשי פיומבינו, ובעזרת הוויניציאנים ארגנו צי קטן בתוך הנמל שהניף את דגל סאן-מארקו. הצי הגנואזי חנה צפונה מן הנמל, במקום שנודע בשם 'מזח המארק-קיו'⁸². גיום דה בוז'ה הצליח לשדל את אסקרי לעזוב את מימי עכו ולחזור לצור, בתנאי שהתנו הגנואזים ואישרו הטמפלרים, שהצי העוין לא יצא ממימי הנמל. משום-מה חשבו הפיזאנים את הרגע נוח להתקפה, וכשפנה המפקד הגנואזי עם חלק מציו לים הפתוח, פתחו הפיזאנים ברדיפה אחריו. ואולם אותה שעה נכנס חלק אחר של הצי הגנואזי לתוך הנמל. הספינה נושאת דגל סאן-מארקו נתפסה על-ידי הגנואזים לעיני הוויניציאנים, שיכלו להשקיף על מלחמת-הים ממקומם ב'לוג'ה' הוויניציאנית בנמל העיר. הניצחון הגנואזי היה שלם, ובמשך שלושה ימים היה נמל עכו נמלם, ורק אחר כך החליטו לחזור לצור.

אותו זמן עשה ספינולה דרכו ממצרים אל בוהמון בטריפולי. לא ברור מה קרה בפגישה זו, אך הטמפלרים הזהירו את הגנואזי שלא לחזור אל בוהמון הרוצה

Piombino *

Templier de Tyr § 454: pluissors barques de pesqours, Poulains Pizans 81
אם אמנם אין להפריד ולקרוא: דייגים, פולאנים, פיזאנים.

Templier de Tyr § 456: la Cale dou marquis 82
(GKJ, 992, n. 1) עם נמל שביצר קונראד ממונפירה בזמן מצור עכו (שם, עמ' 511, הע' 2). ואולי הוא זהה עם mare Lordemer הנזכר במקורות אחרים ועם mare burgi novi במערב מונמיזאר. ר' להלן בפרק על מצור עכו.

התקוות האחרונות וגסיסת הממלכה

לאוסרו⁸³. בינתיים עשה הצי הגנאזי במימי־הארץ כבתוך שלו, כשהוא מפליג בין צור לעכו, שם הסגר ממשי על נמל הבירה הצלבנית, ושודד אניות סוחר פיזאניות שבאו עם סחורות ממצרים. הגנאזים דרשו את הסגרת אנשי פיזמבינו שבתוך העיר. לבסוף ניאותו לשחרר את הנמל לאחר שהכריחו את עוצר המדינה ואת מפקדי המיסדרים לאשר להם בכתב שהם עוזבים את הנמל על־פי בקשתם המפורשת, ולא בזכות יריביהם האיטלקיים. האפיזודה, 'שהיתה דבר מכוער לנצרות ומסוכן, כיוון שהסאראצנים יכלו לקחת דוגמה ולעשות כן'⁸⁴, נסתיימה. גנואה נקמה בפיזה את נקמת 'מלחמת סן־סבא', ובהזדמנות הקרובה של עשיית חוזה־שלום כולל בין גנואה ובין פיזה⁸⁵, יזכה הניצחון של עכו את הגנאזים בסעיף מיוחד הנוגע לעיר, לאמור: 'מגדל הפיזאנים של עכו — יש להורסו ולהחריבו עד היסוד מיום השלום ועד 18 חודשים... וכן ייהרסו חומות, בניינים ומבנים שהוקמו בשטח או ברובע של הקומונה של גנואה... שנבנו כדי לגדור את הרובע הפיזאני מן השטח והרובע הגנאזי, בין הרובע הגנאזי ובין הרובע הפיזאני'⁸⁶. פיזה גם נתחייבה שלא לבצר בשום צורה את רובעה, אלא אם הקומונה של גנואה תבנה מגדל בעכו.

המושבות המסחריות הוכיחו מחדש את תלותן באינטרסים החיוניים של ערי־האם, ורק חשבון של הפסדים ורווחים קבע את מדיניות הריפובליקות האיטלקיות. ערי הצלבנים לא היו מעתה אלא תחנות מסחר וחליפין, ולא מן החשובות ביותר, במכלול המסחר הליבאנטי. כל קשר אחר לא היה קיים בינן ובין ארץ־ישראל, ואולם שינויים מסוימים במערכת המסחר היס־תיכוני עתידים היו לקרב את ארץ־ישראל לענייניה של קומונה אחת, והיא גנואה. ההזדמנות נפתחה בטרופולי. שעת ההכרעה הסופית התקרבה והלכה, והמוות התדפק על שערי הערים הנוצרות. אחרי הקומונות האיטלקיות הגיע תורם של יושבי טריפולי להוכיח את

83 על כך נודע לגיום דה בוז'ה מפי אביר ממועצת אנטיוכיה־טריפולי. מפקד הטמפלרים מסר את הודעת האביר (לאחר מחיקת שמו) לכרוניסטן שלנו ששימש מזכירו, וזה מוסרה לספינולה, אשר ניצל בדרך זו ממאסר. *Templier de Tyr* § 457. הידידות הפתאומית של הטמפלרים עם הגנאזים מפתיעה. אפשר, כמובן, שהמיסדר העדיף את מנצחי מאלוריה על המנוצחים, אך אולי מוטב לחשוד שהיתה כאן מזימה לסכסך את נסיך אנטיוכיה־טריפולי, שונא הטמפלרים, בגנאזים.

Templier de Tyr § 460: virent que ceste chose qu'il faizoit estoit layde à 84 la crestienté et perelieuse que Sarazins poreent prendre sample de ce faire.

85 *Liber Iurium* II, 114–124, 127 s. (בימים 3 ו־15 באפריל 1288).

86 שם, 116–117. הפיזאנים מתחייבים להחזיר לגנאזים את כל רכושם בעכו כפי היותו בשנת 1255. שם, 136–138.

‘הקומונה של טריפולי’

מיעוט אחריותם ואת חוסר זכותם לקיום. בזהמון השביעי מת (אוקטובר 1287) וירושתו הפכה לסלע־מחלוקת בין אחותו לוצ'אנה*, הנשואה לאדמיראל של שארל מאנו'ג, שנמצאה אותה שעה באיטליה, ואמו סיביליה הארמנית, שרצתה להחזיר את השלטון בעיר לבישוף טורטוזה. אבירי העיר וסוחריה מצאו פיתרון שלישי לבעיית הירושה. העיר הכריזה על הקמת משטר מהפכני־ריפובליקני בצורת קומונה בחסותה של מרים הקדושה⁷⁷. תהיה המשמעות המדויקת של משטר זה אשר תהיה, אין ספק שהכוונה בהכרזה זו היתה להוריד את השושלת השלטת. כל 'קומונה' פירושה שבועת ביטחון הדדי של כל תושבי העיר נגד כל כוח מן החוץ העשוי לפגוע בעירם ובזכויותיהם⁷⁸. איך צץ הרעיון מעיקרו, האם מדוגמת עכו המהפכנית בשנות השלושים, בתקופת מרד האיבלינים נגד השטאופים, או מן הדוגמה האיטלקית, אין לדעת; בהמשך התפתחות המאורעות נראית השפעה איטלקית ברורה. 'הקומונה של מרים הקדושה' בחרה בקאפיטאנים ובפרו⁷⁹, כנהוג בקומונות האיטלקיות. בתור קאפיטאן, או אחד הקאפיטאנים שקיבל את ההנהגה לידו, נבחר מנהיג האופוזיציה הבארוניאלית נגד שושלת טריפולי, בארתלמי אמבריאקו, שמצד מוצאו קרוב היה לגנואה ומצד משפחתו לשושלת גבל לשעבר⁸⁰.

הופעת אחותו של הנסיך האחרון, לוצ'אנה, לא שינתה את המצב. ה'קומונה' של טריפולי רצתה לקיים בידה את שלטונה, על אף תמיכת ההוספיטאלארים בנסיכה. כמובן שהוויניציאנים של עכו ובעלי־בריתם המסורתיים, הפיזאנים, אף הם נתנו תמיכתם ללוצ'אנה. מחמת הלחץ שהלך וגבר על ה'קומונה' החליטה זו לבקש סיוע בריפובליקה של גנואה. שליח יצא מטריפולי לגנואה, וזו שלחה לשם את אחד

Luciana *

Templier de Tyr § 467: Et alerent (les chevaliers) à conseil, et adons 87 ordenerent une comune à l'henor de la beate Virge Marye, mere de Dieu.

במכתב ששלחה הקומונה ללוצ'אנה עם הופעתה בעכו נמצאת כל הפרוגרמה המהפכנית: עליה לדעת 'שאביה הנסיך ואביו (היינו סבא שלה) תמיד גרמו להם הרבה רעות ופגיעות המורות בכוח הזרוע, וזאת הן לאבירים, הן לבורגנים והן לאנשים אחרים. אי לזאת אין הם רוצים עוד לסבול כמו אבותיהם, שהיו בין כובשי ארץ־טריפולי. וכדי לא להימצא עוד במצב זה שקלו ויסדו קומונה ביניהם לכבוד האלוהים ושל נוטרדאם, שעל שמה נקראת הקומונה. וזאת עשו לא כדי לירש מישו או נגד הכנסייה הקדושה, אלא עשו כן כדי לשמור על זכויותיו של כל אחד' *Ibidem* § 468

88 מטעם זה הכרוניסטן הקפריסאי הכותב איטלקית, בוסטרון (Fl. Bustron, 117), קורא לקומונה: congiuria (= coniuratio), שבועת־קשר.

89 *Ibid.* § 467 chevetaines et prevost maire et: הוא מכנה אותו: chevetaine.

90 אביו היה באופוזיציה לבוהמון הששי. בן־דודו היה אותו אדון אחרון של גבל שנשבה ונהרג על־ידי בוהמון השביעי.

התקוות האחרונות וגסיסת הממלכה

האישים המופלאים של הדור, את בַּנְדֵּטוֹ זַפְרִיָּה, מצביא, אדמיראל, מדינאי וסופר כאחד י", עם צי קטן. זפריה הופיע בנמל טריפולי, שדמתה לעיר במצור, מוקפת מחנה גדול של אוהלים של המיסדרים הצבאיים והגדודים הצרפתיים, שנענו לפקודת האפיפיור לתמוך בלוצ'אנה. הגיע כבר גם לידי התנגשויות בין ההוספי-טאלארים ובין אנשי טריפולי. ה'קומונה' עמדה בתוקף על משמר עמדתה והציעה ללוצ'אנה להיכנס לתוך ה'קומונה', להישבע את הקומונה' בלשון מקורות ימי הביניים, ואז יהיו מוכנים להכיר בה כגבירת טריפולי. קודם שמהפכני-פאריס הדביקו את סרט שלוש הצבעים למלכם, עשו זאת פעמים רבות סוחרי איטליה לאצילים שמבצריהם נמצאו בקרבת עירם. כך גם עשתה הקומונה של טריפולי לשליטה החוקי. פירושו של דבר למעשה היה שהנסיכה תמלוך, אך לא תשלוט, וה'קומונה' לא תמלוך, אך תשלוט. לוצ'אנה סירבה, ואנשי הקומונה הכריזו שנסי-כתם לא תיכנס לעולם לטריפולי 'אף אם יהיה עליהם למשכן או למכור כל מה שברשותם עד לכותונת האחרונה של נשיהם ושל ילדיהם!' המיסדרים הצבאיים ואנשי ויניציה חזרו לעכו.

הניצחון האמיתי היה עם בַּנְדֵּטוֹ זַפְרִיָּה. שליח גנואה כרת ברית עם הקומונה של טריפולי, שלפיו תקבל גנואה את כל זכויותיה לשעבר בעיר טריפולי. אילו רצו לקיים החלטה זו ככתבה וכלשונה רשאית היתה גנואה לדרוש שליש של העיר טריפולי, שניתן לה כבר בשנת 1109. לעת-עתה הוחלט להעניק לגנואה רחובות נוספים בתוך העיר. ואולם אין ספק, שהחוזה של בַּנְדֵּטוֹ זַפְרִיָּה, שלצערנו לא נשתמר, אם כי בוודאי נחתם בכתב, היה מרחיק-לכת ביותר. הוא כלל לא פחות מאשר צירופה של טריפולי לריפובליקה הגנואזית! דבר זה יוצא בבירור מן העובדה, ששנים לאחר-מכן עמדה גנואה לשלוח לטריפולי את קאצ'נימיקוס דה וולטה בתור 'פודסטא' בשם הקומונה של גנואה⁹¹. 'פודסטא' מטעם גנואה פירושו נציב גנואזי שישלוט במקום, כמו שפקידים נושאי תואר כזה שלטו בשטחים אחרים שהיו שייכים לריפובליקה.

הסכם חשוב זה של בַּנְדֵּטוֹ זַפְרִיָּה, שקיבל ייפוי-כוח גמור מטעם הריפובליקה של גנואה לפעול בשמה, הכניס מהפכה שלמה ביחסי הכוחות במדינה הצלבנית, ואולי אף בדרכי המסחר ובחשבונות הכלכליים של המסחר הליבאנטי. זפריה לא רצה להמשיך במסורת של קיום רובע אבטונומי גנואזי, אלא ביקש להפוך את

91 ר' הביוגרפיה המצוינת של האיש R. Lopez, *Genova marinara nel duecento. Benedetto Zaccaria, ammiraglio e mercante* (Messina-Milano 1932)

92 *Iacobi Aurie Annales Ianuenses*, ed. Pertz, 326: Cacenimicus de Volta... ubi ex forma conventionis potestas pro communi Ianue esse debebat.

טריפולי לחלק בלתי־נפרד של הריפובליקה הגנואזית³, 'גנואה של עבר־הים'. בנדטו זכריה לא היה סתם הרפתקן. הוא היה גם איש עסקים, וחשבונות הריפוב־ליקה 'הגאה' היו קרובים ללבו, והסכם זה, אילו היה יוצא־לפועל, היה בהכרח מביא קרע בין גנואה ובין מצרים וגורם לכאורה הפסדים עצומים לריפובליקה הליגורית. כל זה היה בוודאי ידוע לזכריה, וממילא יש לפרש את מעשהו זה במסגרת רחבה יותר של פעולתו ועל רקע התמורות שחלו בדרכי המסחר והתח־בורה הבין־יבשתית.

לעצם הסכנה של התמודדות עם מצרים לא היתה גנואה צריכה לחשוש. מול הציים הגדולים של גנואה לא יכלו ציי האיסלאם הירודים לעשות דבר. אף הסגר ימי על נמלי מצרים מצד גנואה היה בן־ביצוע. ביד גנואה היה עוד נשק חריף נגד הממלוכים. ממושבתם בקֶּפֶה שלטו הגנואזים על דרכי הים־השחור ועל מסחר העבדים, שבלעדיו לא היה קיום לממלוכים לאורך ימים. גנואה היתה מסוג־לת להפסיק מסחר זה או לצמצמו לממדים קטנים ביותר, ולפגוע בכך פגיעה קשה בעיקר אֻנֶה של מצרים. אף ההנחה שמלחמה במצרים היתה פוגעת במסחר הלי־באנטיני של גנואה, היתה נכונה אמנם דור אחד לפני־כן, לא כן עתה. כי ברבע האחרון של המאה השלוש־עשרה, סטה המסחר עם אסיה מדרכיו המסורתיות, שבהן הלך מאות בשנים, הלא הן דרכי הים שהיו מסתיימות בחופי מצרים, והת־חיל עובר לדרכי היבשה, שהוליכו מן המזרח ומרכז־אסיה לחופי קדמת־אסיה. סטייה זו היתה תוצאת הכיבושים המונגולים, אשר פתחו דרכי תחבורה בתוך גבולות אימפריה עצומה. דרכי התחבורה ביבשה לא נתקלו עוד בגבולות, שפיצלו את המרחב האסיאתי, ומצב הביטחון הפנימי איפשר דרכי שיירות בשלום במרחבי אסיה. פריחתה המופלאה של העיר אֵיאֵס * בקיליקיה האַרמנית היא תוצאה ישירה של התפתחות זו. ואמנם אנו רואים באותה תקופה את זכריה חותם הסכמים עם ליאֹ השלישי האַרמני ועם מלך קפריסין, הסכמים שנועדו להבטיח את מקומה של גנואה במסיבות הכלכליות החדשות.

במסגרת רחבה זו של הבטחת המסחר האסיאתי על־ידי המרכזים הגנואזים

* Ayas ובשמה האיטלקי המקובל Lajazzo. כיום הנמל התורכי Yumurtalik. 93 הראשון שהצביע על כך היה G. Caro, *op. cit.*, II, 126. רעיון זה פותח בהרחבה, ואולי במקצת הגזמה, על־ידי R. Lopez, *op. cit.*, 137. הקושי להגיע לידי ודאות בעניין זה הוא בעובדה, שהמקור המרכזי, 'האנאלים של גנואה', נכתבו בתקופה זו על־ידי יעקוב מאוריה, שבנדטו זכריה היה מתחרה של אחיו, ומכאן מגמתם לטשטש את ההישגים ולהבליט את הצדדים השליליים של פעולות האדמיראל הגנואזי. דעתם של קארֹ ולֹפֶז לא זכתה להתקבל ע"י ההיסטוריונים, ברם אנו סבורים, שהמקורות מוכי־חים את צדקתם.

התקוות האחרונות וגסיסת הממלכה

ביס־השחור, בקושטא, בקיליקיה, קפריסין היה מקום לצירופה של טריפולי לגוף הריפובליקה הגנואזית. טריפולי עם תעשיית הבדים המפורסמת שלה, יכלה, יחד עם צור, להיות הבסיס הדרומי של המסחר היס־תיכוני של הריפובליקה. ואגב, הגשמתה של תכנית זו היתה מספקת לשריד זה של המדינות הצלבניות מה שהפ־סידו הצלבנים — אינטרס ישיר וקבוע של מעצמה אירופית, כיוון שמבוסס הוא על חשבון תועלת. זו היתה באותו דור מפוכח הדרך היחידה להבטיח את קיום המדינות הנוצריות במזרח. היתה זו תכנית ראויה לאיש ששימש שגריר לקיסר ביזאנטיון, אדמיראל בצי קאשטיליה, מצביא ומדינאי של גנואה ויועץ של מלך צרפת, אשר חמש מאות שנה לפני נפוליון הגיש לאדוניו תכנית מפורטת של 'הסגר יבשתי', כדי לשבור את כוחה של אנגליה!

החוזה עם טריפולי נחתם י"ג, ואולם ה'קאפיטאן' של העיר, בארתלמי אמבריאקו, לא היה די ריפובליקני מטבעו. כרבים מבני מולדתו ניסה צאצא־גנואזים זה ליהפך לשליט העיר. על־ידי נישואים הוא רוכש לבנו את הסניוריה של גבל, ופותח במשא־ומתן עם לוצ'אנה בעכו, בהעדרו של זכריה, שניסה בינתיים להגיע לכלל הסכמים עם אנרי השני בקפריסין ועם ליאו השלישי מארמניה. אמבריאקו ניסה לבסס את מעמדו בתוך העיר על־ידי מתן זכויות מיוחדות לאבירים ולבורגנים, והן ניתנו בהכרח על חשבון הכנסת העיר עצמה. אמבריאקו הציע ללוצ'אנה להחר־זירה לשלטון, אם תאשר את הזכויות החדשות לתושבי העיר, אך לא תעניק זכויות נוספות לגנואזים. יש להניח שלוצ'אנה נדרשה גם לתת הסכמתה לכל השינויים שחלו בינתיים בנסיכות, כולל רכישת גבל על־ידי בנו של ברתלמי. לוצ'אנה עקפה את הגנואזי, והעבירה את הצעותיו לבנדטו זכריה. הגנואזי, נרגז על תכניו של אמבריאקו, הגיע במהירות, בצור או בנפין*, לידי הסכם עם לוצ'אנה בתמיכת ההוספיטאלארים. לוצ'אנה אישרה את זכויות הגנואזים, וביניהם גם את שליחת ה'פודסטא' מגנואה לטריפולי, והגנואזים הסכימו להחזרתה לטריפולי. ה'קומונה' של טריפולי לא גילתה כוח־עמידה בנושאי שמה באיטליה. הריפובליקה הקומונאר־לית נמכרה על־ידי הקאפיטאן, על־ידי בן־בריתה הגנואזי ועל־ידי גבירתה החר־קית...

ואולם לא כל הצדדים יכלו להסכים להסדר החדש. בארתלמי אמבריאקו, ויניצ־יה, פיזה ואולי גם מיסדר הטמפלארים מצאו סיבות מספיקות לתרעומת על חידוש

* Neffin

94 הכרוניסטן הגנואזי העוין לזכריה מסכם את המצב במשפט מעורפל: 'הסכם זה היה פחות־ערך בהתחשב במצב הכללי, והיה שונה לחלוטין מזה שהובא בשליחות טריפולי לגנואה' 322 *Annales lanuenses*

הזושלת החוקית בטרפולי ועל ההתבססות המחודשת של הגנואזים במקום. משא־ומתן סודי התחיל להתנהל בין הנוצרים ובין חצר קאהיר⁹⁵. הנוצרים העירו את תשומת לבו של הסולטאן, שהתבססות הגנואזים בטרפולי תביא לחיזוק העיר ככוח ימי, דבר שהממלופים, עדיין חסרי צי, היו רגישים לו ביותר. נוסף על כך יהיו הגנואזים בטרפולי ל'אדוני הימים', יפקחו על כל המסחר עם אלכסנדריה, ולמעשה ישלטו בנמלה. פנייה זו לסולטאן מצרים היתה מעשה בגידה ממש, אף־על־פי־כן, אילולא תוצאותיה לא היתה מעוררת תדהמה בעולם צלבני זה, שבו מנסה ראש הקומונה של טריפולי להגיע לשלטון בעזרת הסולטאן, שבו בירות מקבלת עליה את אפיטרופסותו לפי בקשתה, שבו קושטא נכבשת בסיוע קומונה מתחרה ברעותה. הסולטאן לא היה זקוק בוודאי לפנייה זו. המצב בטרפולי, מרי־בות המפלגות, המבוכה הכללית בהעדר שליט — הכשירו את טריפולי להתקפה. היא נפלה כפרי בשל בעונתו.

ההתקפה לא היתה בלתי־צפויה לחלוטין, מאחר שמרגל הטמפלארים במועצת הסולטאן, בדר אדין בכתאש אלפח'רי⁹⁶, הודיע על כך לגיוס דה בוז'ה. הטמפלא־רים ניסו להזעיק את אנשי העיר, ואולם איש לא האמין להם. כנראה חשדו בהם שמבקשים הם שוב לפעול נגד הזושלת של טריפולי. אלא שהפעם חשדו בכשרים. בפברואר 1289 יצא הצבא הממלוכי ממצרים, וחדש לאחר מכן (17 למארס) ניצב מול חומות טריפולי. המצור נמשך קצת יותר מחמישה שבועות, ונוכח הסכנה הכללית התאחדו הכוחות הנוצריים, זו הפעם הראשונה לאחר שני דורות מזמנו של לואי התשיעי, וזו גם הפעם האחרונה, בסוריה הצפונית. מפקדי המיסדרים הצבאיים עם גדודיהם הובהלו מעכו, צור וקפריסין שלחו את גדודיהם, והנמל נתפס על־ידי ציי הגנואזים, הפיזאנים והוויניציאנים. היתה לנוצרים שליטה גמורה מצד הים, ואולם מספרם ביבשה היה קטן משיוכלו לעמוד בפני מכונות־המצור של קלאון. לאחר ששה שבועות התחילו כוחות הנוצרים נמסים. הראשונים לבריחה היו אלה שהיו בידם האמצעים היחידים לכך, הקומונות האיטלקיות. תחילה נמלטו הוויניצי־

95. אין ידיעה ברורה מי אשם במעשה הבגידה. מזכירו של גיוס דה בוז'ה, 'הטמפלארי מצור', ידע את זהותו, אך לא רצה לגלותה בחיבורו. 'שני אנשים עלו מאלכסנדריה אל הסולטאן, שהייתי יכול לומר מי הם אילו רציתי', § 473. ההשערה הקרובה היא, שאלה היו אנשי ויניציה או פיזה. מקור מוסלמי, אבן תגריברדי, מודיע שברתלמי אמבריאקו פנה אל קלאון (Reinaud, *Extraits*, 561), ואולם המדובר שם במאורעות שקדמו להקמת הקומונה, כשהנ"ל רצה להשתלט בכוחות עצמו על טריפולי וביקש סיוע מן הסולטאן.

96. 'היה רגיל להזהיר את מפקד הטמפלארים לטובת הנוצרים, כל פעם שהסולטאן רצה לפגוע בנוצרים בצורה כלשהי, וזה היה עולה למפקד הטמפלארים במתנות יפות כל שנה, שהיה רגיל לשלחם אליו'. *Templier de Tyr* § 474.

התקוות האחרונות וגסיסת הממלכה

יאנים מן העיר ואחריהם הגנואזים. ב־26 באפריל 1289 הובקעה העיר. הרצח של התושבים היה איום. נפש חיה לא נשארה בעיר, ובית שלם לא נותר לציין את המקום בחוף הים שבו נמצאה בירה צלבנית, עיר המסחר והתעשייה טריפולי. גדודים ממלוכיים אחרים ניקו את השטח של שרידי הרזנות כמעט ללא התנגדות. גבל היתה היחידה שזכתה לשביתת־נשק ולאפיטרופסות הסולטאן. לא נשאר לו לאנרי השני, שהופיע בעכוֹ תיכף אחרי נפילת טריפולי, אלא לחתום על שבי־תת־נשק עם הסולטאן לתקופה המסורתית של עשר שנים, עשרה חודשים וכו', אך לא הנוצרים ולא הצד שכנגד האמינו בשמירתה.

נפילת עכו וקץ ממלכת הצלבנים

חישובים פוליטיים-כלכליים וחישובים דתיים. פרעות בשוק של עכו. קלאון מודיע על כוונתו לכבוש את עכו. ההכנות. מות קלאון ועליית אלמלך אל־אשרף ח'ליל לכס הסולטאן. קריאה לקרב אחרון. תחילת מצור עכו. הביצורים החיצוניים. ביצורי-הנמל. רובעי-הקומונות. רובעי המיסדרים. הבניינים המונומנטאליים. חגורת החומות החיצוניות. העיר-החדשה. התקפה והתגוננות. תגבורת קפריסין. כיבוש 'המגדל הארור'. הפריצה לתוך העיר. התגוננות 'ארמון הסמ' פלארים'. כיבוש העיר. הצלבנים מפנים את ארץ-ישראל.

בירות, צידון, צור, עכו ועתלית נשארו עוד בידי הנוצרים, מאלה היו צידון ועתלית שייכות למיסדר הטמפלרים; בירות הנוצרית היתה שרויה באפיטרופ-סות הבלתי-טבעית של הסולטאן: צור נהנתה עדיין משביתת-הנשק שהוענקה לגבירתה, מארגארטה, על-ידי הסולטאן קלאון (יולי 1285); ועכו רשאית היתה גם היא לקוות לשלום על-פי החוזה האחרון שעשה אנרי השני מקפריסין עם הסולטאן תיכף לאחר נפילת טריפולי. אך ברור היה לכול, שאין כאן אלא בעיית-זמן בלבד, מתי יפלו גם שרידים צלבניים אחרונים אלה ביד המוסלמים. האיסלאם לא יכול או לא רצה לקבל את הנוסחה הנוצרית-צלבנית לקיום מדינתם בגלגולה האחרון: דו-קיום על אדמת ארץ-ישראל על בסיס של אינטרסים כלכליים משותפים. השלטונות הממלוכיים ראו בעין טובה את התפתחות יחסי המסחר עם 'הבלתי-מאמינים', אבל התנגדו לכל תביעה לריבונות מדינית, ואפילו זו מצטמצמת בשטח שלפנים מן החומה העירונית. המסורת של מלחמה בצלבני-החוף היתה כבדת-משקל מדי, שיהא האיסלאם מסתפק לראות את המצב בחוף הארץ כמצב של חתימה לפרשת המדינה הצלבנית. מאתיים שנות מלחמה בצלבנים יצרו בקרב המוסלמים תודעה של קדושה טריטוריאלית, ועצם מציאותן של המושבות הללו, אפילו אין להן כל כוונות תוקפניות, נראה להם כיסוד פוגע

נפילת עכו וקץ ממלכת הצלבנים

ומחלל. כל־שכן שקיים היה חשש של ניצול מושבות אלה כראשי־גשר פוליטיים או צבאיים, שהרי עדיין נמשכה תעמולה צלבנית באירופה, וזו, כנזכר כמה פעמים, נראתה בעיני השלטונות המוסלמיים באספקלריה מגזימה מצד השפעתה ותוצ־אותיה.

גם מנקודת־מבט כלכלית גרידא לא יכול השלטון הממלוכי לראות תועלת רבה בקיום מושבות צלבניות בחוף סוריה וארץ־ישראל. לאחר השינוי שהסתמן בדרכי המסחר הבינלאומי בעקבות הכיבושים המונגולים והתהוות קווי־תחבורה־ומסחר מתחרים שכיוונו שיירות וסחורות לקדמת־אסיה, דרש האינטרס המצרי לשמור על מעמדה של מצרים על־ידי ריכוז כל מה שניתן לריכוז בנמליה שלה. הריסת נמלי החוף הסורי והארצישראלי, שנתחייבה בראש ובראשונה מתוך חישובים צבאיים, היתה אפוא מוצדקת גם על־פי הנתונים הכלכליים. הרס זה עשוי היה להביא להכוונת דרכי־המסחר לנמל אחד או שנים שנועדו להישאר לפליטה, ואלה יקלטו את השיירות בתחנות הסופיות של סוריה, ומהם יכוון כל זרם הסחורות למצרים. מכאן ששום תועלת לא יכלה לצמוח למצרים מקיום מערכת מושבות־מדינות נוצריות בחופה של ארץ־ישראל וסוריה, והריסתן אינה עתידה להשפיע במאומה על קשרי המסחר של אירופה עם מצרים. שלטונות מצרים ידעו יפה, שעל אף כל מאמצי האפיפיורים או נושאי־שלטון אחרים, אין אירופה מסר גלת להפסיק את מסחרה עם הליבאנט. אם ריפובליקה מסחרית אחת תתעלם מן ההפסדים הכלכליים וממילא הפוליטיים העצומים, ותחליט לנתק את קשריה עם מצרים, ודאי שקומונה אחרת תבוא במקומה. זה מאה שנה ומעלה מדובר על סאנקציות כלכליות או הסגר על מצרים, ונתברר שאין הנצרות מסוגלת לכפות אותם על אירופה ועל האינטרסים הכלכליים שלה. האם לא היתה גנואה הראשונה להתחנן לפני שלטונות קאהיר¹ לחדש את קשרי־המסחר לאחר שהסולטאן כבש את טריפולי הגנואזית? ואמנם, הערכת שליטי קאהיר היתה נכונה. אין סעיף שחוזר בתכיפות כזו בתכניות כיבוש ארץ־ישראל, שחוברו ללא הפסק במשך מאתיים שנה, כסעיף הטוען לבלוקאדה כלכלית על מצרים למשך שנים־מספר כהכנה להתקפה נוצרית עתידה. ואולם אירופה לא הצליחה מעודה לבצע סעיף זה. אם מבקש אדם הוכחות לכך שבשלהי ימי־הביניים גברו אינטרסים כלכליים על כל חישוב אידיאולוגי, יוכל לשאוב הוכחות בשפע מנסיונות־שוא אלה של הבלוקאדה הכלכלית על מצרים.

M. Amari, 'Novi ricordi arabici su la storia di Genova'. *Atti della soc. 1
ligure di storia patria*, t. 5 (1867). 11–17; Cf. *Liber Iurium*, II, 243–248

צלבנים ללא מטרה

שתי דרכים עמדו פתוחות לפני השלטונות ביחסם לשרידי מדינת הצלבנים: להמשיך בשיטתו של בִּיבֶרס ולהתקיף את הערים הצלבניות אחת אחת, תחילה הקטנות ולבסוף עכו, או לצאת להתקפת־מצח על העיר הראשונה במלכות מתוך הנחה, שאם זו תיפול לא תחזקנה האחרות מעמד בלעדיה.

אחרי כיבוש טריפולי, החליט קלאון לנסות מזלו במקום שבו נכשל ביברס: להתקיף במישרים את עכו. תכנית זו היתה מוצאת לפועל גם ללא עילה מיוחדת, שזימנו להם למוסלמים צליינים־צלבנים, שבאו במשך שנת 1290 מאירופה. הגדודים שהופיעו בעכו לא ידעו בעצם מה עליהם לעשות. הם הגיעו בתקופת־שלום. הסולטאן לא התגרה בנוצרים, ושלטונות עכו היו מקצצים באכזריות בכל ניסיון להפר את השלום. ההמון, שבא הפעם בעיקרו מצפון־איטליה, מצא פורקן לעצמו בהריגת כמה פלאחים מוסלמיים, שהביאו, כדרכם יום־יום, מצרכי מזון לעיר. תוך כדי כך נערך גם פוגרום בשוק של עכו, כשהצליינים המשתוללים פוגעים גם בסורים־הנוצרים, שזקנם המגודל דימם למוסלמים. שלטונות עכו התחילו דנים בדרכי פיוס הסולטאן, וניסו לצאת ידי אחריותם בהסגרת פושעים הכלואים בבתי־הסוהר של העיר, ולא האחראים לפרעות. ואולם ברגע האחרון סלדו הנוצרים מהסגרת בני־דתם ליד המוסלמים, והחליטו לגולל מעליהם את האחריות לנעשה. שלטונות עכו טענו שהפרעות נערכו על־ידי אנשי חוץ־לארץ, שאין לשלטון המקומי שליטה עליהם. ספק אם הסגרת נוצרים ליד הסולטאן, שהחליט על כיבוש עכו, היתה משנה את החלטתו; אפשר היתה דוחה אותה לשעה. מכל מקום הסולטאן יכול היה הפעם להעמיד על זכותו הלגיטימית להגן על בני־דתו בעכו נגד מפירי־השלום. הוא לא הסתיר עוד את כוונותיו. בניגוד לביברס, שהיה בוודאי מתכוון לכיבוש עכו בחשאי, הודיע הסולטאן רשמית שהוא עומד להתקיף את העיר. לא נשאר לנוצרים אלא להתכונן להגנה.

ההכנות המוסלמיות נפתחו בסוף הקיץ של שנת 1290. הבעיה המרכזית שעמדה בפני קלאון היתה ריכוז מכוונות־ידי ומכוונות־מצור בכמות מספקת נגד הביצורים הענקיים והחומות הארוכות של עכו. את עצי־הבנייה היו צריכים לספק יערות הלבנון. מושל דמשק חסאם אֲדִין לֶאג'ין והאמיר סוּנְקוֹר אלאעסר נצטוו לצאת לוואדי מרבין (בין ג'בֶל עֶכֶר ובעלבֶךְ) לכרות עצים למכוונות־הירי. התושבים של סביבות דמשק, בעלבֶךְ והבֶּקָאע, נתחייבו במס כבד למדי למימון העבודה וההובלה. עבודת כריתת העצים, הובלתם והתקנת חלקי המכוונות התנהלה במרץ, עד שהשלגים הכבדים שירדו בלבנון ובסוריה באותו חורף הכריחו להפסיק את העבודה. אמירים אחרים נצטוו על כריתת עצים בשטחה של ארץ־ישראל. השטח המיוער שבין קיסריה ועתלית הדהד במשך ארבעה חודשים שלמים בקול־הלמות

הגרזינים והעצים הנופלים ארצה, שהיו מיועדים לבניית גדרות־חיפוי למתקיפים העתידים של עכו.²

בגלוי, בתוך שפע של הכרוזות פומביות, נערכו ההכנות למצור ולהתקפה על הבירה הצלבנית. מותו של קלאון בנובמבר 1290 לא הפסיק את ההכנות למלחמה, שנשתווה להן אופי עממי ודתי מובהק. אך התגבר בנו ויורשו, אַלְמֶלֶךְ אַלְאֶשְׂרֶף ח'לִיל, על הקשיים, המסורתיים־כמעט, שנצטרפו לחילופי־גברא בשלטון הממלכתי, והוא הודיע גלויות לגיוס דה בּוֹז'ה הטמפלארי ולכל יקירי־קריה, שמטרתו כיבושה של עכו. הפקודות שיצאו מקאהיר לדמשק, לחמץ, לחמת, והאמירים שנשלחו למקומות אלה בעקבותיהן, יצרו אווירה של גיוס כללי של אנשים ואמצעים. דעת הציבור, שאנשי־הדת המוסלמים העלו חלקם בעיצובה, נתגבשה והלכה מתוך הרגשת חשיבות המשימה, שהצלחתה עשויה לשים קץ למדינת הצלבנים. היתה זו קריאה לקרב אחרון שיטיל את מאמיני־הצלב לתוך מימי היס־התיכון ויחסל עולמית את קיני הנוצרים על אדמת ארץ־ישראל. לא בכדי מכנה עצמו אלמלך אַלְאֶשְׂרֶף בפתיחת איגרת לצלבנים: 'מעניש המורדים, מעניש הפראנקים והתת־יים והארמנים, גוזל מבצרים מיד הבלתי־מאמינים'.³ כדי לתת תוקף־יתר להכרזה נאסרו שגרירי הצלבנים, אשר בראשית שנת 1291 ניסו לבוא בדברים עם הסולטאן החדש.

מתחילת האביב (מארס 1291) התחילו הגדודים המוסלמיים מסוריה וממצרים נעים לעבר המישור של עכו. על הנעשה אותה שעה בדמשק מספר הכרוניסטן המוסלמי אַלְגַ'זִּירִי: 'ביום השישי הוכרז במסגד הגדול: "לעכו, אלה הרוצים להילחם לאמונה!". ולאחר־מכן, בעשרה הימים הראשונים של חודש רביע אַלְאוּל (4—14 מארס 1291), התחילו מובילים את מכוניות־הירי מן העיר לעבר הגשרים. רוב תושבי דמשק היו יוצאים מן העיר, לוקחים את עגלות ההובלה ומושכים אותן אל הגשרים. כך היה הדבר מתחילת החודש ועד שנים־עשר לחודש השלישי (4—16 מארס). היו יוצאים עם עליית היום ולא היו חוזרים העירה אלא בשעת תפילת הצהריים. אפילו הפְּקִיָּהִים, המורים, העוֹלָמִים ויראי־שמים היו מעבירים את האספקה ומובילים את עצי מכוניות־הירי'.⁴

גדודים גדודים היו יוצאים את דמשק בכיוון לעכו, כשגדודים אחרים מחמת, טריפולי, חֶצֶן אַלְאֶפְרָאד, עֶכָאר וחמץ עוברים בדמשק ופונים לחוף עכו בעקבות קודמיהם. אותה שעה אסף הסולטאן את העוֹלָמִים, הקאדים וקוראי־הקוראן ליד

2 *Templier de Tyr*, § 481.

3 שם, § 487.

4 *La chronique de Damas d'al-Jazari*, éd. J. Sauvaget (Paris 1949), 4; § 28.

קבר אביו קלאון בקאהיר, וציווה עליהם להתפלל להצלחת המלחמה. הרגשת שליחות דתית היתה מעורבת בחישובים הפוליטיים של הסולטאן. בחמישה באפריל⁵ התחיל הצבא הממלוכי מתמקם במישור סביב עכו.

המחנה שרוכו סביב העיר היה גדול מאוד. גם הממעטים באומד מונים רבבות רגלים ופרשים במחנה הסולטאן⁶. וודאי הוא שמספר מכוונות-הירי שרוכו במקום עלה על המספרים המקובלים במסיבות אלה. שבעים ושתיים מכוונות-מצור מכל הסוגים, ה'פרנג'י', כפי שקראו המוסלמים למכוונות-ירי, שכנראה היו חיקוי לאלה של הצלבנים, ה'שיטאני', ששמו (השטני) העיד על טיב פעולתו, והסוג הקטן ביותר, שכנראה נהוג היה בשימוש סלג'וקי או תורכי ונודע בשם 'קרא-בוגה' ('קרא-בעא')⁷. מספר זה נראה לנצורים כמספר האפוקאליפטי 666, המבשר את החורבן הכללי שבקץ-הימין⁸. המחנה המוסלמי התמקם תחילה במישור, במרחק-מה מן העיר, רובו בצד הצפוני והמזרחי של השטח מסומריה⁹. בצפון, נמתח המחנה 11 ק"מ דרומה עד תל-כיסון. המפקדה עם אוהל-הארגמן של הסולטאן, שפתחו פתוח מערבה לעכו, נמצאה על גבעה בתוך כרמי מיסדר הטמפלרים וגניו, ליד מגדל שהיה מצוי במקום¹⁰. בפקודת הסולטאן הוחל בהרכבת מכוונות-הירי ומכוונות-המצור, עבודה שנמשכה ימים-מספר. המערכות המוסלמיות התחילו עתה להתקרב לעיר, וזו הושמה במצור מכל צד, משפת הים בדרום ועד שפת הים בצפון, סביב החומות הכבירות של העיר. אותה שעה התחילו חפרי המחנה הממלוכי לגשש ולתור מקומות התורפה בביצורי העיר, כדי לכרות שם את מנהרותיהם.

עכו המהוללה, שזה מאה שנה סימלה בעיני המוסלמים והנוצרים את 'ממלכת ירושלים', עמדה לפני התמודדותה האחרונה. מועטות הערים שזכו למערכת-הגנה כה מפוארת כמו עכו הבירה. בעיר נמצאו אותה שעה כ-40 אלף תושבים, ובהם * בפי הצלבנים Somelaria דרומה למזרעה, 6 ק"מ בחוף צפונה מעכו. ור', J. Meyer, 'Es-Samariya, ein Kreuzfahrersitz in Westgaliläa'. *Jhb. d. röm-germ. Zentralmuseums Mainz*, XI, 1964, 198-202.

5 כך רוב המקורות, ואולם יש המקדימים ל-3 באפריל והמאחרים ל-7 באפריל. הידיעות השונות אינן סותרות, אלא כנראה מציינות את תאריך התקפותם של גדודים מוסלמים שונים לפני העיר.

6 אין מספרים בכרוניקות המוסלמיות, ואומדן הנוצרים, הנע בין שישים אלף לשש מאות אלף(!), אין לו ערך. הכרוניקה הצלבנית המהימנה ביותר לגבי המאורעות רושמת 80 אלף פרשים ויותר מ-150 אלף רגלים. ר' *Templier de Tyr*, § 484.

7 המספר 72 הוא לפי הכרוניקה של הדמשקאי אלג'זרי שקבלה מסיף אדין אבן אלמחר פדאר, אמיר ג'נדאר (§ 32; p. 5). אבן פראת (VIII, 110-113) אומר 92 מכוונות-ירי, מקריזי נוקט אותו מספר 92 (IB, 126). על המכוונות ר' למעלה, עמ' 47 ובהערות שם.

8 *De excidio*, 769.

9 *Templier de Tyr* § 490.

נפילת עכו וקץ ממלכת הצלבנים

700 או 800 פרשים ועוד 14 אלף רגלים (כולל הצלבנים מאירופה) ¹⁰. שני חלקיה של העיר, העיר העתיקה, מרובע רב־ממדים בדרום שחבק את הנמל הפונה למפרץ עכו־חיפה, והעיר החדשה, משולש בצפון העיר, שנבנה בשלהי המאה השתים־עשרה, היו מבוצרים מצד היבשה במערכת כפולה של חומות, שסגרו את העיר משפת הים בצפון ועד שפת הים בדרום.

בתוך חגורת חומות אלו נראתה העיר כשלט של צלבן, משולש מחודד, שבסיסו הדרומי הוא הים. מערכת־חומות נוספת הפרידה את העיר העתיקה מן העיר החדשה. היו אלה החומות החיצוניות של העיר מן המאה השתים־עשרה, בטרם בוצרו השכונות החדשות אשר בצפון, שבלעו בתוכן חומות עתיקות אלה. חומה פנימית זו התקשרה עם החומות החיצוניות, ובמרכזה (מקום שבו חוצה החומה הפנימית של הביצורים החיצוניים את החומה העתיקה) נמצאה מצודת־העיר, מקום מושבו של שליט העיר או נציבו ומקום חיל־המצב הקבוע של עכו.

ממרומי המצודה אפשר היה להשקיף דרומה על העיר העתיקה ועל המזחים של הנמל. לפי שיטת־הביצורים המקובלת נבנו חומות על המזחים עצמם, כך שהחומות החיצוניות של העיר כאילו צמחו ועלו מבין גלי־הים. המזח המזרחי, שנבנה בניצב לקו החוף, בנוי היה בחלקו על סלעים ובחלקו היה חופף, כנראה, את המזח של שליט מצרים אחמד אבן טולון, שנבנה בסוף המאה התשיעית על־ידי השקעת אבנים וקורות־עצים בתוך מי־הים ¹¹. החומות שעל שני המזחים הסתיימו בשני מגדלים רמים. מאחד המגדלים נמתחה אל מגדלור, התקוע על סלע במרכזו של המפרץ ¹², 'שרשרת הברזל' המפורסמת, שסגרה בעתות מלחמה ובלילות את הכניסה לנמל. המגדלור, הוא 'מגדל בעל־זבוב', שאורו בלילות הנחה את המלחים, שימש גם מגדל־הגנה על הכניסה לנמל. בפנים הנמל נמצא 'שער־ברזל', קרוב למקום שממנו נמתחה שרשרת־הנמל. בתוך חצי־העיגול של חוף הנמל נמצא שטח־מים מיוחד, והוא הנמל הפנימי של העיר, שאולי עגנו

• במפות Porta ferrea

Templier de Tyr § 484 10

11 בניינו של הנמל של אבן טולון (868—883) תואר על־ידי הגיאוגרף המוסלמי הנודע אלמוקדסי, שהיה נכדו של המהנדס שבנה את הנמל. ר' אלמוקדסי *Description of the province of Syria*, tr. G. Le Strange (London, 1886), 30.

12 לפי המפות הקיימות לא היה המגדלור בהמשך המזח המזרחי, אלא נפרד ממנו. מקצה המזח ועד המגדלור היתה נמשכת 'השרשרת' (catena) של הנמל. כן יוצא מן המפה של המאה הי"ד שבמוזיאון הבריטי, וביתר בירור ממפת פאולינוס מפוטיאולי בכת"י הוותיקן. ר' לעניין זה ולשאר תיאור העיר, סראור, 'מפות היסטוריות של עכו', ארץ־ישראל, ס"ב (ירושלים תשי"ב), במיוחד ציורים 1—2. לפי אחת המפות אפשר שלא היתה חומה על המזח המערבי, אלא שרשרת נמתחה מעל סלעי המקום עד המגדלור.

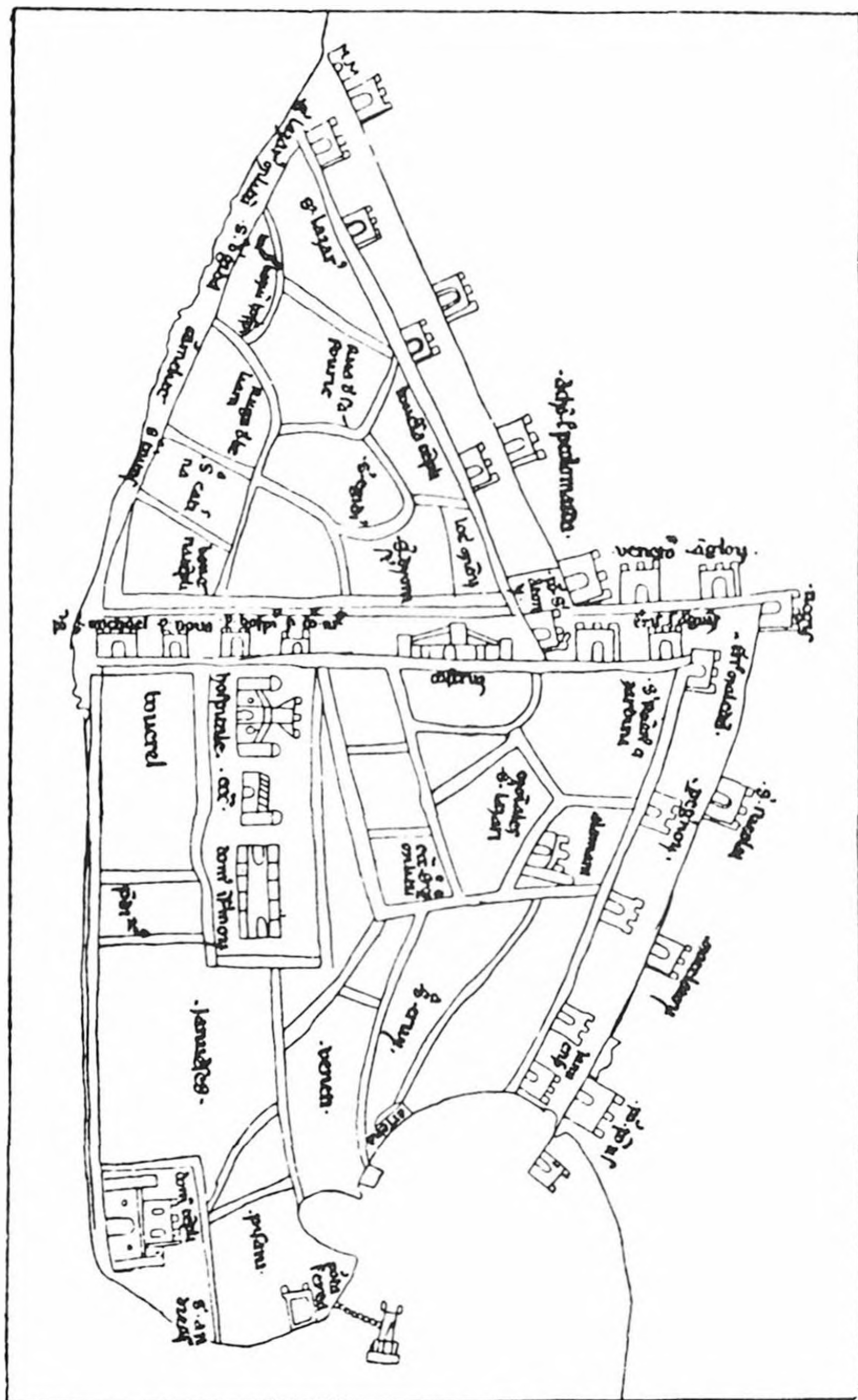
הנמל וסביבתו

בו הספינות הקטנות שהיו שייכות למלוכה הצלבנית גופה, אך נראה יותר שהיה זה מקום־נחיתה גרידא, ואולי מקום פריקה וטעינה; השטח נראה קטן מכדי שיוכל לשמש למטרות אחרות. אף כל המרחב של מִי־הנמל נראה בעינינו קטן ביותר, בסך־הכל לא יותר מ־60 דונם. אמנם, גם הספינות של התקופה היו קטנות למדי¹³, אבל אפילו לפי מידתן לא היה הנמל רחב במידה מספקת. לא ייפלא אפוא שאנו שומעים בתקופות שונות, בעתות ריכוזי־צי, שהספינות עגנו מחוץ למימי הנמל ב'חוף הארגמן' של ימינו, ליד שפך נהר־נעמן. כאן, במפרץ הטבעי, נמצא מרחב מספיק אף לציים בעלי־מידות. מפרץ קטן אחר נמצא בצפון העיר, והמרקוז קונראד ממונפירה הפך אותו ל'נמל המרקוז' בזמן מצור עכו במסע־הצלב השלישי¹⁴. שימוש לא היה רב, אך יכול היה למלא תפקיד מסוים בשעת הדחק.

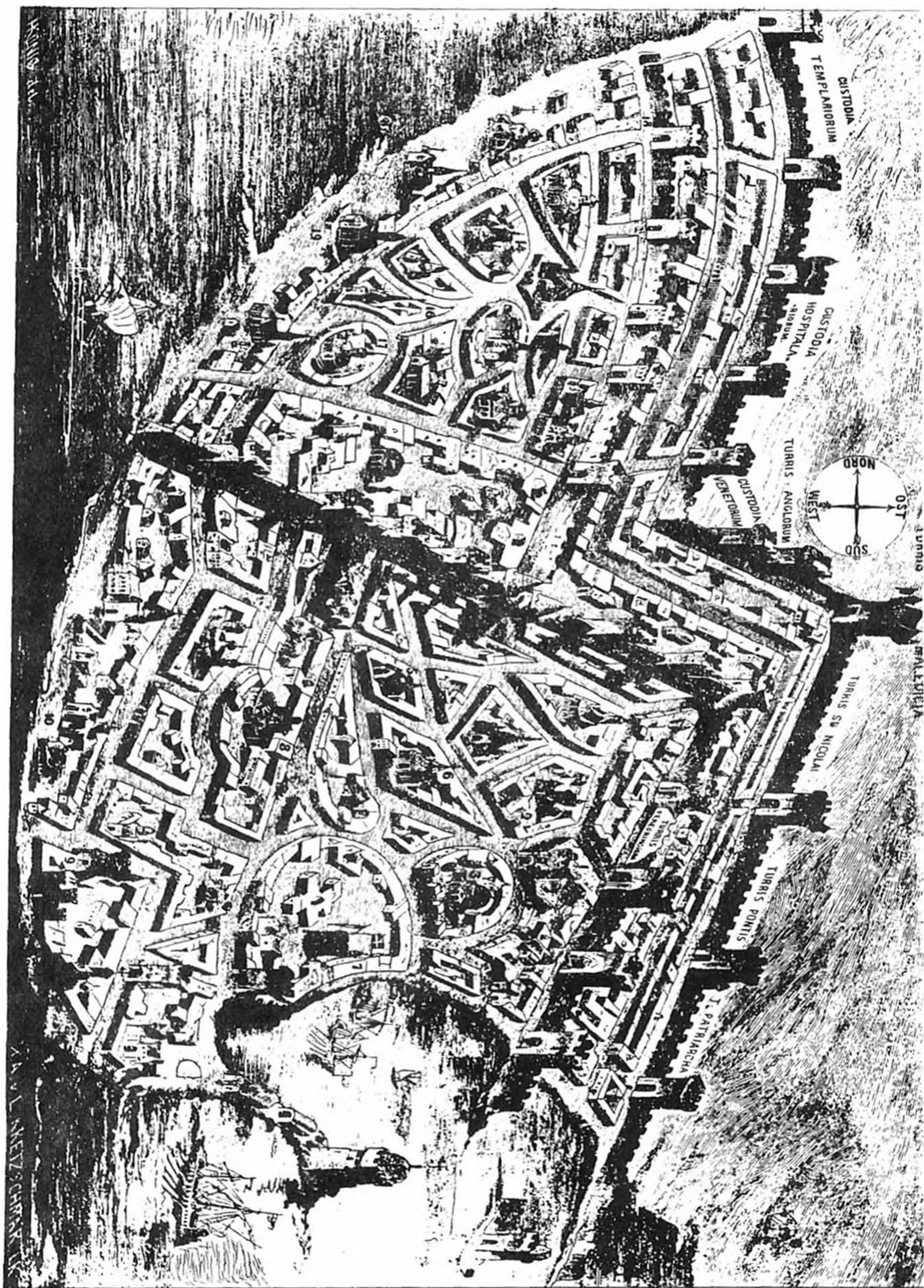
צמוד לחוף הנמל במזרח נמצא 'הארסינאל', מלה חדשה בלשונות אירופה, שנלקחה מן ה'דאר אַצְנָאֶה' (אלצנאעה) הערבי, כלומר 'בית המלאכה' שיכול היה לשמש מספנה או בית־נשק. פה, כנראה, היו נגרי־עכו ומלחיה מתקנים את האניות שנזקקו לכך. מן ה'ארסינאל' מערבה, לאורך שפת הנמל נמשך הרחוב המסחרי החשוב, הוא 'רחוב השרשרת'¹⁵, שהבעלות על קטע מקטעיו נכבדה ביותר בעיני תושבי־הקומונות. מערבה נמצאו כאן הרובעים של הקומונות: ויניציה, פיזה וגינואה, שהשתרעו צפונה בצורת מניפה, שבסיסה הים. אם לסמוך על מפות התקופה, היתה הקומונה של גינואה מקופחת במידה מסוימת, בהיות גישתה לים בתחום צר, אולי רחוב אחד שבין הוויניציאנים והפיזאנים¹⁶. השטח התפוס על־ידי כל אחת מן הקומונות, היינו הרובע של הקומונה, הנקרא לעתים 'רחוב הקומונה', הוא קטן, ואפילו קטן מאוד לפי מושגינו אנו, אך הצפיפות היתה תופעה רגילה בכל ערי ימי־הביניים. הרבעים היו, לפי כל הנראה, מבוצרים, וחומות הפרידו בין רובע לרובע, אף כי ייתכן שהחומות לא היו מקיפות את כל הרובע. השוק של הרובע הקומונאלי היה לפעמים מתקיים ברחוב מרכזי, ואולם לרוב ברחבה ששימשה שוק. הח'אנים המצויים כיום בהרבה מערי המזרח, וגם

Ruga catenae *

- 13 האניות הגדולות ביותר באמצע המאה הי"ג היו בנות 110 רגל באורך ו־41 רגל ברוחב. בית־הקיבול המאכסימאלי היה של 600 טון. לאניה 3—4 סירות בנות 52 משוטים. על אף הממדים הקטנים היתה אניה מעבירה כ־1000 נוסעים(!) וכ־100 סוסים. ר', E. H. Byrne, *Genoese Shipping in the XIIth and XIIIth Centuries* (Camb. Mass. 1930), 9
14 ר' למעלה, עמ' 39. ר' § 456. *Templier de Tyr*. דומה שלא נטעה אם נאתר נמל זה במפרץ הקטן, הנראה יפה בצילום־אוויר, במקום שבו הגיעו החומות החיצוניות של עכו לחוף הים במאה השלוש־עשרה.
15 ר' למעלה, פרק: מלחמת הקומונות.



תרשים עכו מסוף המאה הי"ג



שיחזור עכו על-פי מפה צלבנית

נפילת עכו וקץ ממלכת הצלבנים

בעכו (אם כי בניינם שייך לסוף המאה השמונה-עשרה ותחילת המאה התשע-עשרה), מדגימים יפה את מראה המרכז המסחרי של הרובע הקומונאלי. רחבה מוקפת בניינים, בעלי שתי קומות ואף יותר, שחלונותיהם פתוחים כלפי החצר וחזיתם כלפי חוץ סתומה. עצם בנייה זו עשתה כל רחבת-שוק לשטח מבוצר. בתוך הבניינים היו הסחורות נערמות במחסנים ובחנויות שבקומת הקרקע, בעוד שהקומה השנייה שימשה למגורים. חלק ניכר של הבניינים היה רכוש הקומונה ועמד תחת השגחתו של הקונסול, הבאיי או ויצ'קומס, כפי שנקראו ראשי הקומונות בקומונות השונות. ההשגחה על הרכוש של הקומונה, סדרי האדמיניסטרציה והשיפוט נקבעו לרוב בעיר-האם האירופית¹⁶. בין התקנות השונות נמצאה לרוב גם אחת המחייבת לשמור דירות ומחסנים בשביל בני-הקומונה אשר בתקופות ה'נסיעות'*, היינו מפסחא ועם הסתיו, יגיעו לעיר-הנמל בליוואנט¹⁷. הבניין המרכזי של הרובע הקומונאלי היה 'ארמון הקומונה', מקום מושבו של ראש הקומונה, ולרוב גם מקום המנגנון האדמיניסטרטיבי ומקום מושבו של בית-הדין של הקומונה. נוסף ל'פאלאצו' זה, שהיה מצוי בכל רובע קומונאלי, נמצאה בכל רובע הכנסייה של הקומונה, מופקעת מסמכות הכנסייה המקומית ותלויה במישרים בכנסייה הקאיתדראלית של עיר-האם. מטבע הדבר שהכנסיות הללו, שהיו שייכות לקומונה ומשרתות את בני הקומונה, הוקדשו לקדושים שבצלם חסתה העיר-האם ('הפאטרונים'). ומכאן כנסיית סאן-פייטרו ברובע של פיזה, סאן-לורנצו ברובע של גנואה, וסאן-מארקו ברובע של ויניציה. הכנסייה, הקרובה בדרך כלל לרחבת השוק או לרחוב השוק של הרובע, היתה יחד עם הארמון¹⁸ (או ארמונות, לגנואזים יש חמישה 'ארמונות' בעכו) סמל למעמד האכסטירי-טוריאלי של הרובע הקומונאלי. ליד אלה נמצאה לרוב המאפיה **, ולפעמים בית מרחץ *** של הקומונה. כבכל ערי ימי-הביניים נמצאים בתוך העיר גם דירים, רפתות ואורות. דיר-החזירים של גנואה בעכו גובל במקום מסוים עם רפת-הפרות של ההוספיטאלרים.

Balneum ***

Furnus **

Passagia *

16 ר' לדוגמה תקנון עיריית מארסיי בשביל הקומונות של העיר בחוץ-לארץ. G. Fagniez, *Documents relatifs à l'hist. de l'industrie et du commerce en France*, I (Paris 1898).

17 ר' רשימת הרכוש של הגנואזים בעכו. AOL., II B, 215-221. התיאור שלהלן מבוסס ברובו על תעודה זו.

18 אחד ה'ארמונות' של הגנואזים בעכו נקרא palatium logiae communis, שהוא בניין עם loggia בקומתו התחתונה. 'ארמון' אחר, והוא כנראה המרכזי, נקרא: palatium vetus communis subter quod tenetur curia, כלומר 'ארמון' שבו מושב בית-דין הקומונה.

רבעי־הקומונות

הרובע, כאמור, הוא לרוב מבוצר, או שבנייניו המרכזיים מהווים כעין מבצר. ביצורים אלה מתחזקים על־ידי מגדלי ההגנה של הרובע. ארבעה מגדלים מסוג זה מונה אינוונטאר גנואזי מאמצע המאה השלוש־עשרה בעכו, ואת השימוש במגדלים אלה ראינו באותה מלחמה נפשעת של הקומונות, שכמעט החריבה את העיר בשנות החמישים של המאה השלוש־עשרה. מגדלים אלה בתוך חומות הרובע, או בהצטלבות הרחובות החשובים שהמגדל שלט עליהם, הם התופעה הבולטת ביותר במבנה העיר על חנויותיהם ובתי־המלאכה. רחובות אלה מקצתם מקומרים (כמו בשוקי ירושלים), ומקצתם מוצלים על־ידי בדים שנמתחו מעל הרחובות להגן על הבריות מקרני החמה הלוהטת. צריחי המגדלים (ובתוכם לעתים פעמוני־הקומונות) וצריחי פעמוני־הכנסיות נראו מן הים מרחוק ושימשו לעתים גם סימני־ניווט לקברניטי האניות¹⁹. עכו העתיקה נראתה ממרחקים כשהיא זרועה מגדלים המתנשאים מעל לבתים שטוחי הגגות ומעל לקימורי הרחובות האפלים. סאן־ג'מיניאנו האיטלקית, 'עיר 70 המגדלים' שליד פירנצה, אולי שומרת עוד במקצת במראה החיצוני על קו־האופק המרוסק והדוקרני של עכו של ימי־הביניים.

מעבר לשטח הנמל, בפינה הדרומית־מערבית של העיר, נמצא רובע שלם ביד מיסדר הטמפלרים. היה זה מרובע גדול למדי, שגבל עם הפיזאנים במזרח והגנואזים בצפון. לבד החומה שהקיפה כנראה את הרובע, והמגדל הגבוה שחיזק את חומתו הצפונית, היה עיקר מעוזם של הטמפלרים בארמונם. תיאורו של ארמון זה מעטו של אחד ממזכירי המיסדר השתמר, וראוי הוא שיובא כאן: 'הטמפל' היה המקום החזק ביותר בעיר, והוא תפש שטח רחב על חוף־הים, כעין מצודה. כיוון שבכניסתו נמצאה מצודה גבוהה וחזקה והחומות היו עבות, גוש של 28 רגל, ומכל צד של המצודה נמצא מגדל קטן, ועל כל אחד מאלה דמות אריה²⁰ גדול כמו שור מפוטם, כולו מוזהב. ומחיר ארבעת האריות בזהב ובעבודה 1,500 'ביזאנטים סאראצנאטים'. היה זה מראה נהדר. ומן הצד השני, לעבר רובע הפיזאנים נמצא מגדל אחר, וקרוב למגדל זה מעל לרחוב סנט־אן ° נמצא ארמון נהדר שהיה שייך למפקד המיסדר; וקצת יותר קדימה מעל למנזר הנזירות של סנט־אן נמצא מגדל אחר גבוה, שבו היו הפעמונים, וכנסייה גבוהה ונהדרת. וכמו כן נמצא כאן עוד מגדל אחד מעל שפת־הים. היה זה מגדל עתיק שציווה לבנותו צלאח אדין, והוא היה בן 100 שנה ובתוכו שמרו הטמפלרים את האוצר, והוא

Sainte Anne *

19 ר' הוראות ניווט של מארינו סאנודו לנוחתים בנמל עכו ב־*Secreta Fidelium Crucis*, מתורגם לעברית ב־'ארץ־ישראל', ספר ב', 180.

20 lion passant הוא ביטוי טכני בהיראלדיקה המציין אריה בתנועה.

נפילת עכו וקץ ממלכת הצלבנים

היה כה קרוב לים שהגלים היו מכים למרגלותיו. ומשכנות יפים אחרים נמצאו בתוך ה"טמפל" מאוד נהדרים, שלא אזכירם עכשיו²¹.

בדומה לטמפללירים, שהתבצרו ברובע שלם בתוך העיר, נמצאו רבעים אחרים ביד המיסדרים הצבאיים האחרים. החשוב ביניהם היה רובע ההוספיטאלירים. המחבר ששמר לנו את תיאור רובע הטמפללירים, כותב: 'מיסדר יוחנן הקדוש משכנו יפה, והוא בעל מגדלים וארמונות יפים למדי, אך הוא נמצא כמרכז העיר'²². רובע זה בצורת מלבן מאורך, נשען בחלקו הצפוני על החומות החיצוניות של העיר מן המאה השתי-עשרה, שנהיו לחומות פנימיות במאה השלוש-עשרה. שערי העיר לשעבר בחומה זו נהיו אחרי בניין השכונה הצפונית וביצורה, לשערי-מעבר מרובע לרובע מעל לחפיר שנסתם עם סלילת הרחובות בין הרובע העתיק והחדש של העיר. שני שערים, 'שער ההוספיטאלירים' ו'השער החדש'²³, נמצאו ברשות המיסדר ושימשו כניסות מבוצרות לתחומו מצד צפון. בתוך המלבן המאורך תפסו מקום בולט שלושה בניינים גדולים: הארמון, דרומה ממנו הכנסייה, לבסוף בית-החולים של המיסדר²⁴. רבעים או רחובות אחרים היו ביד המיסדר הטיבטוני ומיסדר סן-לעזר ורכוש כנסייתי מצומצם יותר היה שייך למיסדר סנט-תומאס ול'בתי-חולים' אחרים בעיר.

בתוך התשבץ של רובעי-קומונות ורובעי המיסדרים הצבאיים, שכל אחד היה, בימיה האחרונים של עכו, כעין מדינה בזעיר אנפין, הזדקרו שלושה בניינים שסימלו את העבר הנשכח-כמעט—את תקופת האחדות הממלכתית העתיקה. במרכז החומה הצפונית של העיר-העתיקה נמצאה מצודת-העיר²⁵. מציאותה במקום זה, הנראית משונה במקצת, מסתברת בכך שבמאה השתי-עשרה היתה חומה זו החומה החיצונית של עכו, ומצודת-העיר, כרגיל בביצורי השפלה, נמצאה במרכז החומה או בנקודתה החלשה ביותר. עם בניין העיר החדשה נשארה המצודה במקומה, כשהיא מפסידה מערכה הצבאי וההגנתי, בהיותה סגורה בתוך חומות העיר. שינויים בשטח הקרוב, שהותנו על-ידי סלילת מעברים בין שני

Castellum ** Hospitia *

21 501 § *Templier de Tyr*. הידיעה על שני המגדלים, אחד לצד הרבע ואחד הפיזאני, מתאשרת במפות ('ארץ-ישראל', ספר ב', עמ' 179 ולוח XXI). שטח הטמפללירים נמצא בין המגדלור של היום בעכו ובין החומה המערבית של העיר העתיקה. ארמון הטמפללירים מצויר כבניין במפת עכו של מתיה פריס. ר' הלוח הכפול, יד-טו בכרך זה.

22 502 § *Templier de Tyr*.

23 בניית ה'שער החדש' של המיסדר, ר' 1063 *Regesta*.

24 מערכת הבניינים הידועים בשמות 'מערות סן-ג'והן' ('הקריפטא') והבניין הסמוך ('הפוס-טה') הם חלק של הרובע של המיסדר. מוקדם עדיין להסיק על שימושם ותפקידם, למרות ריבוי ההודעות והפרסומים בנידון זה.

הביצורים החיצוניים

חלקי העיר, קיצצו במערך ההגנה של המקום. החפיר, שבכל עיר כמעט היה מפריד בין העיר ובין המצודה נעלם, ונשאר רק החפיר החיצוני כלפי העיר החדשה²⁵. במצודת-העיר, שערכה ירד כבר בסוף המאה השתים-עשרה, כשנבנו הרחובות הראשונים של העיר החדשה, התגורר מפקד העיר או מפקד חיל-המצב ה'מלכותי', או הנקרא בשם זה, מאחר שה'ממלכה' פסקה מלהתקיים.

במרכז העיר העתיקה התנוססה הכנסייה הקאטדראלית, היא כנסיית ה'צלב הקדוש', בשעה זו כנסייתו של אפטריארך-ירושלים הגולה, יבקרבת מקום נמצא רובע האפטריארך של ירושלים ומקום משכנו של ראש הכנסייה הארצישראלית. לא פחות מ-38 כנסיות ידועות בעכו של אותה תקופה, אלא שלא כולן, כאמור, היו נתונות למרות הכמורה המקומית; הן המיסדרים הצבאיים, הן הקומונות הצליחו להפקיע במידה רבה את כמורתם מן הרשות הכנסייתית המקומית. מבין האגודות של הנזירים ראוי לציין את המנזר של הדומיניקאנים ('האחים המטיפים' או 'הדרשנים') בעיר העתיקה לחוף הים, שהוא מן המוסדות הכנסייתיים החדשים בערך בעיר.

העיר העתיקה של עכו דמתה בחגורת חומותיה למרובע, שמצפון וממזרח היא סגורה בחומות-אבן, במערב בשרטונים וסלעי-הים, ובדרום בנמלה²⁶. בחומתה הצפונית והמזרחית נמצאו מגדלים גדולים, שאחדים מהם נבנו מעל לשערים ששימשו מעבר לעיר החדשה ב'מון-מיזאר' או לשטח בין החומותים במזרח. ממבצר-העיר מזרחה הופכת שרשרת החומות לשרשרת כפולה החוגרת מצד מזרח הן את העיר העתיקה והן את העיר החדשה. אם נשמרו גם כאן כללי הבנייה הצלבנית, הרי היתה החומה החיצונית נמוכה בשליש מן החומה הפנימית, וסדר המגדלים של שתי החומות היה כזה, שכל מגדל מצא לפניו שטח פנוי ושדה ראייה ופעולה מאכסימאלי. המרחק בין שתי החומות לא היה גדול ביותר, שלא לצמצם את טווח הפגיעה של הקשתים מן המגדלים והחומות הפנימיות. כל המערך העצום של ההגנה מצד מזרח מחולק היה לקטעי-משמרת, ולכל קטע אחראי גייס או חיל מיוחד. וכן אנו מוצאים בהגנת החומות את 'משמרת' • הטמ-פלארים, הוויניציאנים, ההוספיטאלארים של האפטריארך ועוד. אף נמצא כאן 'מגדל הקצבים', ואפשר אולי להניח, אם כי אין לנו על כך ידיעה, שבעלי-גוף

* Custodia

25 *Templier de Tyr*, § 503: 'מבצר גדול ויפה, ואולם חסר חפיר לחלוטין, מלבד לצד אחד, והוא הרובע החדש (le bourc)' כלומר כלפי מון-מיזאר.

26 על חוסר חימות בצד מערב, ר' Wilbrand von Oldenburg, ed. Laurent, 163. על סכנת השרטון והסלעים והשימוש במגדלור כדי לכוון מלחים ביום, ר' הקטע המובא מתוך סאנידו במאמרי הנ"ל, עמ' 180.

נפילת עכו וקץ ממלכת הצלבנים

אלה היו כעין משמרת בקטע זה של החומה. מגדלים רבים בחומות אלה נבנו על-ידי צלבנים מאירופה מזמנו של לוואי התשיעי ואילך, שאולי זכו בכך לכפרת-עוונות שהובטחה מטעם הכנסייה לתורמים להגנת המדינה.

כאמור נמצאה צפונה מן העיר העתיקה העיר החדשה, משולש שנוסף על המרובע של העיר העתיקה²⁷. שטח צפוני זה של עכו התחיל להתמלא בניינים כבר לפני נפילת עכו ביד צלאח אדין, ואולם רק לאחר כיבוש עכו על-ידי הצלבנים התחילה התפתחותו המהירה. הדרכים שחצו שטח זה בכיוון לציפורי וצפת, הפכו לרחובות הרובע החדש, שנקרא בשם מוֹן־מיזאר²⁸. כרגיל מתורגם שם זה כ'גבעת הנוכלים', או בדומה לכך²⁸. משמעות כזו אפשרית, ובהרבה ערים באירופה נודעו רחובות או רבעים שנקראו בשמות של גנאי. ברובע זה התרכזו הרבה אנגלים²⁹, ואם נכונה סברתנו, גרו כאן כל אלה שהתיישבו בעכו במשך המאה השלוש-עשרה, נוסף על העדות הנוצריות המקומיות³⁰ שזה היה מקום-מגוריהן הרגיל, ואולי אף היחיד (פה גם, כנראה, נמצאה הקהילה היהודית של עכו). עובדה זו, אולי גרמה לכך שהפראנקים המקומיים קראו לרובע זה בשם-גנאי³¹. אך אין זה מן הנמנע שהשם פירושו 'מצפה', והוא תואם יותר את השם 'גבעה', המצטרף לכינוי, אף-על-פי שאין אנו מסוגלים לגלות בו עוד כל התרוממות של הקרקע.

העיר החדשה היתה כנראה מרווחת יותר מן העיר העתיקה. המיסדרים הצבאיים, ההוספיטאלרים והטמפלרים, קנו להם אחיזה אף בשטחים אלה. בייחוד היו

Mont Musard *

27 לפי השערותנו נמצאה החומה המזרחית של הרובע הצפוני לא רחוק מתעלת ניקוז, הנראית יפה בתצלום האוויר של עכו. שרידים אחרונים של חומה זו יחד עם החפיר שהפריד בין החומה והמישור סביב נרשמו במפת עכו מתקופת נאפוליון (י. פראוור, לוח XXIII) ואחריה, שעובדו מחדש פעמים-מספר, אך בלי דייקנות רבה. במפה זו נרשם גם החפיר הצפוני, והזווית שלו ביחס לחוף-הים תואמת את המפות של עכו מסוף המאה השלוש-עשרה ותחילת המאה הארבע-עשרה. במרחק-מה מכאן נמצאו לפני כ-15 שנה אבני-בליסטראות וראשי-חצים, שיש לייחסם למחנה המוסלמי, שצר בצד זה על עכו בשנת 1291. אבנים גוספות נמצאו גם ב-1962.

28 Musart (כתיבים שונים) מן הפועל muser — לבזבז זמן, להשתעשע, לרמות. ואולם כנראה שהמשמעות היא 'מצפה'.

29 במפת מתיה פריס רשום כאן: C'est tut le plus inhabite de engleis. פה גם נמצא המיסדר האנגלי של סנט-תומאס מקנטרבורי (מצויר במפת מתיה פריס).

30 ר' (1951) J. Prawer in *RHDFE.*, t. 29 ולמעלה בפרק: היהודים בממלכה השנייה.

31 שמות-גנאי אחרים מצויים למשל בירושלים. מאפייה שעשנה או ריחותיה הפריעו כנראה לתושבי הסביבה, נקראה 'השכן הרע' (Malvoisin). 'רחוב הטבחים' בירושלים נקרא 'רחוב הבישול הרע' (Malquisinat), ועוד.

ההוספיטאלרים בעלי 'אכסניה', שארמונה הגדול עורר התפעלות כללית³², ובו גר מארישאל המיסדר ומקצת אביריו. בשטח זה נמצא גם מיסדר האבירים המצור רעים של סן־לעזר, וכמו כן מיסדר שאינו ידוע ממקום אחר, מיסדר סן־לוראן³³. הבירה הנוצרית הגדולה³⁴ הושמה, כאמור במצור על־ידי אלמלך אלאשרף ח'ליל ביום 5 באפריל 1291. לאחר שבוע ימים של הקמת מאהלים והרכבת מכוונות־המצור הופעלו המכוונות נגד החומות המפוארות של העיר (15 באפריל). כדי להבטיח כוונות קרבית מתמדת וגדודים רעננים נקבע סדר של ארבע משמרות בגייסות המוסלמים, שהיו מתחלפים מול חומות עכו. ברור היה לאלמלך אלאשרף ח'ליל, שלא יוכל לה לעיר הגדולה על־ידי שיטת מצור והרעבה. אספקה לא חסרה בעיר, ושום צי מוסלמי לא הופיע במקום כדי לנתק את העיר מהבאת מצרכי־מזון מן החוץ. יתר על כן, אסור היה לו להשתהות, פן תספיק אירופה בשעת סכנה מופלגת זו לגייס כוחות־עזרה ולהחישם לעיר הנצורה. הסולטאן פתח איפוא בהרעשה מתמדת של החומות, וחפריו התחילו תרים אחר נקודות־תורפה בביצורי העיר. מלחמת ארטילריה בין שני הצדדים וכריית מנהרות, שמביאה את המוסלמים אל מתחת ליסודות החומות והמגדלים ואת החפרים הצלבנים לתוך המנהרות, כדי לסותמן ולגרש מהן את האויב, אופייניות לשבועות הראשונים של הקרבות. ובעוד אבני־בליסטראות וחיצים פולחים את האוויר וקולם האטום של המכושים והפטישים מרעיד את בטן האדמה, היה המחנה המוסלמי מכין גדרות וגגות־חיפוי, שבחסותם אפשר היה להתקרב קמעה קמעה אל חפיר העיר וחומותיה, על אף ההרעשה המתמדת של מכוונות־הירי הפראנקיות וזרמי הזפת הרותחת והחול הרותח הנשפכים מבין שיני החומה הצלבנית על המתקיפים.

בתקופת־הרעשה ראשונה זו לא סגרו הפראנקים את השערים שבחומות העיר

32 מסומן במפות כ־Hospicium Hospitalis ובמפה אחרת Alberga hospitalis. המזכיר הטמפלארי של צור כותב: 'יש להם עוד מקום (מלבד זה שבעיר העתיקה) הנקרא "אכסניה" (Herberge), ובתוכו ארמון נהדר, ארוך מאוד ויפה מאוד. ואורכו יותר מ־150 קנים (כ־300 מטר) והוא בעל חצר גדולה מאוד. פה נערך טכס ההכתרה של המלך איג'. ר' 502 § Templier de Tyr.

33 Sanctus Laurentius de militibus. אין זה מן הנמנע שהכוונה לאבירים שמוצאם מגנואה ושהתאגדו למיסדר צבאי.

34 קיים תיאור של עכו, שנכתב במאה הי"ד והמבוסס על מקורות קדומים יותר, מעטו של לודולף מוונדהיים. Ludolphus in AOL, II, 339 ss. התיאור הזה, המצוטט לעתים קרובות הוא מסולף לחלוטין, וניכר שהמחבר תלה בעכו תכונות האופייניות למבנה ערי אירופה, שהיו ידועות לו. ר' עיבוד מבוסס על כך של Johannes Vitoduranus (von Winterthur), Chronicon, ed. Eccard, Corpus Historicum Medii Aevi (Leipzig 1723), 1761 s.

לא ביום ולא בלילה, שיטה בלתי־רגילה שעשתה רושם בקרב המוסלמים³⁵. מטרתה היתה כנראה להקל על פעולות גיחה מן העיר שיפתיעו את הצרים עליה, וגם להביא לידי פיצול העירנות של הכוחות המוסלמיים לאורך כל החזית הארוכה של העיר, שלא יוכלו להתרכז בנקודות מסוימות בלבד. הצלבנים ארגנו מחדש את סדרי ההגנה בעיר. מחוסר שליט מקובל על הכול, נתכנסו אצילי הצלבנים בכנסיית 'הצלב הקדוש' של עכו וקבעו ארבע משמרות, ושני מפקדים בראש כל אחת, שהבטיחו שמירה על העיר יומם ולילה. בכל משמרת של שמונה שעות חולקו הגדודים לשניים, להגנה על החומה ולהגנה על השערים. ז'אן דה גריי, מפקד החייל הצרפתי, ואוטו דה גראנדיסון*, מפקד החייל האנגלי, מפקד מיסדר ההוספיטאלארים ז'אן דה וייה³⁶, ומפקד מיסדר סנט־תומאס האנגלי, וכן מפקד מיסדר הטמפלרים גיום דה בוז'ה ומפקד מיסדר סן־לעזר — התחלפו בפיקוד העיר³⁸. ואולם עיקר משא האחריות לא נפל על מפקדים אלה, שרק תיאמו את פעולות הנצורים, אלא על מפקדי הקטעים של החומה החיצונית והפנימית.

תקוותם של הנצורים היתה בגיחה מוצלחת מן העיר וכיבוש המחנה המוסלמי, או גרימת נזקים כה רבים בו עד שייאות אלא־שרף להיענות לדרישת חידוש שביתת־הנשק עם הצלבנים ויעלה מעל העיר. כבר עם תחילת המצור החליטו הצלבנים להתקיף את המחנה המוסלמי. ההתקפה תוכננה בנקודה הצפונית ביותר של העיר, במקום שבו החומות החיצוניות נוגעות בשפת הים, כנראה ליד 'מפרץ המרקיו' שהזכרנוהו קודם. קטע־חומה זה היה מוגן על־ידי הטמפלרים, וממולם ניצבו צבאות חמת, בפיקוד אביו של ההיסטוריון הערבי העתידי, אבו אלפדא. המתקיפים גחו מן השער הפנימי של סן־לעזר בליל ירח מלא ב־15 באפריל. הלילה היה בהיר כיום, והפרשים הצלבנים התקיפו וחדרו עמוק לתוך מאהלי הגייסות של חמת. אפשר שאותה שעה הותקפו המוסלמים גם על־ידי ספינות פראנקיות מצד הים, שהפעילו מכונות־ירי קטנות, אך יעילות ביותר, שעליהן מספר עד־ראייה אבו אלפדא³⁷. הניסיון להצית את מכונות־הירי של המוסלמים על־ידי מפקד נמל עכו³⁸ נכשל. המוסלמים אמנם סבלו אבדות, ואולם פרשי

* Ottho de Grandison (Otton de Grandson) ° Jean de Villiers

35 אבו אלפדא ב־164 RHC. HOr., I

36 ר' 765–766 De excidio. במשמרת השלישית מדובר על מפקד Militia Spatae ('אבירי החרב'), וברביעית על מפקד Militia Sancti Spiritus. מיסדרים אלה אינם ידועים לנו. התרגום סנט־תומאס וסן־לעזר מסתמך על ריריכט GKJ., 1014, ואולם לא מצאנו אישור לכך. אמנם קיימת היתה אגודה של 'רוח הקודש', שעסקה בפדיון שבויים, אולם לא מיסדר.

37 RHC. HOr., I, 164

38 Templier de Tyr, § 491: Visconte du Bort (=Port) a Acre אין ידיעה אחרת על מפקדים אלה.

הגיחה הצלבנית

הצלבנים התסבכו ביתידות האוהלים ובחבליהם ונאלצו להיסוג באבירות. לא גדולה מזו היתה הצלחתה של גיחה אחרת. זו יצאה מ'שער אנטוניוס הקדוש' בנקודה שבה חומת העיר הצפונית פונה בזווית חדה מזרחה, בין משמרת ההוס' פיטאלארים למשמרת הוויניציאנים בחומות העיר. התקפה זו, שנעשתה בליל חסר-ירח, היינו, בסוף חודש אפריל, ניסתה להפתיע את המחנה המוסלמי, ואולם הללו עמדו על משמרתם. מנורות הועלו במחנה המוסלמי, וההתקפה הצלבנית נשברה.

וכל אותו זמן, כמעט חודש-ימים, פעלו מכוונות-הירי המוסלמיות. אבנים גדולות נקלעו בהתמדה על משמרת הטמפלרים בצפון העיר, על משמרות הפיזאנים וההוספיטאלארים ועל המגדל הגדול, 'הארור', שבתומה הפנימית, שהיה בשעתו המגדל העיקרי של הגנת העיר³⁹. ובמשך אותו זמן איתרו המוסלמים את הנקודות שנראה בהן סיכוי לכרות מנהרות תחתיהן כדי למוטטן, או קטעים בחפיר העיר שהיה סיכוי למלאם, כדי להתקרב לחומות העיר. המחנה המוסלמי התכוון להתקפת-מצח על החומות, כדי לפרוץ פרצה במקום שבו יתרופפו חומות ומגדלים. נבנו גגות-חיפוי וגדרות מכוסות עורות-בהמות ספוגות חומץ והתחילו מקריבים אותם אל החומות, ובחסותם קרבו לחומה הלוחמים המוסלמים. המטרה היתה להגיע עד שפת החפיר הרחב ולמלאו עצים, כדי ליצור מעבר מעל לחפיר לחיילות המתקיפים.

הפעולות המוסלמיות נעשו תכופות וחזקות מיום ליום. לאחר חודש ימים של מצור נראה היה שההכרעה קרבה והולכת. בשעה זו הופיע בעכו אנרי השני מלך קפריסין עם צי אניות לא-מבוטל ועם גייס קפריסאי ניכר של אבירים ורגלים. הופעתו ב-4 במאי חיזקה את רוח מגיני-עכו, אם כי הנסיונות לחידוש המשא-ומתן עם אלמלך אלאשרף לא נשאו פרי. אלמלך אלאשרף, שקיבל את שליחי הצלבנים בשאלה: 'ההבאתם לי את מפתחות העיר?' לא היה מוכן למשא-ומתן אלא לכניעה. לכל היותר מוכן היה סולטאן מצרים להרשות יציאה חופשית של הצלבנים עם רכושם לקפריסין; הוא מוכן להסתפק בבתי-העיר הריקים.

לאחר הפסקה קצרה, שלא ארכה אלא שעות-מספר, הופעלו מחדש מכוונות-הירי ונתחדשו פעולות החפרים במשך עשרה ימים ועשרה לילות. המוסלמים החליטו לפרוץ פרצה במערכת-הביצורים החזקה שבפינה הצפונית-מזרחית של

39 מגדל זה *qui est a segons murs* הוא *Tour maudite* והוא במשמרת המלך. ר' *Templier de Tyr* § 490. בכמה מפות המגדל *Turris maledicta* מסומן בחומה החיצונית (י. פראוור, עמ' 179), אולם סימון זה הוא מוטעה. לפני 'המגדל הארור' נמצא 'מגדל המלך' (אנרי השני) — *Turris regis* וזה הביא לערבוביה בסימונים. סימון נכון במפת הוותיקן ועוד (שם, עמ' 181).

נפילת עכו וקץ ממלכת הצלבנים

החומות החיצוניות. פה עמד מגדל חזק הידוע כ'מגדל המלך'. או כפי שקראוהו 'המגדל החדש', או גם על-פי צורתו 'המגדל העגול'. מפקד המגדל היה אמאלריך, אדון צור ואחיו של מלך קפריסין⁴⁰. לפני מגדל זה ובקו מקביל לזווית החומה שבמקום נמצאה מערכת-ביצורים נוספת, ה'בארבאקאן', כפי שקראוהו הפראנקים. ההתקפה המוסלמית כוונה לכל הקטע הזה של החומה, שבמרכזו אותו 'מגדל המלך' ולפניו 'הבארבאקאן' של המלך הוגו', מערבה ממנו 'מגדל האנגלים' ולפניו כנראה 'הבארבאקאן' של האדון אדוארד, ודרומה 'מגדל רוזנת בלוא' ו'מגדל סן-ניקולאי' שנקרא כך על שם בית-הקברות הצלבני במזרח חומות העיר⁴¹.

גגות-החיפוי הנעים נמצאו כבר בקרבת הבארבאקאן שלפני 'מגדל המלך'. הגדוד הקפריסאי שהגן על המקום ראה שאין כל תקווה להחזיק עוד במקום, העלה באש את ביצורי המקום ושרף את הגשר שקשר את הביצורים הקדמיים, מעל לחפיר, אל החומה העיקרית של העיר (8 במאי). חמישה ימים לאחר-מכן (12 במאי) היעו החפרים המוסלמים אל 'מגדל המלך' שבחומה החיצונית של העיר. המגדל התמוטט ובחלקו הגדול נפל לתוך החפיר ומעבר לו. החפיר נתמלא אבנים, אך לא נפתחה בכך דרך למתקיפים עד אשר כיסו את פני האבנים בעצים ובקורות, וכך יצרו כעין רציף שאיפשר את מעברם מעל לחפיר לתוך המגדל, שבחלקו עמד על תלו. מגדל ההגנה הנוצרית הפך עתה למגדל התקפה מוסלמית. סמל הסולטאן הועלה אל שריד המגדל מול 'המגדל הארור' בחומה השנייה והגבוהה של העיר. לשעה נעצרה ההתקפה המוסלמית, פראנקים הצליחו לבנות במהירות מבנה-עץ מצופה עורות מול 'מגדל המלך', שמנע מן המוסלמים אפשרות התקפה נוספת אל קו החומה השנייה.

ביום 18 במאי, יום שישי, הוא יום של מזל וברכה של המוסלמים, ציווה אלמלך

40 קיימת ערבוביה במקורות לגבי מקום ההתקפה, אם כי כל המקורות מתכוונים ללא ספק לאותו מגדל. מקצת מקורות מציינות את ההתקפה על 'המגדל הארור' (*Turris male-dicta*), דבר שלא היה אפשרי, בהיות מגדל זה בקו השני של החומות. ר' בהערה הקודמת.

41 התיאורים סותרים במקצת זה את זה, ואנו משתמשים במארינו סאנודו, שישב בעכו והכירה, כמורה-דרך. הוא היחיד הנותן תיאור כללי של שטח ההתקפה: *sbarelium rem Sancti Nicolai*. להלן הוא מזכיר את הקמת גגות-ההגנה (*boachiers*) של המוסלמים מ'מגדל סן-ניקולאי' ועד *sbarelium domini Odoardi*. *Secreta fidelium Crucis*, ed. Bongars, II, 230–231. 'מגדל רוזנת בלוא' אינו מסומן במפות, אך לפי סדר התיאור נמצא בין 'מגדל המלך' ו'מגדל סן-ניקולאי', שסומן במפות. הנחנו על-פי השערה, שהנסיך אדוארד ביצר במיוחד את הקטע שהיה שייך לבני-עמו, והוא 'מגדל האנגלים'. 'מגדל המלך' מופיע בכינויים *Turris rotunda, nova, regis* אצל מארינו סאנודו (שם) ואצל *Templier de Tyr* § 494 בכינוי *La tour neuve que l'on disoit*; וכן *la tour dou roy*.

התקפה כללית ונפילת עכו

אל־אֶשְׂרָף על התקפה כללית על העיר. ברעש־תופים עצום התחילו המוסלמים נעים לעבר החומות. עיקר ההתקפה כוון כמובן מצד 'מגדל המלך' ההרוס. 'הם באו, כולם ברגל ולאין מספר; ובראשם באו אלה שנשאו שלטים גדולים וגבוהים, ואחריהם אלה שהיו משליכים "אש יוונית", ואחריהם אלה שזרקו חניתות וירו חצים מקושטי־נוצה, ואלה דמו לגשם הבא מן השמים'⁴², מספר מזכיר מפקד הטמפלרים. בפני התקפה זו לא עמדו מבני־העץ שהוקמו בחיפזון מול 'מגדל המלך'. המוסלמים פרצו מעבר למחסום זה אל השטח שבין החומותיים. גדוד אחד המשיך דרכו ישר לשער 'המגדל הארוך', שמשום־מה לא נתקל בו בהתנגדות ופרץ לתוך הרובע הצפוני־המזרחי של העיר של סאן־רומאנו, שבו נמצאו הפיזאנים ומכונות־הירי של הקטע. לאחר שניפצו את מכונות הפיזאנים פרצו גדודים אלה לרובע המיסדר הטיבטוני⁴³. גדוד אחר התקדם בשטח שבין החומות ל'מגדל סן־אנטואן' מול מצודת־העיר. הפראנקים ענו בהתקפה נגדית של מפקד הטמפלרים גיום דה בוז'ה ושל מפקד ההוספיטלרים. גדודיהם עברו דרך משמרת ההוספיטלרים ליד מצודת־העיר, ועצרו את המוסלמים המתקדמים בין החומותיים. בהתנגשות זאת נפצע מפקד הטמפלרים פצעי־מוות, והוא הועבר גוסס לארמון הטמפלרים. נסיגת הטמפלרים נתנה את האות להתמוטטות כל המערך ההגנתי של הצלבנים. בשעה שהמוסלמים הגיעו למרכז העיר העתיקה, לרובע הטיבטוני, פרצו גדודים אחרים מצד הים ל'מגדל הליגאט'⁴⁴. חיל־המצב הצרפתי והאנגלי, שנמצאו בקטע זה של החומה בפיקודם של ז'אן דה גריי ואוטו דה גרנדסון, נסוגו מן העמדה הקדמית. החומות והמגדלים נעזבו על־ידי הצלבנים, כשחרב הכובשים עושה שמות ברחובות העיר וברחבותיה. התחילה מנוסה כללית לעבר הנמל, אך פה נמצאו רק ספינות מועטות להעביר את הפליטים לחופי־מבטחים. מועטים הגיעו לקפריסין, אחדים לחופי ארמניה הרחוקים. בין חללי עכו היתה גם הקהילה היהודית הפורחת במקום. החרב האוכלת לא הבדילה בין נוצרים לשאינם נוצרים. 'עכו נחרבה בשנת חמשים (ואחת) לפרט ונהרגו חסידי ישראל ישם בד' מיתות ב"ד'⁴⁵.

Templier de Tyr § 497 42

Amadi, éd. Mas Latrie, 224 43 S. Rinaldo מזכיר כאן את ברובע הטיבטוני, שאינו

ידוע ממקום אחר. ישם זה מופיע בתיר Saint Linart אצל Templier de Tyr § 499.

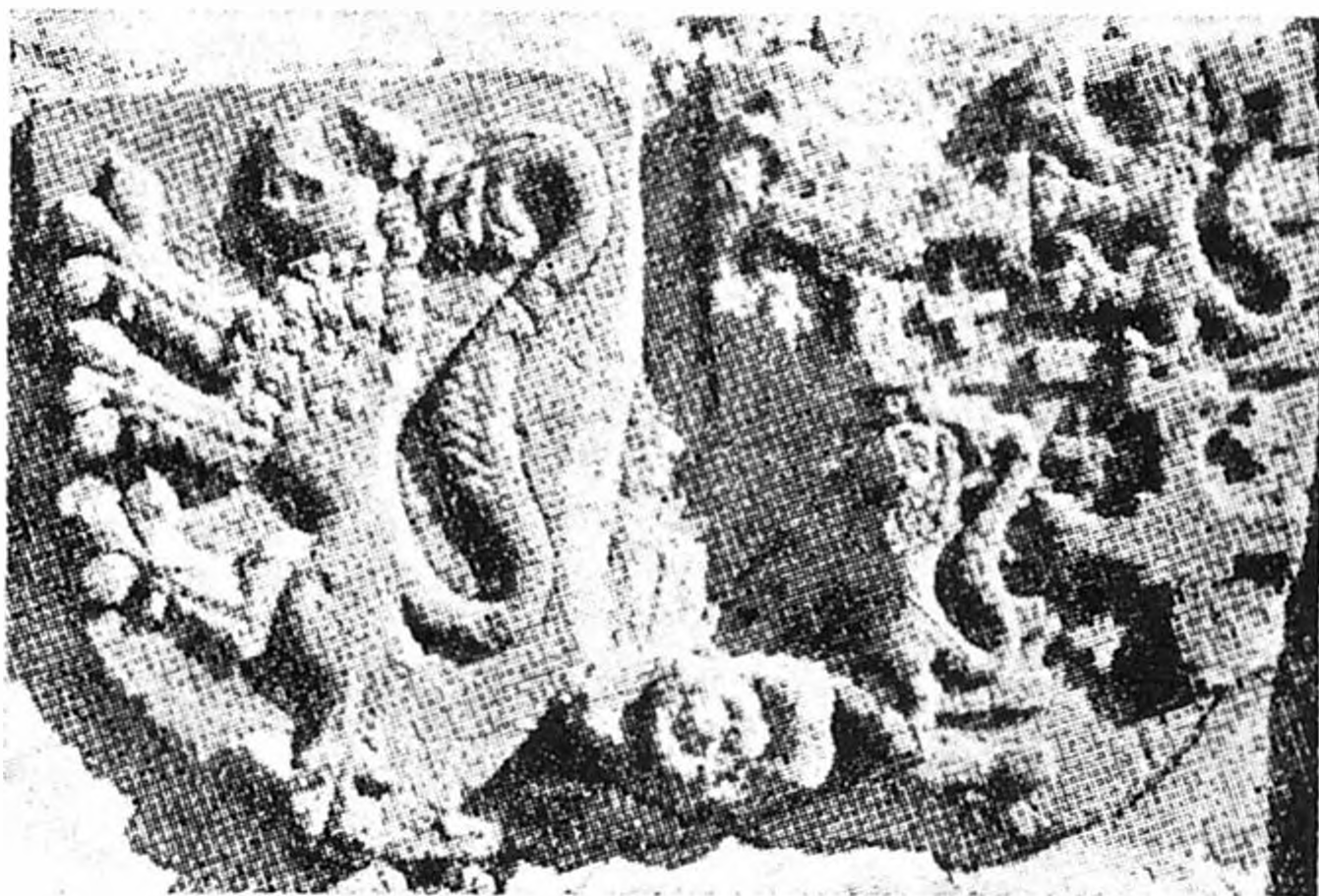
Tour dou legat 44. זהה כנראה עם 'מגדל האפטריארך' המסומן במפות כמגדל אחרון לפני המזח המזרחי של העיר.

45 ספר יוחסין השלם, מהד' פיליפובסקי, עמ' 88. קינה על חורבן הקהילה שכתב יוסף בר' תנחום הירושלמי פרסם ח. שירמן ב'קבץ על יד' (ירושלים ת"ש), ס"ב—ס"ד. בין הניי־צלים היה המקובל ר' יצחק דמן עכו ובין החללים ר' שלמה, דור שלישי (נכד) לר' שמשון משאנץ, שעלה לארץ שמונים שנה לפני־כן. הנין ר' יעקוב נסטר כנראה לפני־

נפילת עכו וקץ ממלכת הצלבנים

הצלבנים עמדו עוד על נפשם ב'אדמון הטמפלארים' המפואר. עוד יום אחד נמשכו כאן הקרבות. המוסלמים ערערו במהרה את החומות החיצוניות. הפליטים ביקשו זכות־כניעה וזו הובטחה להם, אלא שגדוד מוסלמי שנכנס לארמון התפרע, והביא לחידוש הקרב. המוסלמים פרצו לתוך הארמון ברגע שבו התמוטט הבניין כולו וקבר בתוכו את המתקיפים ואת הצלבנים כאחד. עכו הנוצרית פסקה מלהתקיים. אש שהוצתה וידי־אדם התחילו להרוס את מבני־האבן המפוארים, שבצלם חסו הצלבנים במאת השנים האחרונות לקיום מדינתם.

נפילת עכו ב־18 במאי 1291, לאחר 44 ימות מצור וקרב, הם האקורד האחרון בתולדות ממלכת ירושלים. לאחר שנפלה עכו לא נראתה עוד כל תקווה להישאר ולהחזיק מעמד על אדמת ארץ־ישראל. הערים והמבצרים נכנעים ללא ניסיון של לחימה והתגוננות. צור פונתה מן הכוחות הנוצריים שנמלטו לקפריסין. בצידון ניסו עוד הטמפלארים להתגונן ב'מבצר־הים' מתוך תקווה לקבל עזרה מקפריסין. ואולם זו בוששה לבוא, והתושבים יחד עם חיל־המצב נמלטו בספינות לאי הנוצרי השכן. עד סוף חודש יולי נסתלקו הצלבנים גם מבירות ומחיפה. ב־14 באבגוסט פינו הטמפלארים את המבצר הצלבני האחרון בחוף ארץ־ישראל, מבצר עתלית, ללא קרב.



הסמל המאוחד של ממלכות קפריסין וירושלים

כן, ומקום קברו נזכר ב'תוצאות הרמב"ן' לתלמיד הרמב"ן. ר' 'ירושלים' לזכר רא"ם לונץ, כ"א ואילך. שבויי המלחמה היהודים הובאו כנראה למצרים וזכו ליחס אהד מצד הסולטאן, אם נסמוך על מקור נוצרי שנכתב בשנת 1350. ר' Röhrich und Meisner, 'Ein niederrheinischer Bericht über den Orient'. *Zeit. f. deut. Philologie*, t. 19 (1886), 47.

נספח

ביבליוגרפיה

מפתח שמות אישים ושמות מקומות

ביבליוגרפיה

רשימת הקיצורים

כתבי־העת

- AHR* — *American Historical Review*.
AOL — *Archives de l'Orient Latin*. 2 vols. (Paris 1881–1884).
BEC — *Bibliothèque de l'École des Chartes*.
EHR — *English historical review*.
HZ — *Historische Zeitschrift*.
JA — *Journal Asiatique*.
JRAS — *Journal of the Royal Asiatic Society*.
MIÖG — *Mitteilungen des österreichischen Instituts für Geschichtsforschung*.
PEFQS — *Palestine Exploration Fund. Quarterly Statement*.
PJ — *Palästina-jahrbuch des deutschen evangelischen Instituts für Altertumswissenschaft des heiligen Landes zu Jerusalem*.
PPTS — *Palestine Pilgrims' Text Society Library*. 13 vols. (London 1890–1897).
RB — *Revue biblique*.
ROL — *Revue de l'Orient latin*. 12 vols.
RH — *Revue historique*.
Rev. belge — *Revue belge de philologie et d'histoire*.
RHDFE — *Revue historique de droit français et étranger*.
ZDMG — *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft*.
ZDPV — *Zeitschrift des deutschen Palästina-Vereins*.

המקורות והמחקרים העיקריים

- Alb. Aqu.* — Albertus Aquensis, *Liber Christianae expeditionis pro ereptione, emundatione Sanctae Hierosolymitanae ecclesiae*. *RHC. HOcc.*, IV.
Baronius — C. Baronius, *Annales ecclesiastici a Christo nato ad annum 1198* (Roma 1588 s.). *Vide Raynaldus*.
Epistolae — *Monumenta Germaniae Historica. Epistolae saeculi XIII e regestis pontificum romanorum selectae*.

- Eracles* — *L'Estoire de Eracles Empereur*. *RHC. HOcc.*, II.
- Ernoul* — *Chronique d'Ernoul et de Bernard le Trésorier*, éd. L. de Mas Latrie (Paris 1871).
- Ful. Carn.* — Fulcherius Carnotensis, *Historia Hierosolymitana*, ed. H. Hagenmeyer (Heidelberg 1913).
- Gestes* — *Les Gestes des Chiprois*, éd. G. Raynaud (Genève 1887).
- GKJ* — R. Röhricht, *Geschichte des Königreichs Jerusalem* (Innsbruck 1898).
- Grousset* — R. Grousset, *Histoire des Croisades et du royaume franque de Jérusalem*. 3 vols. (Paris 1934–1936).
- Lois* — *RHC. Lois*; éd. Beugnot. 2 vols. (Paris 1841–1843).
- Mansi* — Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio* 53 vols. (Paris 1901–1927²).
- Marino Sanudo* — Marino Sanudo, *Secreta Fidelium Crucis in Bongars, Gesta Dei per Francos* (Hannover 1611).
- MGS. SS.* — *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*.
- Michaud, Bibliothèque* — J. F. Michaud, *Bibliothèque des Croisades* 4 vols. (Paris 1829 s.). T.4: M. Reinaud, *Extraits des historiens arabes relatifs aux guerres des Croisades*.
- Muratori* — L.A. Muratori, *Rerum Italicarum Scriptores*, 25 vols. (Milano 1723–1738. Nov. ed. 34 vols. ed. G. Carducci 1900 s.).
- Patr. Orient.* — R. Graffin and F. Nau, *Patrologia Orientalis* 27 vols. (Paris 1907 s.).
- PG* — Migne, *Patrologiae cursus completus. Series graeca*. 161 vols. (Paris 1857 s.).
- PL* — Migne, *Patrologiae cursus completus. Series latina*. 221 vols. (Paris 1844–1864).
- Raim. d'Aguil.* — Raimundus d'Aguilers, *Historia Francorum qui coeperunt Jerusalem*. *RHC. HOcc.*, III.
- Raynaldus* — O. Raynaldus, *Annales ecclesiastici ab anno 1198 usque ad annum 1565*. Compl. et cont. Baronius, ed. Mansi 34 vols. (Lucca 1738 s.); ed. Theiner (Roma 1856), reimpression, 37 vols (Bar-le-Duc 1864–1883).
- Regesta* — R. Röhricht, *Regesta Regni Hierosolymitani* (Innsbruck 1893–1904).
- RHC.* — *Recueil des Historiens des Croisades*.
 “ *HOcc.* — *Historiens Occidentaux*. 5 vols.
 “ *HOr.* — *Historiens Orientaux*, 5 vols.
 “ *HArm.* — *Documents arméniens*. 2 vols.
 “ *HGr.* — *Historiens Grecs*. 2 vols.
- Richard* — J. Richard, *Le royaume latin de Jérusalem* (Paris 1953).
- Reinaud, Extraits* vide Michaud.
- RHGF.* — *Recueil des Historiens des Gaules et de la France*. 24 vols.
- Röhricht, Beiträge* — R. Röhricht, *Beiträge zur Geschichte der Kreuzzüge*. 2 vols. (Berlin 1874).
- Rolls Series* — *Rerum Britannicarum medii aevi scriptores, or Chronicles and Memorials of Great Britain and Ireland in the Middle Ages*.

- Runciman — St. Runciman, *A history of the Crusades*. 3 vols. (Cambridge 1951–1954).
 Stevenson — W. B. Stevenson, *The Crusaders in the East* (Cambridge 1907).
 SWP. — *Survey of Western Palestine*. 4 vols. *Memoirs on the topography, orography, hydrography and archeology* by C. R. Conder and H. H. Kitchener (London 1881–1883).
 W.T. — Willelmus Tyrensis, *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*. RHC. HOcc. I, 1–2.

- אבו אלפדא — אבו אלפדא, אלמח'תצר פי תאריח' אלכשר נח"ב—ח"ד (קושטא, 1286/1869–1870). קטעים ב' 1–165. *Annales*, RHC. HOr., I, 1–165.
 אבו שאמה, כתאב אלרוצתין — אבו שאמה, כתאב אלרוצתין פי אח'באר אלדולתין אלנוריה ואלצאלחיה, [2 חלקים (קאהר, 1287–1288/1870–1871)]. קטעים ב' *Le Livre de deux jardins*, RHC. HOr., IV; V, 3–149.
 אבו שאמה, ד"ל אלרוצתין, מהדורת ז. אלכוח'ארי (קאהיר 1947). קטעים ב' RHC. HOr., V, 151–210.
 אבן אלת'יר, תאריח' אלמוצל — אבן אלת'יר, תאריח' אלדולה אלתאככיה מלך אלמוצל. קטעים ב' *Histoire des Atabecs de Mosul*, RHC. HOr., IIb.
 אבן אלת'יר, אלכאמל — אבן אלת'יר, אלכאמל פי אלתאריח' נח"י—ח"ב (קאהיר 1303/1885–1886).
 ed. C. J. Tornberg, *Chronicon quod perfectissimum inscribitur*, X–XII (Leiden 1851–76). *Kamel Altevarykh*, RHC. HOr., I, 189–744; IIa קטעים ב'.
 אבן אבי טי — קטעים מציטטים עלידי: אבו שאמה, כתאב אלרוצתין ואבן פראת, תאריח'. תרגום של קטעים נוספים וסקירה על הכרוניסטן אצל:
 CL. CAHEN, 'Une chronique chiite au temps des croisades', *Comptes rendus. Académie des Inscriptions et Belles Lettres*, 1935.
 אבן ג'ביר, רחלה [קאהר, 1908]. קטעים ב' 445–56. RHC. HOr., III.
 אבן ואצל, מפרג' אלכרוב — אבן ואצל, מפרג' אלכרוב פי תאריח' בני איוב. מהדורת ג'. שואל, (קאהיר, 1957), ח"ב (דב"י צלאח אלדין עד מותו).
 סקירה על המחבר וספרו ר' C. WADDY, *Introduction to the chronicle called Mu-farrij al-Kurub fi akhbār Banī Ayyūb by Ibn Wāsil* (London Univ. Ph. D. thesis 1934).
 אבן ח'לכאן — אבן ח'לכאן, ופיאת אלאעיאן, מהדורת מ. מ. עבד אלחמיד (קאהיר 1367/1948–1949), 6 חלקים. ביוגרפיה של בהא אלדין 379–396. RHC. HOR., III.
 גראפיה של צלאח אלדין — שם, 401–430. תרגום אנגלי M. de Slane (Paris 1842–71) 4 vols.
 אבן מיסר — אבן מיסר, אח'באר מצר, מהדורת א. מאסה, ח"ב (קאהיר 1919) (*Annales*) קטעים ב' 461–73. RHC. HOR., t. III, 461–73. *d'Egypte*, éd. H. Massé).
 כמאל אלדין — כמאל אלדין אבן אלעדים, זכרת אלטלב מן תאריח' חלב, מהדורת ז. דהאן, ח"ב (דמשק 1954). קטעים ב' 578–690. RHC. HOr., III.
 תרגומים (חלקיים) לצרפתית: S. de Sacy in R. Röhrich, *Beiträge*, I, 208–338; E. Blochet, *ROL.*, III (1895), 509–65; IV (1896), 145–225; V (1897), 37–107; VI (1898), 1–49.

ביבליוגרפיה כללית

- אבן אלפראת, תאריח' — אבן אלפראת, מהדורת ק. זריק, ח"ז—ח"ח (בירות 1939—1942). (כולל את השנים 1273/672—1274 עד 1296/696—1297). הספר מתפרסם בסדר חלקים הפוך מ"ח"ט. ח"ו השתמשו בכת"י וינה. (חסרות בכת"י השנים: 1172—1190; 1227—1264).
- אבן אלקלאנסי — אבן אלקלאנסי, ד"ל תאריח' דמשק, מהדורת אמידרוז:
A continuation of the Damascene Chronicle of the Crusades, ed. H. F. Amedroz (Leiden 1908).
- תרגום לאנגלית (מבחר קטעים): H. A. R. GIBB, *The Damascus chronicle of the Crusades* (London 1932).
- תרגום צרפתי R. LE TOURNEAU, *Damas de 1075 au 1154* (Beirouth 1952)
- בהא אלדין — אבן שואד בהא אלדין, סירת צלאח אלדין [(קאהיר 1938/1939—1939)]
Anecdotes et beaux traits de la vie du Sultan Youssef, RHC. HOr., III, 3—370. קטעים ב'.
- תרגום אנגלי: C. R. CONDER, *The Life of Saladin* (1137—1197), PPTS., XIII (1897).
- אלג'זרי — *La Chronique de Damas d'al-Jazarī*, trad. J. SAUVAGET (Paris 1949)
- אלקאצי אלפאצל — אגרות מובאות עלידי: אבו-שאמה, כתאב אלרוצתין. אחרות על-ידי אלקלקשנדי, צבח אלאעשא, ח"ו—ח"ז (קאהיר 1913—1919).
- סבט אבן אלג'וזי — סבט אבן אלג'וזי, מראת אלומאן, ח"ח, ספרים א—ב (היידראבאד 1959). קטעים ב' 517—70. RHC. HOr., III. הוצאה מצולמת של כתב-היד של ח"ח: J. R. JEWETT (Chicago 1907)
- אלעט'ימי CL. CAHEN, 'La chronique abrégée d'Al-Azīmī', JA., t. 230 (1938)
- אלעיני — אלעיני בור אלדין, עקד אלג'מאן. קטעים ב' 181—250. RHC. HOr., IIa.
- אסאמה אבן מנקד' — אסאמה אבן מנקד', כתאב אלאעתבאר, מהדורת ה. רנבורג (פאריס, 1885); מהדורת פ. חתי (פרינסטון 1930).
- תרגומים — *Vie d'Ousamāh*, trad. H. Derenbourg (Paris 1889); *An Arab-Syrian Gentlemen and Warrior in the Period of the Crusades: Memoirs of Usamah ibn Munqidh*, trsl. P. K. Hitti (N.Y. 1929).
- מג'יר אלדין — כתאב אלאנס אלג'ליל בתאריח' אלקדס ואלח'ליל, 2 חלקים (קאהיר, 1867—1866/1283). תרגום צרפתי (מבחר קטעים) H. SAUVAIRE, *Histoire de Jérusalem et d'Hébron* (Paris 1876).
- אלמכין — אלמכין אבן אלעמיד, אח'באר אלאיוביין. תרגום אירופי ראשון נעשה עלידי Erpennius ב' 1625 (מגיע עד 1117/512—1118). הוצאה מדעית (משנת 1215/602—1216 ואילך) עם סיכום צרפתי: CL. CAHEN, 'La chronique des ayyubides', *Bullet. d'Études Orientales. Inst. franç. de Damas.*, t. 15 (1955/7), 109 s.
- אלמקריזי — אלמקריזי, אלסלוק למערפת דול אלמלוק, מהדורת מ. מ. זיאדה, ח"א—ח"ב (קאהיר 1934—1936).
- תרגומים: E. BLOCHET, *Histoire d'Égypte*, ROL., VI (1898), 435—89; VIII (1900/1), 165—212; 501—53; IX (1902) 6—163, 466—530; X (1903/4) XI (1905/8), 192—239. (דב"י האיובים), ובצורת ספר 1908. Paris.
- F. QUATREMERE, *Histoire des Sultans Mamelouks*, 2 vols., (Paris 1837—1845) (דב"י הממלוכים)
- מחיי אלדין — מחיי אלדין אבן עבד אלט'אהר, אלוז' אלזאהר פי סירת אלמלך אלט'אהר הוצאה מדעית שלמה עם תרגום ABDUL AZIZ AL-KHOWAYTER, *A critical edition of*

מורי-דרך ביבליוגראפיים

- an unknown source for the life of al-Malik al-Zahir Baibars* with introd. trans. and notes. Ph. D. thesis of the Univ. of London, 3 vols. (London 1960).
- Baybars I of Egypt*, ed. S. F. Sadeque (Decca 1956) הוצאה ע"פ כת"י חלקי ותרגום — מפצל אבן אבי אלפצאיל — מפצל אבן אבי אלפצאיל, אלנהג' אלסריר ואלדר אלפריר. éd. E. BLOCHET in *Patrologia Orientalis*, XII, 343–350; XIV, 375–672; XX 1–270. מבחר קטעים (מתורגמים) בתרגום מקריוי ע"י בלושה.
- צאלח אבן יחיא, — תאריח' בירות.
- SALIH IBN YAHYA, *Histoire de Beyrouth de Bohtors émirs du Gharb*, publ. par L. Cheikho (Beyrouth 1902).
- עמאר אלדין, אלפתח — עמאר אלדין אלאצפהאני, אלפתח אלקסי פי אלפתח אלקוסי. *Conquête de la Syrie et de la Palestine par Salah ed-Din*, ed. C. de Landberg (Leiden 1888).
- עמאר אלדין, אלברק — עמאר אלדין אלאצפהאני, אלברק אלשאמי. קטעים מצוטטים על-ידי: אבו שאמה, כתאב אלרוצתין. סכום חלקי הספר שנשתמרו בכת"י: H. A. R. GIBB, 'Al-Bark al-Shāmi: The History of Saladin', *Wiener Zeit. für die Kunde des Morgenlandes*, t. 52 (1953/5), 93–116.

ספרי-עזר ומורי-דרך ביבליוגראפיים

ביבליוגראפיות ומדריכים ביבליוגראפיים

- המקורות והספרות הנוגעים למסעיהצלב הם, כאמור, עשירים ביותר והם מתעשרים מדי שנה בשנה בפרסומים בכל ארצות-תבל. ומכאן חשיבותם של המדריכים הביבליוגראפיים. המחקרים העתיקים, כלומר חיבורים שנתפרסמו לפני תחילת המאה התשע-עשרה, יש בהם כיום לרוב ענין אַנטיקחארי בלבד. חלק ניכר של ספרות זו רשום בקאטאוג של הספרייה הפרטית הגדולה של חוקר מסעיהצלב, פול ריאן L. DE GERMON et L. POLAIN, *Catalogue de la bibliothèque de feu M. le comte Riant*, 2 vols. (Paris 1895).
- הדרך הראשון מוקדש לארצות סקאנדינאביה ואוסף הספרים נמצא באוניברסיטת ייל. הדרך השני כולל את הספרים הנוגעים למסעיהצלב. חלק זה של הספרייה נמצא בספריית-ויידנר באוניברסיטת הארחארד.
- למטרתנו חשובים ביותר שני חיבורים ביבליוגראפיים שנתפרסמו בשנים האחרונות: H. E. MAYER, *Bibliographie z. Geschichte d. Kreuzzüge* (Hannover 1960) (חיבור מקיף מבחינת כמות הספרים ומבחינת התחום שאותו מקיפה הביבליוגראפיה).
- A. S. ATIYA, *The Crusade, Historiography and Bibliography* (Bloomington 1962). (ביבליוגראפיה למתחילים)

מורה-דרך למקורות והספרות הנוגעת לארצות האיסלאם:

- J. SAUVAGET, *Introduction à l'histoire de l'Orient musulman* (Paris 1946).
Nouv. éd. par Cl. Cahen, 1961

רשימת מאמרים הנוגעים לתולדות ארצות האיסלאם:

- J. D. PEARSON, *Index Islamicus 1906–1955* (Cambridge 1958).
- מורה דרך לפרסומים השוטפים בתולדות ארצות האיסלאם ב- *Revue des études islamiques*.
מסבך הדברים שהחיבורים הביבליוגראפיים אינם שלמים, ומבחר המקורות והחיבורים

קובצי מקורות

תלוי בהערכתם של העורכים. לעומת זאת רשומים כמעט כל הפרסומים הנוגעים לארץ ישראל ולמסעיהצלב בחיבור:

P. THOMSEN, *Die Palästinaliteratur. Eine internationale Bibliographie in systematischer Ordnung* (Leipzig 1908 s.).

בכל כרך פרק מיוחד על מסעיהצלב ועל תולדות ארץ ישראל בתקופת הצלבנים. הכרך האחרון (כרך 6) מגיע לשנת 1944 (פורסם ב־1958) וממשיכים בהכנת הכרך הבא, כמו כן פורסם (1960) כרך השלמה הכולל חומר לשנים 1878–1894.

העיתונות המדעית מפרסמת לעתים סקירות ביבליוגרפיות הנוגעות לתולדות המזרח התיכון ולמסעיהצלב. בין אלה חשובה 'קריית ספר', בטאונה של הספריה הלאומית והאוניברסיטאית המפרסמת ביבליוגרפיה שוטפת הנוגעת לתולדות ארץ ישראל, ובתוכה גם חיבורים על תקופת הצלבנים. ביבליוגרפיות מפורטות למדי מצויות ברוב המחקרים המוקדשים למסעיהצלב. עשירים מבחינה זו במיוחד R. Röhrich, *GKJ* (ביבליוגרפיה בכל פרק), אלא שהשימוש ברשימות אלה מסובך למדי והספרות לעתים מיושנת. כמו כן St. Runciman, *op. cit.* (בסוף כל כרך רשימת מקורות מחולקת לפי שפות ורשימת מחקרים בסדר אלף בית). ולאחרונה: K. M. SETTON, *A History of the Crusades*, ed. H. E. Mayer, 'Literaturbericht über die geschichte der Kreuz-züge. veröffentlichungen 1958–1967. H.Z. 1969, pp 641–736

אוספי המקורות העיקריים

א. הכנסייה

בין המקורות המערביים חשובה ביותר הקורספונדנציה של הקאנצלריה האפיפיורית. בתור מוריידרך סטאנדארטיים בספרות עצומה זו משמשים:

P. JAFFE, *Regesta Pontificum Romanorum ab condita ecclesia ad annum post Christum natum 1198*. 2 vols. (Leipzig 1881–1888²).

A. POTTHAST, *Regesta Pontificum Romanorum inde ab anno post Christum natum 1198 and annum 1304*. vols. (Berlin 1873–1875)
(מביאים תמצית המכתב בלוויית מראי מקום של הדפסתו המלאה).

רוב המכתבים עד מות אינוצנטיוס השלישי נדפסו ב־*PL*. המכתבים הנוגעים למאה הי"ג פורסמו על ידי ה־*Ecole française de Rome* (בצורת 'רגסטס') ומספר ניכר אצל: Baronius-Raynaldus.

דפוסים אחרים רשומים אצל:

A. POTTHAST, *Bibliotheca Historica Medii Aevi, 375–1500*. 2 vols. (Berlin 1896)
ובאופן פחות שיטתי:

ULYSSE CHEVALIER, *Répertoire des sources historiques du moyen-âge. Bio-bibliographie*. 2 vols. (Paris 1877–1888); *Topo-Bibliographie*. 2 vols. (Paris 1894–1903).

ב. אוספים לאומיים

נוסף על קובצי המקורות של הקאנצלריה האפיפיורית ערך רב לקובצי מקורות, בעיקרן כרוניקות, שנתפרסמו (בשלמותן או בצורת קטעים) באוספי המקורות הלאומיים. יובלט במיוחד כמורה דרך למקורות הצרפתיים:

A. MOLINER, *Les sources de l'histoire de France dès origines aux guerres d'Italie*. 6 vols. (Paris 1901–1906).

קובצי מקורות

(נוגעים למסעי הצלב הכרכים ו—ו—ו הכוללים הערכות קצרות ומדויקות של המקורות. האוסף נמצא בעיבוד חדש על-ידי ועדה של היסטוריונים צרפתיים).

1. צרפת

M. BOUQUET, *Recueil des historiens des Gaules et de la France*. 24 vols. (Paris 1737–1904). (RHFG).

2. גרמניה

תפקיד דומה ממלא לגבי גרמניה האוסף הקלאסי:

Monumenta Germaniae Historica. Scriptores (1826s.). (MGH. SS.).

[נחלקן (32 כרכים) במהדורת G. H. Pertz הוצאה פוליו, ולאחר-מכן קווארטו ובהוצאה המיוחדת *in usum scholarum*].

3. איטליה

L. A. MURATORI, *Rerum Italicarum Scriptores*. 25 vols. (1723 s.). (Muratori SS.). ובמהדורה חדשה החל בשנת 1900 (34 כרכים).

4. אנגליה

Rolls Series. Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores. 251 vols. (London 1858 s.). וכמובן גם אוספים לאומיים אחרים וכמובן גם אוספים לאומיים אחרים.

ג. מסעי-הצלב ומדינות הצלבנים

1. כרוניקות

החומר הכרוניקארי העשיר זכה לפרסום באוספים מספר, שרמת פרסומם המדעית של הקדומים שביניהם אינה עומדת עוד בפני הביקורת. ואולם מקורות חשובים למדי לא זכו לפרסום נוסף מאז פרסומם הראשון. האוסף הקדום ביותר:

J. BONGARS, *Gesta Dei per Francos sive orientalium expeditionum et regni Francorum Hierosolymitani historia a variis sed illius aevi scriptoribus litteris commendata*. (Hannover 1611).

ניסיון חשוב לתרגם קטעים או קיצורים של כרוניקות אירופיות, צלבניות וערביות נעשה על-ידי:

J. F. MICHAUD, *Bibliothèque des Croisades contenant l'analyse de toutes les chroniques d'Orient et d'Occident qui parlent des Croisades*. 4 vols. (Paris 1829²).

הכרך הרביעי, עבודתו של M. Reinaud. מוקדש לכרוניסטים הערביים, שבחלקם עדיין לא נדפסו במקורם.

קטעי מקורות בתרגום אנגלי המצטרפים להיסטוריה של מסעי-הצלב פורסמו לאחרונה על-ידי J. A. BRUNDAGE, *The Crusades. A Documentary Survey* (Milwaukee 1962). מפעל דומה מתוך כרוניקות ערביות Arab Historians of the Crusades, ed. F. Gabrielli, Univ. of California 1969.

אוסף-הכרוניקות החשוב ביותר הוא פרסום האקדמיה הצרפתית, שירשה את העבודות שנעשו במשך המאה הי"ח על-ידי אגודת הנזירים הבנדיקטינים של סן-מור (Saint-Maur): *Recueil des Historiens des Croisades*. (RHC). Paris 1841–1906 והוא כולל חמש סדרות: כרוניקות מערביות (RHC. HOcc. 5 vols.), מזרחיות (RHC. HOr. 5 vols.), יווניות (RHC. HGr. 2 vols.), ארמניות (RHC. HArm. 2 vols.) ואוספי החוקים (Lois. 2 vols.). אין ערך הפרסומים שזה. הביקורת של המקורות ציינה ליקויים רציניים במהדורת הכרוניקות השונות.

קובצי-מקורות

המשך עבודת הפרסום החל בשנת 1875 על-ידי *Société de l'Orient latin*. תחילה פורסמו שני קבצים גדולים של מקורות בעריכתו של P. Riant בשם: *Archives de l'Orient* (AOL) (Paris 1881–1884) 2 vols. *latin*. ולאחר-מכן עיתון מדעי: *Revue de l'Orient* (ROL) 12 vols. *Latin*. (בעיקר מחקרים, ולא מקורות). הניסיון החשוב להמשיך בפרסום המקורות הסתיים בהופעת שתי סדרות של מקורות: *Série historique*, 5 vols.; *Série géographique*, 5 vols. אולם לאלה לא היה המשך. בזמן האחרון חידשה האקדמיה הצרפתית את פרסום המקורות בסדרה *Documents relatifs à l'histoire des Croisades*. עד כה פורסמו 9 כרכים.

2. תעודות

הקבצים העיקריים של החומר התעודתי פורטו להלן בביבליוגרפיה לכרך ראשון, חלק חמישי. בתור מורה-דרך לאוצר התעודות משמש החיבור המונומנטאלי של R. ROEHRICHT, *Regesta Regni Hierosolymitani, MXCVII–MCCXCI* (Oeniponti 1893). *Additamentum* (Oeniponti 1904) (*Regesta*). בהכנה נמצא אוסף התעודות המקוריות של מלכי-הצלבים שיפורסם על-ידי H. E. MAYER. תעודות רבות נוספות פורסמו ב-*ROL* (עד שנת 1911). פרסומי תעודות אחרים לא רוכזו, ואפשר לעקוב אחריהם בביבליוגרפיה של H. E. MAYER, *op. cit.* ובביבליוגרף פיה הכללית של P. THOMSEN, *op. cit.*

3. תיאורי ארץ-ישראל

נכתבו על-ידי בניהור ובחלקם מכילים חומר גיאוגרפי והיסטורי חשוב. לאחרים נודעת חשיבות מפאת ידיעותיהם על מקומות המקודשים במסורת הדתית בתקופתם וכעדות לאחד מסיפוי העליות לרגל.

מורה-דרך לסוג ספרותי זה:

R. ROEHRICHT, *Bibliotheca geographica Palaestinae* (Berlin 1890). ומילואים ב-*ZDPV.*, 14 (1891), 113–134; 16 (1893), 209–234, 269–296. פורסמה בעריכת ה. עמירן בירושלים 1963. מ. איש-שלום, קברי-אבות. לחקר מסורות הקברים העבריים בארץ-ישראל (ירושלים תש"ח). רשימת המקורות העבריים וניסיון קביעת זמנם והערכת חשיבותם.

מקורות עבריים

א. יערי, אגרות ארץ-ישראל (ירושלים תש"ג).

א. יערי, מסעות ארץ-ישראל (ירושלים תש"ו).

(נוסף על עצם הטכסטים רשימות ביבליוגרפיות והערות חשובות. שני החיבורים כוללים את עיקרו של החומר הכתוב עברית. מקורות אחרים ביחוד מן הסוג של 'קברי-אבות' צוינו במחקרו של מ. איש-שלום הנ"ל).

מקורות כתובים ערביים

Bibliotheca geographorum arabicorum. ed. B. J. de Goeje. 8 vols. (Leiden 1870–1894).

Jacut's geographisches Wörterbuch, ed. F. Wüstenfeld. 6 vols. (Leipzig 1866–73).

הטכסטים העיקריים תורגמו לאנגלית ב-*PPTS*. כמו-כן תורגמו הטכסטים החשובים הנוגעים לארץ-ישראל לגרמנית: J. GILDENMEISTER, 'Beiträge zur Palästinakunde: aus arabischen Quellen'. *ZDPV.*, t. 4, 6–8 and *ZDMG.*, t. 36 (1882).

קובצי-מקורות

- G. LE STRANGE, *Palestine under the Moslems. A description of Syria and the Holy Land, 650–1500*, trsl. from the works of mediaeval arab geographers (Bostotn–N.Y. 1890).
- A.-S. MARMARDJI, *Textes géographiques arabes sur la Palestine trad. en français* (Paris 1951).

מקורות כתובים לאסינית וצרפתית

- Itinera Hierosolymitana et descriptiones Terrae Sanctae bellis sacris anteriora et latina lingua exarata*, ed. T. Tobler et A. Molinier, vols. I, ₁₋₂ (Genève 1879); vol. II, ₁, ed. A. Molinier et Ch. Kohler (Genève 1885).
- T. TOBLER, *Descriptiones Terrae Sanctae ex saec. VIII, IX, XII et XV* (Leipzig 1874).
- J. C. M. LAURENT, *Peregrinatores medii aevi quattuor* (Leipzig 1873²).
- M. MICHELANT et G. RAYNAUD, *Itinéraires à Jérusalem et descriptions de la Terre Sainte rédigés en français aux XIIe et XIII siècles* (Genève 1882).
- (רבים מהחיבורים תורגמו לאנגלית ב־PPTS. תרגומים אחרים מסומנים ב־Bibliotheca).

כרך ראשון

—

חלק ראשון: ההכנות

פרק ראשון

לפרק זה לא סומנו המקורות, מאחר שהכוונה בו לתת תיאור כולל של המזרח המוסלמי והנוצרי ערב מסעי-הצלב. הקורא ימצא בספרים הרשומים למטה ביבליוגרפיות מלאות (כולל מקורות):

תולדות ארצות האיסלאם

- א. נ. פולאק, דברי ימי הערבים משחר קיומם ועד לדורותינו (ירושלים 1945).
C. BROCKELMANN, *Geschichte der islamischen Völker und Staaten* (München-Berlin 1943²).
(תרגומים לאנגלית M. PERLMANN, 1949 ולצרפתית F. TAZEROUT, 1949).
P. K. HITTI, *History of the Arabs* (London 1956⁶).
B. SPULER, *Geschichte der islamischen Länder. Hdb. d. Orientalistik*, vol. VI, 1-2 (Köln 1952-1953). (תרגום אנגלי של F. R. C. Bagley)
G. WEIL, *Geschichte der Chalifen*. 5 vols. (Stuttgart 1846-62).
(למרות תאריך פרסומו, עדיין אחד המחקרים הטובים על התקופה, בייחוד בשני הכרכים האחרונים המתארים את התקופה הממלוכית).
CH. DIEHL et G. MARÇAIS, *Le monde orientale*, 395-1081 (Paris 1936).

המזרח התיכון המוסלמי

- H. LAMMENS, *La Syrie. Précis historique*, 2 vols. (Beirouth 1921).
P. K. HITTI, *History of Syria* (London 1957²).
IDEM, *Lebanon in History* (London 1957).
S. LANE-POOLE, *A History of Egypt. The Middle Ages* (London 1901).
G. WIET, *L'Egypte arabe de la conquête arabe à la conquête ottomane*, 642-1517 (Paris 1946²).
F. WUESTENFELD, 'Gesch. der Fatimiden-Chalifen nach den arabischen Quellen'. *Abhand. d. Königl. Ges. d. Wissenschaften zu Göttingen*, vols. 26-27. (וגם בחיבור נפרד Göttingen 1881. לעתים תרגום ישיר של המקורות. מפורט ביותר).
CL. CAHEN, *L'évolution sociale du monde musulman jusqu'au XIIe siècle face à celle du monde chrétien*. *Cahiers de civilisation médiévale*, t. 1 (1958), 451-465; t. 2 (1959), 37-53.

חלק ראשון: ההכנות

- R. GROUSSET, *Histoire des Croisades et du royaume de Jérusalem* (Paris 1941), Introduction, I–LXI.
- K. M. SETTON and M. W. BALDWIN, *A History of the Crusades*, vol. I (Philadelphia 1955), 81–220. (H. A. R. GIBB, B. LEWIS, CL. CAHEN פרקים כתובים בידי)

התורכים ופלישת הסלג'וקים

- W. BARTHOLD, *Zwölf Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens. Die Welt des Islams*, 1926. (trsl. *Histoire des Turcs d'Asie centrale*. Paris 1945).
- W. BARTHOLD, *Turkestan down to the Mongol Invasion* (Oxford 1923).
- R. GROUSSET, *L'Empire des steppes* (Paris 1948).
- B. VLADIMIRTSOV, *Le régime social des Mongols. Le féodalisme nomade* (Paris 1948).
- I. M. SAYER, 'The Empire of the Saljuquids in Asia Minor'. *Jour. of the Near Eastern Studies*, t. 10 (1951), 268–280.
- CL. CAHEN, 'Le Malik-nameh et l'histoire des origines seljukides'. *Oriens. Jour. of the Internat. Soc. for Oriental Research*, t. 2 (1949), 31–65.
- IDEM, 'Les tribus turques d'Asie Occidentale pendant la période seljukide'. *Wiener Zeit. f. Kunde d. Morgenlandes*, t. 51 (1948–52), 178–187.
- P. WITTEK, 'Türkentum und Islam', *Archiv f. Sozialwissenschaft*, t. 59 (1928), 489–525.
- R. N. FRYE and R. SAYILI, 'Turks in the Middle East before the Saljuqs'. *Journal of the American Oriental Soc.*, t. 63 (1953), 194–207.

קיסרות ביזאנטיון ערב מסע-הצלב הראשון

- Cambridge Mediaeval History*, vol. IV₁–IV₂, new ed. by J. M. Hussey, Cambridge 1966–7.
- A. A. VASSILIEV, *Hist. of the Byzantine Empire* (Madison 1952).
- G. OSTROGORSKY, *Hist. of the Byzantine State*. Trsl. J. Hussey (Oxford 1956).
- L. BRÉHIER, *Le monde byzantin*, vol. I: *Vie et mort de Byzance* (Paris 1947).
- G. SCHLUMBERGER, *L'épopée byzantine à la fin du Xe siècle* (Paris 1895–1919).
- IDEM, *Un empereur byzantin Nicéphore Phocas* (Paris 1890).
- F. CHALANDON, *Alexis Ier Comnène (1081–1118). Les Comnènes. Étude sur l'empire byzantin* (Paris 1900). Appendice, 325–336.
- R. J. H. JENKINS, *The Byzantine Empire on the Eve of the Crusades*. The Hist. Assoc. (London 1953).
- C. NEUMANN, *Die Weltstellung des byzantinischen Reiches vor den Kreuzzügen* (Leipzig 1894). French trsl. by E. Renaud and Kozlowski in *ROL.*, X (1903), 57–171.
- P. CHARANIS, 'The Byzantine Empire in the Eleventh Century'. *A History of the Crusades* I, 177–220.

ביבליוגרפיה לכרך ראשון

ההתנגשות בין ביזאנטיון ובין התורכים

- W. L. LANGER and R. P. BLAKE, 'The rise of the Ottoman Turks and its historical Background'. *AHR.* t. XXXVII (1932), 458–506.
- J. LAURENT, *Byzance et les Turcs seldjoudides dès origines à 1081* (Paris 1914).
- CL. CAHEN, 'La première pénétration turque en Asie mineure'. *Byzantion*, t. XVIII (1948), 5–67.
- IDEM, 'La campagne de Mantzikert d'après les sources musulmanes'. *Byzantion*, t. 9 (1934), 613–642.
- IDEM, 'The Turkish Invasion: The Selchükids'. *A History of the Crusades*, vol. I (Philadelphia 1955), 135–177.

המצב בארץ-ישראל ערב הכיבוש הצלבני

מ. אסף, תולדות הערבים בארץ-ישראל. ספר שני: הערבים תחת הצלבנים, הממלוכים והתורכים (תל-אביב תש"א).

- W. B. STEVENSON, 'Islām in Syria and Egypt, 750–1100'. *Camb. Med. Hist.*, vol. V, chap. 6.
- F. BOUVIER, 'La Syrie à la veille de l'usurpation tulunide'. *Rev. de l'Orient chrétien*, t. 11 (1906), 34–49.
- R. ROEHRICHT, 'Zur Vorgeschichte der Kreuzzüge'. *Kleine Studien zur Gesch. d. Kreuzzüge* (Berlin 1890), 3–8.
- E. Quatremère, 'Mémoire historique sur la vie du Khalife Fatimite Mostanser-Billah'. *Mém. géog. et hist. sur l'Egypte et sur quelques contrées voisines*, t. 2 (Paris 1811), 296–452, esp. 410 ss.

(למרות תאריך פרסומו בעל ערך רב והמפורט ביותר בין תיאורי המצב בארץ-ישראל ערב הכיבוש הצלבני).

ההקדמה של H. A. R. Gibb, לתרגום הקטעים המובחרים מתוך אבן אלקלאנס, ד"ל תאריך דמשק.
ור' עוד בביבליוגרפיה, לחלק שני פרק ו'.

פרק שני

התהוות רעיון מסעי-הצלב

- C. ERDMANN, *Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens* (Stuttgart 1935).
- E. DELARUELLE, 'Essai sur la formation de l'idée des Croisades'. *Bull. de la littérature ecclésiastique*, t. 43–55 (1941–1954).
- P. ROUSSET, *Les origines et les caractères de la première Croisade* (Neuchâtel 1945).
- M. VILLEY, *La Croisade. Essai sur la formation d'une théorie juridique* (Paris 1942).

חלק ראשון: ההכנות

- P. ALPHANDERY, *La Chrétienté et l'idée de Croisade*. 2 vols. éd. A. Dupront (Paris 1954–1959).
- IDEM, 'Notes sur le messianisme médiéval latin'. *Rapport annuel de l'École des Hautes Études*. Section des sciences religieuses (Paris 1912).
- A. GIEYSZTOR, 'The Genesis of the Crusades. The Encyclical of Sergius IV, 1009–1012'. *Medievalia et Humanistica*, t. 5 (1948), 3–23, t. 6 (1950), 3–35.
- J. A. BRUNDAGE, *Medieval Canon Law and the Crusader*, Univ. of Wisconsin 1969.

העליות-לרגל לארץ-ישראל

- P. VINCENT, *L'authenticité des Lieux Saints* (Paris 1932).
- D. BALDI, *Enchiridion Locorum Sanctorum* (Jérusalem 1935).
(מקורות הברית החדשה ומסורות זיהויים ואיתורם).
- B. BAGATTI, 'Eulogie Palestinesi'. *Orientalia christiana periodica*, t. 15 (1949), 126–166. (על 'רליקוויה' (= שרידי קדושים) בארץ-ישראל)
- H. LECLERCQ, 'Pèlerinage', *Dict. d'archéol. chrétienne et de la liturgie s. v.*
- R. ROEHRICHT, 'Die Pilgerfahrten nach dem heiligen lande vor den Kreuzzügen'. *Historisches Taschenbuch*, t. 5 (Leipzig 1875).
- E. JORANSEN, 'The great Pilgrimage of 1064–1065'. *The Crusades and other historical Essays presented to D. C. Munro* (New York 1928), 3–43.
- E. VAN CAUWENBERGH, *Les pèlerinages expiatoires et judiciaires dans le droit communal de la Belgique au moyen âge* (Louvain 1922).
- C. VOGEL, 'Le pèlerinage pénitentiel'. *Convegna del Centro di studi sulla spiritualità medievale*, IV, Todi 1963, 37–94.
- N. PAULUS, *Geschichte des Ablasses im Mittelalter vom Ursprunge bis zur Mitte des 14ten Jahrhunderts*, t. 1 (Paderborn 1922).

קשרי ארץ-ישראל עם אירופה

- L. BREHIER, *L'Église et l'orient au moyen-âge. Les Croisades* (Paris 1928²).
- J. EBERSOLT, *Orient et Occident. Recherches sur les influences byzantines en France avant et pendant les Croisades* (Paris 1952²).
- P. RIAnt, 'Inventaire critique des lettres historiques de croisades'. *AOL.*, I, 1–224.
- P. RIAnt, 'La donation de Hugues, marquis de Toscane, au Saint-Sépulchre et les établissements latins de Jérusalem au Xe siècle'. *Mém. de l'Acad. des Ins. et Belles Lettres*, t. 31 (1884), 151–195.
- A. KLEINCLAUSZ, 'La légende du protectorat de Charlemagne sur la Terre Sainte'. *Syria*, t. 7 (1926), 211 s.
- L. BRÉHIER, 'Les origines des rapports entre la France et la Syrie'. *Congr. français de Syrie*, II (Marseille 1919), 36–38.
- L. BRÉHIER, 'Charlemagne et la Palestine'. *RH.*, t. 162 (1928), 277–291.
- E. JORANSEN, 'The alleged Frankish protectorate in Palestine'. *AHR.*, t. 32 (1926–1927), 241 s.
- ST. RUNCIMAN, 'Charlemagne and Palestine'. *EHR.*, t. 50 (1935), 606–619.

ביבליוגרפיה לכרך ראשון

- IDEM, 'The Byzantine "Protectorate" in the Holy Land'. *Byzantion*, t. 18 (1948), 207–215.
- לא סומנו המחקרים המרובים הנוגעים למצבה הכלכלי והחברתי של אירופה ערב מסעי-הצלב. מצב המחקר (כולל ביבליוגרפיה) משתקף בחיבוריים הבאים:
- Cambridge Economic History*, ed. J. H. Clapham and E. Power, vol. I (Cambridge 1941).
- M. BLOCH, *La société féodale*, 2 vols. (1939).
(*Feudal Society*, translated by L. A. MANYON. London 1961: תרגום אנגלי)
- R. LATOUCHE, *Les origines de l'économie occidentale* (Paris 1950).
(*The Birth of Western Economy*, translated by E. M. WILKINSON: תרגום אנגלי: London 1961)
- G. DUBY, *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval*. 2 vols. (Paris 1962).
- L. C. MACKINNEY, 'The People and Public Opinion in the 11th century Peace Movement'. *Speculum*, t. 5 (1930), 181–206.

פרק שלישי

האפיפיורות והקיסרות הביזאנטית

- A. FLICHE, *La réforme grégorienne et la reconquête chrétienne, 1057–1123*. *Histoire de l'Église*, t. 8 (1940), éd. A. Fliche et V. Martin.
- J. GAY, *Les papes du XI^e siècle et la chrétienté* (Paris 1926).
- W. HOLTZMANN, 'Studien zur Orientpolitik des Reformpapsttums und zur Entstehung des ersten Kreuzzuges'. *Historische Vierteljahrschrift*, t. 22 (1924–5), 167–199.
- IDEM, 'Die Unionsverhandlungen zwischen Kaiser Alexios I und Papst Urban II im Jahre 1089'. *Byz. Zeit.*, t. 28 (1928), 39–67.
- W. NORDEN, *Das Papsttum und Byzanz. Die Trennung der beiden Mächte und das Problem der Wiedervereinigung bis zum Untergange des byzantinischen Reiches* (1903).
- B. LEIB, *Rome, Kiev et Byzance à la fin du XI^e siècle* (Paris 1924).

פניית ביזאנטיון למערב

- P. Riant, 'Inventaire critique des lettres historiques des croisades'. *AOL.*, I, 71–89.
- H. HAGENMEYER, *Epistulae et chartae ad historiam primi belli sacri spectantes* (Innsbruck 1901).
- P. Riant, *Epistola Alexij ad Robertum* (Genève 1878).
- E. JORANSEN, 'The problem of the spurious letter of Emperor Alexius to the Count of Flanders'. *AHR.*, t. 55 (1949/50), 811–832.
- C. D. MUNRO, 'Did the Emperor Alexius I ask for aid at the council of Piacenza?'. *AHR.*, t. 27 (1922), 731 s.
- P. CHARANIS, 'Byzantium, the West and the Origin of the First Crusade'. *Byzantion*, t. 19 (1949), 17–36.

חלק שני: המסע

P. LEMERLE, 'Byzance et la Croisade'. *Relazioni del X Congresso Internaz. di Scienze Storiche*, t. 3 (Firenze 1955), 595–621.

היוזמה האפיפיורית

- J. L. LA MONTE, 'La Papauté et les Croisades'. *Renaissance*, t. 2/3 (1944/5).
P. BOISSONADE, 'Cluny, la papauté et la première grande Croisade internationale contre les Sarrasins d'Espagne'. *Rev. des questions hist.*, t. 116 (1932).
E. DELARUELLE, 'L'idée de croisade dans la littérature clunisienne du XIIe s. et l'abbaye de Moissac', *Annales du Midi*, 75, 1963, 419–436.
A. FLICHE, 'Urban II et la Croisade'. *Rev. d'histoire de l'église de France*, t. 13 (1927), 289–306.
IDEM, 'La voyage d'Urbain II en France'. *Annales du Midi*, t. 49 (1937), 42–69.
IDEM, 'Les origines de la première Croisade'. *Cahiers d'histoire et d'archéologie de Nîmes* (1932).
J. RICHARD, 'La papauté et la direction de la première Croisade'. *Journal des Savants*, 1960, 49–59.
R. CROZET, 'Le voyage d'Urbain II et ses négociations avec le clergé de France, 1095–1096'. *RH.*, t. 179 (1937), 270–310.

הכיבוש הסלג'וקי ומצב הנוצרים בארץ-ישראל

- CL. CAHEN, 'Notes sur l'histoire des Croisades et de l'Orient latin'. *Bull. de la Fac. des Lettres de Strassbourg* (1950), 118–125.
IDEM, 'An introduction to the first Crusade'. *Past and Present*, 1959, 6–29.
O. TURAN, 'Les souverains seldjoukides et leurs sujets non-musulmans'. *Studia Islamica*, t. 1 (1953), 65–100.
E. CERULLI, *Gli Etiopi in Palestina. Storia della comunità etiopica di Gerusalemme*. 2 vols. (Roma 1943/47).

ועידת קלירמון

- MANSI, t. 20, col. 815–827.
C. J. HEFELE — H. LECLERCQUE, *Histoire des Conciles*, t. 5, 1, 394 s.
F. DUNCALF, 'The Pope's plan for the first Crusade'. *Hist. Essays presented to Munro*, 44–57.
(לאלה יש להוסיף את הכרוניסטים של מסע-הצלב הראשון, ר' כרך ראשון, עמ' 82, הע' 17).
C. D. MUNRO, 'The speech of Urban II at Clermont'. *AHR.*, t. 11 (1905–6), 231–242.
A. C. KREY, 'Urban's Crusade — success or failure?'. *AHR.*, t. 53 (1948), 235–250.
מספר ניכר של מחקרים על הוועידה נכתב בחגיגות 800 שנה לכינוסה (ערכם מועט). ר'
G. R. CREGUT, *Le concile de Clermont en 1095 et la première Croisade* (Clermont-Ferrand 1895).

חלק שני: המסע

פרקים רביעי—שישי

מקורות מערביים

המקורות העיקריים לתולדות מסע-הצלב הראשון פורסמו כולם ב- *RHC. HOcc.* השתמשנו בהוצאה זו פרט למקרים שבהם קיימת הוצאה ביקורתית יותר. המקורות הראשוניים למסע-הצלב הראשון הם:

Anonymi Gesta Francorum et aliorum Hierosolymitanorum, ed. H. Hagenmeyer (Heidelberg 1889).

(מקור נאמן ביותר ובעל זיקה מיוחדת למסע הנורמאני. הוא שימש בתקופה מאוחרת יותר בסיס לרוב הכרוניקות המתארות את מסע-הצלב הראשון. תרגום צרפתי L. Bréhier 1924; תרגום אנגלי B. Lees 1924 וגם תרגום של R. Hill 1962).

RAIMUNDUS D'AGUILERS, *Hist. Francorum qui coeperunt Jerusalem*. *RHC. HOcc.*, III מהדורה חדשה ותרגום של L. and J. Hill (קשור במיוחד במסע הפרו-באנסאליים).

FULCHERIUS CARNOTENSIS, *Historia Hierosolymitana*, ed. H. Hagenmeyer (Heidelberg 1913).

(קשור במיוחד במסע-הצלב של אבירי צפון צרפת. תרגום חלקי לאנגלית M. E. Mc-Ginty 1941). תרגום חדש עם פירושים מפורטים Fulcher of Chartres, *A History of the Expedition to Jerusalem, 1095–1127*, ed. by H. S. Fink, Knoxville 1969. ALBERTUS AQUENSIS, *Liber Christianae Expeditionis pro ereptione, emundatione Sanctae Hierosolymitanae Ecclesiae*. *RHC. HOcc.*, IV.

(לא השתתף במסע-הצלב ופחות מקורי מן הקודמים. הנו חשוב במיוחד בתיאור מסע גוטפריד מבויזן. הוא מסתמך, כנראה, על עדותם של עדי ראיה. תרגום גרמני של H. Hefele 1923).

ANNE COMNENE, *Alexiade. Règne de l'Empereur Alexis I Comnène, 1081–1118*. éd. B. Leib. 3 vols. (Paris 1937–1945).

E. A. S. Dawes, *The Alexiad of Princess Anna Comnena*. London 1938). (והוצאות רבות אחרות. תרגום אנגלי)

קבוצה ראשונה זו של מקורות זכתה לעבודיים מאוחרים יותר, הכוללים לעתים אף חומר היסטורי רב ערך, אם כי הם, בדרך כלל, פחות מהימנים מעדי הראייה של המסע.

מקורות משניים

PETRUS TUDEBODUS PRESBYTER SIVRACENSIS, *Hist. de Hierosolymitana itinere*. *RHC. HOcc.*, III.

TUDEBODUS CONTINUATUS ET IMITATUS. *RHC. HOcc.*, III

GUIBERTUS ABBAS NOVIGENTI, *Gesta Dei per Francos*, *RHC. HOcc.*, IV כל אלה הם בעיקרם עבודים של ה- *Gesta* ורובם נכתבו באירופה.

EKKEHARD ABBAS URAUGIENSIS, *Hierosolymita*, ed. H. Hagenmeyer (Tübingen 1877).

CAFFARO DE CASCHIFELEONE, *De liberatione civitatum Orientis*. *RHC. HOcc.*, V.

על המכתבים שנשלחו עלידי אנשי מסע-הצלב הראשון ר' ביבליוגרפיה בפרק הקודם.

ביבליוגרפיה לכרך ראשון

מקורות מזרחיים

- MATTHIEU D'ÉDESSE, (*Extrait de la*) *Chronique*. *RHC. Harm.*, I, 4–150.
(ותרגום שלם של כרוניקה ארמנית חשובה זו לצרפתית על-ידי Dulaurier 1858)
'The first and second Crusade from an anonymous Syriac chronicle', pub. by
A. S. Tritton and H. A. R. Gibb. *JRAS*, 1933, 69–101; 273–307.
Chronique de Michel le Syrien, éd. J.-B. Chabot. 4 vols. (Paris 1899–1910).
ABUL FARAJ (Bar Hebraeus), *Chronography*, ed. and trsl. by W. BUDGE.
2 vols. (Oxford 1932).

כמאל אלדין אבן אלעדים, תאריך' חלב.

אבן אלקלאנס, ד"ל תאריך' דמשק, מהד' F. Amedroz (Leiden 1908).
(הכרוניקה הראשונה חשובה לתולדות סוריה הצפונית; השניה — לדרומית. אין חשיבות
למקורות ערביים אחרים לתולדות מסע-הצלב הראשון).

מחקר המקורות

המחקר הביקורתי של המקורות מתחיל עם הספר הקלאסי:

- H. v. SYBEL, *Gesch. des ersten Kreuzzuges* (Leipzig 1841; 1881).
(מתורגם לאנגלית (D. GORDON, *The History and Literature of the Crusaders*. London, New York 1905).
A. MOLINIER, *Les sources de l'histoire de France*, II (Paris 1902), 267–303.
(מורה הדרך הנוח ביותר למקורות מסע הצלב הראשון. מהדורה חדשה בהכנה).
N. IORGA, *Les narrateurs de la première Croisade* (Paris 1928).
A. C. KREY, *The First Crusade. The accounts of Eye-witnesses and Participants* (Princeton 1921). כולל תרגום אנגלי של קטעי-מקורות.
B. KUGLER, *Albert von Aachen* (Stuttgart 1885).
P. KNOCH, *Studien zu Albert von Aachen. Der erste Kreuzzug in der deutschen Chronistik*, Stuttgart 1966.
D. C. MUNRO, 'A Crusader — Foucher de Chartres'. *Speculum*, t. 7 (1932), 321–335.
H. J. WITZEL, 'Le problème de l'auteur de *Gesta Francorum*'. *Le Moyen Age*, t. 61 (1955), 319–328.
A. C. KREY, 'William of Tyre — the making of an historian in the Middle Ages'. *Speculum*, t. 16 (1941), 149–166.
R. B. C. HUYGENS, 'Guillaume de Tyr étudiant'. *Latomus*, 21 (1962), 811–829.
H. PRUTZ, 'Studien über Wilhelm von Tyrus'. *Neues Archiv*, 8 (1883), 93–132.
C. KLEIN, *Raimund von Aguilers. Quellenstudie zur Geschichte des ersten Kreuzzuges* (Berlin 1892).
P. ALPHENDERY, 'Les citations bibliques chez les historiens de la première Croisade'. *Revue d'histoire des religions*, t. 99 (1929), 139–157.

מקורות ספרותיים

- La Chanson d'Antioche*, éd. P. Paris. 2 vols. (Paris 1848).
La Conquête de Jérusalem, éd. Ch. Hippeau (Paris 1868).
'Fragment d'une *Chanson d'Antioche* en provençal', éd. P. Meyer. *AOL.*, II, 467–509.

חלק שני: המסע

- J. BÉDIER et P. AUBRY, *Les Chansons des Croisades* (Paris 1909).
E. ROY, 'Les poèmes français relatifs à la première Croisades'. *Romania*, t. 55 (1929), 411–468.
H. PIGEONNEAU, *Le cycle de Croisade et la famille de Bouillon* (Paris 1877).
S. DUPARC-QUIOC, *Le cycle de la Croisade*, Paris 1955.
A. HATEM, *Les poèmes épiques des Croisades* (Paris 1932).
F. W. WENTZLAFF-EGGEBERT, *Kreuzzugsdichtung des Mittelalters* (Berlin 1960).

פרק רביעי

ספרות

ועידת קלירמון, ר' ביבליוגרפיה לחלק ראשון, פרק שלישי.

- H. HAGENMEYER, *Peter der Eremit. Ein kritischer Beitrag z. Geschichte des ersten Kreuzzuges* (Leipzig 1879). (תרגום צרפתי 1883 Raynaud)
V. CRAMER, *Die Kreuzzugspredigt zur Befreiung des Heiligen Landes, 1095–1270. Studien z. Gesch. u. Charakteristik d. Kreuzzugspropaganda* (Köln 1939).

מסע-הצלב הראשון

- H. HAGENMEYER, 'Chronologie de la première Croisade', *ROL*, VI (1898), 214–293; 490–549; VII (1899), 275–339; 430–503; VIII (1900/01), 318–382 (והוצאה מיוחדת משנת 1902).
F. CHALANDON, *Hist. de la première Croisade jusqu'à l'élection de Godefroi de Bouillon* (Paris 1925).
R. ROEHRICHT, *Gesch. des ersten Kreuzzuges* (Innsbruck 1901).

מסע-צלב האיכרים

- F. DUNCALF, 'The Peasants' Crusade'. *AHR.*, t. 26 (1920/21), 440–453.
W. PORGES, 'The Clergy, the Poor and the Non-Combattants on the First Crusade'. *Speculum*, t. 21 (1946), 1–24.
L. C. MAC KINNEY, 'The People and Public Opinion in the XIth cent. Peace Movement'. *Speculum*, V, 1930, 181–206.
TH. WOLFF, *Die Bauerenkreuzzüge des Jahres 1096. Ein Beitrag zur Gesch. des ersten Kreuzzugs* (Tübingen 1891).

גזירות תתנ"ו

ב. דינבורג, ישראל בגולה, כרך ב, 3–97.
שמעון ברנפלד, ספר הדמעות, כרך א (ברלין 1923), קמ"ז–ש"י.
ספר גזירות אשכנז וצרפת, דברי זכרונות מבני הדורות שבתקופת מסע-הצלב ומבחר פיוטיהם, יוצא לאור על-ידי א. מ. הברמן עם מבוא מאת י. בער. (ירושלים תש"ו).

Hebräische Berichte über die Judenverfolgungen während der Kreuzzüge, hrsg. A. Neubauer u. H. Stern (Berlin, 1892).

חלק שני: המסע

- J. ARONIUS, *Regesten zur Geschichte der Juden im Fränkischen und Deutschen Reiche bis zum Jahre 1273* (Berlin 1902), 175–207.
- י. פ. בער, 'ארץ-ישראל וגלות בעיני הדורות של ימי-הבינים'. ציון (מאסף) ה, קמט—קעא.
- י. בער, 'גזירות תתנ"ו', ספר אסף (יירושליים תשי"ג), 126—141.
- SH. EIDELBERG, 'The Solomon Bar Simson Chronicle as a Source of the Hist. of the First Crusade?', *Jew. Quart. Rev.*, 49, 1958–9, 282–7.
- צ. גראטץ, ספר דברי ימי ישראל, חלק ד (ווארשא תרע"א), 105—128.
- H. GRAETZ, *Geschichte der Juden* t. VI (Leipzig 1894), Kap. IV.
- י. מאנן, 'התנועות המשיחיות בימי מסעות הצלב הראשונים'. התקופה, כג, 243—262; כד, 335—359.
- ב. דינבורג, 'תולדות היהודים בא"י בימי מסע-הצלב הראשון'. ציון (מאסף), ספר שני, 38—66.
- S. BARO, *A social and religious history of the Jews*, vol. 4 (N.Y. 1957)
- G. CARO, *Sozial-und Wirtschaftsgeschichte der Juden im Mittelalter und der Neuzeit* (Leipzig 1908).

הביזאנטים והצלבנים

- F. CHALANDON, *Alexis Ier Comnène, 1081–1118. Les Comnènes. Étude sur l'empire byzantin* (Paris 1900).
- ST. RUNCIMAN, *A History of the Crusades*, vol. I (Cambridge 1951).
- (גישה פרוביזאנטית מובהקת)
- CH. DIEHL, 'Byzance et l'Occident à l'époque des croisades'; 'Anne Comnène'. *Figures byzantines*, 2^{me} série (1940¹⁰), 1–52.
- J. H. HILL and L. L. HILL, 'The conventions of Alexius Comnenus and Raymond of Saint-Gilles'. *AHR.*, t. 58 (1953), 322–327.
- J. H. HILL, 'Raymond of Saint-Gilles in Urban's Plan of Greek and Latin Friendship'. *Speculum*, t. 26 (1951), 265–276.

מנהיגי מסע-הצלב הראשון

- J. C. ANDERSSOHN, *The ancestry and life of Godfrey of Bouillon*. (Bloomington 1947). (כולל רשימה של כל העבודות הקודמות על גוספריד מבויין)
- F. CHALANDON, *Histoire de la domination normande en Italie et en Sicile*, t. I (Paris 1907).
- B. KUGLER, *Boemund und Tankred* (Tübingen 1862). (חשיבות מיוחדת)
- R. B. YEWDALE, *Bohemond I, Prince of Antioch* (Princeton 1917).
- R. L. NICHOLSON, *Tancred, a study of his career and work in their relation to the first Crusade and the establishment of the Latin States in Syria and Palestine* (Chicago 1940).
- R. L. NICHOLSON, *Joscelyn I, Prince of Edessa* (Urbana 1954).
- E. REY, 'Histoire des princes d'Antioche', *ROL.*, IV (1896), 323–407.
- J. VAISSETE et C. DEVIC, *Histoire générale de Languedoc*, éd. A. Molinier, t. I (Toulouse 1874).
- L. L. et J. H. HILL, *Raymond IV de St-Gilles* (Toulouse 1959) (תרגום אנגלי בהכנה)

ביבליוגרפיה לכרך ראשון

- M. M. KNAPPEN, 'Robert II in the first Crusade'. *Historical Essays presented to D. C. Munro* (N.Y. 1938), 44–56.
- G. PARIS, 'Robert Courte-Heuse à la première Croisade'. *Cte-rend. de l'Acad. des Inscript. et Belles Lettres*, XVIII (1890), 207–212.
- C. W. DAVID, *Robert Curthose* (Cambridge 1920): Appendix D, 221–229.
- L. BREHIER, 'Adhémar de Monteil'. *Dict. d'hist. et de géographie ecclésiastique*, t. I (Paris 1912), s. v.
- H. E. MAYER, 'Zur Beurteilung Adhemars von le Puy'. *Deutsches Archiv f. Erforschung d. Mittelalters*, t. 16, 547–552.
- J. A. BRUNDAGE, 'Adhemar of Puy — the bishop and his critics'. *Speculum*, 34 (1959), 201–212.

פרק חמישי

ספרות

גודל מחנות הצלבנים

- F. LOT, *L'art militaire et les armées du moyen-âge en Europe et dans le Proche-Orient*, I (Paris 1946), p. 124–130. (עבודה בקורתית חשובה)
- ST. RUNCIMAN, *op. cit.*, I, appendix II, 336–341: 'The numerical strength of the Crusaders'.

קדמת-אסיה ודרך הצלבנים

- J. LAURENT, 'Les Arméniens de Cilicie'. *Mélanges Schlumberger* I (Paris 1924), 159–168.
- J. LAURENT, 'Dès Grecs aux Croisés. Étude sur l'histoire d'Édesse'. *Byzantion* I (1924), 367–449.

וכמו כן מחקריו של Chalandon שנוכרו בביבליוגרפיה לפרק הקודם.

צפון-סוריה וסוריה-התיכונה

- CL. CAHEN, *La Syrie du nord à l'époque des Croisades* (Paris 1940).
- J. RICHARD, 'Note sur l'archidiocèse d'Apamée et les conquêtes de Raymond de Saint-Gilles en Syrie du nord'. *Syria*, t. XVV (1946/8), 103–108.
- ST. RUNCIMAN, 'The holy lance found at Antioch'. *Anal. Bollandiana*, t. 68 (1950). *Mélanges P. Peeters*, t. 2, 197–210.
- H. GLAESNER, 'La prise d'Antioche en 1098'. *Rev. belge*, t. 19 (1940), 65–85.
- IDEM, 'D'Antioche à Tortose. Histoire et légende'. *Ibid.*, t. 22 (1943), 35–58.
- המצב בארץ-ישראל ר' ביבליוגרפיה לחלק ראשון, פרק ב'.

פרק שישי

מקורות

- ב. דינבורג, ישראל בגולה, כרך שני, ח"א (ירושלים תרצ"א).
- ספר הישוב, ח"ג בעריכת י. בער, י. פראוור, ח"ה בן-ששון (בהכנה).
- ש. ד. גויטיין, 'מקורות חדשים על גורל היהודים בזמן כיבוש ירושלים על-ידי הצלבנים'. ציון יז (תשי"ב), 147–129.

חלק שלישי: ההתנחלות

ספרות

- מצב ירושלים והשכונה היהודית ערב הכיבוש הצלבני:
ב. דינבורג, 'בית תפלה ומדרש ליהודים על הר־הבית בימי הערבים'. ציון (מאסף), ספר ג, 54—87.
י. פראוור, 'גלגולי השכונה היהודית בירושלים בתקופה הערבית', ציון, שנה יב (תש"ז), 136—148.
ש. ד. גויטיין, 'ירושלים בתקופה הערבית'. ירושלים — מחקרי ארץ־ישראל (ירושלים תשי"ג), פ"ב—ק"ג.
י. פראוור, 'ירושלים — בירת הצלבנים'. יהודה וירושלים (ירושלים תשי"ז), 90—105.
J. PRAWER, 'The Settlement of the Latins in Jerusalem', *Speculum*, t. 27 (1952), 490—503.
התיאור הטוב ביותר ומפה מצויינת של ירושלים הצלבנית נמצאים במאמרו של:
F. M. ABEL,, 'L'Estat de la cité de Jérusalem au XIIe siècle'. *Jerusalem, Records of the Pro-Jerusalem Council*, vol. I, (Jerusalem 1920—22), ed. C. R. Ashbee (London 1924), 33—40.
IDEM, 'Jérusalem au temps du royaume latin'. *Jérusalem nouvelle*, pl. LXXXVI.
על גורל הקהילה הירושלמית בזמן הכיבוש הצלבני:
ב. דינבורג, 'תולדות היהודים בארץ־ישראל בימי מסע־הצלב הראשון'. ציון (מאסף), ספר שני, 38—66.
י. פראוור, 'היהודים בממלכת ירושלים הצלבנית', ציון, שנה יא, עמ' 38—82.

חלק שלישי: ההתנחלות

פרקים שביעי—תשיעי

מערכת המדינות הצלבניות

ספרות

כללי

- P. DESCHAMPS, *Les châteaux des Croisés en Terre Sainte*. Vol. I: *Le Crac des Chevaliers*; vol. II: *La défense du royaume de Jérusalem*. 2 vols. + album (Paris 1934—1939).
M. BENVENISTI, *The Crusaders in the Holy Land*, Jerusalem 1970.
ור' עוד עבודותיהם של H. Prutz, E. G. Rey להלן בביבליוגרפיה לחלק החמישי.

הנסיכויות הנוצריות בצפון

- E. DULAURIER, *Étude sur l'organisation politique, religieuse et administrative du Royaume de la Petite Arménie à l'époque des Croisades* (Paris 1862). (תחילה JA. 1861).
R. GROUSSET, *Histoire de l'Arménie dès origines à 1071* (Paris 1947).
J. LAURENT, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886* (Paris 1919).

ביבליוגרפיה לכרך ראשון

- H. F. TOURNEBIZE, *Hist. politique et religieuse de l'Arménie depuis les origines des Arméniens jusqu'à la mort de leur dernier roi* (Paris 1910).
- R. DUVAL, *Hist. politique, religieuse et littéraire d'Édesse jusqu'à la première croisade* (Paris 1892).
- J. LAURENT, 'Dès Grecs aux Croisés. Étude sur l'hist. d'Édesse entre 1071 et 1098'. *Byzantion* I (1924), 367–449.
- D. TER-GREGORIAN ISKENDERIAN, *Die Kreuzfahrer und ihre Beziehungen zu den armenischen Nachbarfürsten bis zum Untergange der Grafschaft Edessa* (Leipzig 1915).
- A. LUEDERS, *Die Kreuzzüge im Urteil der syrischen und armenischen Historiker* (Hamburg 1953) (העתק במכונת-כתיבה)
- H. LAMMENS, *Le Syrie. Précis historique*. 2 vols. (Beyrouth 1921).
- P. K. HITTI, *History of Syria* (London 1951).
- R. DUSSAUD, *Topographie historique de la Syrie antique et médiévale* (Paris 1922).
- CL. CAHEN, *La Syrie du nord à l'époque des Croisades et la principauté franque d'Antioche* (Paris 1940).
- F. KUEHNE, *Zur Gesch. d. Fürstentums Antiochia unter normanischer Herrschaft, 1096–1130* (Berlin 1897).
- P. K. HITTI, *Lebanon in history from the earliest times to the present*. (London 1957).
- J. RICHARD, *Le comté de Tripoli sous la dynastie toulousaine, 1102–1187* (Paris 1945).
- IDEM, 'Notes sur l'archidiocèse d'Apamée et les conquêtes de Raymond de Saint-Gilles en Syrie du Nord'. *Syria*, 25 (1946–1948), 103–108.

ממלכת הצלבנים בארץ-ישראל

מקורות

מקורות מערביים

- FULCHERUS CARNOTENSIS, *Historia Iherosolymitana. Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium*. *RHC. HOcc.*, III.
- (פולק משארטר היה במחנהו של באלדוין באִידיסה. הופיע בירושלים בחורף 1099 ופה המשיך בכתיבת הכרוניקה שלו עד שנת 1127).
- ALBERTUS AQUENSIS, *Historia Hierosolymitana*. *RHC. HOcc.* IV.
- (אלברט מאַאֵכן פחות מהימן מפולק משארטר, אך כולל חומר עשיר שאינו מצוי במקורות אחרים).
- EKKEHARD ABBAS URAUGIENSIS, *Hierosolymita*. *RHC HOcc.*, V
- (הכרוניקה מצויה בארבע נוסחאות שונות, שנכתבו בתקופות שונות; האחרונה בהן בין השנים 1114–1117).
- RADULPHUS CADOMENSIS, *Gesta Tancredi in expeditione Hierosolymitana* *RHC. HOcc.*, III.
- (עיקר עניינו תולדות גיבורו טאנקרד ונסיכות אנטיוכיה; אולם הוא מעבד חומר חשוב הנוגע לתולדותיו של טאנקרד בארץ-ישראל. הכרוניקה מסתיימת ב־1105).
- חשיבות משנה ל־*WT*. חלק זה של הכרוניקה מבוסס על מקורות אחרים, שנשתמרו ברובם.

חלק שלישי: ההתנחלות

מקורות מזרחיים

- אבן אלקלאנס, ד"ל תאריך דמשק, מהד' H. F. AMEDROZ (Leiden 1908). הקטעים הנוגעים למסעי-הצלב תורגמו על-ידי H. A. R. GIBB, *The Damascus Chronicle of the Crusades* (London 1932). (החשובה בכרוניקות המוסלמיות לתולדות א"י). אלעט'ימי, פרסם Cl. CAHEN, 'La chronique abrégée d'al-Azīmī'. *JA.*, t. 230 (1938), 253–448.
- (יליד חלב, מקורב אל אלגאזי, אלברסקי וזנגי. חיבורו — קיצור ההיסטוריה — נכתב עבור זנגי ב-1143/4. מקור חשוב לתולדות סוריה הצפונית במחצית הראשונה של המאה הי"ב). כמאל אלדין אבן אלעדים, תאריך חלב.
- (קאדי של חלב באמצע המאה הי"ג. חיבורו 'תולדות חלב' — מקור חשוב להיסטוריה המקומית. לא תמיד מדויק לגבי המאה הי"ב). אבן מיסר, אח'באר מצר. *RHC. HOr.*, III.
- (כתב במצרים במחצית השנייה של המאה הי"ג. רק חלק חיבורו השתמר הכולל ידיעות מקוריות למחצית הראשונה של המאה הי"ב). אלבסתאן אלג'אמע. *Bull. Études Orient.*, t. 7/8 (1937/8).

חשיבות משנה

- אבן אלת'יר, אלכאמל. *RHC. HOr.*, I.
- אבן אלת'יר, תאריך מוצל *RHC. HOr.*, II.
- מקריזי, סלון. תרגום ב' E. BLOCHET *ROL.*, VI s.
- אבו אלפדא, אלמח'תצר. *RHC. HOr.*, I.
- סבט אבן אלג'וזי, מראת אלזמאן. *RHC. HOr.*, III.
- ור' עוד H. A. R. GIBB, 'Notes on the arabic materials for the history of the early Crusades'. *Bull. of the School of Oriental Studies* t. 7 (1935), 739–754.

מקורות נוצריים-מזרחיים

- MICHEL LE SYRIEN, *Chronique*, trad. J. B. Chabot. 4 vols. (Paris 1899–1924). (כרוניקה נוצרית-מזרחית, חשובה החל מ-1107)
- MATTHIEU D'ÉDESSE in *RHC. HArm.*, I.
- (כתב במחצית הראשונה של המאה הי"ב. ידיעות חשובות הקשורות בארמניה ובאידיסה).
- BAR HEBRAEUS, *Chronography*, ed. and trsl. E. A. W. Budge (London 1932).
- 'The first and second Crusade from an anonymous Syriac chronicle', ed. A. S. TRITTON and H. A. R. GIBB in *JRAS.*, 1933, 69–101; 273–305.
- ANNE COMNENE, *Alexiade*, éd. B. Leib. 3 vols. (Paris 1937–1945); *RHC. HGr.*, I.
- JOHANNES CINNAMUS, *Historia*, *RHC. HGr.*, I.
- NICETAS CHONIATES, *Historia*, *RHC. HGr.*, I.

ספרות

- H. HAGENMEYER, *La chronologie du royaume latin de Jérusalem* (Paris 1901). (נתפרסם תחילה ב' *ROL.*, VI s. תקופת באלדווין הראשון מתחילה ב' (1902) *ROL.*, IX).
- מורה דרך מצויין למקורות ולכרונולוגיה של הממלכה הקדומה).
- R. GROUSSET, 'Note sur la chronologie de la pénétration franque au Sauâd,

ביבליוגרפיה לכרך ראשון

- au 'Ajlûn et en Transjordanie'. *Hist. d. Croisades* I (Paris 1934), 674–680.
מחקר זה זקוק לעיבוד חדש).
על הקומונות האיטלקיות ר' ביבליוגרפיה כרך א', חלק ה' וכרך ב', חלק ג', פרק י'.
י. פראוור, 'אשקלון ורצועת אשקלון במדיניות הצלבנים'. ארץ-ישראל, כרך ד (תשט"ז), 231–248; כרך ה (תשי"ח), 224–237.
H. GLAESNER, 'Autour de la bataille d'Ascalon', *Rev. belge*, t. 27 (1948), 117–130.
R. FAZY, 'Baudouin Ier à Petra'. *JA.*, t. 228 (1936), 475–482.
J. CLEDAT, 'La raid du roi Baudouin Ier en Egypte'. *Bull. de l'Inst. franç. d'arch. orient.* t. 26 (1926), 71–81.
H. HAMPEL, *Untersuchungen über das lateinische Patriarchat von Jerusalem von Eroberung d. heil. Stadt bis zum Tode des Patriarchen Arnulf, 1099–1118* (Breslau 1899).
B. KUGLER, *Boemund und Tankred Fürsten von Antiochien* (Tübingen 1862).
R. B. YEWDALE, *Bohemond I, Prince of Antioch* (Princeton 1917).
P. GINDLER, *Graf Baldwin I von Edessa* (Halle 1901).
H. S. FINK, 'Mawdud I of Mosul, Precursor of Saladin'. *Moslem World*, 43 (1953), 18–27.

על בעיות החוקה, ר' ביבליוגרפיה כרך א', חלק חמישי.

חלק רביעי: תקוות ואכזבות

פרקים עשירי—אחד-עשר

מקורות

- המקורות לתולדות מסע-הצלב השני הם מטבע הדברים בעיקרם מערביים.
החשוב שבמקורות מתאר את מסע המחנה הצרפתי:
ODO DE DEUIL, *De profectione Ludovici VII in Orientem*, ed. with an engl. trsl. by V. G. Berry. (N. Y. 1948).
Eudes de Deuil, *La Croisade de Louis VII roi de France*, publ. par H. Waques (Paris 1949). (נדפס גם ב-PL., 185)
המסע הגרמני תואר במיוחד עלידי אוטו מפרייזינג:
Ottonis et Rahewini Gesta Friderici I Imperatoris, ed. G. Waitz in *MGH in usum scholarum* (Hannover 1884²). (Ch. Mierow 1953 אנגלי)
Ottonis Chronica sive Historia de Duabus Civitatibus, ed. A. Hofmeister (Hannover & Leipzig 1912). (Ch. Mierow 1928 אנגלי)
Annales Herbipolenses, ed. Pertz. *MGH. SS.* XVI.
GERHON DE REICHERSBERG, *Libellus de investigatione Antechristi*. *MGH. Libelli de Lite*, III.
IDEM, *Ex commentario in Psalmos*. *Ibidem*, t. III, 411–502.
JOHANNES SARIBERIENSIS, *Historia pontificalis*. *MGH. SS.* XX, 515–545.
המכתבים הנוגעים למסע (אוגניוס השלישי, ברנארד מקלירבו, לואי השביעי, סיוור מסן-דני ועוד) רוכזו ב-*RHFG.*, t. XV ומקורות נוספים (כרוניקות וכדומה) ב-*RHFG.*, XII.
כמו-כן מכתבי ברנארד ב-*PL.*, 182; ואוגניוס השלישי ב-*PL.*, 180.

חלק רביעי: תקוות ואכזבות

E. CASPAR, 'Die Kreuzzugsbullen Eugens III'. *Neues Archiv f. ältere deutsche Geschichte*, t. 45.

מקורות ביזאנטיים

NIKETAS CHONIATES, *Historia*, ed. I. Bekker (Bonn 1835).

JOHANNES CINAMMUS, *Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, ed. A. Meinecke (Bonn 1836).

.RHC. HGr. I פורסמו ב־1.

המקורות העבריים:

א. מ. הברמן, ספר גזירות אשכנז וצרפת (ירושלים תש"ו) ק"ז ואילך.
(המקורות הלועזיים לתולדות היהודים צוינו בגוף הספר).

המקורות הצלבניים והמוסלמיים

WILLELMUS TYRENSIS, *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*.

.RHC. HOcc. I, 1-2

(המקור הצלבני העיקרי לתולדות הממלכה במחצית השנייה של המאה הי"ב. המחבר, יליד הארץ, היה מקורב לבית-המלוכה, שימש כקאנצלר המדינה ומילא תפקידים דיפלומטיים).

מקורות ערביים:

המקור הערבי העיקרי הנו הדמשקאי אבן אלקלאנסִי.

מן המאוחרים יותר:

אבן אלת'יר, אלכאמל וגם תאריך' מוצל. .RHC. HOrr., I-II

כמאל אלדין, תאריך' חלב .RHC. HOrr., III

אבו שאמה, כתאב אלרוצ'תין .RHC. HOrr., IV

אסמה אבן מנקד', כתאב אלאעתבאר.

מקורות אחרים

BAR HEBRAEUS, *Chronography*, ed. E. A. W. Budge (London 1932).

W. R. TAYLOR, 'A new Syriac fragment dealing with the incidents in the Second Crusade'. *Ann. of the Amer. School of Oriental Research*, XI (1929/30), 120-131.

'First and Second Crusades from an anonymous Syriac chronicle', ed. with an engl. trsl. by A. S. Tritton. *JRAS.*, 1933, 69-101; 273-305.

ספרות

על תעמולת המסע:

E. VANCARD, 'Saint Bernard et la deuxième Croisade'. *Revue des questions historiques*, t. 38 (1885), 398-457.

V. CRAMER, *Die Kreuzzugspredigt zur Befreiung des Heiligen Landes* (Köln 1939).

E. WILLEMS, 'Cîteaux et la seconde Croisade'. *Revue des questions historiques*, t. 49 (1954), 116-151.

G. CONSTABLE, 'The Second Crusade as seen by Contemporaries'. *Traditio*, t. 9 (1953), 213-279.

A. GRABOIS, 'Le privilège de Croisade et la régence de Suger'. *RHDFE*, 1964, 458-465.

ביבליוגרפיה לכרך ראשון

המחקרים החשובים ביותר על המסע הם עדיין של קוגלר:

B. KUGLER, *Analekten zur Geschichte des zweiten Kreuzzugs* (Tübingen 1878).

IDEM, *Neue Analekten zur Geschichte des zweiten Kreuzzugs* (Tübingen 1883).

IDEM, *Studien zur Geschichte des zweiten Kreuzzugs* (Stuttgart 1886).

נקודת המבט הביזאנטית מובלטת:

F. CHALANDON, *Jean II Comnène 1118-1143 et Manuel Comnène 1143-1180*
(Paris 1912).

ST. RUNCIMAN, *op. cit.*, II, 247-291.

W. BERNHARDI, *Konrad III. Jahrbücher f. deut. Geschichte* (Leipzig 1883).

R. ROEHRICHT, *Beiträge* II, 57–104.

לתולדות הגזירות:

S. W. BARON, *The social and religious history of the Jews*, IV, 116–123, 298 ss.

(ושם ביבליוגראפיה ממצה).

C. H. WALKER, '*Eleanor and the disaster at Cadmos Mountain on the second Crusade*'. *AHR.*, 55 (1949/50), 857-861.

IDEM, *Eleanor of Aquitaine* (Chapel Hill 1950).

G. HUEFFER, 'Die Anfänge des zweiten Kreuzzuges'. *Hist. Jahrbuch d. Görriers-Gesellschaft*, 8 (1887), 391-429.

על הטמפלארים, ר' ביבליוגראפיה לכרך א', חלק חמישי.

E. CURTIS, *Roger of Sicily and the Normans in Lower Italy, 1116-1154*
(London, N.Y., 1912).

פרקים שנים-עשר—שלושה-עשר

מקורות -

מקורות מזרחיים

הכרוניקה של אבן אלקלאנסי נפסקת ב-1160 ואין כרוניקה דמשקאית אחרת.

CL. CAHEN, 'Une chronique 'ר' אבן אבי טי, קטעים נשתמרו אצל אבו שאמה וכן ר' chiite au temps des Croisades'. *Comptes rendus de l'Acad. des Inscript. et Belles Lettres* 1935.

(עמדה שיעית של כרוניסטן חלבי מאפשרת השוואה עם העמדות הסוניות של הכרוניסטים של תקופת האיובים).

אסאמה אבן מנקד', כתאב אלאעתבאר, מהד' ה' דרנבורג (פאריס 1885); מהדורת

פ. חתי (פרינסטון 1930). (תרגום צרפתי של H. Derenbourg, 1889 ; אנגלי של P. Hitti 1929).

(זכרונות של צאצא של שליטי שיזר, עד ראייה או קרוב למאורעות הן במצרים הן בסוריה).

CL. CAHEN, 'Une chronique syrienne du XIe/XIIe אלבסתאן אלג'אמע, פרסם

siècle'. *Bullet. d. Études Orientales. Institut franç. de Damas*, t. 7/8
(1937/8), 113-158.

(נכתב בחלב בין 1196—1197. חשוב לתולדות מצרים בתקופת מסעות אמלריך).

כמו כן:

אבו שאמה, כתאב אלרוצ'תין. *RHC. Hor.*, IV.

חלק חמישי: משטר וחברה

מקריזי, אלסלוך; תרגום E. BLOCHET ב' VI s. *ROL.*,
אבן אלת'יר אלכאמל. *RHC. HOr.*, I.
כמאל אלדין, תאריח' חלב. *RHC. HOr.*, III.
מקורות צלבניים: אותם המקורות שבפרק הקודם.

ספרות

אין ביוגרפיה מדעית של זוגי. הערות חשובות מצויות בעבודת הדוקטור (כתב־מכונה;
עדיין לא פורסמה):
H. A. M. AHMAD, *Studies on the Works of Abū Shāma*, A. H. 599–665
(1203–1267) (Ph. D. thesis. Univ. of London 1951).

מצרים

H. A. R. GIBB, 'The career of Nūr-ād-Dīn'. *A History of the Crusades*, ed.
K. M. Setton, I, 513–528.
N. ELISSÉEFF, *Nūr ad-Dīn, un grand prince musulman de Syrie au temps
des Croisades*, 3 vols., Damas 1967.
F. WUESTENFELD, *Geschichte der Fatimiden-Chalifen nach arabischen Quellen.*
Abh. d. könig. Ges. d. Wissen. zu Göttingen vols. 26–27.
(ובדפוס נפרד 1881 Göttingen). למרות תאריך פרסומו מועיל ביותר.
G. WEIL, *Geschichte der Chalifen*, vol. 3 (Mannheim 1851).
S. LANE-POOLE, *History of Egypt in the Middle Ages* (London 1952).

סוריה

CL. CAHEN, *La Syrie du Nord à l'époque des Croisades* (Paris 1940).

ממלכת ירושלים

R. ROEHRICHT, 'Amalrich I König von Jerusalem', *MIÖG.*, 12 (1891), 433–493.
M. W. BALDWIN, *Raymond III of Tripoli and the Fall of Jerusalem, 1140–
1187* (Princeton 1936).
J. L. LA MONTE, 'To what extent was the Byzantine Empire the Suzerain
of the Crusading States'. *Byzantion* 7 (1932), 253–264.
G. SCHLUMBERGER, *Campagnes du roi Amaury Ier de Jérusalem en Egypte
au XII siècle* (Paris 1906).

חלק חמישי: משטר וחברה

המקורות המספרים (נארראטיביים) הן המערביים והן המזרחיים אינם מספקים אלא חומר
מועט על משטר המדינה והחברה הצלבנית. עיקר ידיעתנו מבוסס על אוספיי־מקורות
תעודתיים שאין דומה להם בעושרם בשום תקופה אחרת בתולדות הארץ עד הזמן החדש.
מקורות אלה שייכים רובם ככולם למוסדות כנסייתיים, כנסיות, מנזרים, מיסדרי־אבירים,
שלאחר נפילת עכו או בסמוך לנפילתה עברו לאירופה והעבירו אתם גנזיהם. לצערנו אבדו
הארכיונים של השלטונות החילוניים, פרט לקומונות האירופיות, אולם תעודות למאות הנוג־

ביבליוגרפיה לכרך ראשון

עות לשלטונות החילוניים נמצאים בארכיוני המוסדת הכנסייתיים שרכשו, ביחוד במאה השלוש-עשרה, רכוש קרקעי ואתו גם את התעודות הנוגעות אליו. השלמה חשובה לידיעותינו על משטר המדינה וחברתה מצויה בכתבי היוריסטים הצלבניים המרובים. המורה-דרך הקלאסי לתעודות הצלבניות:

R. ROEHRICHT, *Regesta Regni Hierosolymitani, 1097–1291* (Innsbruck 1893). *Additamentum* (1904).

מאז נתפרסמו תעודות רבות ב-AOL (שנכללו בתוספת של ריריכט) וב-ROL עד שנת 1911. חסרים 'רגסטה' לתעודות שפורסמו לאחר מכן. E. H. Mayer, *op. cit.* מציין את מקום הדפסתן של תעודות רבות לאחר התאריך הנ"ל. א. ה. מאיר מכין הוצאה מלאה מן התעודות האוריגינאליות של הקאנצילאריה של מלכי ירושלים הצלבניים.

אוספי-המקורות

כנסיות ומנזרים

E. DE ROZIERE, *Cartulaire de l'église du Saint-Sépulcre de Jérusalem* (Paris 1849). PL., 155.

H. F. DELABORDE, *Chartes de la Terre Sainte provenant de l'abbaye de Notre Dame de Josaphat* (Paris 1880).

CH. KOHLER, *Chartes de l'abbaye de Notre Dame de la vallée de Josaphat en Terre Sainte, 1108–1291. Analyse et extraits. ROL., VII* (1899). (משלים את Delaborde)

Cartulaire du Mont Tabor in Delaville le Roulx, *Cartulaire*, I (ר' להלן)
Chartes de l'abbaye du Mont Sion, éd. E. G. Rey, *Mém. de la Soc. nat. des Antiquaires de France*, 8 (1887), 31–56.

J. RICHARD, 'Quelques textes sur les premiers temps de l'église latine de Jérusalem'. *Rec. des travaux offerts à C. Brunel* (Paris 1955), 420–423.

H. E. MAYER, 'Sankt Samuel auf dem Freudenberge und sein Besitz nach einem unbekannten Diplom König Balduins V'. *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven*, 44, 1964, 35–71.

מיסדרים צבאיים

J. DELAVILLE LE ROULX, *Cartulaire général de l'Ordre des Hospitaliers de Saint-Jean de Jérusalem, 1100–1310*. 4 vols. (Paris 1894–1906).

למרות אופיו המונומנטאלי של האוסף יש עוד תועלת בחיבור הקודם של פאולי ולרשימת התעודות הנוגעת לארץ-ישראל מן הארכיון של המיסדר ב-ROL., III (1895).

S. PAOLI (Pauli), *Codice diplomatico del sacro ordine Gerosolimitano oggi di Malta*. 2 vols. (Lucca 1733–1737).

D'ALBON, *Cartulaire général de l'Ordre du Temple, 1119?–1150*. (Paris 1913).

הארכיון של המיסדר הושמד. אולם חלק ניכר השתמר בין תעודות ההוספיטאלארים. (המארכיון ד'אלבון רכז העתקי תעודות המיסדר בעשרות כרכים השמורים בספרייה הלאומית בפריס). מורה דרך לאוסף זה:

E. G. LEONARD, *Introduction au cartulaire manuscrit du Temple* (Paris 1930).

M. DESSUBRE, *Bibliographie de l'Ordre des Templiers*, Nieuwkoop 1966.

H. NEU, *Bibliographie des Templer-Ordens*, 1927–65. Bonn 1965.

חלק חמישי: משטר וחברה

- E. STREHLKE, *Tabulae Ordinis Theutonici* (Berlin 1869).
 להשלים ב־ AOL., I, 416–423; AOL., II, 164–170.
 A. DE MARSY, 'Fragment d'un cartulaire de l'ordre de Saint-Lazare en Terre Sainte'. AOL., II, 121–158.
 J. DELAVILLE LE ROULX, 'Titres de l'hôpital des Bretons d'Acre'. AOL., I, 423–434.

הקומונות

- G. L. F. TAFEL und G. M. THOMAS, *Urkunden zur älteren Handels- und Staats-geschichte der Republik Venedig*. 3 vols. (Wien 1856–7).
 R. MOROZZO DELLA ROCCA e A. LOMBARDO, *Documenti del commercio veneziano nei secoli XI–XIII* (Roma e Torino 1940).
Liber iurium rei publicae Ianuensis. Historiae Patriae Monumenta, vols. VII–IX (Torino 1854–7).
 C. IMPERIALE DI SANT-ANGELO, *Codice diplomatico della repubblica di Genova del 1163 al 1190*. 3 vols. (Roma 1936–42).
 (להשלים באינוונטארים גנואזיים מעכו ומצור AOL., II, 213–231. וכמו כן תעודות מסחריות מן הליוואנט AOL., I, 434–535; AOL., II, 3–121. מגנואה השתמרו הארכיוֹנים של נוטאריונים מן המאה הי"ב ואילך ואלה נמצאים בתהליך פרסום).
 G. MUELLER, *Documenti sulle relazioni della città Toscane coll'Oriente* (Firenze 1879).
 F. DAL BORGO, *Raccolta di scelti diplomi Pisani* (Pisa 1765).
 L. MERY ET F. GUINDON, *Hist. analytique et chron. des actes et des délibérations du corps et du conseil de la municipalité de Marseille*, I (Marseille 1841).

כתבי־היוריסטים

- Les Assises de Jérusalem ou Recueil des ouvrages de jurisprudence composés pendant le XIIe s. dans le royaume de Jérusalem et de Chypre. Lois*, 2 vols., éd. Comte Beugnot (Paris 1841–1843).
 (Vol. I: JEAN D'IBELIN, GOEFFROY LE TORT; JACQUES D'IBELIN, PHILIPPE DE NOVARE; *La clef des Assises de la Haute Cour du royaume de Jérusalem et de Chypre; Livre au roi*. Vol. II: *Livre des Assises de la Cour des Bourgeois; Abrégé du Livre des Assises de la Cour des Bourgeois; Bans et ordonnances des rois de Chypre, 1286–1362; Documents relatifs à la successibilité au trône et à la régence; Documents relatifs au service militaire; Les lignages d'Outremer; Chartes*).
 (מהדורת פיליפ דה נובאר וה'אסיזות של הבורגנים' זקוקות לפירסום בקורתי חדש).
 M. GRANDCLAUDE, *Étude critique sur les Livres des Assises de Jérusalem* (Paris 1923).
 J. PRAWER, 'Etude préliminaire sur les sources et la composition du "Livre des Assises des Bourgeois"'. *RHDFE*, 1954.

ביבליוגרפיה לכרך ראשון

ספרות

משטר המדינה הצלבנית

- E. G. REY, *Les colonies franques en Syrie au XIIe et XIIIe s.* (Paris 1883).
G. DODU, *Histoire des institutions monarchiques dans le royaume latin de Jérusalem, 1099–1291* (Paris 1894). (נסיונות ראשונים — עדיין מועילים)
A. BEN-AMI, *Social Change in a Hostile Environment. The Crusaders' Kingdom of Jerusalem*, Princeton 1969.
J. L. LA MONTE, *Feudal Monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem, 1100–1291* (Camb. Mass. 1932). (גישה יורידית מובהקת)
H. E. MAYER, 'Das Pontifikale von Tyrus und die Krönung der lateinischen Könige von Jerusalem'. *Dumbarton Oaks Papers*, XXI, 1967.
J. RICHARD, *op. cit.* גישה בקורתית חדשה מתוך ראיית המסגרת החברתית בספרו של
IDEM, 'Pairie d'Orient latin. Les quatres baronnies du royaume de Jérusalem et de Chypre'. *RHDFE.*, t. 28 (1950), 67–88.
M. GRANDCLAUDE, 'Liste d'Assises remontant au premier royaume de Jérusalem'. *Mélanges P. Fournier*, Paris 1929, 329–345.
J. PRAWER, 'Les premiers temps de la féodalité dans le royaume latin de Jérusalem'. *Rev. d'hist. du droit*, t. 22 (1954), 401–424.
IDEM, 'La noblesse et le régime féodal du royaume latin de Jérusalem'. *Moyen-âge*, t. 65 (1959), 41–74.
CL. CAHEN, 'La féodalité et les institutions politiques de l'Orient latin'. *Acad. naz. dei Lincei. Atti. dei Convegni*, t. 12 (1959).
(סיכום מצב המחקר בשעה זו. חסר מחקר כולל של כל הבעיה).
H. PRUTZ, *Kulturgeschichte der Kreuzzüge* (Berlin 1883).
(ספר קלאסי אם כי מיושן אולם עדיין ללא תחליף).
J. RICHARD, 'Les listes de seigneuries dans le Livre de Jean d'Ibelin. Recherches sur l'Assabèbe et Mimars'. *RHDFE.*, (1954), 565–577.
W. MILLER, *Essays on the latin Orient* (Cambridge 1921).

חברה וכלכלה

- י. פראוור, 'לתולדות החקלאות הצלבנית'. ארץ-ישראל ס"א, תש"א.
י. פראוור, ממלכת ירושלים הצלבנית (ירושלים תש"ז).
BEUGNOT, 'Mémoire sur le régime des terres dans les principautés fondées en Syrie par les Francs à la suite des Croisades'. *BEC.*, t. 14/15 (1853/4).
(מצוטט הרבה, מיושן לחלוטין).
H. G. PRESTON, *Rural conditions in the Latin Kingdom of Jerusalem during the 12th and 13th centuries* (Philadelphia 1903). (השלכה של המצב באירופה למזרח).
J. PRAWER, 'The Assises de Tenure and the Assise de Vente. A Study of Landed Property in the Latin Kingdom'. *Econ. Hist. Rev.*, t. 4 (1951), 77–78.
IDEM, 'Études de quelques problèmes agraires et sociaux d'une seigneurie croisée au XIIIe siècle'. *Byzantion*, t. 22/3 (1952/3), 5–61; 143–170.

חלק חמישי: משטר וחברה

- IDEM, 'Colonization activities in the Latin Kingdom of Jerusalem'. *Rev. belge*, t. 29 (1951), 1063–1118.
- C. N. JOHNS, 'The Crusaders' Attempts to Colonize Palestine and Syria'. *Journal of the Royal Central Asian Society*, t. 21 (1934).
- J. PRAWER, 'The Settlement of the Latins in Jerusalem'. *Speculum*, t. 27 (1952), 490–503. (ור' לעיל סעיף: משטר)
- CL. CAHEN, 'Indigènes et Croisés'. *Syria*, 15 (1956), 351–360.
- E. G. REY, *Essai sur la domination franque en Syrie durant le moyen-âge* (Paris 1866).
- D. C. MUNRO, *The Kingdom of the Crusaders* (N. Y. 1935).
- C. R. CONDER, *The Latin Kingdom of Jerusalem* (London 1897).
- L. MADELIN, 'La Syrie franque'. *Rev. des deux mondes*, 87 (1917), 314–358.
- J. LONGNON, *Les Français d'Outre-mer au moyen-âge* (Paris 1929²).
- F. DUNCALF, 'Some influences of oriental environment in the Kingdom of Jerusalem'. *AHR. Annual Report*, 6 (1914), 137–146.
- J. SOURDEL-THOMINE, 'Le peuplement de la région des Villes-mortes (Syrie du Nord) à l'époque ayyubide'. *Arabica* I (1954), 187–200.
- F. NAU, *Les arabes chrétiens de Mésopotamie et de Syrie du VIIe au VIIIe siècle* (1933).
- A. N. POLIAK, 'L'arabisation de l'Orient sémitique'. *Rev. des études islamiques*, 12 (1938), 35–63.
- R. C. SMAIL, 'Crusaders castles of the XIIth century'. *Camb. Hist. Journal*, t. 10 (1951), 133–149.
- P. CHRISTIN, *Étude des classes inférieures d'après les Assises de Jérusalem* (Poitiers 1912).
- D. HAYEK, *Le droit franc en Syrie pendant les Croisades. Institutions judiciaires* (Paris 1925). (שני המחקרים האחרונים זקוקים לעיבוד חדש)

הקומונות והמסחר

- W. HEYD, *Histoire du commerce du Levant au moyen-âge*. 2 vols. (Leipzig 1885/6). (גם באיטלקית ובגרמנית)
- A. SCHAUBE, *Handelsgeschichte der romanischen Völker des Mittelmeergebietes bis zum Ende der Kreuzzüge* (München u. Berlin 1906).
- (שניהם מיושנים למדי, אולם תחום מחקר זה הוזנח כמעט לחלוטין. חסרים מחקרים המנצלים את המקורות המזרחיים).
- A. S. ATIYA, *Crusade, Commerce and Culture* (Bloomington 1962).
- CL. CAHEN, 'L'Orient latin et le commerce du Levant'. *Bull. Fac. Lettres de Strasbourg*, t. 29 (1950/51).
- ויש להשלים במחקרים על מסחר ערי-איטליה ודרום-אירופה:
- R. S. LOPEZ AND I. W. RAYMOND, *Medieval Trade in the Mediterranean World* (N. Y. 1955).
- E. HEYEK, *Genua und seine Marine im Zeitalter der Kreuzzüge* (Innsbruck 1886).
- C. MANFRONI, *I colonizzatori italiani durante il medio evo e il rinascimento*, t. I. Libreria dello Stato E. F. Anno XI.

ביבליוגרפיה לכרך ראשון

- R. CESSI, *Le colonie medioevali italiane in Oriente*, t. I, *La conquista*, Bologna 1942.
- B. DUDAN, *Il dominio veneziano nel Levante*, Bologna 1938.
- C. DE LA RONCIERE, *Histoire de la marine française I* (Paris 1899).
- C. MANFRONI, *Storia della marina italiana dalle invasioni barbariche al trattato di Ninfio, 1261* (Livorno 1837).
- R. LOPEZ, *Storia delle colonie Genovesi nel mediterraneo* (Bologna 1938).
- E. H. BYRNE, *Genoese Shipping in the 12th and 13th centuries* (Camb. Mass. 1930).
- IDEM, 'Commercial Contracts of the Genoese in the Syrian Trade of the 12th cent.'. *Quarterly Journal of Economics*, t. 31 (1916/17).
- IDEM, 'Genoese Trade with Syria in the 12th cent.'. *AHR.*, t. 25 (1919/20).
- IDEM, 'The Genoese Colonies in Syria'. *The Crusades etc. presented to D.C. Munro* (N.Y. 1928), 139–182.
- L. NALDINI, 'La politica coloniale di Pisa nel medio evo'. *Bolletino storico pisano* Vol. VIII (1939).
- E. ASHTOR, *Histoire des prix et des salaires dans l'Orient médiéval*. Paris 1969.
- S. Y. LABIB, *Handelsgeschichte Ägyptens im Spätmittelalter (1171–1517)*, Wiesbaden 1965.

מטבעות ומחירים

- C. M. CIPOLLA, *Money, Prices and Civilization in the Mediterranean World* (Princeton 1956). (מבוא כללי ונוח לבעיית הכסף והמחירים).
- G. SCHLUMBERGER, *Numismatique de l'Orient latin* (Paris 1878–1882). (מסכם את כל העבודות הקודמות של De Sacy, Vogüé, Lavoix ועוד).
- להשלים:
- D. H. COX, *The Tripolis Hoard of French Seignorial and Crusaders' Coins*. (N.Y. 1933).
- H. LONGUET, 'La trouvaille de Kassab en Orient latin'. *Rev. numismatique*, t. 38 (1935), 161–181.
- P. BALOG et Y. YVON, 'Monnaies à légendes arabes de l'Orient latin'. *Rev. numismatique*, t. 1 (1958), 133–168.
- F. BALDUCCI PEGOLOTTI, *La pratica della mercatura*, ed. A. Evans (Camb. Mass. 1936). (מורה דרך לסוחרים אירופה מתחילת המאה הי"ד).
- H. MITTEIS, 'Zum Schuld- und Handelsrecht der Kreuzfahrerstaaten'. *Beit. z. Wirtschaftsrecht*, t. 62 (1931), 229–288.
- R. DAVIDSON, *Forschungen z. Gesch. von Florenz*. 4 vols. (Berlin 1896–1908).

ריבוד חברתי והשכבות החברתיות

א. האצולה

- המקורות העיקריים הנם אוספי החוקים של שכבת האצילים ותולדות השושלות. המקור העיקרי לתולדות השושלות, הושלם ופורסם על-ידי:
- DU CANGE, *Les Familles d'Outremer*, éd. E. G. Rey (Paris 1869).

- E. G. REY, *Sommaire du supplément aux Familles d'Outremer* (Chartres 1881).
 R. ROEHRICHT, *Zusätze und Verbesserungen zu Du Cange* (Berlin 1886).
 (ביזמתו של לה־מונט פורסמו גינאלוגיות שלמות יותר המבוססות על מחקריו של
 Mas Latrie שנשארו בכתב־יד בספרייה הלאומית של פריס. סימנם: BN. Mss. fr. n. a. 6793–6803).
 J. L. LA MONTE, 'Chronologie de l'Orient Latin'. *Enquête de la commission de
 chronologie. Bull. of the International Committee of Historical Sciences*,
 XII, 2 (Paris 1943), 141–202.
 J. PRAWER, 'La noblesse et le régime féodal du royaume latin de Jérusalem'.
Moyen-âge, t. 65 (1959), 41–74.
 (כולל רשימה מלאה של מחקרים הנוגעים לסניוריות ולסניורים)
 ST. RUNCIMAN, *The Families of Outremer* (London 1960).
 W. H. RUDT DE COLLENBERG, 'Les premiers Ibelins'. *Moyen-âge*, 1965,
 433–74.
 המחקר נעזר כאן בהרבה בחותמות הסניורים ונושאי משרות כנסיתיות וחילוניות:
 G. SCHLUMBERGER, F. CHALANDON, A. BLANCHET, *Sigillographie de l'Orient
 latin* (Paris 1943).
 F. CHANDON DE BRIAILLES, 'Le droit de coins dans le royaume de Jérusalem'.
Syria, t. 23 (1942/3).

ב. 'בורגנים'

- Livre des Assises de la Cour des Bourgeois* in *Lois II*, éd. Beugnot
Les livres des Assises et des usages du reyaume de Jérusalem, ed. E. H.
 Kausler (Stuttgart 1839).
 (הופיע רק כרך א' הכולל את אסיזות הבורגנים. טכסט טוב יותר מבהוצאת באוני).
 J. PRAWER, 'Etude préliminaire sur les sources et la composition du *Livre
 des Assises des Bourgeois*'. *RHDFE.*, t. 32 (1954).

ב. הנוצרים המזרחיים:

1. הכנסייה היוונית

- G. EVERY, *The Byzantine Patriarchate, 451–1204*, London 1962.
 V. GRUMEL, Le patriarchat d'Antioche, *Échos d'Orient*, XXXII, 1934.
 ST. RUNCIMAN, *The eastern Schism. A Study of the Papacy and the eastern
 churches during the XIth and XIIth centuries*, Oxford, 1955.
 C. KARALEVSKIJ, Antioche, in *Dict. d'histoire et de géographie ecclésiastiques*,
 III, 1924, col. 566–703.
Religionsgeschichte des Orients in der Zeit der Weltreligionen in *Hand-
 buch der Orientalistik*, publ. by B. Spuler, VIII, vol. I: *Der nahe und
 der mittlere Osten*, Leiden-Köln 1961. Chapters written by B. Spuler:
 Die nestorianische Kirche; Die westsyrische (monophysitisch-jakobitische)
 Kirche; Die Maroniten; Die armenische Kirche; Die koptische Kirche.
 (סיכומים קצרים וביבליוגרפיה מפורטת).
 G. GRAF, *Geschichte der christlichen arabischen Literatur: Studi e testi* t.
 XXXV, vol. 2; *Die Schriftsteller bis zur Mitte des 15en Jahrhunderts*, Cité
 du Vatican, 1947.

- A. BAUMSTARK, *Die christlichen Literaturen des Orients*, Leipzig, 1911.
 ST. RUNCIMAN, *The Eastern Schism. A Study of the Papacy and the Eastern Churches during the XIth and XIIth cent.*, Oxford 1955.
 R. JANIN, *Les églises orientales et les rites orientaux*, Paris 1955.
 A. FORTESCUE, *The Orthodox Eastern Church*, Londres 1916.
 R. JANIN, *Les églises séparées d'Orient*, Paris 1930.
 D. ATTWATER, *The Dissident Eastern Churches*, Milwaukee 1937.
 L. E. BROWNE, *The Eclipse of Christianity in Asia from the Time of Muhammed till the 14th century*, Cambridge 1933.
 A. S. ATIYA, *A history of the Eastern Christianity*, London 1968.

2. הכנסיות הסוריות

- G. EVERY, Syrian Christians in Palestine in the Middle Ages, *Eastern Churches Quarterly*, VI, 1945/6.
 J. M. NEAL, *A history of the Holy Eastern Church. The Patriarchate of Alexandria*, 2 vol., Londres 1847.
 M. JUGIE, Monophysite (église syrienne), *Dict. Théol. Catholique*, X, 1928, col. 2216–2251.
 I. ZIADE, Syrienne (Église), *ibid.*, XIV, col. 3017–3088.
 P. KAWERAU, *Die jakobitische Kirche im Zeitalter der syrischen Renaissance. Idee und Wirklichkeit*, Berlin 1955.
 A. ALT, *Kirchengeschichte des Ostjordanlandes*, *Palästina-jahrbuch*, XXXIV, 1938, pp. 93–104.
 B. SPULER, Die westsyrische (monophysitische) Kirche unter dem Islam, *Saeculum*, IX, 1958, pp. 322–344.
 P. KRUGER, Das syrisch-monophysitische Mönchtum im Tûr 'Abdîn von seinen Anfängen bis zur Mitte des XII Jahrhunderts, *Orientalia Christiana Periodica*, IV, pp. 5–46.
 F. MACLER, Notes latines sur les Nestoriens, Maronites, Arméniens, *Rev. de l'hist. des religions*, 1918, pp. 243–260.
 J. B. CHABOT, Les évêques Jacobites du VII^e au XII^e siècle, *Revue de l'Orient chrétien*, IV, 1899, pp. 444–454, 512–542; V, 1900, pp. 605–636; VI, 1901, pp. 189–220.
 C. CHARON, L'origine ethnographique des Melkites, *Échos d'Orient*, XI, 1908, pp. 35–40.
 F. BOUVIER, La Syrie à la veille de l'usurpation tulunide, *Rev. de l'Orient chrétien*, II, 1906, pp. 34–49.
 O. TURAN, Les souverains seldjoukides et leurs sujets non-musulmans, *Studia Islamica*, pp. 65–101.
 J. CHARON, L'église grecque melchite catholique, *Échos d'Orient*, IV, 1900–1901, pp. 268–275.
 S. VAILHE, Le monastère de Saint-Sabas, *Échos d'Orient*, III, 1899, pp. 168 sqq.
 E. HONIGMANN, *Le couvent de Barsaümā et le patriarcat jacobite d'Antioche et de Syrie*, Louvain 1954.

- J. P. MARTIN, *Les premiers princes croisés et les Syriens jacobites de Jérusalem*, *JA*, t. XII (1888), pp. 471–490; XIII, 1899, pp. 33–79.
F. NAU, *Le croisé lorrain Godefroy de Ascha*, *JA*, XIV, 1899, pp. 421–431.

ג. הגיאורגיים

- A. TSAGARELLI, *Les monuments de l'antiquité géorgienne en Palestine et au Mont Sinai*, *Pravoslavnij Palestinskij Sbornik*, IV, 1888.
A. ZAGARELLI, *Historische Skizze des Beziehungen Grusiens zum Heiligen Lande und zum Sinai* (trad. du russe par A. Anders), *ZDPV*, XII, 1889, pp. 35 sqq.
T. P. THEMELIS, *Nouveau catalogue des abbés du monastère de la Sainte Croix, Néa Sion*, 1910 [en grec].
LEONIDE (Archimandrite), *Jérusalem, Palestine et Athos dans les rapports des pèlerins russes du XIV^e au XVIII^e siècle*. Moscou 1871.
J. RICHARD, *Quelques textes sur les premiers temps de l'Église latine de Jérusalem*, *Rec. des travaux offerts à M. Clovis Brunel*, 1955, pp. 423–426.
Z. AVALISHVILI, *The Cross from Overseas*, *Georgica*, I, 1936, pp. 3–11.
T. E. DOWLING, *The Georgian church in Jerusalem*, *PEF, QS*, XLIII, 1911, pp. 181–187.
R. JANIN, *Les Géorgiens à Jérusalem*, *Échos d'Orient*, XVI, 1913, pp. 32–38, 211–219.
G. PERADZE, *An account of the Georgian Monks and Monasteries in Palestine*, *Georgica* I, 4/5, 1937, pp. 181–246.

ד. מארוניטים וכתות אחרות:

- J. CHARON, *L'église grecque melchite catholique* *Échos d'Orient*, t. IV, 1900–1901, pp. 268–275.
E. CERULLI, *Etiopi in Palestina*, 2 vols., Rome 1943–1947.
P. DIB, *L'église maronite jusqu'à la fin du Moyen Age*, Paris 1930.
S. VAILHE, *Les origines religieuses des Maronites*, *Échos d'Orient*, IV, 1901, pp. 96–102, 154 sqq.; V, 1902, pp. 281–289; VI, 1906, pp. 143–147.
K. S. SALIBI, *The Maronites of Lebanon under Frankish and Mamluk rule 1099–1516*, *Arabica*, IV, 1957, pp. 287–303.
R. W. CRAWFORD, *William of Tyre and the Maronites*. *Speculum*, XXX, 1955, pp. 222–229.

ה. מוסלמים

- מ. אסף, *תולדות הערבים בארץ-ישראל*. ס"ב: *הערבים תחת הצלבנים*, *הממלוכים והתורכים* (תל-אביב תש"א).
A. S. TRITTON, *The tribes of Syria in the XIVth and XVth cent.*. *Bullet. of the School of Orient. and African Studies*, 12 (1948), 567–573.
F. G. PEAKE, *A history of Jordan and its tribes* (Univ. of Miami 1958 (משוכפל

ה. יהודים

עיקר חומר המקורות נאסף ונערך ע"י ב. דינבורג, ישראל בגולה, כרך ב', ספר א' (ירושלים תרצ"א) (המהדורה החדשה של כרך זה בהדפסה).
י. פראוור, 'היהודים בממלכת ירושלים הצלבנית'. (ציון י"א), תש"ו.
(ור' עוד ביבליוגרפיה לכרך ב', חלק ג, פרק ד.

ו. חשישיים

B. LEWIS, 'The sources for the history of the Syrian Assassins'. *Speculum*, 27 (1952), 475–489.
CH. E. NOWELL, 'The Old Man of the Mountains'. *Speculum*, 22 (1947), 497–519.
S. GUYARD, 'Un Grand Maître des Assassins au temps de Saladin'. *JA.*, 9 (1877), 324–489.

ז. דרוזים

PH. K. HITTI, *The Origins of the Druze People and Religion* (N.Y. 1928).
O. H. THOMPSON, 'The Druzes of the Lebanon'. *Moslem World*, XX, 1930, 270–285.

המיסדרים הצבאיים (בממלכת הצלבנים בלבד)

H. PRUTZ, *Die geistlichen Ritterorden* (Berlin 1908).
J. DELAVILLE LE ROULX, *Les Hospitaliers en Terre Sainte et à Chypre, 1100–1310* (Paris 1904).
(מבוסס על חומר תעודתי רב. תיאור כרונולוגי קפדני. לקויה ראיית המיסדר בתוך המדינה).
E. J. KING, *The Knights Hospitallers in the Holy Land* (London 1931).
(צמוד לרוב למחקר הקודם).
J. RILEY-SMITH, *The Knights of St John in Jerusalem and Cyprus, 1050–1310*. London 1967.
H. PRUTZ, 'Die Besitzungen des Johanniterordens in Palästina und Syrien'. *ZDPV.*, 4 (1881), 157–193.
H. PRUTZ, *Entwicklung und Untergang des Templerherrenordens* (Berlin 1888).
F. LUNDGREEN, *Wilhelm von Tyrus und der Templerorden* (Berlin 1911).
M. MELVILLE, *La vie des Templiers* (Paris 1951²).
G. A. CAMPBELL, *The Knights Templars* (London 1937).
M. PERLBACH, *Die Statuten des Deutschen Ordens*, Halle 1890.
M. TUMLER, *Der Deutsche Orden im Wesen, Wachsen und Wirken bis 1400*. Wien 1955.
H. PRUTZ, *Die Besitzungen des Deutschen Ordens im Heiligen Lande* (Leipzig 1877).
J. DELAVILLE LE ROULX, 'L'Ordre de Montjoye'. *ROL.*, I (1893), 42–57.
E. VIGNAY, *Les lépreux et les Chevaliers de St Lazare de Jérusalem et de Notre-Dame du Mont Carmel* (1884). (חסר מחקר ביקורתי)

ביבליוגרפיה לכרך ראשון

כנסייה

- תולדות המנזרים והכנסיות לא זכו עדיין למחקר ממצה. מחקרים טובים מצויים בהקדמה לאוספי התעודות או בהקדמה למחקרים ארכיאולוגיים של המקומות השונים.
- S. VAILHE, *Répertoire alphabétique des monastères de Palestine* (Paris 1900).
(פורסם תחילה בתור קובץ מאמרים ב־ *Rev. de l'Orient chrétien*, 4 (1899) s.).
- R. ROEHRICHT, 'Syria Sacra', *ZDPV.*, 10 (1887), 1–48; 11 (1888), 139–142.
(רשימת מוסדות, נושאי־תפקידים ורכוש קרקעי).
- J. G. ROWE, 'Paschal II and the Relations between the Spiritual and Temporal Powers in the Kingdom of Jerusalem: *Speculum*, XXXII, 1957, 470–501.
- J. HANSEN, *Das Problem eines Kirchenstaates in Jerusalem*, Luxemburg 1928.
- W. HOTZELT, *Kirchengeschichte Palästinas im Zeitalter der Kreuzzüge 1099–1291* (Köln 1940). (ניסיון ראשון של סקירה כללית).
- M. SPINKA, 'The Latin Church of the Early Crusades'. *Church History*, 8 (1939), 113–131.
- P. Riant, *Études sur l'église de Bethléem*. 2 vols. (Genève 1889 — Paris 1896). (ספר קלאסי. מסכם מחקרים שפורסמו על־ידו מקודם).
- M. W. BALDWIN, 'Ecclesiastical developments in the XIIth cent. Crusaders State of Tripolis'. *Catholic Hist. Rev.*, 22 (1937), 149–173.
- R. DEVRESSE, 'Les anciens évêchés de Palestine'. *Mémorial Lagrange* (Paris 1940), 217–227.
- CLERMONT-GANNEAU, 'Les biens de l'abbaye du Templum Domini'. *Rec. d'archéol. orientale*, V, (1902), 70 s.

חלק שישי: בקיעים והתמוטטות

פרקים חמישה־עשר—שישה־עשר

מקורות מזרחיים

- החשובים מבין המקורות:
- אבו שאמה, כתאב אלרוצתין. *RHC. HOR.*, IV–V.
- אבן אבי טי אצל אבו שאמה
- אבן אלת'יר, אלכאמל. נקודת מבט אנטי־איובית של בית־זוגי *RHC. HOR.*, I–II.
- אבן ח'לכאן ביוגרפיה של צלאח אדין ב־ *RHC. HOR.*, III 401s. שם 379 ואילך — ביוגרפיה של בהא אדין.
- בהא אלדין אבן שדאד, סירת צלאח אלדין. (החל מ־1188 בשירותו של צלאח אדין וממקורביו). *RHC. HOR.*, III.
- אלקאצי אלפאצל אגרות נשתמרו אצל אבו שאמה, כתאב אלרוצתין (אגרותיו שנכתבו בתור ראש מנהל מצרים וכמקורב צלאח אדין, הגם מקור חשוב ביותר לתולדות התקופה ולתולדות התעמולה האיובית).
- עמאד אלדין אלאצפהאני, אלברק אלשאמי. קטעים נשתמרו אצל אבו שאמה ור' עוד
- H. A. R. GIBB, 'Al-Bark al-Shāmi — The History of Saladin'. *Wiener Zeit. f. d. Kunde des Morgenlandes*, 52 (1953/5), 93–116; P. KAHLE, 'Eine wichtige Quelle z. Gesch. d. Sultans Saladin'. *Die Welt d. Oriente* (1948), 299–300.

חלק שישי: בקיעים והתמוטטות

עמאד אלדין אלאצפהאני, אלפתח אלקסי פי אלפתח אלקדסי, מהד' C. DE LANDBERG, *Conquête de la Syrie et de la Palestine par Salah ed-Din* (Leiden 1888). ה'רסאלה' תורגמה לגרמנית (עם הערות) ע"י J. Krämer (ר' להלן בספרות).
H. A. R. Gibb, 'The Arabic sources of the life of Saladin'. *Speculum*, וראה עוד 25 (1950), 58–72.

מקורות נוצריים

המקור החשוב ביותר לתולדות התקופה למרות היותו לעתים מעלים מאורעות ולעתים נוקט עמדה פארטיזאנית מובהקת הוא *Willelmi Tyrensis Historia* in *RHC. HOcc.*, I. עדותו היא של בן-הזמן ובתור קאנצלר המדינה מעורב בחייה. חיבורו של וילהלם מצור נפסק בתיאור המאורעות של המחצית הראשונה של שנת 1184 ובוה נפסק מקור מונומנטאלי שליווה אותנו מייסוד המדינה ועד שנה זו.
עם סיום חיבורו של וילהלם מצור הופך תרגומו הצרפתי והמשכו למקור צלבני עיקרי. זהו החיבור הידוע על שם מילות הפתיחה *Eracles* או *L'Estoire de Eracles Empercur* in *RHC. HOcc.*, II. אולם גם התרגום וגם ההמשכים של וילהלם מצור לא נכתבו על-ידי איש אחד ובתקופה אחת. אחד מהם, שהוא החשוב ביותר לתקופתנו מסכם בקיצור את תולדות הממלכה בשנים 1118–1183. הוא מסתמך על התרגום הצרפתי המלא של וילהלם מצור, אולם מקצרו מאוד ולעומת זאת מעשירו בחומר נוסף. עם תום חיבורו של וילהלם מצור הוא הפוך למקור עצמאי. בדרך כלל מיחסים המשך קדום זה של וילהלם מצור לאחד אַרְנוּל, אביר בשירותו של באליאן השני ד'איפלין ובכן בן תקופתנו. החיבור פורסם בתור: *Chronique d'Ernoul et de Bernard le Trésorier*, éd. L. de Mas Latrie (Paris 1871). פרט להמשכים הצרפתיים של וילהלם מצור קיים גם המשך לאטיני של הכרוניקה וחלקיו הראשונים נכתבו כנראה על-ידי איש כנסייה בממלכת הצלבנים בשנים 1190–1192. המשך נוסח ראשון זה (המסתיים בתיאור מאורעות 1190) נכתב באירופה (כנראה באנגליה) ומגיע עד שנת 1194 ומחברו ניסח מחדש חלקים מסוימים של הגרסא הראשונה, *Die lateinische Fortsetzung des Wilhelm von Tyrus*, ed. M. SALLOCH (Greifswald 1934). כמו כן מצוי חומר בעל חשיבות בחיבור, שנכתב בחלקו הראשון (עד נפילת ירושלים 1187) על-ידי עד-ראייה וכנראה מצדד ריימון מטריפולי. *Libellus de expugnatione Terrae Sanctae* (Rolls Series 60), ed. J. STEVENSON (London 1875); וגם H. PRUTZ, *Quellenbeiträge z. Gesch. d. Kreuzzüge* (Danzig 1876). ידיעות רבות אחרות מצויות בכרוניקות הנוצריות של אירופה. אם לא היו כותביהם עד-ראייה, הרי לעתים קיבלו ידיעותיהם מעד-ראייה, שחזרו מן המזרח הצלבני או שהש-תמשו במכתבים שהגיעו מן המזרח ואת אלה שלבו בחיבוריהם.
ידיעות רבות למדי בכרוניקה אנגלית המיוחסת לבנדיקט מפטרבורו ושנכתבה על-ידי כומר בחצר מלכי-אנגליה.

BENEDICT OF PETERBOROUGH, *Gesta Regis Henrici II* (Rolls Series 49) ed. W. STUBBS (London 1867).

(חשיבות המקורות האנגליים תעלה עם מסע-הצלב השלישי)

Brevis Historia regni Hierosolymitani in *MGH. SS.*, XXVIII.

(ידיעות מהימנות למדי. החיבור הנו המשך ה'אנאליים' של CAFFARO)

ר' כמו-כן מקור איטלקי אחר מאת בישוף קרימונה:

SICARDI CREMONENSIS EPISCOPI, *Chronicon*. *PL.*, t. 213 col. 438–540; *Muratorii*, *SS.*, VII, 521–626.

ספרות

- סקירה כללית על האיובים: CL. CAHEN, 'Ayyūbides'. *Enc. d'Islam*. t. 1 (1960) 820–830.
- H. A. R. GIBB, 'The achievement of Saladin'. *Bull. of the John Ryland Library*, 35, 1 (1952), 46–60.
- IDEM, 'The armies of Saladin'. *Cahiers d'histoire égyptienne*, III, 4, (1951), 304–320.
- A. N. HELBIG, *Der Kadi el-Fadil* (Leipzig 1908).
- S. LANE-POOLE, *Saladin and the Fall of the Kingdom of Jerusalem* (London 1926²).
- G. SCHULMBERGER, *Renaud de Châtillon* (Paris 1898).
- M. W. BALDWIN, *Raymond III of Tripolis and the Fall of Jerusalem 1140–1187* (Princeton 1936). (חשוב להבנת הקשר שבין בעיות מדיניות פנים וחוץ של הצלבנים).
- הבנת הווצרות המפלגות קשורה לעתים בידיעת הגיניאלוגיות של שושלות האצילים. העי-קריות נופסו בגוף הספר. ור' ביבליוגרפיה לכרך א', חלק ה'.
- J. KRAEMER, *Der Sturz des Königreichs Jerusalem 583/1187 in der Darstellung des 'Imād ad-Din al Kātib al-Isfahāni* (Wiesbaden 1952).
- F. GROH, *Der Zusammenbruch des Reiches Jerusalem 1187–1189* (Jena 1909).
- R. ROEHRICHT, 'Die Kämpfe Saladins mit den Christen in den Jahren 1187 und 1188'. *Beiträge I*, 112–208.
- א. פראוור, 'סיני וים-סוף במדיניות הצלבנית'. אילת. הכינוס הארצי הי"ח לידיעת הארץ (ירושלים תשכ"ג), 168–182.
- י. פראוור, 'קרב חטין'. ארץ-ישראל, ספר ל. א. מאיר.
- J. RICHARD, 'An account of the Battle of Hattin referring to the Frankish Mercenaries in Oriental Moslem States'. *Speculum*, XXVII. 1952, 168–177.

כרך שני

חלק ראשון: התקומה

פרקים ראשון—שלישי

מקורות

תעמולת מסע-הצלב השלישי

המקורות העיקריים סומנו בהערות לפרק.

מסע-הצלב של פרידריך בארבארוסה

המקורות העיקריים נדפסו מחדש באוסף:

Historia de expeditione Friderici Imperatoris et quidam alii rerum gestarum fontes eiusdem expeditionis. Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I, hrsg. von A. Chroust. *MGH. SS., nova series*, t. 5 (Berlin 1928).

(כולל: *Ansbert?, Historia de expeditione Friderici Imperatoris; Anonymi Historia Peregrinorum; Epistola de morte Friderici Imperatoris; Narratio itineris navalis ad Terram Sanctam*).

נוסף על כך: *MAGNUS PRESBYTERUS REICHERSPERGENSIS, Annales Reicherspergenses. MGH. SS.*, t. 17.

OTTO SANCTI BLASII, Chronici Ottonis Frisigensis continuatio, 1146–1209, ed. R. Wilmans in *MGH. SS.*, t. 20.

ARNOLD VON LUEBECK, Chronica Slavorum. MGH. SS., t. 20.

המסע של ריצ'ארד לב-האריה ופיליפ השני אוגוסטוס

כמעט כל המקורות הנאראטיוויים נדפסו לפי הוצאות מיושנות ב- *RHFG.*, t. 17–18 משתמשים בדרך כלל במהדורות הבאות:

RIGORDUS, De Gestis Philippi Augusti Francorum Regis, ed. H. F. Delaborde (Paris 1882).

Itinerarium Peregrinorum et Gesta regis Ricardi, ed. W. Stubbs (Rolls Series, t. 38). (תרגום אנגלי Bohn's Library, London 1848)

ור' עור *Das Itinerarium Peregrinorum. Eine zeitgenössische Chronik zum dritten Kreuzzug in ursprünglicher Gestalt*, et H. E. Mayer, Stuttgart 1962.

חלק ראשון: התקומה

- AMBROISE, *L'Estoire de la Guerre Sainte*, ed. G. Paris (Paris 1897).
(תרגום אנגלי ותרגום לצרפתית מודרנית)
- The Crusade and death of Richard I*, ed. R. C. Johnson. *Anglo-norman texts*, t. 17 (Oxford 1961).
- RUDOLPH DE COGGESHALL, *Chronicon Anglicanum*, ed. J. Stevenson (*Rolls Series* 66).
- RALPH DE DICETO, *Ymages Historiarum*, ed. W. Stubbs, 2 vols. (*Rolls Series* 68).
- ROGER DE HOVEDEN, *Chronica*, ed. W. Stubbs, 4 vols. (*Rolls Series* 51).
(תרגום אנגלי 1853 Bohn's Library H. T. Riley)
- BENEDICT OF PETERBOROUGH, *Gesta Henrici II*, ed. W. Stubbs, 2 vols. (*Rolls Series* 49).
- WILLIAM OF NEWBURGH, *Historia rerum Anglicarum*, ed. R. Howlett, 2 vols. (*Rolls Series* 84).
- ROGER OF WENDOWER, *Flores Historiarum*, ed. H. G. Hewlett. 3 vols. (*Rolls Series* 84). (תרגום אנגלי 1849 Bohn's Library J. A. Giles)
- MATTHEUS PARISIENSIS, *Historia Anglorum*, ed. F. Madden, 2 vols. (*Rolls Series* 44).
- MATTHEUS PARISIENSIS, *Chronica maiora*, 7 vols. ed. E. Luard (*Rolls Series* 57).
- RICHARD OF DEVIZES, *De rebus gestis Ricardi primi*, ed. R. Howlett (*Rolls Series* 82).

חלק מן הכרוניקות תורגם לאנגלית באוסף:

Chronicles of the Crusades. Bohn's Library (London 1848).

T. A. ARCHER, *The Crusade of Richard I* (London 1889).

(קטעי מקורות מתורגמים ומסודרים באופן כרונולוגי).

המקורות הנוצריים שנכתבו במזרח אין להם חשיבות מיוחדת לגבי תולדות המסעים עד הגיעם לארץ-ישראל. בדומה לכך אין חשיבות למקורות הערביים, אלא בזיקה ליחסי ביזאנטיון והמוסלמים.

גזירות תתק"ן—תתקנ"א

J. JACOBS, *The Jews of Angevin England. Documents and records* (London 1893).

המקורות העבריים נדפסו במהדורה חדשה:

א. מ. הברמן, ספר גזירות אשכנז וצרפת (ירושלים תש"ו).

ור' עוד ביבליוגראפיה לכרך ב, חלק שלישי, פרק ד.

מקורות ביזאנטיים

NICETAS CHONIATES, *Historia*. RHC., HGr., I.

F. DOELGER, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reichs, 565–1453* (München–Berlin 1924–1960).

תולדות ארץ-ישראל ממפלת חטין עד ועידת לאטיראן הרביעית

המקור החשוב ביותר הנו חיבורו החרוז של טרובאדור נורמאני, הכותב צרפתי:

AMBROISE, *L'Estoire de la Guerre Sainte*, éd. G. Paris (1897).

(תרגום אנגלי של M. J. Hubert והערות חשובות של J. L. La Monte 1941)

ביבליוגרפיה לכרך שני

עבוד הג'ל ללאטינית עם השלמות חשובות:

Itinerarium Ricardi I (= Itinerarium Peregrinorum et Gesta regis Ricardi), ed. W. Stubbs (*Rolls Series* 38).

M. SALLOCH, *Die lateinische Fortsetzung des Wilhelms von Tyrus* (Greifswald 1934).

HAYMARUS MONACHUS, *De expugnata Accone liber tetrastichus*, éd. P. Riant (Paris 1895). (כתוב ע"י ארכיבישוף קיסריה ולאחר כך אפאטריארך ירושלים).

חשיבות-משנה נודעת ל-*Ernoul* ול-*Eracles*.

מקורות ערביים

עמאד אלדין אלאצפהאני, אלפתח אלקסי פי אלפתח אלקדסי, מהד' C. DE LAND-

BERG, *Conquête de la Syrie et de la Palestine par Salah ed-Din* (Leiden 1888)

עמאד אלדין אלאצפהאני, אלברק אלשאמי. קטעים נשתמרו אצל אבו שאמה,

כתאב אלרוצתין ור' עוד H. A. R. GIBB, 'Al-Bark al-Shāmi. The History of

Saladin'. *Wiener Zeit. f. die Kunde des Morgenlandes*, t. 52 (1953/5),

93–116. P. KAHLE, 'Eine wichtige Quelle z. Gesch. d. Sultans Saladin'. *Die*

Welt d. Orients (1948), 299–301

(ראש הקאנצלאריה של נור אדין ולאחר מותו בשירותו של צלאח אדין. 'אלברק' —

במידה שנשתמר — הנו מקור חשוב לשנות השבעים והשמונים של המאה הי"ב. 'אלפתח'

הנו מקור ראשוני לתולדות כבוש א"י על-ידי צלאח אדין ולתולדות מסע הצלב השלישי.

חשיבות מיוחדת לאגרותיו של עמאד אדין ולאגרות של אחרים ששובצו בחיבורו. אלה

משקפים את העמדה הרשמית של חצר צלאח אדין ואת תעמולתו).

בהא אלדין אבן שדאד, סירת צלאח אלדין. טכסט ותרגום צרפתי ב' *Anecdotes et*

beaux traits de la vie du Sultan Youssef. *RHC. HOr.*, III

לשירותו של צלאח אדין ב' 1188 ושמש כקאדי של הצבא ושל ירושלים ולכסוף של חלב.

הביוגרפיה המפורסמת של צלאח אדין הנה משנת 1188 עדות של עזראייה והמקורב

ביותר לסולטאן).

אבו שאמה, כתאב אלרוצתין, טכסט ותרגום צרפתי : *Le livre des deux jardins.*

Histoire des deux règnes, celui de Nour ed-Din et celui de Salah ed Din.

RHC. HOr., IV–V

(עדות של בן הדור. וחשיבות נוספת לחיבור בהבאות ממקורות אחרים, ביחוד של עמאד

אלדין, שלא נשתמרו).

חשיבות-משנה:

אבן אלאת'יר, אלכאמל. *RHC. HOr.*, I–II

אבן אלאת'יר, תאריח' מוצל. *RHC. HOr.*, II

מקריזי, סלוך. תרגום בלושה. *ROL.*, VI s.

ספרות

על התעמולה וההכנות למסע

V. CRAMER, *Die Kreuzpredigt zur Befreiung des heiligen Landes, 1095–1270* (Köln 1939).

J. B. FLAHIFF, 'Deus non vult. A Critic of the Third Crusade'. *Medieval Studies*, t. 9 (1947), 162–188.

חלק שני: ללא קברניט

- E. PFEIFFER, 'Die Cistercienser und der dritte Kreuzzug'. *Cistercienser-Chronik*, t. 48 (1936), 145 s.
- R. FOLZ, *L'idée d'Empire en Occident du Ve au XVIe siècle* (Paris 1953).
- R. ROEHRICHT, 'Die Rüstungen des Abendlandes zum dritten grossen Kreuzzug'. *HZ.*, t. 34 (1875), 1–73.
- F. A. CAZEL, 'The tax of 1185 in aid of the Holy Land'. *Speculum*, t. 30 (1955), 385–392.

המסע של בארברוסה

- K. RIEZLER, 'Der Kreuzzug Kaiser Friedrichs I'. *Forschungen zur deutschen Geschichte*, t. 10 (1870), 1–160.
- R. ROEHRICHT, *Deutsche Pilger- und Kreuzfahrten nach dem heiligen Lande. Beiträge*, t. 2 (Berlin 1878).
- H. JAHN, *Die Heereszahlen in den Kreuzzügen* (Berlin 1907).
(חשוב רק למסע הצלב השלישי).
- H. E. MAYER, 'Der Brief Kaiser Friedrichs I an Saladin vom Jahre 1188'. *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, t. 14 (1958), 488–495.
- CH. M. BRAND, 'The Byzantines and Saladin, 1186–1192. Opponents of the Third Crusade'. *Speculum*, t. 37 (1962), 167–181.
- K. ZIMMERT, 'Der deutsch-byzantinische Konflikt vom Juli 1189 bis Februar 1190'. *Byzantinische Zeitschrift*, t. 12 (1903), 43 s.
- CL. CAHEN, 'Selgukides, Turcomans et Allemands au temps de la Troisième Croisade'. *Wiener Zeit. f. d. Kunde d. Morgenlandes*, t. 56 (1960), 21–32.

על גזירות תתק"ן—תתקנ"א

- S. W. BARON, *A social and religious history of the Jews*, vol. 5 (Philadelphia 1957). (ושם ביבליוגרפיה מלאה)
- C. ROTH, *A History of the Jews of England* (Oxford 1949).

על המסע האנגלו-צרפתי

- A. CARTELLIERI, *Philipp II August König von Frankreich*, vol. 2 (Leipzig 1906³): *Der Kreuzzug 1187–1196*.
- K. NORGATE, *Richard the Lion Heart* (London 1924).
- A. CARTELLIERI, 'Richard Löwenherz im heiligen Lande'. *H.Z.*, t. 101 (1908), 1–27.
- B. SIEDSCHLAG, *English Participation in the Crusades, 1150–1220* (1939).
- R. ROEHRICHT, 'Die Belagerung von Akka, 1189–1191'. *Forsch. z. deut. Gesch.*, vol. 16 (1876), 162–188.
- F.-M. ABEL, 'Yazour et Beit-Dedjan ou le Chastel des Plains'. *R.B.*, 1927, 83–89.
- T. ILGEN, *Markgraf Conrad von Montferrat* (Marburg 1880).
- L. MAS LATRIE, *Histoire de l'Ile de Chypre sous le règne de la maison de Lusignan*, 3 vols. (Paris 1852–1861).
- G. HILL, *History of Cyprus*, vol. 2 (Camb. 1948).
- T. R. H. GIBB, 'Armies of Saladin'. *Cahiers d'hist. égyptienne*, t. 3 (1951).
- J. L. LA MONTE, 'Taki ed-Din'. *Muslim World*, 31 (1941), 149–160.

ביבליוגרפיה לכרך ראשון

- A. S. EHRENKREUTZ, 'The place of Saladin in the naval history of the Mediterranean Sea in the Middle-Ages'. *Journ. of the Amer. Orient. Soc.*, 75 (1955), 100–110.
- E. ASHTOR-STRAUSS, 'Saladin and the Jew'. *HUC. Annual*, 27 (1956), 305–326.

'מסע-צלב הילדים'

- R. ROEHRICHT, 'Der Kinderkreuzzug von 1212'. *HZ.*, t. 36 (1876), 1–8.
- D. C. MUNRO, 'The children's Crusade'. *AHR.*, t. 19 (1914), 516–524.
- P. ALPHANDERY, 'Les croisades d'enfants'. *Rev. d'hist. des religions*, t. 73 (1916), 259–282.
- G. MICCOLI, 'La crociata del fanciulli der 1212'. *Studi medievali* (1961), 407–443.

חלק שני: ללא קברניט

פרק רביעי

מקורות

מכתבי האפיפיורים

- Epistolae Innocentii III. PL.*, vols. 214–217.
- Regesta Honorii Papae III*, ed. P. Pressutti. 2 vols. (Roma 1888–1895).
- Honorii III opera omnia*, ed. C.–A. Horoy in *Medii Aevi Bibliotheca Patristica*, 5 (4) vols. (Paris 1879–1882); *MGH. Epistolae saeculi XIII*, ed. C. Rodenberg.
- להשלים במכתבים שפורסמו ב־ *RHFG*, t. 19, 604 s.

מקורות מערביים

- החשובים ביותר הנן שתי כרוניקות ושני קבצים של מכתבים, שבחלקם גם עובדו לתוך הכרוניקות, מפרי עטם של משתתפים במסע־דימאס.
- OLIVERUS, *Historia Damiatina et Epistolae* in *Die Schriften des Kölner Domscholasticus, späteren Bischof von Paderborn und Kardinalbischof von S. Sabina, Oliverus*, hrsg. von H. Hoogeweg. *Bibl. des literarischen Vereins in Stuttgart*, vol. 202 (Tübingen 1894).
- (תרגום אנגלי של ה־ *Historia* על־ידי: J. J. Gavigan 1948)
- וראה גם 'Die Briefe des Kölner Scholasticus Oliver', hrsg. von R. Röhricht in *Westdeutsche Zeit. f. Gesch. und Kunst*, 10 (1891), 161–208.
- JACOBI DE VITRIACO, *Historia Orientalis seu Hierosolymitana*, ed. Bongars in *Gesta Dei per Francos I* (Hannover 1611), 1047–1127.
- (מהד' קודמת של Moschus (Douai 1597). אין הוצאה בקורתית של הטכסט)
- Lettres de Jacques de Vitry, 1160/70–1240, évêque de Saint-Jean d'Acre*, éd. R. B. C. HUYGENS (Leiden 1960); 'Die Briefe des Jacobus de Vitriaco,

חלק שני: ללא קברניט

- Bischofs von Accon, 1216–1221' ed. R. Röhricht in *Zeit. f. Kirchengeschichte*, 14 (1894), 97–117; 15 (1895), 568–587; 16 (1896), 72–114.
R. ROEHRICHT, *Quinti belli sacri scriptores minores* (Genève 1879).
IDEM, *Testimonia minora de quinto bello sacro* (Genève 1882).
(אוספי קטעים מכרוניקות אירופיות למסע דמיאט)
IDEM, 'Epistolae variae'. *Studien z. Gesch. des fünften Kreuzzuges*, III (Innsbruck 1891).
Acta Sanctorum, 4 oct. (October II, 611 s.) ור' עוד

מקורות מזרחיים

- הכרוניקות הנזכרות בביבליוגרפיה לחלק א. נוסף על כך:
'L'histoire des Patriarches d'Alexandrie relatifs au siège de Damiette' trsl. E. Blochet in *ROL.*, XI (1908), 240–260.
B. Evetts in סאורס אבן אלמקפץ, תאריח' בטארקה אלכניסה אלמצריה. פורסמו בחלקו ע"י *Patr. Orientalis*, 1907 ss. אינו מגיע עדיין לתקופתנו. מהד' חדשה פורסמה בקאהיר עם תרגום אנגלי A. S. ATIYAH, ABD AL-MASIH and O. H. E. BURMESTER, Sawirus ibn al-Mukaffa', Bp. of al-Aṣmunīn, *Hist. of the Patriarchs of the Egyptian Church* (Cairo 1948–1959).
E. RENAUDOT, *Hist. patri-archarum Alexandrinorum Jacobitarum a D. Marco usque ad finem saeculi XIII* (Paris 1713). תרגום לאטיני, לעתים קטעים לעתים סיכום, פורסם על-ידי:

ספרות

- A. LUCHAIRE, *Innocent III. La Question d'Orient* (Paris 1907).
IDEM, *Innocent III. Le concile de Latran et la réforme de l'Église* (Paris 1908) (וכמוֹכֵן בארבעה הכרכים הנוספים של אותו חוקר הנוגעים לאינוצנטיוס השלישי).
G. MARTINI, 'Innocenzo III ed il finanziamento delle Crociate'. *Miscellanea storica in memoria di Pietro Fedele* t. I (Roma 1944), 309–335.
P. FUNK, *Jacob von Vitry, Leben und Werke*. Leipzig-Wien 1909.
R. ROEHRICHT, *Studien z. Gesch. d. fünften Kreuzzuges* (Innsbruck 1891); Idem in *Forschungen z. deutschen Gesch.* 16 (1876), 137–158.
J. GREVEN, 'Frankreich und der fünfte Kreuzzug'. *Hist. Jahrbuch*, 42 (1923), 15–52.
H. HOOGEWEG, 'Der Kreuzzug von Damiette', *MIÖG.*, 8 (1887); 9 (1888).
M. REINAUD, 'Histoire de la sixième Croisade et la prise de Damiette d'après les écrivains arabes'. *JA.*, 8 (1826), 18–40, 88–110, 149–169.
J. P. DONOVAN, *Pelagius and the fifth Crusade* (Philadelphia 1950).
O. HASSLER, *Ein Heerführer der Kurie. Pelagius Galvani, Kardinalbischof von Albano* (Breslau 1902).
L. Böhm, *Johannes von Brienne* (Heidelberg 1938).
H. ARBOIS DE JUBAINVILLE, 'Recherches sur les premières années de Jean de Brienne, roi de Jérusalem, empereur de Constantinople'. *Mém. lus à la Sorbonne*, 1872, 2me partie, 235 s.
J. M. BUCKLEY, 'The problematical octogenarianism of John of Brienne'. *Speculum* 32 (1957), 315–322.

מאמרים טופוגראפיים וארכיאולוגיים:

- Missions catholiques* (1886), 306 s.; Aly Bey Baghat, 'La prise de Damiette ou la sixième Croisade'. *Bull. de l'Inst. égypt.*, 6 (1912), 73 s.
G. SALMON, 'Rapport sur une mission à Damiette'. *Bull. de l'Inst. fran. d'archéol. orient.*, 2 (1901), 71 s.; A. R. Guest, 'The Delta in the Middle Ages'. *JRAS.*, 1912, 942 s.
A. R. GUEST, 'The Delta in the Middle Ages'. *JRAS.*, 1912, 942 ff.

פראנציסקוס מאסיוזי:

- G. GOLUBOVITCH, *Biblioteca Bio-Bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente Francese*, I (Quaracchi 1906).
M. RONCAGLIA, *Storia della Provincia di Terra Santa*, I: *I Francescani in Oriente durante le Crociate* (Cairo 1954).
F. VAN OSTROG, 'Saint François d'Assise et son voyage en Orient'. *Analecta Bollandiana*, XXI, 454 ff.

פרק חמישי

מקורות מערביים

- פרט ל- *Eracles* ו- *Ernoult*, חשיבות מיוחדת לחיבורו של פיליפ דה נובאר ממשתתפי המאורעות ומצדד האיבלינים. פורסם בתור PHELIPPE DE NEVAIRE, *Estoire de la Guerre qui fu entre l'empereor Frederic et Johan d'Ibelin. Gestes des Chiprois*, éd. G. Raynaud (Genève 1887) וכמו כן: *RHC. HArm.*, II, 651–872 ; וגם: *Les Mémoires de Philippe de Novare, 1218–1243*, éd. Ch. Kohler (Paris 1913). (תרגום לאנגלית והסברים חשובים: J. L. La Monte and M. J. Hubert, N.Y. 1936).
כל הכרוניקות האירופיות מזכירות את המסע, אולם חשובות ביחוד שתיים: *Rycardi de Sancto Germano notarii chronica*, ed. H. Prutz, in *MGH. SS.*, XIX.

Breve Chronicon de rebus Siculis in Huillard-Bréholles I.

המקורות הסיפוריים והתעודתיים פורסמו בקובץ הקלאסי:

- A. HUILLARD-BREHOLLES, *Historia Diplomatica Friderici Secundi*, 6 vols. (Paris 1852–1861).

וכמו כן:

- Epistolae saec. XIII e regestis pontificum romanorum*, ed. C. Rodenberg (Berlin 1893).

לעניני קפריסין במיוחד:

- Chroniques d'Amadi et de Strambaldi*, éd. L. de Mas Latrie, 2 vols. (Paris 1891–1893).

מקורות מזרחיים

- M. AMARI, *Bibliotheca Arabo-Sicula*. 2 vols. (1880–1881).

(קטעים חשובים ממקורות מזרחיים עם תרגום לאיטלקית. פרק מיוחד מוקדש למסע-הצלב של פרידריך השני).

חשובים במיוחד:

חלק שני: ללא קברניט

- אבן אלת'יר, אלכאמל. *RHC. HOr.*, I-II.
Le collier de perles. RHC. HOr., II, 181-250. בדר אלדין אלעיני, עקד אלג'מאן (חי במצרים במאה ה־טו. מסתמך על קודמיו אולם כולל גם ידיעות מקוריות לגבי המאה הי"ג, שלא נשתמרו במקורות אחרים).
Cl. CAHEN, 'La chronique des 'מהד' אלמכין אבן אלעמיד, אח'באר אלאיוביין, מהד' ayyubides'. *Bull. Études Orientales. Inst. franc. de Damas*, t. 15 (1955/7), 109 s.
(הכרוניסטן — נוצרי ממצרים שכתב במאה הי"ג. חשיבותו המיוחדת לחולדות תקופתו. הכרוניקה נפסקת ב־1260. מן הטכסטים הערביים הראשונים שתורגמו ללאטינית ופורסמו על־ידי Erpennius, (1625). תרגום זה הגיע עד שנת 1117/1118 (512 להגירה). מהד' קלוד כהן מתחילה בשנת 1216/1215 (602 להגירה).
RHC. HOr., III. כמאל אדין, תאריח' חלב.
E. Blochet, *ROL.*, VI s. מקריזי, סלוך, תרגום.
RHC. HOr., IV-V. אבו שאמה, כתאב אלרוצתין.

ספרות

- E. WINKELMANN, *Kaiser Friedrich II. Jahrbücher d. deutschen Geschichte*. 2 vols. (Leipzig 1889-1897).
E. KANTOROWICZ, *Kaiser Friedrich II*. 2 vols. (1936 י).
(תרגום אנגלי E. O. Lorimer 1931)
קיים מספר רב של ביוגרפיות חדשות שאינן עולות על שני החיבורים הנ"ל.
J. FELTEN, *Papst Gregor IX in seinem Verhältnisse zu Kaiser Friedrich II*, 1227-1236. (Freiburg i. Breisgau 1886).
R. ROEHRICHT, 'Die Kreuzfahrt Kaiser Friedrichs des Zweiten, 1228-1229'. *Beiträge I. (GKJ)* (נכלל בעבוד מחודש בתוך)
F. v. LOEHER, *Kaiser Friedrichs Kampf um Cypern* (München 1878).
W. JACOBS, *Patriarch Gerold von Jerusalem* (Bonn 1905).
G. PARIS, 'Les mémoires de Philippe de Novarre'. *ROL.*, IX (1902), 164 s.
H. L. GOTTSCHALK, *Al-Malik al-Kāmil von Egypten und seine Zeit* (Wiesbaden 1958). (חשוב מאוד ושם גם ביבליוגרפיה מלאה).
H. L. GOTTSCHALK, 'Die Friedensangebote al-Kāmil's von Ägypten an die Kreuzfahrer'. *Wiener Zeit. f. d. Kunde d. Morgenlandes*, 51 (1948/50).
E. BLOCHETT, 'Les relations diplomatiques des Hohenstaufen avec les sultans d'Egypte'. *Rev. hist.*, 80 (1902), 51-64.
ולהשלים בספרי Mas Latrie ו־ G. F. Hill על קפריסין.
J. L. LA MONTE, 'John d'Ibelin, the Old Lord of Beirut, 1177-1236'. *Byzantion*, 12 (1937), 417-448.

פרק שישי

מקורות

- חשיבות נודעת רק למקורות המערביים. אלה נרשמו בביבליוגרפיה לפרק הקודם (חלק ב', פרק ב').
נוסף על כך *Ms Rothelin. RHC. HOcc.*, II.
(המשך צרפתי נוסף של *W.T.*, המתחיל בשנת 1229 והשונה מ־ *Eracles*).

ביבליוגרפיה לכרך שני

MARINO SANUDO, *Secreta fidelium Crucis* ed. Bongars, *Gesta Dei per Francos*, II (Hannover 1611).

(איטלקי ממשפחת שליטיה הוויניציאנים של אובויה. חיבורו המקיף מתאר את תולדות ממלכת ירושלים וחשיבותו עולה לקראת מחצית המאה הי"ג וביחוד לקראת סופה. נקודת-מבט ויניציאנית וידיעה מצויינת של בעיות הארץ מאחר שסאנודו גר בסוף המאה הי"ג בעכו. לחיבור נוספו תיאור גיאוגרפי של א"י — תרגום לאנגלית ב-*PPTS* — ותכנית כיבוש א"י חזרה מידי המוסלמים. למרות עשרות כתבי-יד אין עדיין הוצאה אחרת פרט לזו של בונגארס).

כתבי-היוריסטים

Philippe de Novare; Jean d'Ibelin. *Lois* I.

(עוויות של עדי ראייה ומשתתפים במאורעות).

ספרות

J. L. LA MONTE, *Feudal Monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem* (Camb. Mass. 1932).

וכן בהקדמת La Monte לתרגום האנגלי של 'מלחמת פרידריך קיסר נגד ז'אן ד'איבלין' לפיליפ דה נובאר.

IDEM, 'The communal movement in Syria in the XIIIth century'. *Haskins' Anniversary Essays in Mediaeval History* (Boston-N.Y. 1939), 117–131.

י. פראוור, מעמדות, קומונות וחוקת ממלכת הצלבנים. דברי האקדמיה ב', 64—100.

פרקים שביעי—שמיני

מקורות

מערביים ומזרחיים כמו בחלק ב' פרק ב'. נוסף על כך:

BENOIT D'ALIGNAN, 'De constructione castri Saphet'. *Miscellanea*, éd. Baluze, VI (Paris 1713), 337–360; I (Lucca 1761), 228 s.

R. B. C. HUYGENS, Un nouveau texte du traité 'De constructione castri Saphet'. *Studi medievali*, VI, 1965, 355–87.

ספרות

H. L. GOTTSCHALK, *Al-Malik al-Kāmil von Egypten und seine Zeit* (Wiesbaden 1958).

R. ROEHRICHT, 'Die Kreuzzüge des Grafen Theobald von Navarra und Richard von Cornwallis nach dem heiligen Lande'. *Forschungen zur deutschen Geschichte*, t. 26 (1886), 67–81.

THIBAUT IV DE CHAMPAGNE in *Histoire littéraire de la France*, t. 23 (1856), 765–804. (ביוגרפיה של תיבו משאמפאן)

ביבליוגרפיה לכרך שני

חלק שלישי: תקוות - שוא

פרק תשיעי

מקורות אירופיים

JEAN SIRE DE JOINVILLE, *Histoire de Saint Louis, Credo et Lettre à Louis X*, éd. Natalis de Wailly (Paris 1874).

(המקור העיקרי של תולדות לואי התשיעי, כתוב על-ידי מקורבו וממשתתפי מסע-הצלב. מהדורות רבות ותרגומים לרוב שפות אירופה. החלק הנוגע למסע-הצלב נכתב לפני החלקים האחרים של החיבור).

G. PARIS, 'La composition du livre de Joinville sur St Louis'. *Romania*, t. 23 (1894), 508 s.

GAUFRIDUS DE BELLOLOCO (Beaulieu), *Vita Sancti Ludovici*. *RHFG.*, t. 20, 3–26.

GUILLAUME DE SAINT PATHUS (Confesseur de la reine Marguerite), *Vita Sancti Ludovici*. *RHFG.*, t. 20, 59–121.

GUILLAUME DE NANGIS, *Chronicon*, *RHFG.*, t. 20, 649–653; IDEM, *Gesta Ludovici IX Francorum regis 1226–1276*. *RHFG.*, t. 20, 312–465.

(כרוניקות של בני-הדור המקורבים למלך ולמאורעות).

Ludovici regis epistola de captione et liberatione sua. DUCHESNE, *Historiae Francorum SS.*, V, (Paris 1649), 428.

(הדו"ח הרשמי של המלך על המסע נגד מצרים).

Annales de Burton in Annales Monastici I (*Rolls Series* 36), ed. H. R. Luard (London 1864).

MATTHEUS PARISIENSIS, *Chronica Majora*, t. 5 et *Additamentum* t. 6.

(לשתי הכרוניקות חשיבות מיוחדת בגלל המכתבים ששובצו לתוכן או נוספו עליהן).

R. ROEHRICHT, 'Der Kreuzzug Louis IX gegen Damiette in Regestenform'. *Kleine Studien z. Gesch. d. Kreuzzüge* (Berlin 1890), 11–25.

בתוך *RHFG.*, vols. 20–21 נדפסו עוד קטעי כרוניקות, תעודות ומקורות אחרים.

מקורות צלבניים

המקורות העיקריים הם:

Eracles, Mss Rothelin, Les Gestes des Chiprois, MARINO SANDUDO.

ר' לעיל חלק ב, פרק ה.

מקורות ערביים

ר' לעיל ביבליוגרפיה לחלק ב, פרק ד.

ספרות

H. WALLON, *Saint Louis et son temps* (Paris 1875).

E. BERGER, *Saint Louis et Innocent IV. Études sur les rapports de la France et du Saint-Siège* (Paris 1893).

S. LE NAIN DE TILLEMONT, *Vie de Saint Louis*, éd. J. de Gaulle, 6 vols. (Paris 1847–51).

ביבליוגרפיה לכרך שני

- E. DELARUELLE, 'L'idée de croisade chez Saint Louis'. *Bullet. de littérature ecclésiastique* (1960), 241–257.
- R. STERNFELD, *Ludwig des heiligen Kreuzzug nach Tunis (1270) und die Politik Karls I. von Sizilien* (Berlin 1869).
- (עוסק במסע תוניס, אולם בעל חשיבות רבה להבנת המסע לארץ-ישראל).
- E. J. DAVIS, *The invasion of Egypt by Louis IX of France and a history of the contemporary sultans of Egypt* (London 1897).
- A. GAYET, *L'itinéraire des expéditions de Jean de Brienne et de Saint Louis en Egypt* (Paris 1900).
- G. WEIL, *Geschichte der Chalifen*, III (Mannheim 1851).
- IDEM, *Geschichte des Abbasidenchalifats in Egypten* I (=vol. IV. Stuttgart 1860).

וכמו כן תולדות קפריסין של Mas Latrie, I ושל G. Hill, II
על הממלוכים ר' ביבליוגרפיה לכרך ב', חלק ד'.

פרק עשירי

מקורות

כל המקורות הנוגעים לפרשה זו הם נוצריים ונכתבו בחלקם במזרח הצלבני ובחלקם במערב האירופי.

כרוניקות צלבניות

- ר' לעיל חלק ב', פרק ו.
נוסף על *Eracles, Mss. Rothelin*, Marino Sanudo
Chronique d'Amadi et de Strambaldi, ed. L. de Mas Latrie, t. I (Paris 1891)
(כרוניקות של קפריסין בעלות ידיעות, לעתים מקוריות, על הנעשה בארץ-ישראל).
Le Templier de Tyr, ed. G. Raynaud in *Les Gestes des Chiprois* (Geneve 1877).
(כרוניקה של בן הדור, שחשיבותה עולה במחצית השנייה של המאה הי"ג. המחבר שימש כמוכיר של מפקד הטמפלרים).

כרוניקות מערביות

- Annales Ianuenses, 1249–1264*, ed. Pertz in *MGH. SS.*, t. 18, 238 ss.
Annali Genovesi di Caffaro e dei suoi continuatori, trad. G. Monleone,
(Genova 1923 s.). (תרגום איטלקי מצוין והערות היסטוריות חשובות לחיבור הקודם).
ANDREA DANDULUS, *Chronicon*, ed. Muratori in *SS. Rerum Italicarum*, t. 12
(Milano 1728), col. 365 s.
MARTINO DE CANALE, *La Cronaca dei Veneziani* ed. F. Polidori (Firenze 1845), 452 s.

אוספי התעודות של הקומונות

- Liber Iurium Reipublicae Ianuensis. Hist. Patriae Monumenta*, 2 vols., ed.
H. Ricotti (Torino 1854–1857).
L. G. FR. TAFEL und G. M. THOMAS, *Urkunden zur älteren Handels- und
Staatsgesch. der Republik Venedig. Fontes Rer. Austriacarum* (II, 14), t. 3
(Wien 1857).
Annales Pisani, ed. Tronci, 4 vols. (Pisa 1828–29).

חלק שלישי: תקוות שוא

ספרות

- W. HEYD, *Histoire du commerce du Levant au moyen-âge*, t. I (Leipzig 1885), 344–354.
- G. CARO, *Genua und die Mächte am Mittelmeer (1257–1311)*, t. I (Halle 1895).
- (חשוב מבחינת שילוב המאורעות במזרח הנוצרי בתולדות איטליה והקיסרות הרומית).
- G. MULLER, *Documenti sulle relazioni delle città Toscane coll'Oriente cristiano e coi Turchi fino all'anno MDXXXI* (Firenze 1879), 445–461.
- (תיאור משביע־רצון ביותר).
- H. KRETSCHMAYER, *Geschichte von Venedig*, vol. I, 2 (Gotha 1905–1920).

פרק אחד-עשר

המקורות וספרות צוינו בגוף הפרק.

האפיפיורות ותנועת מסעי-הצלב

- A. GOTTLIEB, *Die päpstlichen Kreuzzugssteuern des XIIten Jahrhunderts* (Heiligenstadt 1892).
- M. BALDWIN, 'The papacy and the Levant in the XIIIth cent.'. *Bull. of the Polish Inst. in America* (1945).
- J. L. LA MONTE, 'La Papauté et les Croisades'. *Renaissance*, t. 2–3 (1944–5).
- U. SCHWERIN, *Die Aufrufe der Päpste zur Befreiung des Heiligen Landes von den Anfängen bis zum Ausgange Innozenz IV* (Berlin 1937).
- R. W. SOUTHERN, *Western Views of Islam in the Middle Ages*, Cambridge Mass. 1962.
- V. MONNERET DE VILLARD, *Lo studio dell' Islam in Europa nel XIIe nel XIII secolo*, Cité du Vatican 1944.
- W. DANIEL, 'Islam and the West. The making of an Image', Edinburgh, 1958.
- D. C. MUNRO, 'The Western Attitude towards Islam during the Crusades', *Speculum*, VI, 1931, pp. 329–343.
- J. KRITZEK, 'Moselm-Christian understanding in mediaeval times', *Comparative Studies in Society and History*, IV, 1961–1962, pp. 387–401.
- J. GAUSS, 'Anselm von Canterbury und die Islamfrage', *Theologische Zeitschrift*, XIX, 1963, pp. 251–272.
- R. P. BEEVER, 'Recent Literature on Overseas Missionary Movements, 1300–1800', *Cahiers d'histoire mondiale*, I, 1953–1954, pp. 139–163.
- S. M. ZWEMER, 'Francis of Assisi and Islam', *The Muslim World*, XXXIX, 1949, pp. 247–251.
- B. ALTANER, *Die Dominikanermissionen des XIII Jahrhunderts*, Habelschwerdt, 1924.
- M. VOERZIO, *Fr. Guglielmo de Tripoli*, Florence 1955.
- R. SUGRANYES DE FRANCH, 'Raymond Llul docteur des missions', *Neue Zeit-*

ביבליוגרפיה לכרך שני

schrift für Missionwissenschaft, VI, 1950, pp. 193–206; et Fribourg 1954.
R. P. MANDONNET, 'Fra Ricoldo de Monte Croce, pèlerin en Terre Sainte et missionnaire en Orient', *Revue Biblique*, II, 1893.

פרק שנים-עשר

מקורות

J. MANN, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs*. 2 vols. (Oxford 1920–1922).

IDEM, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*. 2 vols. (HUC. 1931–1935).

ב. דינור, ישראל בגולה, כרך שני, ספרים א—ב (ירושלים תרצ"ו)
(המהדורה החדשה של הכרך נמצאת בהדפסה).

"ספר הישוב", חלק ג', בעריכתם של י. בער, י. פראוור, ח"ה בן-ששון (בדפוס).
(נדפס החלק הנוגע לישובי היהודים. יש לקוות להמשך הפרסום והוצאתו לאור של כל הקובץ).

תיאורי ארץ-ישראל מעטם של נוסעים יהודים

החלקים הנוגעים לא"י מתוך ספרי המסעות פורסמו עם הערות:

א. יערי, מסעות ארץ-ישראל (תל-אביב תש"ו).

א. יערי, אגרות ארץ-ישראל (תל-אביב תש"ג).

רשימת התיאורים מן הסוג של 'קברי-אבות', פורסמה עלידי:

מ. איש-שלום, קברי אבות (ירושלים תש"ח).

מקורות לועזיים

צוטט ובגוף הפרק.

ספרות

ג. קרסל, ארץ ישראל ותולדותיה, מדריך ביבליוגרפי (תל אביב תשכ"ג).

(רשימת פרסומים בעברית. יש להשלימה בביבליוגרפיה השוטפת של 'קריית-ספר').

י. בן-צבי, כתבים, כרכים א'—ב': שאר ישוב (תל-אביב תרצ"ו—תרצ"ז).

א. שטראוס, תולדות היהודים במצרים ובסוריה. 2 כרכים (ירושלים תש"ד—תשי"א).

י. פראוור, 'היהודים בממלכת ירושלים הצלבנית'. ציון י"א (תש"ו), 38—82.

ש. קליין, תולדות הישוב היהודי בארץ-ישראל (תל-אביב תרצ"ה).

א. אורבך, בעלי-התוספות (ירושלים תשי"ז).

חשיבות מיוחדת נודעת למחקרים המרובים של י. ברסלבסקי ושל ח. קוק. אלה פורסמו
מחדש בקבצים:

י. ברסלבסקי, לחקר ארצנו. עבר ושרידים (תל-אביב תשי"ד).

ש. ח. קוק, עיונים ומחקרים. ספר שני (ירושלים תשכ"ג).

ר' עוד ביבליוגרפיה לכרך א', חלק ה'.

חלק שלישי: תקוות שוא

פרק שלושה-עשר

מקורות

ר' ביבליוגרפיה לחלק הבא (חלק ד).

ספרות

- Cambridge History of Iran*, vol. V: The Saljuq and Mongol Periods, ed. G. A. Boyle, Camb. 1968.
- B. SPULER, *Gesch. d. Islamischen Länder*, vol. 6, 2: *Die Mongolenzeit* (Leiden-Köln 1953). (מבוא כללי תמציתי ביותר).
- B. SPULER, *Die Mongolen in Iran. Politik, Verwaltung und Kultur der Ilchanzeit, 1220–1350*. (Leipzig 1939).
- L. CAHUN, *Introduction à l'histoire de l'Asie. Turcs et Mongols dès origines à 1405*. (Paris 1896).
- R. C. M. D'OHSSON, *Histoire des Mongols depuis Tschinguis-Khan jusqu'à Timour Bey ou Tamerlan*. 4 vols. (Amsterdam 1852⁴).
- H. H. HOWORTH, *History of the Mongols*, 4 vols. (London 1876–1888).
- R. GROUSSET, *L'Empire des Steppes* (Paris 1939).
- IDEM, *L'Empire mongol* (Paris 1941).
- G. SORANZO, *Il papato, l'Europa cristiana e i Tartari* (Milano 1930).
- F. NAU, 'L'expansion nestorienne en Asie'. *Annales du Musée Guimet*, t. 40 (1914), 139–386.
- M. GAUDEFROY-DEMOMBYNES, *La Syrie à l'époque des Mamlouks d'après les auteurs arabes* (Paris 1923).
- D. AYALON, 'Studies on the Structure of the Mamluk Army'. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 1953, 203–228; 448–476.
- D. AYALON, *Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom — A Challenge to a Mediaeval Society* (London 1956).
- J. RICHARD, 'Le début des relations entre la papauté et les Mongols de Perse'. *JA.*, t. 237 (1949), 291–297.
- D. SINOR, 'Les relations entre les Mongols et l'Europe jusqu'à la mort d'Arghun'. *Cahiers d'histoire mondiale*, 3 (1956), 39–62.

חלק רביעי: הקץ

פרק ארבעה-עשר

מקורות מזרחיים

מחיי אלדין אבן עבד אלט'אהר, אלוך אלזאהר פי סירת אלמלך אלט'אהר, מהדורת עבדול עזיז אלח'ויטר (לונדון 1960).

ABDUL AZIZ AL-KOWAYTER, *A critical edition of an unknown source for the life of Al-Malik al-Zahir Baibars*, with introd. transl. and notes. 3 vols. (Ph.D. thesis. University of London 1960).

ביבליוגרפיה לכרך שני

- הטכסט הערבי החשוב ביותר לתולדות ביברס. פורסם גם על-פי כת"י חלקי עם תרגום והערות לא תמיד מדויקים ע"י: S. A. SADEQUE, *Baybars I of Egypt* (Karachi 1956). (המחבר תושב קאהיר 1223—1292, שימש כמזכירו של קוטוז. החיבור נכתב בחסותו של הסולטאן ביברס).
- מחיי אלדין אבן עבד אלט'אהר, סירת קלאון, קטעים בתרגום Michaud ב־Reinaud. *Bibliothèque*, IV. מהדורה שלמה קאהיר 1961.
- אבן ואצל, מפרג' אלכרוב פי אח'באר בני איוב, ח"א, מהד' גמאל אלדין אלשיאל (אלכסנדריה 1953).
- (אחד הכרוניסטים החשובים במאה הי"ג. שרת בסוף תקופת האיובים במצרים ובתקופת הממלוכים בחמת).
- אבן פראת, תאריח' אלדול ואלמלוך, מהד' זריק, ח"ז—ח"ח (בירות 1942).
- (קטעים תורגמו ב־Michaud IV. המצוטט מח"ו הוא על פי צלום של כת"י וינה. המחבר חי במחצית השניה של המאה הי"ג. מסתמך על מקורות שאבדו ובעל ידיעות מקוריות). אבו שאמה, ד'יל אלרוצתין, מהד' עזת אלעטר וזאהד אלכות'ארי (קאהיר 1947).
- (המשך הכרוניקה של אבו שימה לשנים 1193—1266. נדפס גם ב־RHC. HOr. V, 151 s. F. QUATREMERIE, *Histoire des Sultans Mamelouks*, 2 vols. (Paris 1837—1845).
- מפצל אבן אבי פצאיל, אלנהג' אלסדיד ואלדר אלפריד. נדפס ב: *Pat. Or.*, XII, 343—50, XIV, 376—672, XX, 1—270.
- (כרוניסטן קופטי בן המאה הי"ד. חבורו הנו המשך לכרוניקה של אלמכין אבן אלעמיד). אלג'זרי, ח'ואדת' אלזמאן. תרגום של J. SAUVAGET, *Chronique de Damas* (Paris 1949). (יליד מצרים שהשתקע בדמשק. כתב בתחילת המאה הי"ד. בעל ידיעות מקוריות. לגבי סוף המאה הי"ג).
- אליוניני, ד'יל מראת אלזמאן, מהד' הידרבאד 1954.
- (המשך של הכרוניקה של סבט אבן ג'וזי לתקופת ביברס).
- מג'יר אלדין, כתאב אלאנס אלג'ליל בתאריח' אלקדס ואלח'ליל. 2 כרכים (קאהיר 1866/7). תרגום של H. SAUVAIRE, *Hist. de Jérusalem et d'Hébron* (Paris 1876).
- (המחבר שמש קאדי של ירושלים בסוף התקופה הממלוכית, בתחילת המאה הט"ז. שמר על ידיעות מענינות לתולדות ירושלים וחברון).
- RASHID EL-DIN, *Histoire des Mongols de la Perse* (écrite en persan), publ. et trad. en français par M. Quatremère, t. I (Paris 1836).
- MOHAMMED EN-NASAWI, *Histoire du sultan Djelal en-Din Mankobirti, prince de Kharezm*, trad. de l'arabe par O. Houdas (Paris 1895).
- The Chronography of Gregory Abul Faraj*, commonly known as Bar Hebraeus. *Political History*, 2 vols., ed. and trsl. by E. A. Budge (Oxford 1932).
- 'Histoire du patriarche Mar Jabalaha III et du moine Rabban Çauma', trad. par J.-B. Chabot in *ROL.*, I—II.
- C. WADDY, *An introduction to the chronicle called Mufarrij al-Kurub fi akhbar Bani Ayyub by Ibn W'asil* (London University, Ph.D. thesis 1934). et G. Wiet, t. XII (Le Caire 1943).
- Répertoire chronologique d'épigraphie arabe*, éd. E. Combe, J. Sauvaget et G. Wiet. Le Caire 1943.

חלק רביעי: הקץ

מקורות צלבניים ומערביים

- CLERMONT-GANNEAU, 'Deux chartes des Croisés dans les archives arabes'.
Rec. d'archéol. orientale, VI, 1–30.
- Le Templier de Tyr* in *Les Gestes des Chiprois*, 139 s.
- Annales de Terre Sainte*, ed. R. Röhricht in *AOL.*, II, 427–461.
- (היסטוריה מקוצרת של ממלכת הצלבנים מיסודה ועד נפילת עכו. בעלת ידיעות מקוריות לתולדות המחצית השנייה של המאה הי"ג).
- MARINO SANUDO, *Secreta Fidelium Crucis* in BONGARS, *Gesta Dei per Francos*, t. II.
- FL. BUSTRON, *Chronique de l'Île de Chypre*, éd. L. de Mas Latrie (Paris 1888).
- AMADI ET STRAMBALDI, *Chronique*, éd. L. de Mas Latrie. 2 vols. (Paris 1891–3).
- (שתי כרוניקות של קפריסין. ידיעות מקוריות לתולדות הצלבנים בסוף המאה הי"ג).
- D. JAUNA, *Hist. générale d. Roiaumes de Chypre, de Jérusalem etc.* (Leyden 1747).
- (חיבור מאוחר מן המאה הט"ז. המחבר צאצא לבית ליוניאן שמר על חומר שאינו מצוי במקורות אחרים).
- E. DULAURIER, 'Les Mongols d'après les historiens arméniens'. *JA.*, XI (1858) 192 s.; XVI (1860), 273 s.
- HAYTON, *La flor des Estoires de la Terre d'Orient*. *RHC. HArm.*, II (כרוניקה של צאצא בית המלוכה הארמני).
- 'De excidio urbis Acconis libri II'. MARTENE ET DURAND, *Amplissima Collectio*, V (Paris 1729), 754–784.
- MAGISTER THADEUS NEAPOLITANUS, *Hystoria de desolacione et conculcatione civitatis Acconensis et totius Terre Sancte* in *A. D. MCCXCI*, éd. P. Riant (Genève 1873). (שני החיבורים דלעיל נכתבו על סמך עדויות של פליטי עכו).
- 'Lettre de Jean de Villiers au prieur de Saint-Gilles sur la prise d'Acre'. *Hist. littéraire de France*, XX, 93–95.
- Ricoldi de Monte Crucis epistolae commentatoriae de perditione Acconis 1291*, ed. R. Röhricht in *AOL.*, II, 264–296.
- (חשוב להבנת תגובת הנצרות לנפילת עכו).

ספרות

- א. אשתור, תולדות היהודים במצרים ובסוריה, ח"א (ירושלים תש"ד): מבוא, עמ' 1–48.
- מ. אסף, הערבים תחת הצלבנים, הממלוכים והתורכים (תל-אביב תש"א).
- אב. נ. פולק, תולדות היחסים הקרקעיים במצרים, סוריה וארץ-ישראל בסוף ימי-הביניים ובזמן החדש (ירושלים 1940).
- A. N. POLIAK, *Feudalism in Egypt, Syria, Palestine and the Lebanon, 1250–1900* (London 1939).
- M. GAUDEFROY-DEMOMBYNES, *La Syrie à l'époque des mamelouks* (Paris 1923).
- W. NIEMEYER, *Ägypten zur Zeit der Mamluken* (Berlin 1936).
- D. AYALON, *L'esclavage du Mamelouk* (Jerusalem 1951).

ביבליוגרפיה לכרך ראשון

- D. AYALON, 'The system of payments in Mamluk military society'. *Jour. of the econ. and soc. history of the Orient*, I (1958), 37-65; 257-296.
- R. ROEHRICHT, 'Der Kreuzzug des Königs Jacob I von Aragonien' *MIÖG.*, XI (1890), 372-395.
- V. LAURENT, 'La croisade et la question d'Orient sous le pontificat de Grégoire X, 1272-1276'. *Rev. hist. du sud-est suropéen*, 22 (1945), 105-138.
- P. A. THROOP, *Criticism of the Crusade. A Study of Public Opinion and Crusade Propaganda* (Amsterdam 1940).
- ST. RUNCIMAN, *The Sicilian Vespers. A History of the Mediterranean World in the later XIIIth century* (Cambridge 1958).
- D. A. WINTER, *Die Politik Pisas während der Jahre 1268-1282* (Halle s. d.)
- G. CARO, *Genua und die Mächte am Mittelmeer (1257-1311)*, II (Halle 1899).
- R. LOPEZ, *Genova marinara nel ducento. Benedetto Zaccaria, ammiraglio e mercante* (Messina e Milano 1932).
- P. PELLIOR, 'Les Mongols et la Papauté'. *Rev. de l'Orient Chrétien*, 23 (1922-3), 3-31; 28 (1931-2), 225 s.
- R. ROEHRICHT, 'Études sur les derniers temps du royaume de Jérusalem'. *AOL.*, I, 617-652; II, 365-409.
- IDEM, 'Der Untergang des Königreichs Jerusalem'. *MIÖG.*, 15 (1894), 1-58.
- C. L. KINGSFORD, 'Sir Otho de Grandison'. *Transact. of the Royal Hist. Soc.*, III (1909), 125-195.
- J. RICHARD, 'Colonies marchandes privilégiées et marché seigneurial. La fonde d'Acre et ses droitures'. *Moyen-Age*, 60 (1953), 325-340.

נפילת עכו

- א. קסטן, עכו — העיר העתיקה. סקר ותכנון (ירושלים 1962).
- י. פראוור, 'מפות היסטוריות של עכו'. ארץ-ישראל ספר ב.

- N. MAKHOULY and C. N. JOHNS, *Guide to Acre* (Jerusalem 1941).
- E. REY, 'Étude sur la topographie de la ville d'Acre'. *Mém. de la Soc. Nat. des Antiquaires de la France*, t. 39 (1878), 115-145; t. 49 (1888), 1-18.
- R. ROEHRICHT, 'Die Eroberung Akkas durch die Muslimen (1291). *Forsch. zur deutschen Geschichte*, 20 (1879), 93-126.
- G. SCHLUMBERGER, 'Prise de Saint Jean d'Acre'. *Byzance et Croisade* (1927), 207-279.

שמות אישים

אבנ אלמשטוב עמאד אדין (אלדין), אמיר	א
מצרי : ב. 143. 144	אבגא. אלח'אן מונגולי : ב. 469 480 489 495
אבן נטיף (אבו אלפצאיל מוחמד אלחמוי),	500 505 506 507 509
כרוניסטן : ב. 169	אבו הרירה : ב. 443
אבן אלסלאר (אלסלאר), וזיר פאטמי : א. 310	אבו אלחסין בן אבו אלח'יר אלעכאוי : א.
311	428
אבן עבד אלרחים. כרוניסטן : ב. 461	אבו יוסף יעקוב סולטאן המגרב : ב. 390
אבן עמאר. שליט טריפולי : א. 29 31	אבו עבד אללה אלמסתנצר באללה. שליט
אבן פראת. כרוניסטן : ב. 452 456 461	תוניס : ב. 483 484
אבן קאדוס : א. 180	אבו עלי ט'אהר אלמודגאני (אלמודעאני):
אבן אלקדודסי. כרוניסטן : א. 552	א. 218
אבן אלקלאנסי. כרוניסטן : א. 201 202	אבו אלפדא. כרוניסטן : ב. 540
231 287 307 316	אבו אלפצאיל מוחמד אלחמוי. ע"ע אבן
אבן רוזיק. ע"ע טלאע אבן רוזיק	נט'יף
אבן שדאד. ע"ע בהא אדין	אבו אלקאסם. סולטאן ניקאיה : א. 69
אבן שדד (שדאד) : א. 425	אבו שאמה. כרוניסטן : א. 321 ; ב. 130
אבן תגריברדי. כרוניסטן : ב. 523	אביגל בת-נחש : א. 452
אבן מוג'יר אדין (מג'ר אלדין). אדון דמשק:	אבילאר : א. 256
א. 285 306—309 313—315	אבן אבו עלי אלהד'באני : ב. 300
אבראהים אבן סרגת'. מפקד באניאס : א. 235	אבן אבי טי. כרוניסטן : א. 340 436
244	אבן אבי עצרון : א. 538
אבראהים אנאל. סולטאן סלג'וקי : א. 22	אבן אבי אקיל : א. 29 128
אבראהים אלמהראני : א. 538	אבן אלאח'יר. כרוניסטן : א. 223 231 349
ר' אברהם אבן עזרא (הראב"ע) : ב. 440	351 410 436 507 527 ; ב. 51 85 130
ר' אברהם בן הרמב"ם : ב. 389 391 401 402	אבן אלעדים. ע"ע כמאל עדין
ר' אברהם בן עזרא. גאון ישיבת א"י : ב. 396	אבן גופיר (ג'פיר) : א. 454 498 547
אברהם (אברהים) הירושלמי : ב. 399	אבן ואצל. כרוניסטן : ב. 130 186 265 296
אבריםאר. אפטריארך ירושלים : א. 175	297
אגדי(אוגודאי). קאאן מונגולי : ב. 248 407	אבן אלחיאס : א. 341
408	אבן מצאל. וזיר פאטמי : א. 310
אגידיוס דה לואס : ב. 152 153	אבן אלמקדם : א. 357 438 441
אד דה מונבליאר : ב. 161 162 199 224 230	אבן אלמשטוב. סיף אדין (אלדין) : א. 560

מפתח שמות אישים

אוסטורק מאוריאל, טרובאדור: ב, 339, 373
 אורבאן השני, אפיפיור: א, 36, 65, 76—87, 93
 108, 110, 111, 112, 113, 144, 145, 146, 151
 164, 253, 254, 255; ב, 10, 110
 אורבאן השלישי, אפיפיור: ב, 3
 אורבאן הרביעי, אפיפיור: ב, 362, 428, 439
 442, 464, 467
 אורדלאפו פאליירי, דוג'ה: א, 187
 אורלאנדו אסקרי, אדמיראל גינואזי: ב, 516
 517, 518
 אורתוק (ארתק) בן אכסב, מפקד ירושלים:
 א, 32
 אורתוק בני־שושלת: א, 33, 123, 129, 159, 199
 201, 204, 210, 217, 303, 306, 310; ב, 97
 אחאב: ב, 422
 אחמד אבן טולון, שליט מצרים: א, 207; ב,
 530
 אח'שידים, שושלת: א, 12
 אטיין, רוזן בורגונד: א, 192
 אטיין, רוזן בלוא: א, 112, 165, 192, 469
 אטיין, רוזן שאמפאן: א, 443, 469
 אטיין (סטיפאן) מקלוא, מנהיג 'מסע־היל'
 דים': ב, 113
 אטיינט דה מיי, רוזנת עבה"י: א, 474, 476
 481, 501
 אי דה לה פרטה: ב, 256
 איאון מסן־קאנטן, טרובאדור: ב, 367
 איבך, עז אדין (אלדין) אל־תרכמאני, סולטאן
 ממלוכי: ב, 321, 327, 332, 337, 342, 413, 423
 איבלינים, משפחה וסיעה: א, 228, 240, 305
 306, 380, 445, 468, 470, 472, 474, 477, 479, 511
 521, 523, 528, 550, 554; ב, 101, 108, 173
 176, 177, 178, 180, 181, 206, 208, 209, 210, 212
 214—218, 221—225, 229—241, 243, 247, 256
 257, 258, 263, 270, 277, 283, 284, 285, 287, 288
 289, 290, 291, 293, 294, 312, 325, 340, 352, 401
 430, 445, 497, 500, 519
 איברים, ע"ע גיאורגיאנים
 איג (הוגו) הראשון, מלך קפריסין: ב, 115
 126, 135, 197, 445
 איג השני, מלך קפריסין: ב, 354, 355, 445
 446, 478
 איג השלישי מלך ירושלים וקפריסין: ב, 401
 446, 457, 463, 472, 475, 478, 479, 490, 496, 497
 499—505, 513, 514, 516, 539
 איג השני, ארכיבישוף אידיסה: א, 247

235, 236, 237, 238, 240, 241, 266, 279, 284, 287
 288, 302
 אד דה סנט־אמאן: א, 452, 453
 אד (אודו) די־לאז'רי, ע"ע אורבאן השני
 אד (אודו) מדאיי, כרוניסטן: א, 255, 272
 אד משאטורו: ב, 309
 אד פואלשיין: ב, 503, 513, 514
 אדאמאן: א, 139
 אדוארד הראשון, מלך אנגליה: ב, 27, 432
 485, 486, 488—491, 494, 496, 505, 506, 509
 אדולף פון הולשטיין: ב, 105
 אדיליד, מלכת סיציליה: א, 274, 275
 אדימאר די פואי (מונטסי): א, 81, 91, 92, 111,
 124, 144, 147, 160
 אדסון: א, 96
 אדריאן הרביעי, אפיפיור: א, 292
 אהרון מלינקן: ב, 26
 אובאלדו, ארכיבישוף פיזה: ב, 35
 אוברטו מורוסיני, באיי ויניציאני: ב, 504
 אוגו (איעז) ע"ע גז (עז)
 אוגניוס השלישי, אפיפיור: א, 252—256, 258
 259, 261, 267—271, 277, 292, 293, 294—297
 298; ב, 7
 אווארים: א, 50
 אוטו, רוזן הנברג: ב, 170
 אוטו דה גראנדיסון, ב, 540, 543
 אוטו מבראונשוויג: ב, 111
 אוטו מפרייזינג: א, 269, 281, 293
 אוטוניב, קיסרי גרמניה: א, 11
 אוליבייה: א, 447
 אוליבייה דה טרם: ב, 447, 448, 481, 482
 אוליבר מפאדרבורן, כרוניסטן: ב, 127, 130,
 137, 139, 148, 149, 156, 170
 אומיב, שושלת: א, 421
 אונור (אנר), מועין אדין (מעין אדין), שליט
 דמשק: א, 231, 237, 243, 244, 284, 286—288
 290, 291, 301, 302, 306, 308, 316, 331, 358
 אונפרוא השני מטורון (תבנין): א, 306, 317
 319, 334, 347, 439, 440, 451, 452
 אונפרוא השלישי מטורון: א, 472, 475
 אונפרוא הרביעי מטורון: א, 472, 480, 481
 509, 514, 522; ב, 53, 67, 69, 82
 אוסאמה אבן מונקד' (אסאמה אבן מנקד'): א,
 310, 311, 312
 אוסטאס הראשון, רוזן בולון: א, 105
 אוסטאס השני, רוזן בולון: א, 105, 162

מפתח שמות אישים

איסאורים, שושלת : א. 11	איג, בישוף ג'ביל : א. 252
איסאק (יצחק) אנגלוס, קיסר ביזאנטיון : ב.	איג השלישי, דוכס בורגונד : ב. 71 77 81
29 30 31 32 59 83 104 112	84 86 89
איסאק (יצחק) קומנינוס, קיסר ביזאנטיון :	איג הרביעי, דוכס בורגונד : ב. 254 255 259
א. 20	260 268 278 309 318
איסמאעיל, ע"ע שמס אלמולוך אסמאעיל	איג, אדון גבל : א. 548
איסמאעיליה, ע"ע אסמאעיליה	איג 'השחום', רוזן ליזיניאן : א. 479
אירנה, ע"ע ברטה מזולצבאך	איג ד'איבלין, אדון רמלה : א. 337 470 472
איתכי אלחלבי, מפקד בצרה : א. 182	480
אלי (או א') (=הא הידיעה הערבית), ראה	איג דה פין, מייסד הטמפלארים : א. 392
המלה הבאה	איג דה ראול : ב. 432 471 472 475 503
אלביגנזים : ב. 122 340 367 368 369	איג די פואיזה, אדון יפו : א. 228 229 305
אלבין מגורצה : א. 96	370
אלבירו בישוף טריר : א. 268	איג מוורמנדוא (הוגו הגדול) : א. 106
אלבראנד, בישוף וורמס : א. 100	איג מטבריה : א. 453 492 ; ב. 106
אלברט דה רצאטו, אפאטריארך אנטיוכיה :	איג מליזיניאן, רוזן לה מארש : ב. 309
ב. 232 234 238	איג מסנט-אומר, נסיך הגליל : א. 184
אלברט מאאכן, כרוניסטן : א. 181	איגנאטיוס, אפאטריארך יעקוביטי : ב. 263
אלח'אנים : ב. 426 469 477 483 495 505	אידגדי (אידעדי) אלעזיזי : ב. 459
אליהו, אפאטריארך ירושלים : ב. 506 507	אידה, אם גוטפריד מבויון : א. 105
אליהו הנביא : א. 423 ; ב. 422 440 452	איובים (בית-איוב), שושלת : א. 346 ; ב.
ר' אליהו מעכו : ב. 403	65 66 78 90 91 97 98 100 103 143 147 158
אלינור מאקוויטאניה : א. 260 289 297 298	159 160 164 165 167 175 213 214 244 247
479 : ב. 16 52 58	248 249 250 252 257 271 276 293 294 295
אליס, נסיכת אנטיוכיה : א. 226 227 231	301 321 325 326 327 329 332 333 334 336
אליס, אחות פיליפ השני מצרפת : ב. 58	344 408 422 423 424 474 506
אליס, יורשת-העצר של קיליקיה : ב. 103	איזבל, בת אמאלריך הראשון : א. 477 480
אליס משאמפאן, מלכת קפריסין : ב. 176 179	481 514 516 522 : ב. 67 69 70 85 103 106
180 217 218 256 285 287 288 289 290 291	107 115 179 444 445
292 325 444 445	איזבל (יולנדה), בת ז'אן דה בריין : ב. 115
ר' אליעזר בר' נתן : א. 265	161 162 173 175 207 494
אלכסיוס קומנינוס, קיסר ביזאנטיון : א.	איזבל מליזיניאן : ב. 446
27 32 34 68 69 70 76 77 78 79 88 83 86	אימרי (אמאלריך השני), מלך ירושלים וקפ-
92 99 103 104 106—113 115 118 119 124	ריסין : א. 328 470 476 479 480 511 ; ב.
192 198 233 235 271	34 66 67 97 101 103 104 105 106 107 109
אלכסיוס השלישי אנגלוס, קיסר ביזאנטיון :	114 115 141 173 176 179 203 217 220 223
ב. 31 104 111	אימרי (אמאלריך), אפאטריארך אנטיוכיה : א.
אלכסיוס הרביעי, אנגלוס, קיסר ביזאנטיון :	339 355 414
ב. 112	אינדים, כת : א. 413
אלכסנדר השני, אפיפיור : א. 98	אינוצנטיוס השני, אפיפיור : א. 256
אלכסנדר השלישי, אפיפיור : ב. 11 17 348	אינוצנטיוס השלישי, אפיפיור : ב. 109—112
367 369	115 119—125 127 135 192 368 493 494
אלכסנדר הרביעי, אפיפיור : ב. 348 349 355	497
357 440 465	אינוצנטיוס הרביעי, אפיפיור : ב. 285 290
אלכסנדר הגדול : א. 96 ; ב. 361	292 297 302 306 308 309 310 323 325
אלכסנדר מקונברסאנו : א. 339 343 442	334 335 349 351 367 368 369 387

מפתח שמות אישים

אנדריא זנו, אדמיראל ויניציאני : ב, 356	אלמלך א(ל), ע"ע המלה הבאה
'אנדריאס הקדוש', אחוה : ב, 226 227 228	ר' אלעזר בר' יהודה : ב, 14 15
231 236 237	ר' אלעזר בר' תמים : ב, 404
אנדריאס השני, מלך הונגריה : ב, 125 126	אלעזר (לעזר) המצורע : א, 556
127 131 132 135	'אלעזר (לעזר) הקדוש', מיסדר : א, 395
אנזלם דה פאסי : א, 347	396 : ב, 300 328 335 540
אנייס דה קורטניי : א : 339 470 472 479 480	אלפ ארסלאן, סולטאן סלג'וקי : א, 25 26 30
516 517	אלפ ארסלאן, שליט חלב : א, 204 205 284
אונה קומנינה : א, 233	אלפונסיוֹרדין, רוזן טולוז : א, 283
אנרי הראשון, מלך קפריסין : ב, 173 176 178	אלפונס מפואטייה : ב, 309 326 331
180 215 217 229 230 232 233 237 239 240	אלפונסו השמיני, מלך קאשטיליה : ב, 323
292 313 325 340 445	אלצ'י מוגול : ב, 420
אנרי השני, מלך ירושלים וקפריסין : ב, 513	אמאלריך הראשון, מלך ירושלים : א, 131
514 515 521 522 524 525 541 542	300 301 306 316 328 331 332 333 334
אנרי, ארכיבישוף נצרת : ב, 237 240 241	335 336 337 338 339 341 342 343 344
אנרי, רוזן באר : ב, 259	345 348 350 352 355 356 357 358 361 374
אנרי מאלבנו, קארדינאל : ב, 3 4 5 7 8 9 10	382 386 387 388 401 443 462 464 467 470
12 13 20 21 96	472 474 476 477 479 480 481 482 483 495
אנרי משאמפאן, שליט ירושלים : א, 454 :	514 517 : ב, 97 107 179 209 221 222 225
ב, 52 53 54 64 67 85 86 89 97 101 102	227 238 311 445
103 105 106, 206 222 226 401 445	אמאלריק השני ע"ע אימרי
אנריקו, רוזן מאלטה : ב, 162 175	אמאלריך, ע"ע אימרי
אנתצאר בן יחיא, מפקד דמשק : א, 30	אמאלריך, אדון צור : ב, 542
אסטאש גארנייה (גרנייה), אדון צידון וקי־	אמברואז : ב, 56 63 74 77 81 91
סריה : א, 211 214	אמבריאקו (אמבריאצ'י), משפחה : א, 139
אסמאעיל, ע"ע אלמלך אצאלח אסמאעיל	548 : ב, 107 353 497 519
אסמאעיל, מפקד באניאס : א, 219	אמדיאוס השני, רוזן סאבויה : א, 75
אסמאעיליה, כת : א, 158 191 204 218 219	אמורי בארליס : ב, 176 177
319 : ב, 408 409 413 468	אמורי לה־רוש : ב, 465
אלאפדל (אלאפצל) שאה־אן־שאה, וזיר פא־	אמורי מבית־שאן : ב, 176
טמי : א, 128 130 162 163 178 181 182 188	אמוריום, שושלת : א, 11
214	אמיכופון לינינגן : א, 97 100 103
אלמלך אלאפדל (אלאפצל), בן צלאח אדין :	אמין אדולה (אלדולה) ג'משטג'ין : א, 285
א, 528 529 542 : ב, 42 98 100	אמר, ח'ליף פאטמי : א, 214
ר' אפרים, אב"ד צור : א, 429	אמר בר צליבה, כרוניסטן : א, 73
אפרים בן עזרה אבן סהלון : א, 425	אנאסתסיוס הרביעי, אפיפיור : א, 397
ר' אפרים בר' יעקב מבונא : א, 265 266 280 :	אנאקלט, אפיפיור־שכנגד : א, 256
ב, 14 15 16 25	אנגלור־סאכסית, כנסייה : א, 254
אפתח'אר אדולה (אלדולה), מפקד ירושלים :	אנגלוס, שושלת : ב, 32
א, 136	אנגלים : א, 100 : ב, 15 19 57 61 69 74 125
אפתכין, אמיר דמשק : א, 18	168 172 252 366 538 543
אצלינו דה רומאנו : ב, 368	אנדרוניקוס, אחי יוחנן קומנינוס : א, 339
אקטאי פארס אדין (אלדין) : ב, 327 337	אנדרוניקוס, אדמיראל ביזאנטי : א, 345
אקסונקור בורסוקי (אקסנקר ברסקי), אמיר	אנדרוניקוס אנגלוס : א, 442
מוצול : א, 205 211 217 218 223 224	אנדרוניקוס קומנינוס, קיסר ביזאנטיון, ב,

מפתח שמות אישים

339 338 332 328 326 325 324 323 322 320	אקסוֹנקוֹר (אקסנקר) קסים אדולה (אלדוֹ-
169 472 467 388 369 368	לה) : א, 223
באלדווין הרביעי, מלך ירושלים : א, 355 339	ארגון, אלח'אן מונגולי : ב, 505
455 454 453 452 451 445 444 443 441 374	אֶרְדֵּה מאִידיסֶה, מלכת ירושלים : א, 274 180
497 490 483 482 481 480 479 478 477 469	אֶרְכּוּמבאלד, מפקד ההוספיטאלארים באי־
525 520 519 517 516 515 512 511 508	טליה : א, 553 537 536
554 : ב, 82 226 341	ארמאן (הרמאן) מפריגור, מפקד מיסדר
באלדווין החמישי, מלך ירושלים : א, 483	הטמפלארים : ב, 296 295 294 264
511 512 515 516 517 520 : ב, 206	ארמנים, (מחוץ לארמניה ולקיליקיה) : א, 19
באלדווין הראשון, קיסר קושטא : ב, 113	188 160 129 125 123 122 120 119 72 28
באלדווין השני, קיסר קושטא : ב, 307	310 303 284 252 248 247 246 210 198 197
באלדווין, ארכיבישוף קנטרבורי : ב, 53 21 20	413 414 415 549 553 : ב, 501 412
באלדווין ד'איבלין, אדון רמלה : א, 447 446	אֶרְנוֹל, כרוניסטן : א, 518 447
453 470 477 478 492 523 554	אֶרְנוֹלד מבר'שיה : א, 270
באלדווין דה בורג, נסיך אִידיסֶה, ע"ע באלדוֹ-	אֶרְנוֹלף : א, 176 175 173 172
ווין השני, מלך ירושלים	ארתור מבריטאן : ב, 58
באלדווין מביוון, ע"ע באלדווין הראשון,	אשוד השלישי, מלך ארמניה : א, 17 16 14
מלך ירושלים	אשיב מטבריה, נסיכת הגליל : א, 470 428
באלדווין מליל : א, 320	472 476 533 541
באלדווין מליסבון : ב, 263	(אלמלך) אלאשרף, סולטאן איובי : ב, 100
באלדווין מפיקיניי : ב, 263 213	156 158 159 160 164 165 173 174 175 181
באלדווין מפלאנדריה : ב, 111	182 185 188 189 190 197 244 246 247 248
באליאן הראשון ד'איבלין, אדון רמלה : א,	249 430
228 240 305 470	(אלמלך) אלאשרף, שליט חמץ : ב, 422
באליאן השני ד'איבלין, אדון שכם : א, 445	(אלמלך) אלאשרף ח'ליל, סולטאן ממלוכי :
447 470 480 492 512 524 529 530 537 544	ב, 544 543 542 541 540 539 529 528
554 555 557 559 : ב, 92 107	אלאשרף מוסא (מתימן) : ב, 321
באליאן ד'איבלין, אדון ארסוף : ב, 433 430	ר' אשתורי הפרחי : ב, 402 399 397 392
501 503	אתמש : ב, 459
באליאן ד'איבלין, אדון פירות : ב, 232 231	אתסו בן אוק (אבק) : א, 72 31 30 29
270 277 283 284 285 287 288 291 292 325	
417	ב
באליאן ד'איבלין, אדון צידון : ב, 176 169	באיאר, אביר צרפתי : ב, 208
182 186 199 212 214 215 218 221 223 224	באלדווין הראשון, מלך ירושלים : א, 106
230 232 233 235 236 237 266 270 287	117 118 119 120 160 165 168 173 174 175
באסיליוס הראשון, קיסר ביזאנטיון : א, 11	176 177 180 181 182 183 185 186 187 188
באסיליוס השני, קיסר ביזאנטיון : א, 11, 18,	195 196 197 199 200 201 202 204 205 206
19	207 208 230 274 365 366 374 375 383
באסיליוס בר שמנה, בישוף אידיסה : א, 247	390 392 474 500 : ב, 311
בג'כא אלעזיזי : ב, 463	באלדווין השני, מלך ירושלים : א, 195 132
בג'כא אלעלאי : ב, 490	197 199 200 203 210 211 212 213 214 216
בגראטידים, שושלת : א, 12	217 218 220 226 227 228 365 369 392 394
בדואים : א, 163 176 180 186 201 202 206	419 469 472 474
208 209 213 243 284 287 301 316 317 321	באלדווין השלישי, מלך ירושלים : א, 285
351 404 408 409 451 487 492 503 506 516	286 287 289 290 298 300 301 303 304
524 543 : ב, 74 427 443 451 509 511	305 306 307 310 312 316 317 318 319

מפתח שמות אישים

בדר אלג'מאלי, וזיר פאטמי : א. 29 30 31	בורסוק (ברסקץ), אמיר המד'אן : א. 204 205
162 128	209 208
בדר אדין (אלדין) אלאי־מרי : ב. 441 459	בורסוקי, ע"ע אקסונקור בורסוקי
בדר אדין (אלדין) אלביסרי : ב. 459	בזאויש : א. 233
בדר אדין (אלדין) בכתאש אלפח'רי : ב. 460	בחרים (אלבחריה אלצאלחיה), גדוד ממלוכי:
523	ב. 319 413 420
בדר אדין (אלדין) דלדרם : א. 551 560	אלבטאיחי, וזיר פאטמי : א. 214
בדר אדין (אלדין) מוחמד (מחמד) בן רהסול :	ביאזיד השני, סולטאן עות'מאני : א. 123
ב. 458	ביאטריס, נסיכת אידיסה : א. 303 ; ב. 170
בדר אדין (אלדין) מוחמד (מחמד) אלהכארי :	ביברס רוכן אדין (רכן אלדין), אלבנקדארי,
ב. 132	סולטאן ממלוכי : ב. 300 302 337 342 360
בדר אדין (אלדין) אלעיני, כרוניסטן : ב. 488	—424 423 422 421 420 414 413 383 373
בהא אדין (אלדין), כרוניסטן : א. 351 436	—439 435 434 433 432 430 429 428 427
549 : ב. 44 63 72 73 74 82 83	476 474 472—450 448 447 445 444 443
בהא אדין (אלדין) קראקוש : ב. 57	496 495 492 488—484 483 482 481 480
בהראם, וזיר פאטמי : א. 309 310	500 505 506 508 509 512 523 527
בהראם, תעמלן אסמאעילי : א. 218 219	ביברס (מנצורי), כרוניסטן : ב. 187 191 446
בהראם־שאה, שליט בעלבך : ב. 98	בידר, מפקד מונגולי : ב. 421
בוהיסטים : ב. 505	'בית־לחם', אחויה : ב. 500 501
בוהמון הראשון, נסיך אנטיוכיה : א. 63 68,	בלאנש מקאשטיליה : ב. 254 308 309 323
107 110 111 122 123 124 125 127 144 160	324 331 338
169 173—176 191 196 197 198 235 271	בלה השלישי, מלך הונגריה : ב. 29 481
275 365	בלעם : א. 556
בוהמון השני, נסיך אנטיוכיה : א. 211 226	בלק, שליח הלב : א. 211 217
275	בנדיקט מיורק, ע"ע ברוך (בנדיקט) מיורק
בוהמון השלישי, נסיך אנטיוכיה : א. 326 338	בנדיקטוס הי"ד, אפיפיור : א. 123 ; ב. 11
339 355 356 444 478 486 508 511 523 525	בנדיקטינים : א. 389 390 391 392 ; ב. 376
559 : ב. 33 102 103	440
בוהמון הרביעי, נסיך אנטיוכיה־טריפולי :	בנדטו זכריה, אדמיראל גינואזי : ב. 520—
ב. 102	522
בוהמון החמישי, נסיך אנטיוכיה־טריפולי :	אל־לבנדקאדר : ב. 319
ב. 241 340 408 497 519	בנו גור (עור), שבט : א. 409
בוהמון השישי, נסיך אנטיוכיה־טריפולי :	בנו בהיד, שבט : א. 409
ב. 340 352 354 355 358 414 415 417 420	בנו הובר, שבט : א. 201 409
445 470 471 472 519	בנו זהיר, שבט : א. 409
בוהמון השביעי, רוזן טריפולי : ב. 436 497	בנו ה'אלד, שבט : א. 213 409
498 503 507 517 518 519	בני טי, שבט : א. 129 201 202 213 409
בוהמון מאוטרנטו, ע"ע בוהמון הראשון,	בנו כלאב (בנו כלב), שבט : א. 19 29 202
נסיך אנטיוכיה	בנו כנאנה, שבט : א. 127 409 447 ; ב. 315
בויהים (בויהים), שושלת : א. 24	בנו מהדי, שבט : ב. 443
בולגארים : א. 9 11 ; ב. 29 30	בנו מזיד, שבט : א. 217
בומאנואר, משפטן : ב. 206	בנו עאמלה, שבט : א. 409
בוניפאץ ממונפירה : ב. 111	בנו עוף, שבט : א. 409
בורחארד מהר־ציון : ב. 440 489	בנו עמאר, משפחה : א. 128
בורי, ע"ע תאג' אלמילוך בורי	בנו עקבה, שבט : א. 409 ; ב. 443
	בנו צדר, שבט : א. 409

מפתח שמות אישים

גארנייה, משפחה : א, 375 380 468 474	בנו רביעה, שבט : א, 213 409
גארנייה (ורנר) הגרמני : ב, 154 212 214 215	בנו ת'עלבה, שבט : א, 208 409 ; ב, 427
218 224 235	בנוא (בנדיקט) ד'אליניאן, בישוף מארסיי :
ג'ד'אם, שבט : ב, 427	ב, 279 280 281 282 467
גדעון : ב, 127 128 422	בנימין מטודילה א, 202 256 394 401 410 428
(אלמלך) אלג'ואד : ב, 250	429 430 431 ; ב, 72 396
ג'ואן (יוהאנה), מלכת סיציליה : ב, 59 83	בנפרג' בן סהיט : ב, 400
גובן דה שאנשי ב, 176	בסאסירי, מצביא בווייה : א, 24
ג'והן 'בלייארץ' מלך אנגליה : ב, 19 26 70	בראטיסלאב, מלך בוהמיה : א, 100
84 390	ברברים : א, 188
ג'והר סודאני : א, 343	ר' ברוך, מורו של אשתורי הפרחי : ב, 399
גווינימר מבולון : א, 118	402
גוולפים : ב, 346	ר' ברוך בר' יצחק מוורמיזא ב, 392
גוטייה דה בריין, אדון יפו : ב, 257 259 260	ר' ברוך בר' יצחק מחלב : א, 423 424 427
300 301	ברוך (בנדיקט) מיורק : ב, 20 21 23 24
גוטייה דה מונביליאר, עוצר קפריסין : ב,	ברונז' מאולמיץ : ב, 364
115	ברוס, משפחה : א, 380
גוטייה דה קנה : א, 334	ברטה מזולצבאך, קיסרית ביזאנטיון : א, 297
גוטייה 'חסר-כל' : א, 98 99	326
גוטייה מאוון : ב, 137 139	ברטראן מסן-ז'יל, רוזן טריפולי : א, 186 187
גוטייה מקיסריה : ב, 154 178 199	195 199
גוטייה פננפייה, נציב ירושלים ואשקלון :	ברכה, ח'אן הקפצ'אק : ב, 413 426 448 469
ב, 282 298	ברכה ח'אן, מנהיג הח'וארזמים : ב, 298, 302
גוטפריד, בישוף חברון : ב, 506 507	ברפיארוך (ברפיארך), סולטאן סלג'וקי : א,
גוטפריד 'הגבן', דוכס לותארינגיה : א, 105	32 33 122
גוטפריד טורטוס : א, 417	ברנארד, בישוף פאלרמו : ב, 165
גוטפריד מאוכסר : א, 293	ברנארד ואשר : א, 286 287
גוטפריד מאוכסר : א, 293	ברנארד מאטאמפ : א, 212 213
גוטפריד מביוון : א, 63 64 105 106 109—111	ברנארד מטריכסן : א, 281
117 125 128 140 141 145 147 148 161 162	ברנארד מקלירבו א, 55 85 255—270 274
163 164 165 166 168 169 170 172—175	279 292 293 294 295 298 305 393 394 ;
365 366 368 374 383 390 ; ב, 202 223	ב, 5 6 13 23 57 94 124 366 377
277 374 481	ברנגאריה מנאורה : ב, 58 59
גוטפריד מבולייה : ב, 339	ברנולד, כרוניסטן : א, 79
גוטפריד מסנט-אומר : א, 392	ברקטון, משפטן : ב, 206
גוטשאלק : א, 103	ברתלמי אמבריאקו : ב, 519 522 523
גוילילמו סקאראמפו, פודסטה של גינואה :	ברתלמי, בישוף טורטוזה : ב, 497 519
ב, 468	
ג'ון מארשאל, שריף של יורק : ב, 24 26	ג
ג'ון מסולסברי : א, 293 294	ג'אולי, מפקד איובי : א, 445
'ג'ורג' הקדוש', מיסדר, ע"ע 'סן-ג'ורג'	ג'אולי, שליט מוצול : א, 223
מיסדר	ג'אולי אלאסדי, אמיר איובי : א, 454
ג'ורג' מאנטיוכיה : א, 273 274 278 297	גאזי (עאזי), שליט בני דאנשמנד : א, 233
ג'ורדיך, מפקד עכו : ב, 37	אלגאזי אבן אורתוק (אלעאזי אבן ארתק),
גורמון (וארמונדוס), אפטריארך ירושלים :	שליט מארדין ודיארבכר : א, 33 205 209
א, 216 320 373 ; ב, 289 400 504	210 211

מפתח שמות אישים

גז (עז ; אוגז. אועז): א, 21	גז (עז ; אוגז. אועז): א, 21
גזנה (עזנה), בני, שושלת : א, 22	גזנה (עזנה), בני, שושלת : א, 22
אלג'זרי, כרוניסטן : ב, 528	אלג'זרי, כרוניסטן : ב, 528
גי בריסבאר, אדון בירות : א, 291	גי בריסבאר, אדון בירות : א, 291
גי ד'איבלין, אדון יפו : ב, 519 465	גי ד'איבלין, אדון יפו : ב, 519 465
גי (גידו) ד'איבלין, אדון גבל : ב, 498, 497	גי (גידו) ד'איבלין, אדון גבל : ב, 498, 497
גי דה ליוניאן, מלך ירושלים : א, 479 468	גי דה ליוניאן, מלך ירושלים : א, 479 468
521 520 517 516 515 511 508 485 483 481	521 520 517 516 515 511 508 485 483 481
538 537 536 533 531 528 525 524 523 522	538 537 536 533 531 528 525 524 523 522
45 36 35 34 28 ; ב, 555 554 553 551 539	45 36 35 34 28 ; ב, 555 554 553 551 539
103 101 97 86 85 84 80 74 70 69 53 52	103 101 97 86 85 84 80 74 70 69 53 52
441 206 113 112	441 206 113 112
גי מסקאנאדליון : א, 319	גי מסקאנאדליון : א, 319
גיאורגיאנים (איברים), כת : א, 414 413	גיאורגיאנים (איברים), כת : א, 414 413
416 ; ב, 412	416 ; ב, 412
גיאורגיוס הקדוש : א, 448 446 141 ; ב, 13	גיאורגיוס הקדוש : א, 448 446 141 ; ב, 13
'גיאורגיוס הקדוש ובית-לחם', אחווה : ב, 353	'גיאורגיוס הקדוש ובית-לחם', אחווה : ב, 353
גיאורגיוס מסיני : א, 442	גיאורגיוס מסיני : א, 442
גיבלינים : ב, 346 231 212	גיבלינים : ב, 346 231 212
גיברט, ע"ע קלמנס השלישי	גיברט, ע"ע קלמנס השלישי
גידו מפירנצה, קארדינל : א, 290	גידו מפירנצה, קארדינל : א, 290
גיוס : א, 417	גיוס : א, 417
גיוס, מפקד בופור : ב, 463	גיוס, מפקד בופור : ב, 463
גיוס השני, ע"ע ויליאם השני, מלך סיציליה	גיוס השני, ע"ע ויליאם השני, מלך סיציליה
גיוס התשיעי, דוכס אקוויטניה : א, 234 194	גיוס התשיעי, דוכס אקוויטניה : א, 234 194
גיוס העשירי, דוכס אקוויטניה : א, 289	גיוס העשירי, דוכס אקוויטניה : א, 289
גיוס הראשון, דוכס בורגונד : א, 75	גיוס הראשון, דוכס בורגונד : א, 75
גיוס, שליט דרום-איטליה : א, 275	גיוס, שליט דרום-איטליה : א, 275
גיוס, 'ארוך החרב', מארקיו מונפירה : א, 477 469	גיוס, 'ארוך החרב', מארקיו מונפירה : א, 477 469
גיוס, מארקיו מונפירה : א, 559 469 ; ב, 34	גיוס, מארקיו מונפירה : א, 559 469 ; ב, 34
גיוס, דה בוז'ה, מפקד מיסדר הטמפלרים :	גיוס, דה בוז'ה, מפקד מיסדר הטמפלרים :
ב, 513 512 511 510 504 500 499 496 432	ב, 513 512 511 510 504 500 499 496 432
543 540 528 523 518 517 514	543 540 528 523 518 517 514
גיוס דה בורס : א, 214	גיוס דה בורס : א, 214
גיוס דה מאנדאלי : ב, 170	גיוס דה מאנדאלי : ב, 170
גיוס דה מסין, אפטריארך : א, 237	גיוס דה מסין, אפטריארך : א, 237
גיוס דה פלורי, ויקונט של עכו : ב, 501	גיוס דה פלורי, ויקונט של עכו : ב, 501
גיוס דה קונשס : ב, 283	גיוס דה קונשס : ב, 283
גיוס דה ריבה : ב, 176	גיוס דה ריבה : ב, 176
גיוס דה שאטו־נף, מפקד מיסדר ההוספיטא־	גיוס דה שאטו־נף, מפקד מיסדר ההוספיטא־
לארים : ב, 298	לארים : ב, 298
גיוס דורל, אדון בוטרון : א, 482	גיוס דורל, אדון בוטרון : א, 482
גיוס זורדיין רוזן טריפולי : א, 195	גיוס זורדיין רוזן טריפולי : א, 195
גיוס לה שארפאנטייה, ויקונט של מלן	גיוס לה שארפאנטייה, ויקונט של מלן
וגאטיני : א, 100	וגאטיני : א, 100
גיוס מוולאנס : א, 523	גיוס מוולאנס : א, 523
גיוס מנוור : א, 194	גיוס מנוור : א, 194
גיוס מרוסיון : ב, 503	גיוס מרוסיון : ב, 503
גיוס משארטר, מפקד מיסדר הטמפלרים :	גיוס משארטר, מפקד מיסדר הטמפלרים :
ב, 139	ב, 139
ג'יוש בך, אמיר מוצול : א, 205	ג'יוש בך, אמיר מוצול : א, 205
גייק, קאאן מונגולי : ב, 407	גייק, קאאן מונגולי : ב, 407
גינתר, בישוף באמברג : א, 47 46	גינתר, בישוף באמברג : א, 47 46
ג'כרמש (צ'כרמש), שליט מוצול : א, 197	ג'כרמש (צ'כרמש), שליט מוצול : א, 197
223 198	223 198
ג'לאל אדין (אלדין) מנגיברדי (מנכברתי),	ג'לאל אדין (אלדין) מנגיברדי (מנכברתי),
ח'אן של ח'וארזם : ב, 407 248 247 165	ח'אן של ח'וארזם : ב, 407 248 247 165
421	421
ג'לאל אלמולך (אלמלך), שליט טריפולי : א, 128	ג'לאל אלמולך (אלמלך), שליט טריפולי : א, 128
גלאנוויל ראנולף : ב, 206 21	גלאנוויל ראנולף : ב, 206 21
גלית (ג'אלות) : ב, 423 422	גלית (ג'אלות) : ב, 423 422
ג'מאל אקוש שמסי : ב, 490	ג'מאל אקוש שמסי : ב, 490
ג'מאל אדין (אלדין) בן נחאר : ב, 458	ג'מאל אדין (אלדין) בן נחאר : ב, 458
ג'מאל אדין (אלדין) מוחמד (מחמד), אתאבך	ג'מאל אדין (אלדין) מוחמד (מחמד), אתאבך
דמשק : א, 236	דמשק : א, 236
ג'מאל עבד אלטיף (אללטיף) : א, 542	ג'מאל עבד אלטיף (אללטיף) : א, 542
ר' גמליאל דיבנה : ב, 443	ר' גמליאל דיבנה : ב, 443
ג'אנח אדולה (אלדולה), אמיר חמץ : א, 196 194	ג'אנח אדולה (אלדולה), אמיר חמץ : א, 196 194
גנואזים, ע"ע גנואה	גנואזים, ע"ע גנואה
גרהוה, אב מנזר רייכרסברג : א, 295 293	גרהוה, אב מנזר רייכרסברג : א, 295 293
296	296
גריגוריוס הראשון ('הגדול'), אפיפיור : א, 390 389 98 96	גריגוריוס הראשון ('הגדול'), אפיפיור : א, 390 389 98 96
גריגוריוס השביעי, אפיפיור : א, 75 74 62	גריגוריוס השביעי, אפיפיור : א, 75 74 62
494 493 ; ב, 253 87 86 83 80 79 78 77 76	494 493 ; ב, 253 87 86 83 80 79 78 77 76
גריגוריוס השמיני, אפיפיור : ב, 10 7 6 5 4	גריגוריוס השמיני, אפיפיור : ב, 10 7 6 5 4
96	96
גריגוריוס התשיעי, אפיפיור : ב, 163 150 114	גריגוריוס התשיעי, אפיפיור : ב, 163 150 114
186 185 184 183 181 175 173 172 170 166	186 185 184 183 181 175 173 172 170 166
220 218 214 213 211 200 199 194 193 189	220 218 214 213 211 200 199 194 193 189
239 238 237 235 234 233 230 228 223 222	239 238 237 235 234 233 230 228 223 222
387 341 306 269 268 263 253 252 241 240	387 341 306 269 268 263 253 252 241 240
גריגוריוס העשירי (תידאלדים ויסקונטי),	גריגוריוס העשירי (תידאלדים ויסקונטי),
אפיפיור : ב, 491 383 370 369 366 364	אפיפיור : ב, 491 383 370 369 366 364
502 500 499 496	502 500 499 496
גריגוריוס דגא, קאתוליקוס ארמני : א, 553	גריגוריוס דגא, קאתוליקוס ארמני : א, 553
גריגוריוס מניסה : א, 42	גריגוריוס מניסה : א, 42

מפתח שמות אישים

ה	ג'רם קדאעה (קצאעה). שבט : א. 427 409
ר' האי גאון : א. 422	גרמנים : א. 103 105 112 276—282 292 443;
האימאר, אפאטריארך ירושלים : ב. 46 101	ב. 30 40 56 57 106 107 109 141 172 181
102 106 109 127 134	191
הארון ארשיד (אלרשיד) : א. 49 50	גרנייה, ע"ע גארנייה
הארטמאן פון דר אואה : ב. 375	גרס אדין (ערס אלדין) קלג' : א. 551
הוגו, ע"ע איג	ד
הוגו, בישוף לינקן : ב. 23	ד'אימברט, בישוף פיזה, ע"ע דיימברט
הוגו אמיראלוס : ב. 288	דאנשמנד, בני, — שושלת : א. 27 33 115
הודיה בן יישי : ב. 401	192 194 196 233 271 278 326 331 354 442
הודירן, רוזנת טריפולי : א. 304 323 326	דביס בן צדקה : א. 217
472	דה בורס, אחים : א. 213
הוהנשטאופן (שטאופים), שושלת : ב. 11 160	דה-בריינ, רוזן : ב. 44
177 194 220 243 334 343 344 345 346 352	דה גין, משפחה : א. 375
353 379 380 393 446 478 479 480 493 501	דה ווגיא, רוזן : א. 558
519	דה מיי, משפחה : א. 468
הוטוויל, משפחה : א. 61	דויד : א. 143 289 ; ב. 422
הולאגו ח'אן : ב. 407 409 411 412 415 416	ר' דויד בן דניאל, ראש גולה של מוצול : ב.
417 419 422 426 469 505	404
הומברט דה רומאנס : א. 55 ; ב. 364 365 370	ר' דויד בן זכאי, ראש גולה : ב. 395
371 383 384 385	ר' דויד נכד הרמב"ם : ב. 389 403 404 405
הונגארים : א. 11 20 57 ; ב. 4 30	דומיניקאנים, מיסדר : א. 393 ; ב. 123 192
הונוריוס השלישי, אפיפיור : ב. 125 131 139	195 198 324 484
141 143 153 156 157 158 160 161 162 163	דומניקו מיכאלי, דוג'ה : א. 215
192 208 368 369 494	דוקוז ח'אתון, אשת הולאגו ח'אן : ב. 411
הוספיטאלארים, מיסדר : א. 237 238 242 296	412
312 317 338 390 391 392 394 395 396 397	דיוניסוס הקדוש (סן-דני) : ב. 315
398 418 431 445 451 456 481 482 483 492	דוקאק (דקאק), שליט דמשק : א. 32 120 121
516 517 520 521 522 532 536 539 546 551	122 128 168 181 182
553 555 556 557 ; ב. 36 44 45 52 53 55 56 57 74	אדחאך (אלצחאך) בן ג'נדל : א. 229
81 89 101 109 127 131 136 140 147 148	דיימברט, בישוף פיזה : א. 144 147 169 170
149 151 154 157 159 161 167 175 179 180	173—176
181 183 185 188 193 194 195 196 197 204	דלילה : א. 208
211 212 218 230 231 233 234 235 238 239	דמשקי, גיאוגרף : א. 408
240 242 254 258 260 261 262 263 266 267	(א)דמשקי (אלדמשקי) ג'מאל אדין (אלדין),
270 271 273 275 279 282 283 284 285 287	מושל אשקלון : א. 552
288 291 292 293 296 297 298 299 300 302	דניאל, נוסע : א. 392 412
311 313 316 328 330 332 339 342 343 344	דרבאס אלכרדי : א. 538
350 353 355 356 357 358 363 382 385 416	דרגאם (צרעאם), וזיר פאטמי : א. 311 316
419 428 429 431 432 433 434 435 439 440	332 333
441 442 444 445 447 456 457 463 467 468	דרוזים : א. 404 409 410 411
472 475 476 477 478 479 481 482 484 485	אלדרזי : א. 410
486 487 490 499 500 501 502 503 504 507	דרייק פראנסיס : א. 274 297
510 511 513 514 515 516 519 520 522 523	דלמא, שבט : א. 208 409
534 536 537 538 539 541 543	
הורדוס : א. 177 ; ב. 114 278 451	

מפתח שמות אישים

ווארמונדוס, ע"ע גורמון	הורדוס אגריפא : א. 45
וילבראנד מאולדנבורג, נוסע : ב. 168	היטום, שושלת : א. 28
וילהלם מצור, כרוניסטן : א. 173 175 177	היטום הראשון, מלך קיליקיה : ב. 408 411
332 317 315 306 291 287 274 244 243 240	470 420 417 414
453 452 447 414 355 351 343 340 339 336	היטום, כרוניסטן : ב. 420
509 506 497 489 481 480 477 458 457 456	היינריך הרביעי, קיסר גרמניה : א. 64 75 76
475 127 ; ב. 518	105 100 87 79 78 77
ויליאם, ע"ע גיום	היינריך החמישי, קיסר גרמניה : א. 78
ויליאם 'הכובש', מלך אנגליה : א. 112, 386	היינריך השישי, קיסר גרמניה : ב. 11 30 64
ויליאם 'רופוס', מלך אנגליה : א. 64 112	176 173 111 109 108 107 105 104 93 68
ויליאם (גיום) השני, מלך סיציליה : א. 357 ;	220 217
ב. 27 34 58	היינריך, דוכס בראבאנט : ב. 108
ויליאם, בישוף אקסטר : ב. 166 182 195	היינריך, רוזן לימבורג : ב. 165 166
ויליאם לונגשאן, צ'אנסלור של אנגליה : ב.	היינריך, רוזן נאמיר : א. 268
26 23	היינריך 'האריה', דוכס סאכסוניה : א. 268
ויליאם מטריפולי : ב. 363 378	28 443 ; ב. 298
ויליאם מניובורג, כרוניסטן : ב. 21 22	היינריך 'הגאה', דוכס סאכסוניה : א. 268
ויניצ'אנים, ע"ע ויניציה	היינריך פון דיץ : ב. 12
ויקטור השלישי, אפיפיור : א. 77	היינריך פון האזנבורג, בישוף שטראסבורג :
ויקטור השני, אפיפיור-שכנגד : א. 113	ב. 12
ולף הרביעי, דוכס באוואריה : א. 194	היררונימוס הקדוש : א. 16 43
ולף השישי, דוכס סאכסוניה : א. 268	היראקליוס, קיסר ביזאנטיון : א. 6 16 533
ולפים : א. 268 443 ; ב. 231	היראקליוס, אפטריארך ירושלים : א. 480 515
ונז'ים : א. 268 ; ב. 366	555 554 533 522 521 520 519 517 516
ורנר הגרמני, ע"ע גארנייה (ורנר) הגרמני	557 ; ב. 17 53 94 101
	הלוויס, אלמנת באליאן ד'איבלין : א. 305
	הלנה, הקיסרית : א. 44
	הנרי, ע"ע אנרי
	הנרי הראשון, מלך אנגליה : א. 227 ; ב. 26
	הנרי השני, מלך אנגליה : א. 227 461 479
	517 532 555 ; ב. 9 16 17 18 19 26 58
	הנרי השלישי, מלך אנגליה : ב. 183 185 268
	278 323 368 485
	הרמאן השלישי, ארכיבישוף קלן : א. 101
	הרמאן מפריגור, ע"ע ארמאן (הרמאן) מפריג
	גור
	הרמאן פון זאלצה, מפקד מיסדר הטיבטו-
	נים : ב. 170 183 185 186 188 189 192 194
	195 196 237 238 239 241
	ו
	ואלדנזים, כת : ב. 368
	ואלוא, שושלת : ב. 16
	ואלוניס : א. 105
	וארגיס, מישמר : א. 276
	וארטאן, כרוניסטן : א. 73 ; ב. 412

מפתח שמות אישים

ז'ילבר ד'אסאי, מפקד מיסדר ההוספיטאלא- רים : א, 338	156 158 159 160 161 162 173 175 185 207
ז'ילבר מטורני : ב, 364 383	311 316 400
ז'יליאן (יוליאן), אדון צידון : א, 417 ; ב, 266 419	ז'אן דה גריי : ב, 540 543
ז'יליאן (יוליאן), שגריר קפריסין : ב, 513 זירדים, שושלת : א, 273	ז'אן דה וייה, מפקד מיסדר ההוספיטאלא- רים : ב, 540 543
זכריה הנביא : א, 519 544	ז'אן דה מונפור, אדון צור־תבנין : ב, 479 489 497 503 504
זנגי (זנכי), עמאר אדין (אלדין), אמיר מוצול וחלב : א, 32 209 210 220 222—226 228— 233 235—237 243—248 271 284 437 542	ז'אן די פונטיניי : ב, 312
זנגידים, שושלת : א, 438 484 495 496 504 506 507 527 ; ב, 31 65 97	ז'אן 'האדום', דוכס בריטאן : ב, 254
ז'ראר, אדון צידון : א, 313 386	ז'אן הארמני : ב, 341
ז'ראר ההוספיטאלארי : א, 390	ז'אן ואלין : ב, 283
ז'ראר דה סיס, ויקונט ירושלים : ב, 263	ז'אן מחיפה : ב, 169
ז'ראר דה ראשאס : ב, 503	ז'אן סאראזן : ב, 314
ז'ראר דה רידפור, מפקד הטמפלארים : א, 482 521 522 523 524 529 530 531 544	ז'אן דה ז'ואנוויל, ע"ע ז'ואנוויל
551 ; ב, 32 45	זאפר (אלט'אפר), ח'ליף פאטמי : א, 310 311
ז'ראר מאוון, נציב ארסוף : א, 169	ז'אק, ארכיבישוף קאפואה : ב, 162
ז'ראר מפיקיניי, מפקד מצודת־יפו : ב, 447	ז'אק ד'איבלין : ב, 206
ז'רולד, אפאטריארך ירושלים : ב, 163 166	ז'אק דה מאנדאלי : ב, 170
167 186 188 189 190 191 192 193 194 195	ז'אק וידאל : ב, 503
196 197 198 199 212 214 233 234 235 271	ז'אק מאוון : ב, 40 42 45 52 53
	ז'אק (יעקוב) מוויטרי : א, 394 411 412 413
	549 ; ב, 125 126 131 137 141 150 151
	ז'אק מטורניי : ב, 143
	ז'ואנוויל, ז'אן סיר דה : ב, 309 310 319 333 334 335 482
	ז'וזף דה קאנסי : ב, 509
	ז'וסלין הראשון, נסיך אידיסה : א, 227
	ז'וסלין השני, נסיך אידיסה : א, 226 227 232 236 246—248 288 303 480
	ז'וסלין (השלישי מאידיסה) דה קורטני : א, 203 204 211 213 244 246 464 476 479 481
	506 516 520 521 523 537 541 ; ב, 170 441
	ז'ופרוא, בישוף לאנגר : א, 255 272 277
	ז'ופרוא דה ליוניאן : ב, 52 53 56 70 105
	ז'ופרוא דה סרוזין : ב, 295 341 342 351 442 445 447 481
	ז'ופרוא ל'אסטרננו' — חיפה : ב, 277
	ז'ופרוא לה טור : ב, 206 230 239 241
	ז'ופרוא (גודפרי) פלאנטז'ינט, רוזן אגוז : א, 227
	זורזאסטרים : א, 410
	זיארד אבן צאלח, מצביא ערבי : א, 5
	ז'יבלין, אפאטריארך ירושלים : א, 175
	זיגבראנד : ב, 56
	זיגורד : א, 186
	זיוולף, גוסע : א, 391 392
ח	
חאימה (יעקוב) הראשון, מלך אראגון : ב, 384 393 481 494 496	
אלחאכם, ח'ליף פאטמי : א, 20 390 411	
אלהאכם, ח'ליף עבאסי : ב, 425 426	
אלהאפז (אלחאפט'), ח'ליף פאטמי : א, 309 310	
חארם אדין (אלדין) קאימאז : ב, 430	
חבשיב : א, 413 416 ; ב, 400	
ח'וארזמים : ב, 247 248 249 250 297 298 299 300 301 302 305 308 397 398 407 408 421 ;	
ע"ע ח'וארזם	
חוסאם אדין (חסאם אלדין) לאג'ין : ב, 527	
חוסאם אדין (חסאם אלדין) לולו : א, 503 560 ; ב, 46	
חוסאם אדין (חסאם אלדין) עמר : א, 543 544 546 ; ב, 42	
ר' חיים הכהן : א, 430 ; ב, 392	
ח'לף אבן מלאעב, אמיר פאמיה : א, 198	
חמאדים, שושלת : א, 273	

מפתח שמות אישים

טלאע אבן רוזיק (טלאאע אבן רוזיק): א. 312	חמדאנים (בני חמדאן). שושלת: א. 13 14
332 316	17
טמפלארי מצור', כרוניסטן: ב. 429 428 415	חמזה אבן עלי: א. 410
543 539 536 535 523 518 498 475 461 453	חנה, אב מרים הקדושה: א. 558
טמפלארים, מיסדר: א. 243 242 238 237	חנניה, בישוף ארמני של אידיסה: א. 247
348 334 324 314 312 310 282 258 257	ר' חנניה בר' יחזקאל הכהן: ב. 396
431 398 397 396 395 394 393 392 375	ח'פאג'ה, שבט: א. 202
456 455 454 453 452 451 449 447 445	אלחריזי יהודה: א. 428; ב. 396 391 390 79
521 520 517 516 512 494 492 482 481	440
553 551 547 544 542 539 532 531 522	חשישיים, כת: א. 304 356 441 481; ב. 85
75 69 67 57 53 45 44 41 36	491 490 489 460 103
131 127 123 109 102 101 89 86 81 80 79	
149 148 147 143 140 139 138 137 136	
179 175 168 167 166 161 159 157 155 151	
195 193 190 188 187 185 184 183 181 180	
231 230 218 214 212 211 204 198 197 196	
260 258 257 254 242 240 238 235 234 233	
281 280 279 275 270 267 266 265 262 261	
296 295 294 293 292 291 287 284 283 282	
321 319 318 316 313 311 301 300 299 297	
355 353 352 344 343 342 339 331 330 328	
419 417 416 396 385 382 373 363 358 356	
444 442 441 435 434 433 432 431 429 428	
471 469 467 465 463 462 461 457 454 447	
486 485 484 482 479 478 477 476 475 472	
504 503 502 501 499 498 497 496 495 490	
518 517 515 514 513 511 509 507 505	
544 543 538 537 536 535 525 523 522 520	
טריסטאן: ב. 515	
י	
יאגי (יאעי) סיאן, שליט אנטיוכיה: א. 32	
136 124 122—120	
יאנס, רוזר פאטמי: א. 309	
אליאפע, כרוניסטן: ב. 264 191	
יאקות, גיאוגרף: א. 497 409	
יארזסלאב, דוכס רוסיה: ב. 407	
יארקתאש, שליט חלב: א. 209	
ר' יהודה הלוי: ב. 440 387	
ר' יהודה נשיא: א. 428	
יהודים: א. 72 95—103 136 135 141 142 167	
314 280 278 267—261 254 248 170 169	
315 405 410 411 416 419—431 557: ב.	
13—16 20 27 36 58 70 79 95 115 144 253	
377 376 324 322 308 306 299 480 255	
440 423 415 414 413 410 409 405—386	
544 543 538 513 460 459 443	
	טאנקרד: א. 107 110 117 118 119 132 141
	145 147 162—164 166—169 175 176 180
	184 191 192 195 196 198 200 366 365
	368 374 375 427: ב. 213
	טאנקרד דה לקצה, שליט סיציליה: ב. 58
	(אלמלך) אט'אהר (אלט'אהר), סולטאן איובי:
	ב. 91 98
	טאפורים: א. 126 127
	(אלמלך) אט'אפר (אלט'אפר) ח'דר (ח'צר):
	ב. 42 98 100
	ט'הר אדולה (אלדולה) אלג'יושי: א. 181
	טוביה: ב. 391
	טוגרול (טערל) בג, סולטאן סלג'וקי: א. 22
	24 25
	טוגתכין (טגתכין, תגתכין), אתאבך דמשק:
	א. 128 181—186 187 188 195 196 200 201
	203 204 205 209 211 212 213 215 216
	217 218 229 231 306 308 331 358
	טוגתכין, אחי צלאח אדין: ב. 98
	טולוניס, שושלת: א. 12
	טי, ע"ע בנו טי
	טיבטונים, מיסדר: א. 395; ב. 56 57 109
	127 131 136 137 147 148 149 151 157 159
	161 167 168 169 170 172 181 183 185
	193 194 196 198 199 204 212 216 240 257
	262 263 270 282 283 287 288 291 292 296
	299 300 328 339 343 344 352 353 355 358
	400 416 419 420 421 431 432 434 435 447
	459 463 477 484 487 488 499 500 501 502
	503 504 511 514 515 523 536 543
	טיירי, רוזן פלאנדריה: א. 242 291 319 320
	322 442 476

מפתח שמות אישים

ר' יהונתן בן דויד הכהן מלוניל : ב, 390 391	ר' יוסף בר' ברוך קליצון (קלצון): ב, 390
395	391 392 397
יהושע בן-נון : א, 208 365 497	יוסף דה קאנסי : ב, 331
יהושע החבר בן עלי : א, 425	ר' יוסף דשאנטיש (שיינוש): ב, 403
יהושפט, מלך יהודה : א, 207	ר' יוסף מעכו : ב, 402
יו דה פויזה, בישוף דארהם : ב, 23 26	יוסף מלונדון : ב, 391
יואכים, אבי מרים הקדושה : א, 558	ר' יוסף (דילשיש) מפאריס : ב, 392
יואכים מפיורה: ב, 95 123 360 374	יוסף מרמתיים : א, 178
יואל הנביא : א, 243	ר' יחזקאל הכהן הגלילי : ב, 396
ר' יואל בר' יצחק הלוי מבונא : א, 264	ר' יחיאל בר' יצחק הצרפתי : ב, 397
יוהאנה, ע"ע ג'ואן	ר' יחיאל מלונדון : ב, 391
יוהאנס, בישוף שפאיר : א, 100	ר' יחיאל מפאריס : ב, 389 392 393 397 402
יוהאנס הנורמאני, ע"ע עובדיה הגר	403
יוונים אורתודוכסים : א, 48 71 72 122 123	יעקוב אבינו : א, 450
125 129 135 136 167 197 247 355 391 406	ר' יעקוב בן שמשון : ב, 401
412 413 414 415 416 546 549 553 : ב, 31	יעקוב בראדאיוס : א, 413
32 83 115 348 399 400 426 440 461 500	יעקוב הקדוש (סן-ז'אק): א, 45
501	יעקוב מאוריה : ב, 521
יוחנן השמיני, אפיפיור : א, 55	ר' יעקוב מאורליאן : ב, 21
יוחנן השני, מטרופוליטן של קיוב : א, 79	יעקוב (רוז'ר) מהונגריה, מנהיג 'מסע הרוי-
יוחנן, אב-מנזר קאזה מאריה : א, 293	עים': ב, 323 324
יוחנן 'בעל הצדקה', אפטריארך אלכסנדריה :	יעקוב מוויטרי, ע"ע ז'אק מוויטרי
א, 391	יעקב (יוסצה) מיורק : ב, 20 24
יוחנן דוקאס : א, 442	ר' יעקוב מפאריס : ב, 402
יוחנן המטביל : א, 293 391 519	ר' יעקב משנץ : ב, 543
יוחנן מארו א, 414	יעקוב רובאוס (רוסו), קונסול פיוזה : ב, 504
יוחנן צימיסקס, קיסר ביזאנטיון : א, 13 14	יעקוביטיס, כת : א, 72 120 129 303 412 413
16 17 18 109	414 415 553 : ב, 412 501
יוחנן קומנינוס, קיסר ביזאנטיון : א, 222	ר' יפת בן אליהו הכהן : ב, 387
232—236 244—246 277 279 : ב, 59	יצחק בן יעקוב מיורק : ב, 26
יוחנן קימנינוס, דוכס קפריסין : א, 324 339	ר' יצחק בר' שלום : א, 265
יוחנן קורקואס (גורז'ן), מצביא ביזאנטי :	ר' יצחק בר' שלמה : ב, 404
א, 12 13	ר' יצחק בר' שם טוב : ב, 402
יולנדה, ע"ע איזבלה	ר' יצחק דמן עכו : ב, 403 543
ר' יום טוב מז'ואניי : ב, 25	ר' יצחק משנץ : ב, 392
ר' יונה גירונדי : ב, 402	יצחק, ע"ע איסאק
יוסטיניאנוס קיסר ביזאנטיון : א, 8 11 292	ישו : א, 42 44 48 85 96 97 123 141 178 263
323 413	267 269 530 546 558 : ב, 7 12 14 110 135
ר' יוסי הגלילי : א, 43	198 307 371 373 440 441
יוסף (בן-יעקוב): א, 450 531 544 : ב, 12	ישי בן חזקיה : ב, 404
יוסף אבן וירגא : 321 324 390	
יוסף אלבטיס : א, 553	
ר' יוסף בן גרשום ב, 401	
יוסף בן מתתיהו : א, 450 : ב, 26	
יוסף בן תנחום ירושלמי : ב, 399 543	

כ

(אלמלך) אלכאמל, סולטאן איזבי : ב, 66, 100
142 143 144 147 148 149 150 151 152 157
158 159 160 163 164 165 167 173 174 175
181 182 184 185 186 188 189 191 192 193

מפתח שמות אישים

לוצ'יה סניי, נסיכת אנטיוכיה-טריפולי : ב,	194 197 212 214 243 244 246 247 248 249
497 340	250 251 252 257 261 314 377
לוציפיראנים, כת : ב, 368	כומושתכין (כמשתכין, ג'ימישתג'ין), שמס
לוקטו גרימאלדי, אדמיראל גינואזי : ב, 469	אדין (אלדין) : א, 438 444
לורנצו טיפולו, אדמיראל ויניציאני : ב, 351	כונדך : 507 508
356 357	כורדים : א, 353 ; ב, 42 421 511
לוחארינגים : א, 101 140 160 227	כמאל אדין (אלדין) אבן אלעדים, כרוניסטן :
לותר : ב, 370	א, 204 334 337
ליאו הששי, קיסר ביזאנטיון : א, 11	כרבוגא (כרבעא), שליט מוצול : א, 122 123
ליאו הראשון, נסיך קיליקיה : א, 234	124 223
ליאו השני (ליבון), שליט קיליקיה : ב, 102	כרמון אגא (אעא) : ב, 456
104 105	כתבוגא (כתבעא), מצביא מונגולי : ב, 412
ליאו השלישי, מלך קיליקיה : ב, 505 506 521	414 419 420 421 422 423
522	
ליאון, אביר טמפלארי : ב, 461	
ליאופולד השישי, דוכס אוסטריה : ב, 29 93	ל
125 126 131 132 136 137 139 154 155 170	לאורנטיוס הקדוש, ע"ע סן-לורנצו
ליזיניאן, שושלת : ב, 86 101 103 140 513	'לאטינים'-נוצרים : א, 124 125 236 252 253
מ	389 391 406 414 415 416 479 480 546
מאיד אדין (אלדין), וזיר דמשק : א, 308	549 ; ב, 83 107 240 362 385 415 420 460
מאילאן : ב, 517	461 479
ר' מאיר בר' ברוך קליצון (קלצון) : ב, 390	לאמברט מהארספלד : א, 47
391 392 396 397	לבנונים : א, 232
ר' מאיר מקרקשונה : א, 430	לואי השישי, מלך צרפת : א, 227 256
ר' מאיר (מהר"ם) מרוטנבורג : ב, 389 393	לואי השביעי, מלך צרפת : א, 252 253 255
394 397 399 403	256 259 260 261 266 270 271 272 275—
מאנפרד, שליט סיציליה : ב, 355 368 370	278 281—283 288—292 297 298 323 333
מארגארטה, שליטת צור : ב, 525	339 444 479 ; ב, 16 29 366
מארגאריט, אשת לואי התשיעי : ב, 321	לואי השמיני, מלך צרפת : ב, 162 254 306
מארוניטים, כת : א, 72 252 411 414 415 ; ב,	לואי התשיעי ('הקדוש'), מלך צרפת : א, 131
353	330 ; ב, 113 151 200 208 213 254 306—310
מארטין הקדוש מטור : א, 536 ; ב, 58	312—342 344 346 349 351 369 373 392
מארינו סאנודו : א, 460 ; ב, 348 349 351	442 447 451 453 457 463 464 465 474 477
475 489 542	478 481 482 483 484 485 492 493 498 502
מארסיליו ג'ורג'י, באיי ויניציאני : ב, 288	515 523 538
289 290 292 401 504	לודביג דוכס באוואריה : ב, 158
מארקו ג'וסטיניאני, באיי ויניציאני : ב, 350	לודביג, לאנדגראף של תורנינגיה : ב, 40 44
351	45 52 53 163
מארקוס הקדוש, ע"ע סן-מארקו	לודולף מוונדהיים : ב, 539
מארקוואלד, נציב קיסרי באיטליה : ב, 368	לולו, שליט חלב : א, 204 205 209
מאתילדה, מלכת אנגליה : א, 227	לולו, ע"ע חוסאם אדין לולו
מאתילדה, רוזנת סוסקנה : א, 77	לונגובארדים : א, 74
מבורך, נגיד מצרים : א, 425	'לונגובארדים' ('קיסריים'), כיעה : ב, 208 218
מג'אהד אדין בזאן : א, 308	222 225 229 231 232 233 243 277 284 291
מג'ד אדין (אלדין) אחמד : ב, 430	293 445
	לוצ'אנה, רוזנת טריפולי : ב, 519 520 522

מפתח שמות אישים

מחיי אֲדִין (אלדין), קאדי : א, 549 559	מגיד אדין (אלדין) אַטורי (אלטורי) : ב, 462
מחיי אֲדִין (אלדין) אבן עבד אַט'אהר (אל-ט'אהר), כרוניסטן : ב, 433 443 448	מוג'יר אדין אבק, ע"ע אבק
מחיי אדין (אלדין) ארתאש (בכתאש) : א, 182	(אלמלך) אלמוגית' (אלמעית'), סולטאן איו
מחמוד בן מוחמד (מחמד), סולטאן סלג'וקי : א, 223 228	בי : ב, 327 334 337 413 414 429
מט'פר אדין (אלדין) כוכברי : א, 543	אלמוגית' מוחמד (אלמעית' מחמד), אחי אל-
מיי, משפחה : א, 374 514	מלך אלמועט'ם : ב, 430
מיינהארד מגירץ : ב, 394	מודוד שרף אדולה (אלדולה), אתאבך מו-
מיכאל השביעי, קיסר ביזאנטיון : א, 26 68	צול : א, 199—204 209 223
74 76	אלמוחדים, שושלת : א, 274
מיכאל בראנאס, מפקד ביזאנטי : א, 324	מוחמד (מחמד), הנביא : א, 12 558 ; ב, 7
מיכאל הסורי, כרוניסטן : א, 73 413 416	373
מיכאל מאוטרנאטו : א, 339	מוחמד (מחמד) סולטאן סלג'וקי : א, 33 198
מיכאל פאליאולוגוס, קיסר ביזאנטיון : ב, 358 426 493 494 495	205 204 199
מילון (מילו) דה פלאנסי : א, 338 348 476	מוחמד אנאצר (מחמד אלנאצר) : ב, 390
מילס מהיפה : ב, 503	מוחמד אנסאיי (מחמד אלנסאיי), כרוניסטן :
מיסדרים צבאיים, ע"ע 'אלעזר הקדוש', הוס' פוטאלארים, טמפלארים, טיבטונים, מונ' זוא, סן-ג'ורג', סן-לוראן, סן-תומאס מקנ' טרבורי	ב, 408
מיתודיוס, מיסיונר : א, 9	מוחמד (מחמד) שאה, ח'אן של ח'וארזם : ב, 247
מכח'א, אפטריארך נסטוריאני : ב, 413	מונגולים : ב, 66 78 158 244 247 248 249
מלה, שליט קיליקיה : א, 352 354 355 356	281 297 305 306 334 340 359 360 361 362
מלטוס, בישוף עזה ובית-גוברין : א, 412 418	363 373 378 406—409 411—417 419—
מליסנר (מליסאנדה), מלכת ירושלים : א, 226 227 228 246 247 286 289 304 305 306	423 424 426 427 428 434 445 447 448 450
323 407 467 469 472 476 ; ב, 67	460 469 470 474 477 478 480 485 489 496
מליסנר, נסיכת טריפולי : א, 326	498 505—509 512 521 526 528
מלכיתים, ע"ע יוונים אורתודוכסים	מונ'פיסיטים, ע"ע ארמנים, חבשים, יעקו'
מלך שאה, סולטאן סלג'וקי : א, 26 31 32	ביטים, קופטים
69 73 120 223	מונ'זוא, מיסדר : א, 396 ; ב, 348
ממלוכים : ב, 66 100 305 321 325 326 327	מונפור, משפחה : ב, 172
329 331 332 333 337 338 405 406 413 414	מונקד' (מונקד') בני', אדוני שיוז : א, 127
415 420 421 422 423 424 425 426 429 433	205 217 229
434 447 450 451 458 459 470 474 476 482	(אלמלך) אלמועט'ם (אלמעט'ם), סולטאן
483 486 489 490 495 505 506 507 508 509	איובי : ב, 78 100 128 131 132 134 143 144
510 511 521 523 524 525 529	146 148 152 153 154 155 156 158 159 160
ממזון : ב, 44	163 164 165 167 168 173 182 193 196 248
מנגה, קאאן מונגולי : ב, 407 409 411 416	251 383 430
419	(אלמלך) אלמועט'ם (אלמעט'ם) תוראן שאה,
מנגי תימור, מצביא מונגולי : ב, 505	ע"ע תוראן שאה
מנואל קומנינוס, ע"ע עמנואל קומנינוס	מועין אדין אנר, ע"ע אונוז
מנחם בן ר' אליהו : א, 422	מופצל (מפצל) אבן אבי אלפצאיל, כרוניס-
	טן : ב, 461 463 488
	מוקדונים, שושלת : א, 10
	אלמוקדסי (אלמקדסי), גיאורף : א, 408 ; ב, 530
	אלמוראבטים (אלמראבטים), שושלת : א, 63
	67 78
	מותמן אלח'לאפה : א, 344

מפתח שמות אישים

ג	מנחם בן שלמה אבן דוגי : א. 424
נאפוליאון : א. 391 ; ב. 316 522	(אלמלך) אלמנצור אברהים, שליט המץ :
נאפוליאון השלישי : א. 558 ; ב. 375	ב. 251 257 265 297 299 301 302
נאצר אי כוסרו, נוסע : א. 408	מנקו, כרוניסטן : ב. 484 486
אלמלך אנאצר (אלנאצר) דאוד, סולטאן	מנשה דה ירו' (היירו'), קוניטאבל : א. 305
איובי : ב. 167 168 176 181 182 184 185	476 306
186 189 190 191 246 247 248 249 250 251	מסעוד, סולטאן בני גזנה : א. 22
261 263 264 265 271 273 294 295 296 297	מסעוד, סולטאן רום : א. 278 279 303 324
298 299 300 301 419	מסעוד בן מוחמד (מחמד), סולטאן סלג'וקי :
נאצר אדין (אלדין) בן שירכוה : א. 454	א. 228 230 244
נאצר אדין (אלדין) אלקימרי : ב. 443 447	מסעוד סיף אדולה (אלדולה), אמיר צור : א.
459	215 204 189
אלמלך אנאצר (אלנאצר) יוסף, סולטאן איו-	אלמסתדי (אלמסתציא) ח'ליף עבאסי : א.
בי ב. 326 327 332 337 338 342 413 414	353 350 349
416 430 440	אלמסתט'הר, ח'ליף עבאסי : א. 199
נאצר אדולה (אלדולה) : א. 29	אלמסתנצר, ח'ליף ממלוכי : ב. 425
נארסס, אפטריארך ארמני : א. 252	אלמסתעצם, ח'ליף עבאסי : ב. 334 337 408
נג'יבי : ב. 470	413 409
נג'ם אדין (אלדין) איוב : א. 229 237 284	אלמסתרישד, ח'ליף עבאסי : א. 224 228
309 315 333 346 347	אלמקריזי, כרוניסטן : א. 500 ; ב. 130 191
נג'ם אדין (אלדין) אבן מצאל, מפקד אלכסנ-	246 265 338 453 455 461
דריה : א. 336	אלמקתפי, ח'ליף עבאסי : א. 230
ר' נהוראי : א. 428	מר סבא : ב. 348
נובים, כת : א. 413	מרדאס, בני—שליטי חלב : א. 19
נוצרים מזרחיים, ע"ע סורים (נוצרים מזר-	מריה מאנטיוכיה, קיסרית ביזאנטיון : א. 327
חיים) : ור' גם ארמנים, חבשים, יעקובי-	מריה מאנטיוכיה, תובעת כתר ירושלים : ב.
טיה, מארוניטיס, נסטוריאנים, קופטיס	446 475 478 494 496 502 514
נור אדין (אלדין) : א. 209 223 248 284 285	מריה קומנינה, מלכת ירושלים : א. 339 380
286 287 288 289 290 291 300—303 306—	470 480 514 544 : ב. 67 107
311 313—322 325 326 328 329 330 331	מריה, יורשת ירושלים : ב. 115 173
332 333 334 337 339—347 348—354 356	מריה, יורשת טורן-תבנין : ב. 172
357 415 437 438 439 442 449 455 496 553	מריה, בת נסיך ארמניה : ב. 273
558 : ב. 64	מרים הקדושה : א. 17 558 : ב. 279 373
נורמאנים : א. 3 61 62 68 69 74 75 77 80 109	'מרים הקדושה', קומונה של טריפולי : ב. 519
110 112 141 148 160 162 166 176 191 192	520 522
197 199—273 275 278 291 292 297 353 357	מרקוס הקדוש, ע"ע סן-מארקו
365 387 399 405 : ב. 74 104 177 480 504	משה : ב. 440
ניקולאוס השני, אפיפיור : א. 74	משה בן מימון, ע"ע רמב"ם
ניקולאוס דונין : ב. 392	משה בן נחמן, ע"ע רמב"ן
ניקולאס לורן, מפקד מיסדר ההוספיטאלא-	ר' משה בן שלמה מסלירנו : ב. 402
רים : ב. 510 513 514	ר' משה בר' יהודה הכהן : ב. 404
ניקולאוס מקלן, מנהיג "מסע-הילדים" : ב.	ר' משולם בן שלמה די פיארה : ב. 409
113	מתיה פאריס, כרוניסטן : ב. 269 297 308 312
ניקפורוס השלישי ב'טאניאטס, קיסר ביזאנ-	322 324 451 536 538
טיון : א. 26 76	מתיה מאידיסה, כרוניסטן : א. 73

מפתח שמות אישים

טיפאניה, בת ליאו השני מארמניה : ב, 153	ניקפורוס פוקאס, קיסר ביזאנטיון : א, 13 14
סיביל, בת אמאלריך הראשון : א, 339 443	16
515 511 508 483 480 479 478 477 470 469	נסטוריאנים, כת : א, 72 120 129 413 553 ;
69 34 : ב, 554 528 523 522 521 517 516	ב, 361 362 399 400 411 412 413 501 500
סיביל מאנז'ו : א, 442	נצירים, כת : א, 410
סיביליה הארמנית, נסיכת טריפולי : ב, 497	נצר בן עבאס : א, 311 312
519	נצרת אדין (אלדין) : אהי ניר אדין : א, 317
סיז'ר, אב מגזר סן-דני : א, 256 260 261 269	
298	ס
סימון דה מונפור : ב, 172	סאמאנים (בני-סאמאן), שושלת : א, 5 22
סימון דה מונפור, רוזן ליסטר : ב, 222 228	סאנצ'ו (הראשון), מלך פורטוגאל : ב, 58
278 277	סאנצ'ו (השמיני), מלך נאורה : ב, 254
סיף אדולה (אלדולה), אמיר המדאני : א, 13	סארקאבאג', כרוניסטן : א, 73
סיף אדין (אלדין) אבן אלמחפדאר : ב, 529	סבט אבן אלג'וזי, כרוניסטן : ב, 130 153 155
סיף אדין (אלדין) אבן משטוב : ב, 42 57	סהל בן מצליח : א, 43
סיף אדין גאזי (סיף אלדין עאזי), שליט מור	סואר אבן איתכין, נציב חלב : א, 225 231
ציל : א, 284 290 291 357 438 439 441 495	235
סיף אדין (אלדין) אדואדאר (אלדואדאר) :	סודאנים : א, 180 343 353 357 ; ב, 74
ב, 500	סוכמאן אבן אורתוק (סכמאן אבן ארתק),
סיף אדין מוחמד (סיף אלדין מחמד), מפקד	מפקד ירושלים : א, 32 33
סלכה : א, 308	סולימאן (סלימאן) 'המפואר', סולטאן : א,
סיף אדין (אלדין) מסתערב : ב, 453	134
סלאבים : א, 3 6 7 9 50 57 111 117 ; ב, 4 366	סולימאן אבן קותולמיש (סלימאן אבן קתל-
375 379 ,	מיש), מצביא סלג'וקי : א, 26 28 31 32 69
סלג'וקים : א, 7 20 21 22 24—34 64 67 68	413
117 116 115 104 96 86 75 73 72 71 70 69	סונים : א, 5 22 24 128 158 159 331 332 334
158 155 130 129 128 127 123 122 120 118	404 408 499 ; ב, 413 425
222 209 206 205 204 201 200 199 194 159	סונקור (סנקר) אלאלפי : ב, 454
408 353 307 282 281 280 278 230 228 223	סונקור (סנקר) אלאעסר : ב, 527
76 74 32 29 : ב, 442 438 436 425 420 413	סונקור (סנקר) אלאשקר, נציב דמשק : ב,
529 505 474 248 90	506
סלצ'יק בן דקאק : א, 22	סונקור (סנקר) אלסלאחדאר : ב, 454
סמפאד מקיליקיה : ב, 408	סונקור (סנקר) אלרומי : ב, 453
'סן אנדריאס', 'סן אנדרה', ע"ע 'אנדריאס	סורים (נוצרים מזרחיים) : א, 19 20 28 67
הקדוש', אחווה	70—73 83 84 85 119 120 122 123 125 129
'סן-ג'ורג', מיסדר : א, 396	132 135 136 137 139 167 173 184 197 206
סן-ז'אק מקומפוסטילה, ע"י יעקוב הקדוש	210 246 247 248 252 303 404 405 411 406
סן-ז'יל, משפחה : א, 128	415 416 418 419 420 426 461 491 514 528
'סן-לוראן', מיסדר : ב, 539	542 544 546 549 553 556 558 ; ב, 70 83
סן-לורנצו (לאורנטיוס הקדוש) : א, 178 402 ;	126 144 146 152 197 240 263 294 353 385
ב, 469, ע"ע גנואה	395 399 411 412 413 414 415 420 421 423
'סן לעזר', ע"ע 'אלעזר הקדוש', מיסדר	460 461 475 479 500 501 527 538
סן-מארקו (מארקוס הקדוש) : א, 217 402 ;	ססיפאן, מלך אנגליה : א, 265 270
ב, 357, ע"ע ויניציה	ססיפאן, נזיר : ב, 196
סן-פיטרו (פטרס הקדוש) : א, 402 ; ע"ע	ססיפאן הקדוש : א, 556 ; ב, 135
פיזה	ססיפאן אורביליאן, כרוניסטן : א, 72

מפתח שמות אישים

עז אָדין אוסאמה (אלדין אסאמה), אמיר עג'לון : ב, 148	ס'ת'ומאס מקנטרבורי', מיסדר : ב, 17, 57 540 538 536
עז אָדין (אלדין) איבך, אמיר סלכה : ב, 146 168	סנג'ר, שליט ח'ראסאן : א, 32 סנג'ר שאה, טוען לסולטאנות הסלג'וקית : א, 228
עז אָדין (אלדין) איבך פח'רי : ב, 456 עז אָדין (אלדין) איגאן (איעאן) : ב, 459 עז אָדין (אלדין) אַרסל : ב, 57 עז אָדין (אלדין) אלחמוי : ב, 454 עז אָדין (אלדין) מסעוד, שליט מוצול : א, 496 495 439	סנט-אומר, משפחה : א, 468 סעד אדולה (אלדולה) אלקואסי : א, 178 סעד אָדין (אלדין) כמשבא : א, 504 סעדיה : ב, 391 ר' סעדיה, ראש קהילת אשקלון : ב, 79 ר' סעדיה גאון : א, 422 סעיד : א, 417 (אלמלך) אלסעיד, שליט איובי : ב, 336 (אלמלך) אלסעיד, סולטאן ממלוכי : ב, 506 סקאנדינאבים : א, 57 סרבים : א, 9 11 68 69 340 : ב, 29 30 סרחאל, אמיר בצרה : א, 307—309
עז אָדין (אלדין) אלעלאי : ב, 462 עז אָדין אשוג'אעי (עז אלדין אלשג'אעי) : ב, 448 עז אלמלך אנושתג'ין אלאפדלי (אלאפצלי), אמיר צור : א, 184 (אלמלך) אלעזיו, סולטאן איובי : א, 560 : ב, 510 109 100 98 אלעזיו עת'מאן, אמיר באניאס : ב, 146 247 עיד (עיץ), שבט : א, 409 עיסא : א, 418 עיסא אלהכארי, מצביא איובי : א, 542 עלא אָדין (אלדין) אידגדי אצרח'די (אידעדי אלצרח'די) : ב, 507 עלא אָדין (אלדין) אידכין אלפח'רי : ב, 507 עלא אָדין (אדין) בונדוקדארי (בנדקדארי) : ב, 459 עלא אָדין (אלדין) טיברס : ב, 439 עלא אָדין (אלדין) אלכבכי : ב, 462 עלא אָדין (אלדין) כיקובאד (כיקבאד), סולטאן רום ב, 248 249 עלי אבן אבי טאלב : ב, 44 עלם אָדין (אלדין) סנג'ר אלמצרורי : ב, 457 504 : ב, 79 עמאד אדין (אלדין) אלאצפהאני, כרוניסטן : עלם אלמלך א, 341 עמאד אָדין (אלדין), שליט סנג'אר : א, 496 507 506 עמאד אדין (אלדין) אלאצפהאני, כרוניסטן : א, 351 436 445 452 454 500 540 543 548 559 : ב, 60 עמארה בן אבי אלחסן התימני, משורר : א, 353 עמנואל (מנואל) קומנינוס, קיסר ביזאנטי : א, 109 234 245 271 272 276—278 281 283 290 292 295 301 303 304 322 323	ע אלעאדד (אלעאצד), ח'ליף פאטמי : א, 332 335 333 341 342 343 350 (אלמלך) אלעאדל, סולטאן איובי : א, 357 494 502 503 504 508 517 540 550 552 : ב, 46 51 66 77 79 80 82 83 91 92 98 100 105 106 107 108 109 114 115 124 127 128 130 131 134 142 143 164 167 168 (אלמלך) אלעאדל השני, סולטאן איובי : ב, 250 251 257 258 264 266 316 (אלמלך) אלעאדל בדר אדין (אלדין) סלאמש, סולטאן ממלוכי : ב, 506 אלעאיו, שבט : ב, 427 עבאס, וזיר פאטמי : א, 311 312 313 עבאסיכ : א, 4 12 14 16 18 24 25 29 48 123 158 159 350 408 421 425 עבד : א, 418 עבד אלטיף (אללטיף), כרוניסטן : ב, 53 עבד אלכרים : ב, 194 עבד אלמג'יד, סולטאן עות'מאני : א, 558 עבד אל מסיח : א, 418 עדל, רוזנת בלוא : א, 112 ר' עובדיה בר' שמואל : ב, 404 עובדיה הגר : א, 423 424 425 אלעורש, קאדי פאטמי : א, 353 עותבה (עתבה) : ב, 443 עותמאנים (עת'מאנים) : א, 251 : ב, 59 358 371 426 434 464

מפתח שמות אישים

פח'ר אלמולך (אלמלך), אמיר טריפולי : א.	442 355 343 340 339 338 327 326 325 324
195 194	477 ; ב. 32 31 30
פח'ר אלערב : א. 29	עקילים, שליטי מוצול : א. 31
פטר הנזיר (פייר מאמין) : א. 67 93 94 98—	
100 103 143 ; ב. 110	פ
פטרוס הקדוש : א. 45 113 144 176 ; ב. 226	פאבלו כריסטיאני : ב. 393
440	אלפאדל (אלפאצל), הקאדי : א. 447 436 349
פיאסטיב. שושלת : ב. 379	510 500 497 496 495 456 455 454 453 449
פיזאנים. ע"ע פיזה	542 514
פיטר דה רוש בישוף וינסטר : ב. 166 185	פאול סניי ארכיבישוף טריפולי : ב. 497
196 195	פאולוס הקדוש : א. 42 46 113 257 293
פיין לה-בוטייה, אדון כרך ושובך : א. 241	פאולינוס מפוטיאולי : ב. 530
פייר (פטר), אב מנזר קליני : א. 266 269	פאטמה. בת-מוחמד : א. 12 14
298 ; ב. 96	פאטמים (פאטמית, ח'ליפות) : א. 12, 17 18
פייר (מדרה), דוכס בריטאן : ב. 254 255	19 20 24 25 26 29 30 31 33 48 72 127 128
309 259 258	129 136 157 159 161 166 169 177 178 181
פייר בריק : א. 541	183 184 186 188 191 195 214 221 273 309
פייר ברתלמי : א. 123	332 343 350 353 408 409 499 ; ב. 347
פייר דה וייבריד, מפקד ההוספיטאלארים :	אלפאיו, ח'ליף פאטמי : א. 311
ב. 284	פאליאולוגים. שושלת : ב. 426 483 492
פייר דה מונטראי : ב. 307	פאנדולף : ב. 283
פייר דה פונטיין : ב. 206	פואסי, משפחה : א. 98
פייר מבלוא : ב. 18 19	פויה, משפחה : ב. 23
פייר דילא ויניה : ב. 239	'פולאני' : א. 291 362 ; ב. 81 126 127 231 233
פיירולס, טרובדור : ב. 385	236 235 497 517
פילאנגירי ריקארדו ב. 176 177 199 214 220	פולק מאנז'ה, מלך ירושלים : א. 226 227 228
221 225 227 229 230 232—235 238 239	229 231 232 235 237 238 241 242 244
240 251 254 262 268 277 282 283 284 290	245 271 275 285 286 305 309 345 370 374
292 325	442 469 470 ; ב. 17
פילאנגירי לותאר : ב. 232 290 348 401	פולק מטבריה, מפקד הביס ג'לדק : א. 490
פילאריטוס בראחאמיס (והרם) : א. 28 118	491
119	פולק מנאיי : ב. 110
פילון האלכסנדרוני א. 38	פולק נרה, רוזן אנז'ו : א. 47
פיליפ הראשון, מלך צרפת : א. 80 82 106	פולקו משארטר, כרוניסטן : א. 173 176 208
פיליפ השני אוגוסטוס, מלך צרפת : א. 517 ;	פולקר (פולקמאר, פולק מאורליאן) : א. 99
ב. 5 9 16 18 19 35 50 52 57 58 59 60 62 67	100 103
68 69 70 71 84 85 87 93 94 101 104 115	פומפיוס : א. 208
141 161 162 197 206 207 256 306	פונס, רוזן טריפולי : א. 202 205 210 216 217
פיליפ השלישי ('הנועז') מלך צרפת : ב. 485	226 227 232
494 495 496 502	פונס דה קאפדיי טרובאדור : ב. 94
פיליפ הרביעי ('היפה'), מלך צרפת : ב. 506	פושא מאנגולם אפטריארך ירושלים : א. 289
511 514	305 306
פיליפ, ארכיבישוף קלן : ב. 13	פח'ר אדין (אלדין) אבן אשיח' (אלישיח') : ב.
פיליפ, דוכס שוואביה : ב. 104 109 111 348	165 182 184 302 314 315 317 318
פיליפ, נזיר דומיניקאני : ב. 263	פח'ר אדין (אלדין) ג'רכס : ב. 430
פיליפ בליגנו, באיי ויניציאני : ב. 486 488	פח'ר אדין (אלדין) אלחמדי : ב. 459

מפתח שמות אישים

239 238 237 236 235 234 233 232 231 228
254 253 252 251 248 247 244 243 241 240
271 264 263 262 261 258 257 256 255
291 289 287 285 283 282 278 277 276 273
315 314 313 311 310 308 305 297 293 292
427 387 369 368 355 344 333 326 325 321
511 478 444

פרידריך דוכס שוואביה : ב, 13 15 16 33 53
56 54

פרימונסטראצנזים, נזירים : ב, 24 25

פרמישלידים, שושלת : ב, 379

פרסי, משפחה : ב, 23

פתחיה מרגנסבורג, נוסע : א, 280

צ

צאלח אבן מרדאס, שליט חלב : א, 19
(אלמלך) אצאלח (אלצאלח) איוב, סולטאן
איובי : ב, 250 251 257 261 264 267 268 271
294 295 296 297 301 302 312 314 315 316
317 319 320 321 423 508

(אלמלך) אצאלח (אלצאלח) אסמאעיל, בן

נור אדין : א, 358 437 438 439 444 496

(אלמלך, אצאלח (אלצאלח) אסמאעיל, סול-

טאן איובי : ב, 249 251 257 264 265

266 271 279 296 297 299 301 430

(אלמלך) אצאלח (אלצאלח) עלא אדין (אל-

דין) עלי, בן קלאון : ב, 510

צאלח בן יחיא, כרוניסטן : א, 411

אצארם (אלצארם) אובק : ב, 422

צדוק, ראש ישיבת 'גאון יעקב' : א, 428 ;
ב, 396 401

צ'ורמגון, מצביא מונגולי : ב, 248 408

ציסטרציאנים, אגודה : א, 256 257 262 ; ב,
7 10

צלאח אדין (אלדין) : א, 168 195 223 229
251 309 329 333 334 337 340—354
356—358 386 415 418 428 441—435
443—448 451—456 457 458 459 460 465
481 483—492 494—501 504—512 514
515 517—530 524—529 531—534 536
538—544 546—561 ; ב, 3 5 6 12 14 15 18
19 29 30 31 32 33 34 37 40 41 42 44 45 46
47 50 51 52 53 54 55 56 57 60 61 62 64 65
66 67 68 71 72 73 74 76 77 78 79 81 82 83
84 85 88 89 90 91 92 97 98 102 103 114
127 139 156 164 167 169 181 208 244 265

פיליפ בן באלדווין : ב, 288
פיליפ ד'איבלין, עוצר קפריסין : ב, 176 178
217

פיליפ דה מונפור, אדון תבנין וצור : ב, 172
266 270 277 285 288 291 292 300 321
336 351 352 353 356 357 444 467 468 478
479 489

פיליפ דה נאנטיי : ב, 261

פיליפ דה נובאר : ב, 176 199 206 208 215
216 217 224 231 234 235 236 283 284 285

287 288 289 445 464 502

פיליפ מוגאסטל : ב, 234

פיליפ מאלוז, רוזן פלאנדריה : א, 442 443
444 445 476 477 ; ב, 18 70

פיליפ מטרוא : ב, 237 238 241

פלאגיוס, ליגאט אפיפיורי : ב, 143 144 147
148 149 150 151 152 153 155 156 157
158 161 162 207 316 323

פלאנטאז'נסים, שושלת : א, 148 227 479 ; ב,
16 18 57 58 67 93 305 379 390

פלבאנוס מפיוזה : א, 482

פליזאנס, עוצרת קפריסין : ב, 340 352 354
445

פלמים : א, 101 105 112 ; ב, 18 112 366
פסחאל(ים) השני אפיפיור : א, 391 397
פסחאל(ים) השלישי, אפיפיור שכנגד : ב, 11
פפין הגוף : א, 49

פצ'נגים : א, 21 68 69 76 79 99

פראנצ'סקוס מאסיזי : ב, 110 150 377

פראנצ'סקאנים, מיסדר : א, 393 ; ב, 123 150
183 198 300 377

פרובאנסאלים : א, 126 141 143 160 164 191
192 195 283 367 494 ; ב, 339 340 357
367

פרח' שאה, עז אדין (אלדין), בן-אחי צלאח
אדין : א, 451 453 454 488 490 491 492 504

פרידריך הראשון 'בארבארוסה', קיסר גר'
מניה : א, 143 ; ב, 5 9 10 11 12 13 15 16
28 29 30 32 33 40 51 52 64 68 104 348

פרידריך השני, קיסר גרמניה : א, 386 418
522 ; ב, 11 28 64 67 68 80 104 115 121
124 151 156 157 158 159 160 161 162 163
165 166 167 170 173 174 175 176 177 178
179 180 181 182 183 184 185 186 188 189
191 192 193 194 195 196 197 198 199 200
201 206 207 208—218 220 221 222 225

מפתח שמות אישים

קונסטאנטין העשירי דיקס ביזאנטיון : א.	400 399 397 390 386 383 341 330 311 299
21 20	538 535 476 430
קונסטאנס, נסיכת אנטיוכיה : א.	227 226 395
477 476 326 323 312 304 275 234 232 231	צלסטין השלישי, אפיפיור : ב.
קונראד, בן היינריך הרביעי : א.	105 353
105 77	אצמד (אלצמד) : א.
קונראד השלישי, קיסר גרמניה : א.	247
261 253	צ'נג'ז ח'אן : ב.
283 281 279—275 273 271 270 268 267	צ'קס : א.
288—291 297 298 ; ב.	278—276 194 160 110 105 103
366 29 13	צרפתים : א.
קונראד הרביעי הוהנשטאופן : ב.	280—282 292 ; ב.
181 173	77 69 61 57 46 45 40
255 254 253 240 234 218 216 209 207 192	172 168 153 148 147 125 112 89 87 84
340 325 310 292 291 290 289 287 285 277	520 514 513 482 481 457 448 380 259 252
446 444 368	540 543, ע"ע צרפת
קונראד, ארכיבישוף מיינץ : ב.	
105	
קונראד, קאנצלר גרמניה : ב.	
108 106 105	
קונראד, מ"מ מפקד המיסדר הטיבטוני : ב.	
510	
קונראד ממונפירה ('מארקיו') : א.	
554 550	
52 46 45 40 39 35 34 33 32	
441 206 115 101 85 84 83 70 69 67 61 53	
531 517	
קונראדין, אחרון השטאופים : ב.	
355 244	
478 448 368	
קוסמאס, בישוף פראג : א.	
100	
קופטים : א.	
415 413 310 72	
קורטני, שושלת : ב.	
492	
קינאמוס, כרוניסטן : א.	
355 339	
קיניק, שבט : א.	
21	
'קיסריים', ע"ע 'לונגובארדים'	
קיראקוס : ב.	
414 412	
קיריל, מיסיונר : א.	
9	
קלאון, סולטאן ממלוכי : ב.	
489 476 470 459	
523 516 513 512 511 510 509 508 507 506	
524 525 526 527 528 529	
קלג' ארסלאן, סולטאן רום : א.	
104 69 32	
115 198 326	
קלג' ארסלאן השני, סולטאן רום : א.	
442 :	
ב.	
30 29	
קלטית, כנסייה : א.	
254	
קלמנס השלישי, אפיפיור : ב.	
192 64 7 4	
קלמנס השלישי (גיברט), אפיפיור-שכנגד :	
א.	
77	
קלמנס הרביעי, אפיפיור : ב.	
485 428 393	
493	
קרא ארסלאן, שליט ח'רפות : א.	
303	
קראים : א.	
429	
קרולאריוס, אפטריארך קושטא : א.	
74	

ק

קאו'סיין-צ'ה, מצביא סיני : א.	5
קאטאלנים : א.	367 ; ע"ע בארצלונה
אלקאים, ח'ליף עבאסי : א.	24
קאימאז אנג'מי (אלנג'מי) : ב.	42
קאסיאן : א.	40
קאסם אקסנקר, שליט חלב : א.	32
קאפיטינגים, שושלת : א.	479 289 ; ב.
18 16	
448 379 305 90 70 67 58 57	
קאצ'נימיקוס דה וולטה, פודסטה גינואזי :	
ב.	522 520
קארולינגים, שושלת : א.	50 49 36 ; ב.
211	
קארל הגדול : א.	389 383 87 57 54 50 49 11
390 ; ב.	121 104 12 11 10
קאתארים, כת : ב.	368
קובילי, מצביא מונגולי : ב.	409
קוטב אדין (קטב אלדין), סולטאן רום : ב.	
33 32	
קוטב אדין (קטב אלדין), שליט מוצול : א.	
438	
קוטוז (קטוז), סולטאן ממלוכי : ב.	414 413
419 420—423	
קולומאן, מלך הונגריה : א.	106 103 99
קומאנים : א.	69 68 21
'קומונות', ע"ע גינואה, ויניציה, פיזה ועוד	
קומנינים, קיסרי ביזאנטיון : א.	10 ; ב.
32 30	
קונסטנטיאנוס, מיגאדופס ביזאנטי : א.	
343	
קונסטאנטין הגדול : א.	271 6 ; ב.
104	
קונסטאנטין השמיני, קיסר ביזאנטיון : א.	20
קונסטאנטין התשיעי מונמאכוס, קיסר	
בביזאנטיון : א.	20

מפתח שמות אישים

209 205 202 א. אנטיוכיה : א.	225 217 א. אמיר המץ :
211 210	קרח'אנים : א, 22
רז'ר, מפקד לוד : א, 233 232	
רז'ר בורסה, שליט איטליה הנורמאנית : א.	
110	
רז'ר בייקון : ב, 384 377	
רז'ר מסאן־סוורינו : ב, 502 503 504 50	
513 512 509	
רודולף (ראדולף), נזיר ציסטרציאני : א, 261	
262 263 267 ; ב, 24	
רודולף מהאבסבורג, קיסר גרמניה : ב, 393	
496 394	
רוז'ה דה מולן, מפקד מיסדר ההוספיטאלר־	
רים : א, 528 522	
רוזיק אבן טלאע (רוזיק אבן טלאאע), וזיר	
פאטמי : א, 332	
רוזיק אדין (רכן אלדין) אלהג'אוי : ב, 258	
רולאן : א, 447 ; ב, 385 319 209	
רומאנוס דיוגנס, קיסר ביזאנטיון : א, 26	
235	
רומאנוס ליקאפינוס, קיסר ביזאנטיון : א, 12	
16	
רומין די פואי, נסיך עבר־הירדן : א, 229 228	
370	
רוסים : א, 9	
רוסל די באייל : א, 26	
רופן, שושלת : א, 304 234 28	
רותארד השני, ארכיבישוף מיינץ : א, 100	
רוזיק, שבט : א, 409 208	
רוזינאלד (רינו), אדון צידון : א, 474 453	
480 511 528 537 548 559 ; ב, 92 83 53	
ריגור, כרוניסטן : ב, 35	
ריטבף, טרובאדור : ב, 481 374	
ריימון הראשון, רוזן טריפולי : א, 75 64 63	
81 92 110 112 113 124 125 127 128	
136 139 141 142 145 147 160 162 163 164	
181 191 192 195 366 472	
ריימון השני, רוזן טריפולי : א, 326 304 232	
397	
ריימון השלישי, רוזן טריפולי : א, 428 326	
439 440 441 444 452 453 455 472 476	
477 478 479 482 486 489 491 492 498 508	
511 512 515 516 517 518 519 520 521	
522 523 524 525 528 529 530 531 532 533	
534 537 541 559 ; ב, 106 102 35 31	
	קרח'אן אבן קראג'ה, אמיר המץ : א, 225 217
	קרח'אנים : א, 22
	ר
	ראובן (בן יעקב) : ב, 440
	ראול, רוזן צ'סטר : ב, 155
	ראול מטבריה : ב, 106, 109
	ראול מסואסון : ב, 258 285 288 289 290 291
	445 325 292
	ראימון, ע"ע ריימון
	ראינאלד מדאסל : ב, 10
	ראלף ניגר : ב, 95 96
	ראשד אדין (אלדין), כרוניסטן : ב, 411
	ראשיד (אלראשד) ח'ליף־שכנגד : א, 230
	רבינו תם : א, 264, ב, 21
	רבן מארקוס (מר יהבהללאהא השלישי) : ב.
	501
	רבן צומה : ב, 501
	רג'ינאלד מצידון, ע"ע רז'נאלד מצידון
	רדואן (רצואן), וזיר פאטמי : א, 310
	רדואן (רצואן), שליט חלב : א, 121 120 32
	194 196 197 198 200 204 205 217
	רואר, אדון חיפה : א, 306 ; ב, 237 230 221
	רובאוס דה תורכה, אדמיראל גינואזי : ב,
	356
	רזברט, אפטריארך ירושלים : ב, 301 298
	314 331 333 350
	רזברט, דוכס נורמאנדיה : א, 141 112 64
	143 147 163 172
	רזברט 'השד', דוכס נורמאנדיה : א, 47
	רזברט הראשון, רוזן פלאנדריה : א, 76 64
	112
	רזברט השני רוזן פלאנדריה : א, 112 76 64
	113 140 143 147 163
	רזברט, רוזן ארטוא : ב, 320 318 317 309
	רזברט גיסקאר, מלך סיציליה הנורמאנית ;
	א, 68 69 77 110
	רזברט דה קרוזק, סינישאל ממלכת ירושלים :
	ב, 482 481
	רזברט מסטאנפורד, מפקד הטמפלארים
	באנגליה : ב, 294 295
	רז'ר הראשון, מלך סיציליה הנורמאנית : א,
	68 110
	רז'ר השני, מלך סיציליה הנורמאנית : א,
	270 273—278 297 ; ב, 368 490

מפתח שמות אישים

שארל מאַנז' : ב, 68 211 244 309 326 416	ריימון הרביעי, נסיך אַנטיֹכיה — טריפולי :
485 484 483 480 479 478 446 432 427 417	ב, 103
501 500 499 497 496 495 494 493 492 490	ריימון גאנסלם מבזייה : ב, 374
519 514 518 512 507 506 503 502	ריימון דה פניאפּורטה : ב, 377
שארל השני מאַנז' : ב, 514 484	ריימון מאגילר, כרוניסטן : א, 148 144 143
שגלי : א, 30	ריימון הרביעי מסן־ז'יל ע"ע ריימון הראשון,
שג'ר אדור (שג'ר אלדר), סולטנית איובית :	רוזן טריפולי
ב, 324 317	ריימון מפּואטיה, נסיך אַנטיֹכיה : א, 227
שהאב אדין (אלדין) מחמוד, אתאבך דמשק :	275 252 247 246 245 244 236 234 232 231
א, 242 236 230	277 279 288 289 302 304 323
שומרונים : א, 405 416 429 544 546 ; ב, 399	ריימון מפּואי, מפקד מיסדר ההוספיטאלא־
שטאופים, ע"ע הוהנשטאופן	רים : א, 391
שטדינגים, כת : ב, 368	רינו מחיפה : ב, 230 213
שיעים (שיעה) : א, 5 12 22 128 159 309 329	רינו משאטיון : א, 326 325 324 323 320 313
413 ; ב, 437 409 404 356 332 330	487 485 481 479 478 477 476 468 447 444
שירכוה אסד אדין (אלדין) : א, 320 318 315	514 505 504 503 501 500 496 491 489 488
342 341 337 336 335 334 333 330 329	516 518 521 524 526 528 539 ; ב, 35
454 ; ב, 98 57 42	ריצ'ארד לב־הארי : א, 187 227 447 ; ב, 5
שירכוה, שליט חמץ : ב, 98	15 19 20 21 26 27 35 41 52 57—62 64 67
שלמה אבן גבירול : ב, 441	68 69 70 71 73—92 93 94 95 97 101 103
ר' שלמה בר' שמואל הצרפתי ('הקטן') : ב,	104 136 141 161 183 206 207 278 311
404 403	330 382 383
ר' שלמה בר' שמעון : א, 96	ריצ'ארד מאלביש : ב, 26
שלמה הכהן : א, 423 425	ריצ'ארד מקורנוול : ב, 241 260 269 270 271
שלמה המלך : א, 394	273 275 276 277 278 282 284 292 293 297
שלמה מפריס : ב, 26	ריקארדו, ארכיבישוף מלפי : ב, 162
ר' שלמה משנץ : ב, 543	ריקו בונומל : ב, 383
ר' שמואל בן דניאל הכהן, ראשי ישיבת	ריקולדו דה מונטה קרוצ'ה : ב, 377
בגדאד : ב, 404 405	רמב"ם : א, 264 424 429 ; ב, 387 388 391
ר' שמואל בר' שמשון : ב, 391 395	396 400 402—405
שמואל הרופא : ב, 513	רמב"ן : ב, 78 299 354 388 389 393 394 398
שמואל מאני, כרוניסטן : א, 73	399 402 403
ר' שם־טוב בר' יוסף פלקירא : ב, 404	רנייה : ב, 400
שםס אדולה (אלדולה) תוראנשאה, ע"ע	רנייה דה בריס, אדון באניאס : א, 229 230
תוראנשאה	244
שםס אדין (אלדין), קאדי של שכס : ב, 193	רשב"א : ב, 402 403 405
194	רשב"י : א, 96
שםס אדין (אלדין) אבן ח'ליל אטורי	רש"י : ב, 388
(אלטורי) : ב, 511	
שםס אדין (אלדין) אבן אלמקדם, ע"ע אבן	ש
אלמקדם, שםס אדין	שאול (טאלות) : ב, 423
שםס אדין סונקור (שםס אלדין סנקר) : ב,	שאור, וזיר פאטמי : א, 322 333 334 335 336
260	337 340 341 342 343
שםס אלחואס יארוקתאש, מפקד דמיאס : א,	שאור, משפחה : א, 353
344	שאזי (שאדי), אבי האיובים : א, 333
שםס אלח'לאפה, מפקד אשקלון : א, 188	שאפעי אבן עלי, כרוניסטן : ב, 433 453 456

מפתח שמות אישים

שמש אלח'לאפה אבן מוח'תאר (מח'תאר) :	תורוס השני, מלך קיליקיה : א, 304 323 324
א, 340	462 354 325
שמש אלמולוך (אלמלוך) אסמאעיל, אתאבך	תורוס, נסיך אדיסה : א, 119
דמשק : א, 230	תורכים, ע"ע סלג'וקים
שמעון (בן יעקוב) : ב, 440	תורכומאנים (תרכמאנים) : א, 24 159 209
שמעון, נזיר : ב, 298	210 243 280 284 285 302 307 309
שמעון, אפטריארך יווני של ירושלים : א, 146	316 321 333 353 408 451 543 ; ב, 417 421
שמעון דה מונסליאר : ב, 335	451 466 490 507 511
שמשון : א, 208	תותוש (תתש), אחי מלך שאה : א, 31 32
שמשון, אב'מנזר סנט'אדמונדס : ב, 27	120 182
ר' שמשון משנץ : ב, 389 391 392 543	תי בן שאור : א, 341
שרף אלמעאלי, בן הוויזר אלעפדל : א, 180	תיאודורה מביזאנטיון : א, 324 325
	תיאודורוס מאורוזומס, אדמיראל ביזאנטי :
	א, 343
	תיאודוריק, ארכיבישוף ראויינה : ב, 237.
	238 239
ת	תיאודוריק, פריור הוספיטאלארי ; ב, 270
תאג' אלמולוך (אלמלוך) ברי, אתאבך	תיאוטון, בישוף פורטו ; א, 290
דמשק : א, 188 212 218 225 229	תיאופילקטס, בישוף אוכרידה : א, 78 105
תאג' אלמולוך (אלמלוך) בורי : א, 489	תיבו השני, רוזן שאמפאן : א, 355 469
תאג' אלעג'ם : א, 180	תיבו הרביעי, רוזן שאמפאן : ב, 253 254
תגידר (תכודר אחמד), אלה'אן מונגולי : ב, 505	255 256 257 259 260 264 266 267 269 271
תומאס, בישוף בית'לחם : ב, 415 447	275 278 279 282 292
תומאס, רוזן אצ'רה : ב, 165 166 176 177	תימורתאש (תמרתאש), שליט חלב : א, 217
290 186 199	תימורתאש (תמרתאש), שליט מארדין : א,
תומאס בקט : א, 532 ; ב, 16 17	304
תומאס ספינולה, אדמיראל גינואזי : ב, 516	ר' תם, ע"ע רבינו תם
517 518	תמר, מלכת גיאורגיה : ב, 83
אלתונתאש (אתונתאש) : א, 285—287	ר' תנחום ירושלמי : ב, 396 399
תוראן שאה, שמש אדולה (אלדולה) : א, 343	ת'עלבה, ע"ע בנו תעלבה
441	תקי אדין (אלדין) עמר, בן-אחי צלאח אדין :
תוראן שאה, אלמלך אלמועט'ם (אלמעט'ם),	א, 447 492 518 537 541 542 547 ; ב, 41
סולטאן איובי : ב, 317 320 321 322 326	42 44 46 98

שמות מקומות

אלאוקחואנה (אלאקחואנה): א. 202 491	א
531 530 508 492	אָכּן : א. 49 ; ב. 121
אורונטס : א. 13 17 120 121 127 154 194	אב־גֹּשׁ : ב. 79 88 187 246
288 284 245 244 231 221 210 209 196	אג־בטיחה (אלבטיחה): א. 321
471 302 319 320 334 414 ; ב. 471	אבודֹס : א. 276 ; ב. 32
אורליאן : א. 94 323 ; ב. 323 324	אביניון : ב. 379
אורקאדים. איים : ב. 28	אָג־סנגויניס, ע"ע דרב סרמא
אזרע (זראעה) : א. 351 497	אגרידי : ב. 233
אלאזרקה : א. 489	אדאליה (אנטאליה) : א. 279 281 282
אזרביג'אן, ע"ע אד'רביג'אן	אדום : א. 206 207 213 241 285 350 489
אטאמפ : א. 212	אד'נא : ב. 425
איאס : ב. 470 521	אדנה (אד'נה) : א. 13 118 234 ; ב. 470
איבלין, ע"ע יבנה	אדר : א. 518
איברי : ב. 17	אד'רביג'אן : א. 12 19 22 24 33 ; ב. 247 248
איבריה, מלכות, ע"ע גיאורגיה, מלכות	302
איג'מורט : ב. 310 481	אד'רח : א. 490
אידיסה, עיר : א. 13 19 28 32 108 119 120	אדריאנופול : א. 11 97 276 ; ב. 32
496 284 248—246 200 180 147	אדרעי : א. 184 212 213 218 285 287
אידיסה, נסיכות : א. 119 120 123 130 152	אלאואלי, נהר : א. 230
199 198 197 196 189 164 160 159 155	אוב־יה : א. 274 344
251 248—245 235 226 224 217 211 200	אובלט, ע"ע אום אלת'לג'
299 291 290 289 288 283 279 271 253 252	אוראנש : ב. 17
250 248 41 7 ; ב. 414 315 304 303	אֹט־ראנטו : א. 110 274 ; ב. 70 163
איזמיר : א. 27 69 281	אֹכסוס, ע"ע אמו־דאריה
איטליה : א. 47 59 60 71 77 78 82 86 92	אֹכספורד : ב. 23 278
252 192 165 151 144 142 111 106 105	אום (אם) אלת'לג', (אובלט) : א. 514
401 398 397 297 292 274 273 270 253	אונאן : ב. 408
27 10 9 ; ב. 558 553 536 519 455 403	אוסטריה : ב. 122 125
123 122 120 111 109 108 58 41 40 31	אוספרינג' : ב. 23
211 185 175 166 163 162 161 160 126	אופן : ב. 29
253 234 233 232 229 225 221 213 212	אופנהיים : ב. 393
351 348 345 344 343 323 290 239 269 254	אטלאנטי, אוקינוס : ב. 28

מפתח שמות מקומות

אמיין : ב, 323	404 403 399 393 375 369 368 367 352
אמסיה : א, 192	527 522 519 507 492 409
אנאטוליה : א, 3 10 28 31 32 71 115 116	איטליה הדרומית : א, 3 61 62 68 74 80 97
118 192 194 233 ; ב, 248 470 474 476 505	390 298 273 270 166 113 110 109 107
אנב : א, 302	391 ; ב, 104 105 120 163 193 218 254
אנגליה : א, 47 82 112 122 139 147 186 257	310 480 492 493 512, ע"ע סיציליה
259 265 268 274 289 329 355 374 387 391	אילון, ע"ע יאלו
399 405 461 465 479 ; ב, 12 16—27 28 41	איכס-לה-שאפל, ע"ע אאכן
52 53 70 78 84 85 87 90 93 105 122 161	איליניציא, אילינירא ע"ע אלטנאר
163 206 222 228 268 269 270 277 278 305	אילת : א, 154 155 158 206 207 209 211 241
306 344 369 375 379 390 432 478 491 506	285 349 350 375 459 461 486 488 489 499
522	500 501 502 503 504 ; ב, 148 427
אנו' : א, 227 ; ב, 16 17 74 252	אילת, מפרץ : א, 206 349 501
אנטארטוס, ע"ע טורטוזה	אינדוס, נהר : א, 5 ; ב, 247
אנטיוכיה, נסיכות : א, 120 130 152 164 175	איסוס, מפרץ : א, 118
176 180 189 192 196—199 200 202 205	איסאוריה : א, 278
209 210 211 212 217 225 226 227 228 231	איסטריה : א, 118
232—244 245 247 252 271 275 279 284	איפיסוס : א, 281
288 290 291 299 300 302 303 304 319	אי-פרעה, ע"ע ג'זירת פרעון
320 323 324 326 330 331 334 338 339 352	איקוניוס, ע"ע קוניה
354 355 365 397 412 442 444 453 455 478	איראן, ע"ע פרס
508 511 532 549 561 ; ב, 34 68 102 103	אכאיה : ב, 384
104 109 112 114 188 211 225 233 237	אכזיב (קואל אימברט) : א, 370 547 ; ב, 36
300 313 340 352 361 374 408 411 414 416	39 41 51 52 84 169 232 233 234 253 459
417 419 427 428 459 469 470 471 472 477	504
514 518	אל (או א), שהיא הא הידיעה הערבית — ר'
אנטיוכיה, עיר : א, 13 14 16 17 18 25 28 31	המלה הבאה
32 48 60 71 85 108 110 119 120—125 128	אלבה, נהר : א, 50
129 130 145 147 154 155 160 162 164	אלבטיחה, ע"ע אלאבטיחה
191 192 196 197 198 210 227 234 235	אלג'ה : ב, 513
300 313 340 352 361 374 408 411 414 416	אלג'יר : א, 223 273
413 444 558 ; ב, 31 32 33 34 102 345 417	אלטלאינינגן : א, 100
420 472 475 486	אלטנאר (איליניציא, אילינירא) : א, 102
אנטי-טאורוס, הרים ('הרי השטן') : א, 19	אלכסנדריה : א, 48 60 71 310 334 336 337
117 118	338 342 357 430 456 465 500 501 558 ;
אנצאריה, הרים : א, 127 154 191 194 196	ב, 114 140 142 149 257 314 316 317 348
אנקונה : א, 292 ; ב, 353	401 477 485 517 523
אנקרה : א, 192 194	אלכסנדריטה, עיר ומפרץ : א, 13 118 164 ;
אסואן : א, 357	ב, 470
אלאסוד, נהר : א, 154	אלסנדריה (קיסריה) : ב, 348
אסיה-הקטנה, ע"ע קדמת-אסיה	אלעלא (אלעלה, אלעל) : א, 519
אסיה התיכונה : א, 5 9 ; ב, 248 360 521	אלפים : א, 92 111 112 ; ב, 104 113
אספנדרונה (סקאנדאליון) : א, 215 319 370	אמאלפי : א, 71 110 273 390
380 491 510 ; ב, 36 547	אמאנוס, הרים : א, 154
אסקישהיד : ע"ע דוריליאום	אמור-דאריה (אוכסוס), נהר : א, 5 22
אפגאניסתאן : א, 22 ; ב, 247	אמוס : א, 44 132 367 ; ב, 213

מפתח שמות מקומות

86 84 83 79 78 77 64 57 34 31 ב. 560	אפוליה : ב. 105 233 496
265 264 260 258 257 246 233 92 90 88 87	אפריקה : א. 273 501 502 ; ב. 122 149
302 300 299 282 278 273 271 270 268 267	אפריקה הצפונית (מגרב) : א. 4 68 273 274
314 342 390 447 484 485 510 ; 'כנסיית	325 435 454 455 502 ; ב. 36 53 344 390
מרים הירוקה ר' (מסגד אלח'צרא) : א. 314 ;	488 492 516
'כנסיית פאולוס הקדוש' : א. 314 ; 'שער	אצפהאן : ב. 408
ירושלים' : א. 311	'אקווה בלה' (איקבלה ; אלסיק ?) : ב. 481
אשתמוע : א. 241	491
את'ארב : א. 200 220 225 231	אקוויטאניה : א. 289 ; ב. 16 19
אתונה : א. 274	אקשהיר. ע"ע פילומליום
	אראגון : א. 61 67 391 ; ב. 379 427 478 481
	482 512
ב	אראל. אגם : א. 5 21 22
באב אלמנדב : א. 501	אראס : א. 80
אלבאבין : א. 336	ארבל : א. 418
באבליון : א. 174	ארגלי. נהר : א. 194
באוואריה : א. 103 298 ; ב. 126	ארגלי. עיר. ע"ע היראקליאה
באכראך : א. 265	ארזינג'אן : ב. 248
באלקאניכ : א. 3 7 9 11 21 68 78 99 104 106	ארזרום (תיאודוסיופוליס) : א. 12
235 198 197 192 117 113 111 110 108	אריצו : ב. 496
273 274 276 277 278 340 ; ב. 30 345 492	ארם-נהרים. ע"ע ג'זירה
באמברג : א. 276	ארמניה : א. 9 12 13 17 19 22 24 25 26 28
באניאס (דן) : א. 17 30 129 184 188 189	33 155 413 414 552 558 561 ; ב. 12 28
202 211 216 217 218 219 225 229 230	33 41 165 167 248
236 242 243 244 290 302 307 308 309 313	ארמניה הקטנה. ע"ע קיליקיה
314 316 317 318 319 334 337 350 356	ארגון. נהר : א. 519
357 380 396 409 410 423 425 440 449	ארס. נהר : א. 12
451 452 453 455 472 481 495 498 523 ;	ארסוף : א. 131 164 165 168 169 177 178
ב. 130 146 147 247 279 336 419 430 462	180 192 208 228 368 380 543 550 551 ;
510	ב. 72 74 76 77 82 92 278 279 336 430
באר : ב. 254 255 309	433 434 450 453 455—457 472 480
בארי : א. 273 390 ; ב. 104	490 510
באר יעקוב (בשומרון) : א. 546	ארצות השפלה : א. 105
בארין. ע"ע בערין	ארתאח : א. 284
בארצלוגה : ב. 353 393 481 495	אשאפנבורג : א. 265
בגדאד : א. 4 5 16 17 22 24 32 48 49 142	אשדוד : א. 212 547
196 199 200 209 224 228 229 315 349 425	אשמום. תעלה. ע"ע בחר אצגיר
430 453 488 491 495 502 510 514 549 ;	אשמום סנאח : ב. 144 315
ב. 167 248 297 409 413 414 416 425	אשקלון (גם : 'רצועת אשקלון') : א. 129 136
בגראס (בעראס. גאסטון) : א. 324	139 142 144 157 162 163 164 165 166
בהסני : א. 303	168 176 177 178 180 182 183 184 186 187
ביבין : א. 461	188 192 203 206 207 208 211 212 214 215
בוג'איה (בג'איה) : א. 273 ; ב. 114	216 221 228 232 238 240 243 309—315
בוהמיה : א. 100 ; ב. 105 361 379	323 328 332 336 340 344 347 348 351 373
בוטרון : 482 522	399 426 428 429 431 445 447 470 515
(אל)בוים : א. 488	516 520 521 525 539 550 551 552 558

מפתח שמות מקומות

492 483 426 414 412 384 358 357 194 177	בוכרה (בח'ארא) : א. 5 ; ב. 247
522 511 496 495 494 493	בולגריה : א. 276
בייסי : א. 105	בולוודין, ע"ע כוליבטוס
ביראבן תרכיה : א. 350	בולון : א. 105
ביר ח'לפה (תל-צקלג) : ב. 88 91	בולוניאס (בלניאס, ואלאניה, באניאס).
ביר אתמד (אלתמד) : א. 488	עיר : א. 18, 191 198
(אל)בירה (בירג'ק) : א. 248 304 348 ; ב. 448	בולובניאס (בלניאס), נהר : א. 198
(אל)בירה (רמאללה) : א. 216 466 ; ב. 187 246	בולוניה : ב. 27 110
בירות : א. 18 128 130 131 156 178 186 191	בונה : א. 274
375 374 368 314 311 230 229 227 208 195	בוסניה : ב. 368
494 476 461 456 454 453 452 431 414 410	בוספורוס : א. 3 6 108 110 114 115 117 281
560 550 549 548 521 516 507 505 495	329 ; ב. 32 65 359
169 156 109 108 107 91 83 70 57 41	בופור (בלפור ; שקיף ארנון, קלעת
225 224 223 222 207 199 187 180 179	אלשקיף) : א. 242 410 453 474 547 559 ;
283 273 265 238 235 232 231 230 229	ב. 34 36 134 265 266 271 273 417 419
472 471 470 460 363 352 342 334 308	510 472 470 463 462
544 525 523 513 512 500 481	(אל)בוקאע (אלבקאע), ע"ע בקעת הלבנון
בירות, נהר : ב. 230	(אל)בוקאע (אלבקאע) אלעזיז (חילת סוריה) :
ביריה : א. 129 428 ; ב. 396	ב. 510
בית-ג'בריל, ע"ע בית-גוברין	(אל)בוקיעה, (אלבקיעה, בוקאל — בגליל),
בית-גוברין (בית-ג'ברין) : א. 130 176 177	ע"ע פקיעין
551 461 447 431 412 396 350 240 238	בוקיעה (בקיעה) [בסוריה] : א. 127 154 194
510 425 419 332 300 273 246 87 86	507 337 195
'כנסיית סאנטה-אננה' : ב. 87	(אל)בורג' (אלברג') : א. 187 238 ; ב. 128 341
בית-ג'ן (בבית-דג'ן) : א. 440 449 498	בורג' (ברג') ברדאוויל : ב. 128
בית-דג'ן : א. 180 ; ב. 77 80 90 92	בורגונד : א. 92 256 392 478
בית-זירעה : א. 212	בורז' : א. 255 ; ב. 323 324
בית-חאנון : ב. 259 260 261 265 267 271	בזאעה : א. 235
282 279	בח'ארא, ע"ע בוכארה
בית-לחם : א. 40 44 129 130 132 161 162	בחר אצגיר (אלצעיר ; בחר אשמום) : ב. 158
551 543 461 431 416 412 392 368 365 355	315 316 317 318 319 320
243 213 191 190 189 188 187 131 114 88	ביורי סנט-אדמונדס : ב. 23 27
510 500 491 442 357 348 342 293 273 246	ביזאנטיון, קיסרות : א. 3 5—14 16—20 21
'כנסיית הלידה' : א. 44 132 141 162 176	22 25 26 27 28 33 34 35 44 48 49 66 67
412 355 ; ב. 299	68 69 70 71 72 73—81 83 84 86 97 99 104
בית-נובא : א. 130 187 238 431 ; ב. 79 80	106—111 114 115 116 118 119 120 121
91 89 88 87 84	123 125 127 130 140 146 160 166 167 185
בית-עניה : א. 551 552 556 ; 'כנסיית סן-	188 191 192 196 197 198 215 222 232—
לעזר' : א. 552	236 237 244—246 271 272 273—282 291
בית-צידא (בית-צידה) : א. 530 ; ב. 130	292 295 297 301 303 304 322 323 324 325
בית-שאן (סקיתופוליס) : א. 17 162 163 166	326 328 329 331 338 339 340 343 344
497 470 374 365 242 218 213 203 184	345 354 355 356 357 390 391 411 412 413
393 295 181 128 ; ב. 547 51 510 509 508	414 415 419 421 422 424 426 427 430 442
510 508 458 451 448 430 423	443 444 458 468 472 477 478 ; ב. 27 29
	30 31 32 34 50 92 104 111 112 122 144

מפתח שמות מקומות

בקעת רומאנה. ע"ע ואדי רומאנה	ביתניה : א, 27
בראדניצה : ב, 30	בכרך. ע"ע באכראך
ברדה. נהר : א, 290	בלאנשגארד, ע"ע תל אצאפי
בריטאן : ב, 74 252	בלבואר, ע"ע בלבוואר
בריטאניה : א, 43	בלביס : א, 333 334 338 341 342 500 ; ב, 88
ברינדיזי : א, 110 161 162 165 173 175	142 100
בריסל : א, 105	בלגיה : א, 105
בריעית, נהר : א, 453	בלגראד : א, 20 97 99 106 ; ב, 30
ברכת אלג'ב : ב, 297	בלוא : ב, 309
ברכת עטה : ב, 74	בלוואר (כוכב אלהוא) : א, 241 242 417 451
ברמון : ב, 159 160 166 317	492 515 520 546 ; ב, 34 71 146 147 167
ברמן : ב, 28 56	271 273 296 510
ביטן, ע"ע חורן	בלח' : א, 32
בתגלים : א, 169	בלח'ש, אגם : א, 21
בתין : א, 477	בליאריס, איים : ב, 481
	בלפור, ע"ע בופור
ג	בלקא : א, 184 518 541 ; ב, 246 265
גאבס, אי : א, 273	בנבנטו : ב, 478
גאלאטיה : א, 11	בנות יעקוב, גשר, ע"ע גשר בנות-יעקוב
גאליפולי : ב, 32	בנות יעקוב, מבצר, ע"ע שאסטלה
גאסטון, ע"ע בגראס	בנת ג'ביל : א, 452
גאסטריה : ב, 218	בסר (באר) : בצרת אחרירי : א, 497 498
גאסקוניה : א, 67	בעלבך : א, 17 18 31 140 182 185 188 194
אלג'באניה (אלהאניה, אלג'יאניה) : א, 212	229 235 237 243 244 284 302 309 315
גבל (ביבלוס ג'ביל גיבלט, גיבלטוס) : א,	439 441 455 490 494 ; ב, 98 249 251 297
18 31 128 181 191 195 345 441 548 549	301 321 419 427 508 527
552 ; ב, 100 102 107 109 233 353 363 470	(אל)בענה : ב, 35 489 491
472 497 498 522 524	בערין (בארין, מונפראן) : א, 232 233 234
ג'בל גלעד : א, 242 320	בצרה (בעבה"י) : א, 182 188 213 285—287
ג'בל דרוז : א, 497	307 308 311 489 490 498 528 ; ב, 98 247
ג'בל הידר : א, 450	249 301 427 510
ג'בל אחרוב : ב, 513	בצרה (עיראק) : א, 201
ג'בל ח'רובה : 36 37 55	בצרפות : א, 284
ג'בל ניחה : א, 229	בצרת אחרירי, ע"ע בסר
ג'בל עאמלה ע"ע גליל	בקע, ע"ע אלבוקיעה (בגליל)
ג'בל עג'לון, ע"ע גלעד	בקעה, ע"ע בקעת-הלבנון
ג'בל עוף ע"ע גלעד	בקעת ארבל : א, 534 537
ג'בל עכאר : ב, 527	בקעת בית-הכרם : ב, 489
ג'בלה : א, 13 18 120 198	בקעת בית-נטופה : א, 534
גבעת-המורה : ב, 128 423	בקעת הירדן (גור, עור) : א, 162 212 242
גדה : א, 502 503	472 492 500 510 546 547 ; ב, 246 247 251
גדינגטון : א, 18	265 300 311 448
גדר (אום קיס, אם קיס) : א, 242 288	בקעת-הלבנון (הבקעה, אלבוקאע) : א, 185
גופי, מדבר : ב, 411	188 201 218 219 235 309 315 441 494 ; ב,
גולן : א, 129 154 158 167 168 182 184 205	249 527
244 320 459 496 ; ב, 82 130	בקעת-עכו, ע"ע עכו

מפתח שמות מקומות

320 308 243 221 212 206 186 185 184 168	אֶלְגִּיוֹן : א. 518
541 ; ב. 130	גְּיוֹנִיָּה (גְּיוֹנִיָּה) : א. 548 195
גְּיוֹנִין : א. 544 531 519 510 509 492 380	גֹּר (עוֹר), ע"ע בקעת־הירדן
ב. 510 481 430 414 251	גוֹש חלב : א. 428 129 ; ב. 396 395
ג'סר, עיין גם גשר	גוּתָה (עוּתָה) : א. 290
אלג'סר (ג'סר קלזם ; עג'רוד) : א. 500 488	גְּזִיִּין : א. 229 ; ב. 134
502	גְּזִירָה : א. 205 199 197 159 155 120 118 33 27
ג'סר בנאת יעקוב, ע"ע גשר בנות יעקב	51 246 209 331 496 506 507 518 528 ; ב. 51
ג'סר דבה : א. 518	98 100 105 165 175 246 248 249 250 297
ג'סר אֶלְח'שֶׁב : א. 508 321	408 413 495
ג'סר אֶלְמַג'אמֶע : א. 451 242 ; ב. 130	גְּזִירַת פֶּרְעוֹן (קֶרִיָּה ; הָאִי גְרִיָּה) : א. 207
ג'פאר, מדבר : א. 206	349 501 503
גראן : ב. 29	גזר : א. 487 449 448 447 446 445
(אֶל)גֶּרֶב (אלערב) : א. 549 410 ; ב. 513 283	גח'תה (גרגר) : א. 303
ג'רבה, אי : א. 273	גִּיאֹרְגִיָּה (אִיבֶרִיָּה, מַלְכוּת) : א. 24 19 12
ג'רבה, מעין : א. 490	413 ; ב. 509 508 413 408 407 248 247 167
גרנר, ע"ע גח'תה	גִּיבְרַלְטֶר (עֲמוּדֵי הָרְקוֹלִס) : א. 67
גרונה : ב. 409	גְּיִזָּה : א. 336
גריזים, הר : א. 546	גִּינוּאָה (גם : גִּינוּאִיִּים) : א. 139 122 92 61
גרמניה : א. 103 97 94 93 86 82 77 47 46	177 178 181 186 195 390 402 403 548
268 267 265 263 262 261 259 105 104	553 ; ב. 101 91 84 69 68 58 53 31 27 3
297 295 292 291 290 280 275 274 269	113 147 148 149 151 160 161 198 211
27 15 14 12 11 10 9 ; ב. 465 422 374 298	212 225 231 232 233 236 237 239 242 256
157 139 122 121 113 108 105 104 53 30	262 276 283 288 291 292 310 313 314 316
309 222 180 179 178 177 163 161 160	321 339 344—359 364 401 431 432 434
404 403 399 394 393 389 379 375 360 335	443 444 468 469 474 475 477 479 480 484
411 409 407 406	492 495 497 498 499 500 501 502 503 504
ג'רמק : א. 450	515—524 526 531 534 535 539. כְּנַסִּיית
ג'רש : א. 213	סֶן־לוֹרֶנְצוּ : א. 178
גשר בנות יעקוב : א. 440 352 318 243 242	גלבוע, הר : א. 509 ; ב. 423 422 128
481 460 459 130 ; ב. 498 452 451 450	גליל : א. 185 184 167 163 154 129 30. 29
גשר ג'נדס : ב. 461 424	204 218 219 230 241 242 311 313 317
גשר דאמיא : א. 519 458 451	322 337 374 385 392 408 420 449 450 451
גשר חסין : א. 508 451	452 453 461 467 472 487 490 491 504
ד	507 510 515 519 523 524 528 532 541 543
דאלית אלכרמל : א. 181	547 552 561 ; ב. 167 146 131 108 106 98
דאלמאציה : א. 111 ; ב. 346 112	187 188 198 246 265 266 271 279 282
דאמור, נהר : ב. 513 107	297 298 299 300 301 302 327 336 338 342
דאנובה : א. 273 106 102 97 69 68 50 21 11	395 396 399 428 439 440 441 458 459
276 443 ; ב. 29	460 462 463 465 466 467 469 481 488
דאנית אֶלְבֶּקֶל (דאנית' אלבֶּקֶל), ע"ע דרב	גליל, נסיכות : א. 180 176 169 167 166 164
סרמדא	191 202 213 368 374 375 380 384 409
דאנסטיבל : ב. 23	427 428 474 491 541 ; ב. 279 106 36
דאר : ב. 454	גלנהאוזן : ב. 105
דארדאגלים : א. 69 ; ב. 32	גלעד (ג'בל עג'לון, ג'בל עוף) : א. 167 158

מפתח שמות מקומות

297 295 294 279 273 271 268 267 266	דארהם : ב. 23
336 334 332 327 322 316 313 302 301 300	דאריא : א. 498 320 290
416 415 414 413 409 404 396 341 338 337	דבוריה : א. 491 490 466
450 447 446 429 427 425 423 419 417	דול : ב. 10
460 462 487 506 528. 'כנסיית מריה	דון : ב. 247
הקדושה' : ב. 322 415 423. 'מסגד בני	דולוק (דלוק) : א. 304
אומיה' (אמיה) : ב. 153 528. 'אצאלחיה,	דוראצו : א. 344 198 111 107
שכונה : ב. 327. 'שער פיסאן' : א. 315	דוריליאום (אסקישהיר) : א. 194 117 116
דן. ע"ע באניאס	281 279
דנדאקאן : א. 22	דזתינ : א. 544 531
דניה : א. 186 : ב. 125 122 105 40 28	דיאר בכר : א. 209 205 199 123 33 17 13
דעוק (מגדל דעוק) : ב. 39 56 143 335 422	210 247 322 438 528 : ב. 98 44 42 41
דרב אלחג' ('דרך החג') : א. 209 206 158	321 317 248
241 285 375 499 500 502 503 504 524	דיידאמור : ב. 232 218 180
525 526 539 : ב. 443 427	דיר אלבלח, ע"ע מבצר-דרום
דרב סרמדא (דאנית' אלפקל : 'אגר	דיר סניד : ב. 259
סנגויניס') : א. 210	דיר אלקלעה : א. 230
דרום, מבצר, ע"ע מבצר דרום	דלג'ה : א. 336
'דרך החג', ע"ע דרב אלחג'	דלהי : ב. 247
'דרך-הים' : א. 449 206	דלי : א. 307
ה	דלתון : א. 428 129 43
הר (הא הידיעה) ר' המשך המלה	דמיאט : א. 91 501 465 357 344 338
האליס, נהר (קיזיל ארמק) : א. 233	140—160, 161 164 167 170 188 207 257
האם (הם) : א. 264	312 314 315 316 317 319 320 321 322
הודו : א. 5 9 25 72 228 501 : ב. 406 248 247	329 377
הינגריה : א. 97 99 100 103 276 397 398 : ב.	דמין : א. 418
27 29 112 122 125 135 361 375 407 409	דמשק : א. 121 120 32 31 30 29 18 17 16
492	122 123 128 129 131 142 154 155 156
הוגין ('שאטל נה') : א. 449 337 319 318 184	157 158 159 162 166 167 168 178 181—
452 453 481 507 523 547 560 : ב. 35 108	186 187 188 189 194 195 199 201 203 204
187 271 430 458 462 510	205 206 209 211 212 213 214 215 217
הירקליאה (ארגלי) : א. 194 117	218 219 221 225 229 230 231 232 235
הירשאוו, מנזר : א. 78 46	236 237 241 242 243 244 284—291 293
הם ע"ע האם	296 300—302 306—311 313 314 315
'הר עולי-הרגל' ('מבצר סן-ג'יל') : א. 194	316 318 319 320 321 331 334 337 341 342
'הר הקפיצה' : א. 543	346 351 352 353 357 358 375 392 409
הרביה : ב. 87 181 259 299 300	423 425 426 430 437 438 439 440 441
הרי-אפרים : ב. 246 128	448 449 451 452 453 454 455 459 465
הורמוז (הרמוז) : א. 241 : ב. 148	485 488 489 490 491 494 495 496 497 498
ו	500 501 504 508 510 512 514 515 518
ואדי אלאחרר : א. 307	519 520 524 526 527 528 538 539
ואדי אלאחתא (חת'א) : א. 488	540 551 553 558 559 : ב. 7 18 34 82 89
ואדי בירה : א. 492 494 : ב. 439	90 91 98 100 105 112 123 128 130 131
ואדי דבה : א. 518	143 144 146 147 153 155 156 165 167 168
	174 175 184 186 189 191 197 210 212
	244 246 249 250 251 257 258 264 265

מפתח שמות מקומות

וּלְגָה : ב, 426 247	וּאֲדִי אֲדִ'לִיל (אֲלִד'לִיל) : א, 518
(אֶל)וועירע, ע"ע וּאֲדִי מוּסָא, מִבְּצֵר	וּאֲדִי הִידָאן : א, 519
וּוֹרְדֵן : א, 64	וּאֲדִי הַנְּדָאג' : א, 318
וּוֹרְמִס (וּוֹרְמִישָׁא, שְׂטֹאֵהֶלֶק) : א, 100 101	וּאֲדִי אֱלֹקָאס : א, 318
276 265 ; ב, 15 105 392 393	וּאֲדִי ז'וֹדִייר (וּאֲדִי ג'דִיר, וּאֲדִי עֶרֶב) : א,
וּוֹרְסִי : ב, 375	242 508 ; ב, 130
וּוִוִילִי : א, 255 256 260 298 ; ב, 57	וּאֲדִי זַעֲרָא (זַהֲרָא) : א, 219
וּיִטִירָאן : ב, 393	וּאֲדִי חֲלִיב : ב, 259
וּיִטְרֵבֹו : ב, 237 241 355 357	וּאֲדִי חֲמָאם : א, 537
וּיִטְרִי : א, 255	וּאֲדִי אֱלַחְסָא : א, 489
וּיִילֶס : ב, 20	וּאֲדִי חֲסִי : א, 447 ; ב, 87 259 273
וּיִנִיצִיָּה (גַּם : וּיִנִיצִיאַנִים) : א, 60 71 169 170	וּאֲדִי אֱלַחְרָאמִיָּה : ב, 128
181 187 215 216 271 274 275 291 373	וּאֲדִי אֱלַחְרִיק : א, 453
390 402 ; ב, 27 65 101 111 112 125 147	וּאֲדִי ה'שָׂאבָה : א, 219 452
148 149 151 161 211 212 225 230 239	וּאֲדִי מַגְרָה (מַעֲרָה, מַעֲאֲרָה) : ב, 73 155
262 276 281 283 287 288 289 291 292	וּאֲדִי מוּסָא : א, 177 184 185 206 490
293 307 313 316 321 323 339 344—359	וּאֲדִי מוּסָא, מִבְּצֵר : א, 241 285
364 400 401 417 427 431 432 434 443	וּאֲדִי מֶלֶק : ב, 73
444 468 469 474 475 477 479 484 486	וּאֲדִי אֱלַמְקַתוּל : א, 203
495 497 499 500 501 502 503 504 515—	וּאֲדִי מַרְבִּין : ב, 527
517 519 520 522 523 531 534 537 541	וּאֲדִי עֶבְלִין : ב, 36
וּיִנְצ'סְטֵר : ב, 23	וּאֲדִי אֱלַעג'ם : א, 290
וּיִסְלַבּוּרְג : א, 103	וּאֲדִי עֹזָב : א, 201
וּיִסְלָה : ב, 362	וּאֲדִי עֶרֶב, ע"ע וּאֲדִי ז'וֹדִייר
וּיִרְצַבּוּרְג (שְׂטוּלְבַאךְ) : א, 100 265 269 276	וּאֲדִי עֶרָה (עֲאֲרָה) : א, 181 ; ב, 450
295 ; ב, 15	וּאֲדִי אֱלַעֲרִיש : א, 312
וּנְסֵן : ב, 307	וּאֲדִי פַג'אַס : א, 531 536
וּסְטִמִּינְסְטֵר : ב, 20	וּאֲדִי פֶלַאח (נַחַל אֹרֶן) : ב, 155
	וּאֲדִי צַדֵּר : א, 500
י	וּאֲדִי קֶרִין : ב, 169 172 459 487
זֹאֲלָאקָה : א, 63	וּאֲדִי רוּמָאנָה : א, 530 534 536
זֹאֲרָה : ב, 112	וּאֲדִי רַחוּב ('מַעֲרַת רוּאֲב', 'מַצְפֶּה רוּאֲב') :
זֹאבְדָּאנִי (אֱלִזְבֵּדָּאנִי) : א, 307	א, 287 288
ז'בֹּדָאן : א, 480	וּאֲדִי א'טְלָאֵלָה (אֱלִשְׁלָאֵלָה) : א, 213 287 352
זג'ר אַנְצָאֲרָא (אֱלִנְצָאֲרָא) : ב, 130	וּאֲדִי אַתִּים (אַתִּים) : א, 201 218 229 243
ז'וּאַגִּי : ב, 254	409 410
ז'וּנִי : ב, 253	וּאֱלָאנֶס : א, 81
זִיזָא, אַגַּם : א, 518 ; ב, 414 419	וּאֱלִנְסִיָּה : ב, 481
ז'יין : א, 323	וּאֱלַקְנַבּוּרְג : א, 265
זִינְצִיג : א, 102	וּאֵן (וּסְפוּרְקֵן), אַגַּם : א, 19 24
ז'יסֹר : ב, 17 18	וּאֲנִדוּם : ב, 113 309
זַנְטָא, ע"ע זִינְצִיג	וּאֲסִילִיצִיָּה (מַעֲבֵר־טֵרַאִיאַן) : ב, 30
זִרְדְּנָא : א, 200 231	וּאֲתִיקֵן : א, 327
זִרְעִין (יִזְרְעֵאל) : א, 130 380 431 509 510	וּוִבְלִינְגֶהוּפֵן (וּוִיבְלִינְקֶהוּוּא) : א, 101
520 544 ; ב, 397 430 447 458	וּוִטְרֵלָה : א, 252
זִרְקָא : א, 518	וּוִיבְלִינְקֶהוּוּא, ע"ע וּוִבְלִינְגֶהוּפֵן

מפתח שמות מקומות

329 326 325 320 311 310 306 302 300
 441 440 439 438 437 436 430 427 424 334
 508 506 495 486 484 478 477 465 444 443
 100 98 86 50 33 ; ב. 549 525 518 515 512
 414 413 407 327 314 302 271 265 249 244
 506 489 476 423 417 416
 חלבא : ב. 470
 חלליה : א. 230
 חלקידין : א. 412
 חמץ : א. 157 156 155 154 127 123 17 14 13
 232 231 225 221 217 205 196 195 194 159
 444 440 439 409 346 341 315 244 236 235
 453 : ב. 267 265 257 251 249 244 130 98
 470 459 447 414 314 302 301 300 295 271
 528 509
 ח'מרא ביסאן : ב. 508
 חמת : א. 157 156 155 154 127 123 26 13
 229 225 221 217 205 200 196 195 194 159
 98 : ב. 453 445 444 441 439 346 232 231
 540 528 468 414 271 264 251 249 244
 אלחסבאן. ע"ע חשבון
 חסביה : א. 219
 חסמא. הר : א. 489
 ח'ספין : א. 531 184
 הצבאני. נהר : א. 453 202
 חצור. ע"ע רפיח
 חצן אלאכראד (כרך דה שוראלייה) : א. 198
 528
 חצן כיפא : א. 322 306 199 ; ב. 250
 הצר מנצור : א. 303
 חצן עכאר : א. 338 ; ב. 528 485
 (אל) חראמיס. ע"ע כפר חרמש
 חראן : א. 197 ; ב. 250 248
 ח'רבת דוסתרי (דסתרי) : ב. 155 137 73
 ח'רבת טנטור (תל-חג'ל תל-עג'ול) : ב. 39
 73 55 46
 ח'רבת אלצוץ (אללצוץ) : ב. 480 251 130
 ח'רבת מסכנא (משכנא). ע"ע מסכנה
 ח'רבת קצבה : ב. 87
 הרמון : א. 449 440 410
 חשבון (אלחסבאן) : א. 519 212

ט

טאורוס. הרים : א. 116 28 19 14 13 12 7 3
 303 301 300 252 234 196 154 119 118 117
 325

ח

חארם. מבצר : א. 444 338 334 320 302 225
 477 445
 חביס (חבס. חביס ג'לדך) : א. 205 204 188
 496 495 491 490 459 320 243 229 212
 498 497 : ב. 501 130
 חברון : א. 241 238 208 177 176 168 139
 246 213 196 174 ; ב. 551 431 374 352 243
 510 466 459 425 419 300 295 273
 חברון. הרים : ב. 87 86
 חבש : א. 502 413 ; ב. 12
 חג'אז : א. 505 503 502 488 486 349 331 16
 524 : ב. 510 443
 ח'ג'רת אנצארא (אלנצארא) : א. 530
 ח'וארזום : א. 22 ; ב. 248 247 165
 חולה : א. 282 36 481 449 318 219
 (אל)חורא : א. 503
 ח'וראסאן (ח'ראסאן) : א. 247 23 22 5 ; ב. 407
 חורן (בשן) : א. 205 182 168 158 154 129
 351 308 307 302 301 286 285 230 212
 130 98 ; ב. 541 498 496 409 375
 חטין. קרנות : א. 461 419 398 299 202 168
 507 504 498 491 487 485 481 466 465
 536 532 529 528 527 526 524 523 520 511
 550 549 548 544 541 540 539 538 537
 34 33 18 14 7 3 ; ב. 559 556 554 553 552
 127 97 92 90 85 82 71 67 61 59 52 37 35
 384 383 382 343 312 300 211 210 206 136
 476 473 434
 חידקל : א. 159 158 156 122 118 31 17 12 7
 248 ; ב. 322 284 246 199
 אלחיס : ב. 448
 חיפה : א. 380 185 181 176 174 170 169 129
 91 72 56 55 41 40 ; ב. 543 505 431 427
 454 398 356 331 279 183 181 138 126
 455 472 476 510 511 530 544. 'כנסיית
 אליהו הנביא' : א. 543. 'מנזר אליהו' : ב.
 510. 'מנזר סיאג' (דאר אלסיאח ?) : ב.
 510. 'חורשת התמרים' : ב. 264 181 172 72
 ח'לאט : א. 248 199
 חלב : א. 121 120 69 32 31 26 19 18 17 14 13
 196 194 192 159 157 156 155 154 123 122
 218 217 211 210 209 205 204 200 199 197
 234 231 230 229 226 225 224 223 221
 290 289 288 284 248 247 246 245 236 235

מפתח שמות מקומות

טאורוס, מעברות : א, 12 13 27 72 ; ב, 33 52	טרנט, ועידה : ב, 120
טאליאקוצו : ב, 478	
טאראגונה : א, 78	
טארטוס (טרטוס) : א, 13 118 234 282 ; ב, 470	יאזור : א, 180 ; ב, 77 80 81 82 84 91 92
טבריה : א, 17 29 30 129 166 176 183 184	יאכסארטס, ע"ע סירדאריה
202 203 204 212 213 218 230 242 243	יאלו : א, 187 238 ; ב, 77 87 341
290 334 352 358 365 368 375 392 397	יאפאן : ב, 362
399 408 428 452 454 455 490 491 492	יבוק, נהר : א, 320
498 509 510 521 523 524 528 529 530 531	יבנה (יבנה, איבלין) : א, 163 182 214 215
532 533 534 536 537 541 543 ; ב, 53 131	: 238 240 247 375 380 447 470 472 550
246 265 278 279 297 302 314 396 402 417	ב, 79 84 443
423 430 463 510	יהודה (גם : הרייהודה) : א, 17 30 154 241
טבריסתאן : א, 5	350 374 420 467 472 552 ; ב, 12 80 86 98
טהראן : א, 22 ; ב, 247	188 295 299 300 301 311 334 341 342 396
טוסקאנה : א, 77 ; ב, 27 346 432 492	458
טור : ב, 58 324	יוון : א, 3 4 278 ; ב, 175 269 385 480 492
טורון, ע"ע תבנין	יוניה : א, 278
טורטוזה (טרטוס, אנטרטוס) : א, 13 31 128	יוקנעם (קימון) : א, 370 544 ; ב, 55 72 73
164 191 192 ; ב, 363 435 471 509	92 143 510
טוריין : א, 227 ; ב, 16	יורק : ב, 23—26. 'מגדל קליפורד' : ב, 24
טיפליס : א, 19 ; ב, 247	25
טלס : א, 5	יורעאל, ע"ע זרעין
טנטורה : ב, 73	הים האדריאטי : א, 68 111 113 274 291 ; ב, 348 346 345 27
(א) טפיח (אלטפיח, אלתפיח) : א, 336	הים האיגאי : א, 3 27 32 69 115 274 281 ; ב, 345
טפילה : א, 241 ; ב, 148	ים הודו : א, 349 ; ב, 406
טראנסאוקסוניה : א, 22	הים הכספי : א, 5 12 19 21 22 ; ב, 247
טראסטורה : א, 252	ים המלח : א, 158 177 206 241 243 285 352
טרביזונד (טראפזונט) : א, 19 24	373 489 512
טרוא : א, 257 392 393	הים הצהוב : ב, 406
טריפולי (עיר) : א, 13 18 31 127 154 156	הים הצפוני : ב, 28
158 181 186 188 192 194—196 199 201	הים השחור : א, 3 25 233 324 ; ב, 344 346
208 290 304 311 345 558 559 ; ב, 34 35	406 515 522
86 230 345 363 467 471 475 476 516 517	הים התיכון : א, 25 27 60 68 81 271 273
519 520 522 523 524 525 526 527	310 ; ב, 346 349 360 361 362 406 408
טריפולי (אמירות ; רוזנות) : א, 120 128 152	409 426 479 483 512 516 518 528
160 186 189 191 194—196 199 202 205	ים כינרת : א, 16 44 129 166 167 168 184
212 216 227 231 244 288 299 304 319 326	202 205 242 307 320 321 334 375 418 449
337 338 356 375 391 397 414 441 453 455	465 481 487 490 491 492 508 530 531
472 508 511 516 532 541 548 549 561 ;	532 537 ; ב, 36 44 130 148 175 251 282
ב, 35 68 100 102 107 109 135 155 156	301 463 489 508
180 188 211 225 231 232 233 237 264 300	ים מארמארה : א, 69 104
340 352 385 408 427 459 469 470 471 475	ים סוף : א, 154 158 207 208 349 499 501
486 497 498 504 507 514 518 524 528	502 503 504 524 526 539 ; ב, 246
טריפולי (בצפון אפריקה) : א, 273 274 330	ים סין : ב, 406
טריר : א, 101 102 292	

מפתח שמות מקומות

154 153 152 148 147 146 144 143 140
 181 179 174 168 167 166 157 156 155
 191 190 189 188 187 186 184 183 182
 214 213 212 198 197 196 195 194 193 192
 271 268 267 264—261 251 246 243 233
 311 305 300 299 298 297 296 282 273
 390 389 382 374 363 348 342 341 334
 414 411 407 402 399—396 393 392 391
 491 484 481 479 466 443 430 425 424 417
 510 535 538. 'הוספיטאל של יוחנן
 הקדוש': א, 390 391; ב, 190 193. הר
 הבית: א, 97 135 136 141 394 426 512;
 ב, 187 188 193 194 262 263 296 297.
 הר הזיתים: א, 97 136 137 141 306 512
 552 555 556; ב, 190 263. הר ציון: א,
 136 140 141 172 175 555; ב, 80 190 196
 213 261 263 298. 'השער החדש': א, 396
 555; 'כנסיית גת־שמנים': א, 552. 'כנסיית
 הצלב' ('המצלבה'): א, 413; ב, 195.
 'כנסיית הקבר': א, 16 18 20 44 45 49 50
 67 75 83 84 85 86 87 93 96 125 129 132
 142 144 145 148 165 169 170 172 173
 175 176 245 257 277 280 289 306 373
 383 390 393 403 406 412 462 463 476 505
 512 521 522 555 556 557; ב, 3 7 13 14 17
 78 83 87 91 96 110 125 146 153 162 189
 190 191 192 193 194 226 263 299 324
 366 367 380 387. 'כנסיית מרים' (בהר־
 ציון): א, 552; ב, 299. 'כנסיית מרים
 הקדושה': א, 395. 'כנסיית מרים הקדושה
 הלאטינית': א, 390; ב, 190. 'כנסיית
 מרים הקדושה הקטנה': א, 390 391.
 'כנסיית מריה מגדלא': א, 73; ב, 400.
 'כנסיית מרים מעמק יהושפט': א, 212 213
 552; ב, 195 288 296 447. 'כנסיית סן־
 ז'אק': ב, 298. 'כנסיית סן־סטיפאן': א,
 203 556. 'כנסיית סן תימאס': ב, 262.
 'כנסיית סנט־אננה' ('אלמדרסה אלצאל־
 חיה'): א, 558. 'מגדל־דוד': א, 134 136
 141 142 164 175 187 306 394 401 412 428
 445 512 555 557; ב, 146 193 196 213 261
 262 263 264. 'מגדל החסידות' (ברג'
 אללכלך): א, 140. 'מגדל טאנקרד' (ברג'
 ג'אלות): א, 136 141 555. ממילא, בית
 קברות: א, 136. 'מנזר סן סבא' א, 412.
 'מסגד אלאקצא' ('מקדש־שלמה'): א, 136

יסו: א, 30 31 129 131 139 161 163 165 169
 170 173 174 175 176 178 180 187 188
 208 214 215 229 311 332 365 368 373
 374 380 392 396 399 426 431 446 543 515
 550 551; ב, 35 71 72 76 77 78 79 80 81
 82 90 91 92 93 98 101 105 106 107 114
 136 167 173 182 183 184 185 186 187
 188 190 191 192 193 196 198 212 213
 214 243 246 251 252 257 258 259 265
 271 273 279 293 294 295 296 299 300
 302 332 333 334 335 336 339 341 342
 345 397 433 434 447 453 457 459 465
 464 465 466 471 510. 'כנסיית פטרוס
 הקדוש': ב, 105. 'שער ירושלים' ב, 91
 יסראשקלון, רוזנות: א, 332 373 375 380
 384 469 472 479 515; ב, 70. ע' עוד ע"ע
 יפו, אשקלון
 ירדן: א, 137 158 167 202 212 241 243 301
 306 318 320 351 352 440 449 450 451
 490 491 492 494 497 498 510 511 512
 519 520 524 530 531; ב, 33 34 82 128
 130 246 282 295 338 367 385 423 458
 508 510
 ירחא (ירכא, אלרוחא?): ב, 491.
 ירושלים: א, 7 16 17 29 30 31 32 33 38
 40 44 46 47 49 50 65 67 70 71 72 73
 76 78 83 85 87 93 94 95 96 97 98 102
 107 109 111 115 116 123 125 126 127
 128 129 130 131 132 133 134 137—139
 148 151 152 154 159 160 161 162 163
 164 165 166 168 169 170 172 173 174 175
 176 178 180 182 186 187 191 194 198
 201 203 208 214 216 218 237 238 243 245
 247 251 252 257 266 268 269 288 289 290
 295 296 305 306 309 310 325 332 337 344
 353 355 357 358 361 365 367 368 373
 374 383 386 389 390 391 392 394 395 396
 397 399 400 403 407 411 412 413 415 417
 418 419 420 422 424 425 426 427 428
 429 439 441 443 445 448 458 460 461
 463 466 467 480 489 505 508 512 515
 521 522 523 524 528 529 533 539 543 544
 546 547 549—561; ב, 3 4 5 7 8 12 14 17
 31 56 63 64 71 76 77 78 79 80 81 82 83
 85 86 87 88 89 90 91 92 98 101 105 108
 113 114 120 128 131 136 137 138 139

מפתח שמות מקומות

כפר־מירון : ב, 395
 כפר נברתא : א, 428 ; ב, 395
 כפר נחום : א, 530 ; ב, 130
 'כפר נחום' (בין טירה לעתלית) : ב, 72
 כפר סבת : א, 418 531 532 534 536
 כפר סלסלה : א, 390
 כפר עמוקה : א, 8 42 ; ב, 395
 כראע : ב, 327
 כריסטפוליס : א, 27
 כרך (כרך מואב, פטרה דסרטי) : א, 153
 241 346 347 352 353 375 409 461 487
 488 489 501 507 512 514 515 517 518
 519 520 521 524 525 528 559 ; ב, 33 71
 77 98 147 148 157 210 246 250 271 294
 295 300 327 334 413 414 419 429 443
 כרך דה שוואלייה : א, 456 ; ב, 330 459 468
 482 485 507
 כרמל, הר : א, 181 543 ; ב, 55 72 143 172
 472 510
 כרמל, מבצר : א, 241 352
 כרפנא, ע"ע קרפן
 כרתים : א, 69 ; ב, 59 175 392

ל

לאד'קיה (לאטאקיה, לאודיקיאה) : א, 18 128
 177 191 192 197 231 345 549 ; ב, 100
 102
 לאודיקיאה (קדמת־אסיה) : א, 281
 לאטיראן : ב, 17 109 115 119 120 121 122
 123 367 387
 לאמאנש, תעלה : א, 61 105 112 ; ב, 16 22
 לאנגדוק : א, 398 480 ; ב, 403
 לבנון (גם הר הלבנון, מול הלבנון) : א, 13
 18 71 127 128 154 185 194 196 317 345
 374 411 414 441 467 549 561 ; ב, 101
 133 249 301 527
 לג'ה : א, 219 307 497
 לג'ון : א, 380 492 543 544 ; ב, 109 447
 450 451 458 509 510
 אללדאן, נהר : א, 452
 לואר, נהר : א, 92 398 ; ב, 390
 לוביא (לוביה) : א, 418 534 536 541
 לוד : א, 130 131 161 180 232 233 238 374
 380 396 431 446 447 543 551 ; ב, 77 79
 80 91 92 114 187 246 273 341 424 461

141 162 394 512 558 ; ב, 146 186 187
 193 296. 'מסגד עמר', קבת אצח'רא
 'מקדש־האדון' : א, 136 173 512 558 ; ב,
 146 187 192 296 425. מעיין־השילוח : א,
 136 137. עמק יהושפט : א, 136 556.
 'פשפש אלעזר הקדוש' : א, 555. 'רובע
 האפטריארך' : א, 373. 'רחוב (רובע)
 האפטריארך' : א, 175 373 566. 'רחוב
 הטבחים' : ב, 538. 'רחוב היהודים' : א,
 140 135 129. 'שכונת היהודים' : א, 141
 419 426 553 ; ב, 262. 'שכונת הנוצרים'
 ('שכונת הקבר הקדוש') : א, 135. 'שער
 דמשק' (שער סאן־סטיפאן) : ב, 213. 'שער
 הפרחים' ('שער הורדוס') : א, 140. 'שער
 יהושפט' : א, 136. 'שער־יפו' : א, 134 136
 140 557 ; ב, 262 146. 'שער ציון' (באב נבי
 דאוד) : א, 134 140 ; ב, 298. 'שער שכם'
 ('שער סטיפאן הקדוש') : א, 134 136 203
 426 556 ; ב, 196 261 262 263
 יריחו : א, 140 163 243 368 374 396 451 519
 547 ; ב, 295 414 508
 ירמוך, א, 167 188 205 206 212 213 218 242
 307 320 459 490 497 508 ; ב, 128 130
 ירקון : א, 375 ; ב, 76 265 267 294 338 342

כ

כאבול, א, 417 ; ב, 440 441
 (אל)כהף : א, 191 ; ב, 103
 כוכב אלהא ע"ע בלוואר
 כורדנא : ב, 37 39 55 126 127 181 182 335
 442
 כיוס : א, 69
 כיסון : א, 303
 אלכלב, נהר, א, 128 548
 כסוה : א, 352 451
 כסריגורדון : א, 104
 כפר ברעם : א, 428 ; ב, 395
 כפר חטין : א, 534 537
 כפר חרמש (אלחראמיס) : ב, 233 510
 כפרטאב (כפרתאב) : א, 13 231
 כפר טירה : ב, 72
 כפר יאסיף : ב, 491
 כפר כנא (כפר כנה) : א, 40 44 417 529 530
 531 544 ; ב, 114 131 135 329
 כפר לאת'א : א, 284
 כפר לם : א, 547 ; ב, 233 454 460

מפתח שמות מקומות

מבצר איוב הקדוש': א. 544 531	489 464. 'כנסיית סן-ג'ורג': א 131 180
מבצר ארנולד (ארנאלדוס יאלו ? אלברג'): א. 187 79 ; 448 446 233	לומבארדיה: א. 253 55 53 ; ב. 192 89 77 ; ב. 394
מבצר ארנולף (קאסטל ?) א. 238 188 187	לונדון: ב. 477 26 24 23 22 21 20
מבצר ארנולד ע"ע מבצר ארנולד	לוצ'רה: ב. 194
מבצר-דרום (דיר אלבלח'): א. 341 340 156	לוקה: א. 112
494 461 445 409 375 351 349 348 347	ליתארינגיה: א. 110 107 106 105 94 93 82
88 87 86 83 77 ; ב. 551 550 516 504 499	263 261 140
332 327 296 295 278 267 90	לטקיה, ע"ע לאד'קיה
מבצר הר גלאביאנוס', א. 230	לטרון (טרון דה שוואלייה): א. 431 238
מבצר יוחנן הקדוש' (מעבר יריחו): א. 451	551 ; ב. 246 213 188 187 87 84 80 79 77
מבצר סן-ז'יל', ע"ע 'הר עולי-הרגל'	296 297 397 430 510
מגדל: א. 537 534 163	ליבק: ב. 56
מגדל יאבא (מגדל צדק, מיראבל): א. 306	ליגניץ: ב. 407
87 77 76 73 ; ב. 550 540 470 446 380	ליון: ב. 384 364 310 309 308 254 253 58
מגדל צדק, ע"ע מגדל יאבא	393 394 496 499
מגנצא, ע"ע מיינץ	ליוניאן: א. 479
מד אדיד (אלדיר): ב. 183	ליטא: ב. 122
מדינה: א. 502 500 349 321 209 207 206	ליטאני, נהר: א. 547 452 242 229 216 ; ב. 462 134
443 ; ב. 526 503	לייז: א. 305 64
מדינת האפיפיור ע"ע 'נהלת פטרוס הקדוש'	לימאסול: ב. 180 178 176 175 59
אלמהדיה: א. 274 273	לין: ב. 23
מואב: א. 350 336 243 241 221 209 206 158	לינקולן: א. 23 ; ב. 257
409 489 491 512 531	ליסאבון: א. 366 58 4 ; ב. 115 69
מודון: א. 215	ליסבוס: א. 115 69
מודנה: ב. 350	
מוזירב (מזירב): א. 285 218 213 184 ; ב. 130	
אלמוילח, הר וואדי: א. 312	מ
מון-מיזאר, ע"ע עכו, גבעת-מיזאר	מאדאגסקאר: א. 501
מונאסטיר: א. 340	מאוריסאניה: ב. 12
מונגוליה: ב. 474 411	מאזוביה: ב. 477
מונז'יסקאר, ע"י גזר	מאלוריה: ב. 518 516
מונפור (קלעת אלקרין): ב. 170 169 168	מאלטה: א. 391 273
460 459 458 341 273 198 187 182 172	מאליאה, א. 297 292
463 472 481 487 488 510	מאמיסטר: א. 470 ; ב. 326 325 234 118 28
מונפון 309 254	מאן: א. 18
מונפור ל'אמורי: ב. 309 254 172	מאעין (מעון), ע"ע מעאן
מונפלייה: ב. 402 256 198 35	מאקון: ב. 254
מונפראן, ע"ע בערין	מארגס: א. 417
מונריאל, מבצר: ע"ע שובך	מארדין: א. 304 209 205 201 199
מוצול (מוצל): א. 154 122 33 31 28 17 13	מארזקו: א. 502 273 223
155 157 159 197 198 199 201 204 205	מארינא: ב. 510
217 218 222 223 224 225 228 229 230	מאריצה: א. 69
246 248 300 325 331 357 425 430 436 437	מארסיי: ב. 269 256 254 198 113 58 35
438 439 441 443 495 496 497 504 506	534 495 385 353 352 350

מפתח שמות מקומות

510 (אל) מנצורה (בכרמל) : ב.	501 500 409 408 400 399 50 42 41 : ב.
316 159 158 152 (אל) מנצורה (במצרים) : ב.	מוראביה : א. 9
326 320 319 318 317	מורד סו, נהר : א. 24
מנצ'וריה : ב. 426	מורטמאר : ב. 324
מנת אלקלעה : א. 547	מוריאה : ב. 480 409 313 177
מסינה : א. 273 ; ב. 95 86 58 41 35 27	מזרעה : ב. 529
מסכנא, א. 536 534	מח'אדת אלאחזאן (מח'אצת אלאחזאן), ע"ע
מעאלקין : ב. 130	גשר בנות יעקוב
אלמעאמלתין, נהר : א. 548 375 195	אלמחלה, תעלה : ב. 159
מעאן (מאעין, מעון) : א. 528 519 489 347	מטולה : א. 453
'מעבר הכלב' : א. 548 ; ב. 230	מיאנדר, נהר : א. 281
מעבר אלכרסי : ב. 130	מיאפארקין : א. 248 199 17 13 ; ב.
'מעבר לבונה' (עקבת אַלובן, אַללבן) : ב.	אלמידאן : א. 287 285 218 184
128	מידבא : א. 512
'מעבר עובדי־האלילים' : א. 548 ; ב. 230	מיין : א. 227 ; ב. 16
מעין מורד, ע"ע מערה	מיינץ (מגנצא) : א. 267 265 262 100 98 47 ;
מעלה האדומים : א. 547	ב. 393 15 13
מעליא : א. 417 547 ; ב. 170 169	מינצבורג : ב. 15
מערה (מערטה, מעין מורד) : א. 302	מיסופוטאמיה, תימה ביזאנטית : א. 13
מערות אַנועמאן (אַלנעמאן) : א. 127 26 13	מיסיה : א. 27
231 205	מירא, ע"ע מירס
המפרץ הפרסי : א. 502	מיראבל, ע"ע מג'דל יאבא
מסרק : א. 518	מירון : א. 428
מץ : א. 276 101	מירס (מירא) : א. 101
מצדה : ב. 26 26	מיריקיפאלון : א. 329 442 443 ; ב. 32
'מצודת־התאנים' : ב. 86	מפה : א. 503 502 453 349 209 207 206 16
מציאף : א. 191	524 525 526 ; ב. 443 194 148
מצרים : א. 4 7 12 14 16 17 18 24 25 26 29	(אל) מלאחה (בגליל), ע"ע עין מלאחה
139 131 130 129 128 127 72 33 31 30	מלזגרס (מלזגרד, מנויקרת) : א. 26 24 21
164 163 162 160 159 158 156 155 142	(אל) מלאחה בחוף : ב. 73
182 181 180 178 176 174 169 168 166 165	442 329 235
207 206 201 195 189 188 187 186 183	מלסיה (מליטנה) : א. 196 118 115 28 12
228 221 217 216 215 214 213 212 211 208	מלן : ב. 314
317 316 314 309 301 300 273 241 233 232	מלפי : ב. 222
410 409 408 406 375 357—328 325 319	אלמנא : א. 503
439 436 435 431 430 429 426 425 424 413	מנבג' : א. 13
456 455 454 451 449 448 445 444 443 441	מנות : א. 547 ; ב. 487 460 459
494 489 488 487 485 484 481 477 465 458	מנויקרת, ע"ע מלזגרס
507 506 504 503 502 501 500 499 496	'מנזר מאר אליאס' (בהרי יהודה) : ב. 88
550 540 528 526 524 520 518 515 514 512	'מנזר מארו הקדוש' (על האורינוסס) : א.
83 82 79 78 66 65 46 41 34 30 : ב. 552	414
122 121 114 112 111 109 100 98 91 89 88	'מנזר קאתרינה הקדושה' (בסיני) : א. 500
150 149 148 147 146 142 141 140 139 136	מניה : ב. 36
177 174 167 165 164 159 157 155 153 152	מניטרה : א. 441
257 251 250 249 246 213 210 207 184	מנית אבו עבדאללה : ב. 320
270 268 267 266 265 264 261 260 259 258	מנית אַבי אלח'צ'יב : א. 336

מפתח שמות מקומות

נורויץ : ב, 23	271 278 279 282 283 284 293 294
נורמאנדיה : א, 61 62 141 160 172 289 365	295 296 297 299 301 302 305 310 311
ב, 16 18 26	312 314—321 322 323 325 326 327 329
נורפולק : ב, 23	331 332 334 335 336 337 338 342 344
נורתמפטון : ב, 18 23 268	345 346 360 361 363 364 373 387 391
נושא, ע"ע נויס	396 397 399 401 403 405 406 407 408 413
נחל אלכסנדר (מונדידיה) : ב, 74 183	414 415 416 419 420 421 423 426 427
אנח'ל (אלנח'ל) : א, 488	429 443 448 477 478 480 482 483 484
נחל התנינים : ב, 73	486 492 493 494 495 505 508 509
נחל חדרה : ב, 74	510 516 517 518 521 523 526 528 544
נחל פולג (נחל פליק) : ב, 74	מצרים (עלית), ע"ע אלצעיר
נחל עזה : א, 314 348	מרג' אלעסרא (אלסערא ?) : א, 452
נחל מצרים : א, 325	מרג' אסונבול (אסנבל) : א, 530
'נחלת פטרוס הקדוש' : א, 62 144 151 ; ב,	מרג' עיוון (עיון) : א, 229 452 ; ב, 32 107
104 111 157 343	134 430
ניאפולי : ב, 512	מרג' אצפר (אלצפר) : א, 203 218
נילוס : א, 208 330 331 333 336 342 345 ; ב,	מרגס : ב, 363
114 142 147 150 158 159 161 315 316	מרגליות : א, 449
317 318 319 320	מרוו : א, 22
נימפיאון : ב, 358	מרון (קלעת מארון) : א, 380 ; ב, 510
ניצנה : א, 312	מרישא : א, 176
ניקאיה : א, 27 31 69 76 104 115 117 118	מרל, ע"ע דאר
279 280 281	מרעש : א, 13 28 117 119 120 303
ניקומדיה : א, 27	מרקב : ב, 284 268 471 482 507 514
ניקוסיה : ב, 86 105 181 218 237	מרקיה : א, 191 514
נירנברג : א, 100 276 ; ב, 29 30	משגרא (משערא) : א, 441 ; ב, 134
ניש (ניסה) : א, 97 99 276 ; ב, 30	אלמשהד אליעקובי : א, 449
נישאפור : א, 22	'המשמר החדש', ע"ע גארד נואר
נמרין (כפר נמרה) : א, 536 537	'המשמר השחור', ע"ע גארד נואר
נעים (נאין) : א, 536 537 546 ; ב, 128 439	
נעמן, נהר : א, 343 ; ב, 37 39 40 44 45 53	נ
55 56 72 115 143 181 335 400 442 451	נבי אלאוואדי : א, 453
531	נבי סמויל : א, 132 134 238 396 512 550
נפין : ב, 522	551 552 ; ב, 79 92 348
נציבין : א, 13 199 496 ; ב, 297	נגב : א, 158 206 207
נצרת : א, 17 40 44 129 166 167 230 358	נג'ל, מעין : א, 206
365 392 412 490 492 508 509 510 529	נהר חרוד : ב, 423
530 541 543 ; ב, 55 114 131 156 187 188	נוא : ב, 130
189 190 191 246 265 301 329 432 439	נואר גארד ('המשמר השחור', עין בלאטה) :
440 441 447 458 491 512, 'כנסיית	א, 319 449
הבשורה' : א, 44 412 510 543 ; ב, 329	נוביה : א, 346
330 439 512	נוויל : ב, 324
אנקב (אלנקב) : א, 518	נחר : ב, 254
נקב אשתר (אלשתר עקבת שתאר) : א, 489	נויס (נושא) : א, 101
נקב אלעקבה, ע"ע עקבת אילת	נוען : א, 243
	נורבגיה : 186 398 ; ב, 28

מפתח שמות מקומות

321 316 314 311 302 301 299 297 295 294
 344 338 337 335 332 330 327 326 325
 417 414 412 409 407 401 393 377 361
 443 441 428 427 424 423 422 421 420
 507 506 505 489 486 474 450 448 447
 528 527 526 523 516 515 512 509 508
 סטמפורד: ב, 23
 סיבאסטה (שומרון): א, 519. 544. פנסית
 יוחנן המטביל': א, 519 544
 סיבאסטיה (סיואס): א, 27 331
 סיואס (סואס), ע"ע סיבאסטיה
 סילי (סולי) א, 264
 סין: א, 5 21; ב, 362 406 409
 סינה: ב, 307 308
 סיני, הר: א, 257 389 500
 סיני, חצי-אי: א, 16 155 166 213 310 312
 503 500 499 488 486 445 349 346 341
 504; ב, 86 265 332
 סיס: ב, 102 470
 סיציליה: א, 3 62 68 74 80 86 109 110 141
 353 298 297 275—273 271 197 160 148
 30 27 10; ב, 398 374 365 362 357 355
 160 157 120 111 105 104 58 36 35 34
 209 200 199 194 180 179 178 177 165
 478 443 432 427 409 310 290 254 211
 512 504 495 492 490 485 484 480 479
 סירבונים, אגם, ע"ע סבח'ת ברדאויל
 סיר-דאריה (יאפסארטס): א, 5 22; ב, 247
 סלוקיה: ב, 33
 סלפה: א, 230 285 287 307 308 310; ב, 100
 508 427 168
 סלע, מבצר: א, 241; ב, 148
 (א)סלת (אלסלת): א, 212 541; ב, 148 246
 458 427 419
 סמוט: ב, 327
 סמיסאט: א, 12 13 119 304
 סמירנה, ע"ע איזמיר
 סמלין: א, 99 105
 סמרקנד: א, 5; ב, 247
 סן-הילאריון דידמאס, (דיה ד'אמור), ע"ע
 דידאמור
 סנג'אר: א, 205 506 507; ב, 41 42 248
 סנג'יל: ב, 128
 סן-זיל: א, 81; ב, 35 432 471
 סן-סימון (אלסוידיה): א, 122 283 302; ב, 427

ס

סאווה, נהר: א, 99
 סאכסוניה: א, 50 298
 סאלוניקי: א, 297 423 424
 סאמאן: א, 5
 סאמוס: א, 69
 סאן ג'מיניאנו: ב, 535
 סאן ז'רמאנו: ב, 162 175 213 218
 סאנסר: ב, 254
 סארדיניה: ב, 114 354 350 516
 סארונא: א, 418
 סבח'ת ברדאויל: א, 208
 סג'רה: א, 418 534 536
 (א)סואד (אלסואד; אדמת סויט): א, 167
 352 334 320 308 307 204 186 185 182 168
 301 249 148; ב, 541 498 497 491 490 375
 סואסון: ב, 309 319
 סואץ: א, 488 500 503
 אסודיה (אלסודיה), ע"ע סן-סימון
 סולי, ע"ע סילי
 סולמא דצור: א, 130
 סולסברי: א, 387
 סומיריה: ב, 504 529
 סוסה: א, 274
 סופיה: א, 99 276; ב, 30
 סוריה: א, 7 12 13 14 17 18 20 24 25 26 28
 125 123 120 118 109 108 72 71 32 31 29
 156 155 154 146 145 142 139 130 128 127
 188 185 169 165 162 160 159 158 157
 206 205 204 203 201 199 194 192 191
 225 224 222 220 218 217 210 209 207
 244 243 236 235 233 232 230 229 226
 283 282 281 278 271 251 247 246 245
 324 322 319 314 312 306 301 300 284
 334 333 332 331 330 329 328 326 325
 351 349 347 346 345 340 339 337 336 335
 424 422 413 409 408 407 406 353 352
 440 439 438 437 436 435 431 430 425
 487 484 458 455 451 448 444 443 441
 507 506 505 504 500 499 498 496 495 488
 543 539 528 526 524 519 518 514 512
 59 57 52 51 41 34 33 31 30 12; ב, 550
 146 143 134 114 101 100 98 91 89 79 65
 179 175 174 165 159 158 156 152 148
 248 246 244 237 233 232 229 210 185
 293 284 273 271 265 258 257 251 249

מפתח שמות מקומות

עזאז : א, 303 441	סן־פאנטאליאונה : ב, 357
עזה : א, 31 129 157 310 311 316 328 347	סן־פול : ב, 309
539 494 461 447 445 409 396 375 349 348	סן־פייטרו, אי : ב, 114
250 246 182 181 175 174 105 86 : ב, 551	סנט־אומר : א, 392
295 294 278 273 271 267 260 259 258 251	ססטוס : ב, 32
342 337 334 332 327 300 299 298 297 296	אלסער, ע"ע מרג' אלאסרא
510 507 459 443 421 419 414	ספאלאטו : ב, 125
עיד'אב : א, 502 503	ספרד : א, 4 45 49 50 55 60 62 63 67 76
עין אלבזיעיה : א, 490	78 80 81 82 92 98 292 355 362 391 401 ;
עין בצעה : ב, 36	ב, 105 122 161 222 305 364 375 379
עין־בקר (עין־סת) : ב, 37 44 53	379 387 389 393 403 409 432 478 499
עין ג'אלות, ע"ע עין הרוד	סקאנדאליון, ע"ע אסכנדרונה
עין אלבלאטה, ע"ע נואר גארד	סקאנדינאביה, א, 397 ; ב, 26 41 122 375
עין־גדי : א, 176	סקוטלנד : א, 380 ; ב, 26
עין־ג'וזה (מעין קרואסון) : א, 529 530 ; ב,	סרביה : ב, 29
143 134 131	סרדני (צידיניא) : ב, 279
עין אלג'ח'אמלה : א, 488	סרוג' : א, 119 248 ; ב, 248
עין אלגר : א, 202 441	
עין־דור : ב, 132	ע
עין־הוד : א, 181	אלעאדליה : ב, 144
עין־זיתים (עין אלזיתון) : א, 428 ; ב, 396	עבאסה : ב, 297 328
עין־זרבה : א, 13 28	עבר־הירדן : א, 129 155 158 166 177 184
עין אלחיה, ע"ע עין־ג'וזה	185 188 195 201 203 205 206 207 211 213
עין־הרוד (עין־ג'אלות, עין ג'אלוד) : א, 509	221 240 241 242 243 284 312 320 322
419 417 360 128 127 105 : ב, 520	330 334 346 350 351 352 353 356 368
481 460 459 446 445 428 427 423—421	409 419 426 438 461 489 490 496 499
510 509 505 490	500 507 509 515 518 541 559 561 ; ב, 71
עין טובעון (טבעון) : א, 509 510 ; ב, 127	91 100 128 130 131 134 135 147 148 157
עין מלאחה : א, 318	175 181 184 210 246 249 250 251 265
עין עלעוסילה (אלעסילה) : א, 504	294 295 300 327 334 338 419 429 430
עין קדיראת : א, 336	443 458 476
עין אלקסטל : א, 491	עבר־הירדן, רזונות : א, 213 347 374 375
עין אלקצב : א, 447	472 474 478 481 485 486 487 499 501
עיראק (אלעראק) : א, 4 72 120 155 טכ	519 524 525 528 ; ב, 82 148 246 294 301
223 217 209 206 203 197 196 165 159 158	עג'לון : א, 409 ; ב, 128 148 246 294 301
435 430 424 331 329 284 244 231 229 224	419 427 452 510
496 495 488 484 458 441 440 438 437 436	עג'רוד, ע"ע אלג'סר
65 57 41 34 31 : ב, 550	עדולם, מעדה : א, 243
506 507 526 528 550 ; ב, 31 34 41 57 65	עדן : א, 501 503
361 316 314 311 248 165 158 152 90 82	(אל)עוג' : א, 313
500 476 474 425 409 408 402	(אל)עוג'ה : ב, 265 266 267 294 338 510
עיראק עג'מי : א, 5	(אל)עויה : א, 129
עכאר, ע"ע חצן עכאר	עיון (עיון) אבו תחה : ב, 73
עכו : א, 17 29 30 130 131 165 169 170 181	עיון (עיון) אלאסאור (תל אלאסאור) : ב, 73
185 187 191 202 203 208 213 214 230 242	450
344 343 325 318 311 305 291 290 283 256	עיון (עיון) מוסא (ואדי מוסא) : א, 488 502
419 417 415 403 396 380 374 373 368 363	

מפתח שמות מקומות

492 466 460 455 454 449 443 431 429 428	542 543. 'מגדל הגרמנים': ב, 198. 'מגדל
541 532 521 520 516 511 510 508 506 494	הזבובים': ב, 54 469 517 530. 'מגדל הליי
560 559 551 550 548 547 544 543 542	גאט': ('מגדל האפטריארך'): ב, 543. 'מגדל
561 ; ב, 14 28 31 33 34 35 36 37 39—42	המלך' ('המגדל החדש'): ב, 541 542 543.
73—68 65 64 63 62—60 59 58 57—44	'מגדל הקצבים': ב, 537. 'מגדל סן-אנטור
102 101 93 91 90 89 88 86 85 84 81 80	אן': ב, 543. 'מגדל סן-ניקולאי': ב, 542.
115 114 112 110 109 107 106 105 104 103	'מגדל סנט-קאתרין': ב, 444. 'מגדל רוזנת
135 134 132 131 130 127 126 125 123 122	בלוא': ב, 542. 'מוזח (מפרץ) המארקיו': ב,
161 160 159 155 154 149 143 141 139 136	39 517 531 540. 'מנזר הדומיניקאנים':
181 180 177 173 172 170 167 166 165 162	ב, 537. 'מינזר סן ניקולאי': ב, 451. 'מנזר
197 196 193 190 188 187 186 184 183 182	סן-טבא': ב, 348 349 351 356 444 479 501
226 225 224 223 222 215 214 213 199 198	504 516 518. 'מנזר סנט-אן': ב, 535.
236 235 234 233 232 231 230 229—223	'מערת סן ג'והן' (הקריפטא): ב, 536. 'קלי
257 256 254 246 244 241 240 239 238 237	עת אלמלך' ('קאסטלום רגיס'): ב, 42.
279 277 270 269 268 267 265 263 262 258	'רובע סאן רומאנו': ב, 543. 'רחוב השרי
297 292 291 290 289 288 285 284 283 282	שרת': ב, 343 516 531. 'שער אלעזר הק'
323 321 314 313 312 302 301 300 299 298	דוש': ב, 328 541. 'שער אנטוניוס הקדוש':
340 338 336 335 333 329 328 327 325 324	ב, 328 541. 'השער הארור': ב, 283
353 352 351 350 349 348 347 346 345 341	482. שער ההוספיטאלארים: ב, 536. 'הש'
385 377 364 363 362 359 357 356 355 354	ער החדש': ב, 536. 'שער ניקולאוס הק'
400 399 398 397 394 392 391 389 387 386	דוש': ב, 535. 'שער סן-מישל' ('מגדל ק'
420 419 417 416 415 405 404 403 402 401	ראקווש'): ב, 42
447 446 444 443 442 441 440 430 428 421	אלעל (אלעאל): א, 184 212 519
463 462 460 459 458 456 454 452 451 448	אלעלויה: א, 428; ב, 396
479 477 476 475 472 469 468 467 466 465	עלמה (עלמא): א, 129 428; ב, 396
490 489 488 487 486 485 484 482 481 480	עמאן: א, 29 241 346 353 375 408 461 486
504 503 502 501 500 499 498 497 493 491	518; ב, 148 414
516 515 514 513 512 511 510 507 506 505	'עמודי הרקולס', ע"ע גיברלטר
531—527 525 524 523 522 519 518 517	עמון: א, 158 212 243
544—533. 'ארמון ההוספיטאלארים': ב, 270	עמוקה, ע"ע כפר עמוקה
539 515 283	עמק איילון: ב, 88 89 90
544 543. 'הבארבאקאן של האדון אדוארד':	עמק הירדן, ע"ע בקעת הירדן
ב, 542. 'הבארבאקאן של המלך הוגו': ב,	עמק יורעאל (עמק אלפולה): א, 17 109 154
542. 'גבעת השמחה' (מונז'וא): ב, 348	185 374 380 467 509 510 511 514 519 543
350. גבעת-מיזאר (מון-מיזאר): ב, 39 42	544 547; ב, 127 128 481
518 400 351 329 328 239 181 53 45 44	ענתאבד: א, 304
538 537. 'חוף הארגמן': ב, 531. 'כנסיית	עסא (עוספריא?): ב, 510
הצלב הקדוש' ('סנט-קרוא'): א, 542; ב,	עפולה: ב, 452
540 537 236 235 198 195 162 70 69 62	עפרבלא (טייבה): א, 492 509 510 515 546
'כנסיית הר ציון': ב, 288. 'כנסיית מריה	עפרין, נהר: א, 154
ממגדלא': ב, 400. 'כנסיית סן-דימיטריוס':	עקבה: א, 489
ב, 350. 'כנסיית סאן-לורנצו': ב, 350 534.	עקבה, מפרץ, ע"ע אילת, מפרץ
'כנסיית סאן-מארקו': ב, 350 357 534.	עקבת אילת (נקב אלעקבה): א, 207
'כנסיית סאן-פייטרו': ב, 534. 'מגדל אדור'	עקבת אלכרסי: ב, 251
ארד' ('מגדל האנגלים'): ב, 491 542. המג'	עקבת שתאר, ע"ע נקב אשתר
דל הארור': ב, 37 42 45 52 53 59 328 541	עראבה: א, 519

מפתח שמות מקומות

פיאצ'נצה : א, 86 83 80 79	ערב, חצי־אי א, 257 213 207 206 166 158
פיומבינו : ב, 518 517	528 435 : ב, 175 12
פיזה (גם פיזאנים) : א, 181 173 170 169 60	(ה)ערבה : א, 500 489 207 206 154
40 35 27 4 : ב, 470 402 390 380 195 186	(אל)ערימה : א, 337
148 147 101 91 86 84 69 54 53 45	(אל)עריש : א, 347 338 333 332 314 215 208
231 230 225 216 211 198 161 160 151 149	429 414 : ב, 550 500 499 447 445
314 313 292 291 288 281 276 262 239 237	ער־מוֹאב, ע"ע ארבה (אלרבה)
368 364 357—355 353—344 339 321 316	ערקה (ערקא) : א, 338 337 195 191 128 13
484 479 477 475 474 469 441 434 432 431	456 : ב, 470 459
504 503 502 501 500 499 497 495 487	עשתרא : א, 531 352 351 347
536 535 534 531 523 522 519 518—515	עתלית : א, 141 139—137 73 72 : ב, 380 181
543 541	417 356 331 258 196 184 183 169 156 155
פילומליוס (אקשהיר) : א, 279	511 510 476 472 471 459 455 454 453 447
פילופונס : א, 492 385 : ב, 278	544 527 525 517
פיליפופוליס : א, 32 30 : ב, 276 97	
פיין : א, 392	
פיק (אפק) : א, 175 142 130 45 : ב, 184	פ
פיקארדיה : א, 347	פאלירמו : א, 357 298 297 278 275 274 271 ;
פירארה : ב, 3	194 : ב,
פירינאים : א, 16 : ב, 63	פאלקונריה (שג'רת אבויסקר) : ב, 499
פירנצה : ב, 535 346 281 53	פאמאגוסטה : ב, 230 218 180
פלאנדריה : א, 365 320 261 140 112 93 92	פאמיה : א, 468 : ב, 338 302 201 198
53 41 40 28 : ב, 477 442 392 375	פאמפיליה : א, 281 275
פלוסיוס, ע"ע פרמא	פאנטאלריה : א, 273
פניקיה : א, 214	פאקוס : א, 500
פקיעין : א, 451 450	פארוארס, איים : ב, 481 28
פראג : א, 100	פאריס : א, 172 58 18 : ב, 458 256 213 123 9
פראנקפורט : א, 267	477 402 329 324 323 308 307 306 254
פרגאמון : א, 281	פארן (פיראן) : א, 501
פרובאנס : א, 352 350 229 : ב, 398 92 67	פארסכור : ב, 320 317 158 152 144
499 492 457 393	פואטו : א, 324 252 74 22 16 : ב, 479
פרוסייה : ב, 477 344 305	פואי : א, 91 81
פריזלאנד : א, 141 139 125 53 40 28 : ב, 39	(אל)פואר : א, 128 : ב, 508 352
486 485 483 309 142	פוח : ב, 114
פרמא (פרמה, פלוסיוס) : א, 334 343 208 : ב,	פוג'יה : ב, 194
142	פוטאה : א, 320
פרנטינו : ב, 161	(אל)פולה (מרחביה) : א, 529 511 510 509
פרס : א, 122 120 72 69 33 32 22 21 16 7 6 5	546 544 : ב, 128
421 223 205 199 198 196 158 156 155 123	פוליבוסטוס (בולוודין) : א, 279
247 165 90 12 : ב, 533 526 436 435 430	פולין : א, 379 361 360 122 105 : ב, 398 100
421 413 411 409 408 407 406 361 302 248	407 406
505 500 496 495 477 470 426	אלפוסטאט (אלפסטאט) : א, 338 336 174 129
פרשבורג : ב, 29 15	397 : ב, 426 341
פרת : א, 156 120 119 118 31 28 14 13 12 7	פֹּרטוגאל : א, 58 28 : ב, 398 397 391 265
231 228 224 204 200 199 198 197 159 158	122
303 300 288 284 278 248 247—246 245	פסרה : א, 241

מפתח שמות מקומות

אצנברה (אלצנברה), גשר : א. 184 202 286
320 451 491 531
צנעא : א. 16

אצעיד (אלצעיד ; מצרים עלית) : א. 332 336
337 343 : ב.

צפת : א. 129 242 317 318 428 449 451 452
453 455 492 : ב. 34 131 146 147 156 167
169 265 266 271 273 278 279 280 281
282 297 301 302 395 396 401 404 417 458
460—462 463 466 467 470 472 476 481
487 489 510 538

צרפת : א. 36 46 47 54 56 61 80 81 82 86 92
93 94 97 100 103 104 105 110 172 226
242 252 253 261 262 263 265 268 270 274
290 291 292 297 298 329 355 365 374 398
400 401 422 424 461 465 470 479 : ב. 16
18 19 28 41 52 53 58 70 71 89 113 122
125 127 161 177 206 225 229 254 305 306
307 309 310 311 314 321 322 323 324 326
338 339 340 344 367 369 375 379 387 389
390 391 392 393 400 401 403 409 432 445
478 483 484 522

צרפת הדרומית (ר' גם פרובאנס) : א. 59 60
63 67 98 112 390 391 400 430 : ב. 120
122 175 229 269 367 369 492
צרפת של-צידון : א. 215 548 : ב. 92 134
168

ק

קאהיר (אלקאהרה) : א. 30 48 130 174 201
207 312 333 334 336 337 340 341 342 343
349 354 356 357 430 437 448 465 488 500
501 : ב. 89 90 97 100 123 124 141 142 149
153 157 158 159 165 214 260 267 316 317
329 424 425 426 429 446 448 457 459 465
476 509 523 528 529. ברקיה, שכוונה : א.
341. 'ברכת אלחבש' : א. 341 'מסגד
ס'אהר' : ב. 466

קאוקאז : א. 9 12 19 24 413 : ב. 408 413
קאטאלוניה : א. 59 398 400 : ב. 310 353
קאימון, ע"ע יוקנעם
קאליקאדנוס (סלף, גר-סו) נהר : ב. 33
קאלקה : ב. 247
קאנטארה : ב. 218
קאנוסה : א. 86
קאסטיליה : ב. 379

322 325 331 408 497 : ב. 248 297 413 423
426 448 469 477 480 509 510
פרתיה : ב. 12

צ

צאלחיה : ב. 327
צאפית'א : א. 337 : ב. 156 471 472 485
צבאגין (אלצבאעין, צבארין ?) : ב. 73
(א) צביבה (אלצביבה) : א. 219 309 318 380 :
ב. 279 336 337 419 427 455 510
צדר (ראס צדר) : א. 488 499 502 504
צובה (צובה) : ב. 77 341
צוער (אלואלה) : א. 177 241 512

צור : א. 18 29 30 128 129 130 131 156 165
181 183—189 195 201 202 204 211 212
214—217 218 219 242 244 305 311 319
324 325 337 339 373 374 375 380 399 401
408 415 417 419 425 428 429 430 431 440
449 453 454 456 460 466 494 498 539 547
548 549 550 552 554 557 558 559 560
561 : ב. 31 32 33 34 35 36 39 40 41 46
59 64 69 70 83 84 85 86 92 101 108 109
114 134 141 146 149 162 168 169 180 187
198 231 232 233 234 235 239 240 265
277 284 285 288 289 290 291 292 336 345
348 349 350 353 354 355 356 357 363 385
389 400 401 416 419 443 444 445 458 459
460 462 464 468 469 471 472 479 480 489
491 493 494 495 496 497 498 499 500 503
504 507 512 513 514 515 517 518 522 523
525 544. 'מגדל הבורסקאים' : א. 217.
'המגדל הירוק' : א. 21. 'שער האיטליזים' :
ב. 290

צידון : א. 18 31 130 131 186 187 188 195
208 229 230 242 320 334 356 368 375 380
386 410 414 428 431 441 452 453 456 474
494 548 559 560 : ב. 57 70 83 107 114 134
168 169 174 181 182 187 188 190 233 234
236 265 271 273 321 335 336 337 338
339 341 363 419 420 433 447 450 459
471 472 498 510 511 512 513 525 544
'מצודת-הים' : ב. 336 337 498 544
ציפורי : א. 350 491 494 495 508 509 510
523 530 531 532 533 534 543 : ב. 36 39
187 246 264 279 329 538

מפתח שמות מקומות

קאסטל : א. 187 ; ב. 77	קיויל ארמק. ע"ע האליס
קאסיון, הר : א. 208	קיויקוס : א. 27
קאפאדוקיה : א. 13 19 26 27	קיליקיה ('ארמניה הקטנה') : א. 12 13 19 27
קאקון : א. 214 417 529 ; ב. 466 490 491 510	197 196 156 154 146 120 119 118 31 28
קארינטאן : א. 264	300 282 278 252 245 244 235 234 233 198
קארקאסון : א. 430	355 354 352 331 325 324 323 304 303 301
קאשטיליה : א. 67 ; ב. 522	102 101 68 52 ; ב. 463 462 455 442 356
קדמוס : א. 91 282	344 340 313 233 153 114 112 105 104 103
קדמת־אסיה : א. 3 7 10 11 12 18 20 21 25	447 428 427 419 414 413 411 373 361 358
86 73 72 71 69 68 33 32 31 29 28 27 26	509 508 506 505 497 496 477 471 470 469
145 125 124 118 117 116 115 114 108 106	543 528 522 521
275 271 269 246 235 234 233 223 222 194	קיסמא : ב. 395
329 326 324 323 295 292 282 279 278 276	'קיסרות לאטינית של קושטא' : ב. 112 113
331 354 435 438 442 ; ב. 29 30 31 51 (א)	492 468 426 385 359 358 307 252 144 140
426 413 409 408 406 361 345 344 248 158	'קיסרות רומית קדושה' : א. 4 6 8 36 37 49
526 521 509 505 495 492 477 435	355 329 292 105 98 83 77 75 73 57 52 51
קדש : א. 408	269 162 111 106 105 104 68 65 57 10 9 ; ב.
קדש : א. 408	387 382 379 378 346 343
קדש־ברנע ע"ע עין קדיראת	קיסריה (בא"י) : א. 18 130 131 163 165 176
קוביבה (קביבה, קביבא) : א. 132 187 238	498 474 460 431 380 368 208 181 178 177
555 ; ב. 79	551 ; ב. 72 73 91 137 138 139 141 154
קולצ'סטר : ב. 23	235 188 183 182 181 174 173 168 167 155
קומפוטטילה : א. 45 70 389	466 455—450 447 333 332 331 330 284
קוניה (איקוניוס), עיר : א. 27 115 117 194	471 490 510 527. 'בנסיית סן־לורנצו' :
278 279 354 ; ב. 33	א. 178. 'בנסיית פטרוס הקדוש' : א. 178.
קוניה (איקוניוס), סולטאנות, ע"ע רוב	ב. 137
(קוניה), סולטאנות	קיסריה (בסוריה), ע"ע שיזר
קוז : א. 336 338 503	קיסריה שבקאפאדוקיה : א. 27 117
קוצ'ה : א. 5	קיפאלוניה : א. 274
קורדובה : א. 49	קירואן : א. 273
קורין (קדין), נהל : א. 450 547	קירניה : ב. 218 233
קורינתוס : א. 278	קישון, נהל : ב. 72
קורסיקה : ב. 516	קליני, מנזר : א. 46 62 67 81 ; ב. 308
קורפו : א. 68 215 274 291 ; ב. 112	קליסון (קליצון) : ב. 390
קישטא : א. 4 6 7 8 9 10 14 16 20 27 48	קליעת (קליעה) : ב. 470
60 67 68 69 70 71 74 75 76 79 80 84 87 91	קלירבא, מנזר : א. 257 ; ב. 7 9
99 103 104 106—111 113 114 117 121	קלירמון : א. 35 56 70 73 80—87 91 92 93
123 124 164 192 233 245 251 271 275 276	421 295 253
277 278 279 281 283 291 297 324 326	קלן : א. 98—102 264 265 ; ב. 28
327 329 350 355 356 357 389 423 424	קלניה : ב. 79 88
425 443 477 478 559 ; ב. 29 30 31 32 36	קלעת אבי אלחכנ : א. 230 242
308 346 348 358 426 477 479 480 483 492	קלעת ג'נדי (קלעת קנדי) : א. 499 500 502
493 494 495 515 522 523	קלעת ג'עבר : א. 248 284
קטראנה : א. 518	קלעת זיזא : א. 518
קיבוטוס א. 104	קלעת אלחסא : א. 489 490
קיוב : ב. 407	קלעת אנח'ל (אלנח'ל) : א. 500

מפתח שמות מקומות

קלעת אַצביבה, ע"ע אַצביבה	ראס אלמא (ליד דמשק) : א. 307 342 346 351
קלעת ארום (אלרום) : א. 304	352 518 528 : ב. 130
קלעת אַשקיף (אלשקיף) ע"ע בופור	ראס אלמא (בבקעת עכו) : ב. 37
קלקיליה : א. 445	ראס אלעין : ב. 336
'קני הזרזירים' : א. 447	ראש הנקרה : א. 130 380 547 561 : ב. 36
'קני התורכים', ע"ע ביר אבן תרכיה	232 336 353
קפה : ב. 521 515	ראש העין : א. 550 : ב. 55 73 76 353 450
קפצ'אק ('ח'אנת הזהב') : ב. 426 469 505	459 465
קפריסין : א. 69 71 132 146 186 215 245 324	ראשד : ב. 114
326 343 : ב. 32 59 64 68 85 86 97 101	ארבה (אלרבה) : א. 512
103 104 105 106 107 108 112 115 126 140	רגנסבורג : א. 100 271 276 : ב. 13 16 28
155 156 165 173 175 176 177 178 179 180	רואן : א. 101 : ב. 26 323
181 189 199 201 208 212 214 215 216 217 218	רודוס : א. 69 115 215 391 : ב. 59
220 222 223 229 230 231 232 233 235 236	רום (קוניה) סולטאנות : א. 27 115 117 192
237 239 240 241 242 256 281 300 302 309	194 198 233 271 275 278 324 325 326 331
310 312 313 314 329 340 358 385 434 445	354 438 442 507 : ב. 30 31 32 33 143 248
446 463 464 475 477 478 488 496 499 500	249 250 407 408 505
503 505 506 513 514 515 522 523 541 543	רומא : א. 46 48 55 70 74 77 78 79 87 113
544	123 151 267 270 292 297 298 389 : ב. 10
קציר (במצרים) : א. 502	70 151 183 214 233 237 380 477 493
קציר סלע ע"ע סלע	רון, נהר : ב. 310
קצר אבן מעין אדין ('אלדין ; ג'סר אשונה) :	רונסבו : א. 447
ב. 130 508	רונקאליה : ב. 10
קצר ברדאויל : א. 184 188	רוסיה : א. 412 : ב. 361 413 426 474
קצר סלאמה : א. 528	רי : א. 22 32 : ב. 247
קצר אלעתרה, ע"ע שאסטלה	רידינג : ב. 17
קראווא : ב. 458	רייטי : ב. 252
קראקוב : ב. 407	ריימס : א. 323 : ב. 323
קרואטיה : ב. 346	ריינוס, נהר ואזור : א. 92 93 94 97—103 105
קרולאן : ב. 408	106 261 262 365 420 : ב. 13 25 28 113
קרים, חצי-אי : ב. 247 505	127
(אל)קריתין (אלקרין) : א. 489 528	רמאללה : א. 129 137 216 348 407
קרנות-חטין, ע"ע חטין, קרנות	רמלה : א. 29 31 129 131 132 139 161 162
קרנות-חמת : א. 439	163 165 169 174 176 178 180 182 187 188
קרפן (כרפנא) : א. 102	214 232 237 238 306 374 375 380 393 396
קרת-חדשת : ב. 484	409 420 426 431 445 446 447 470 543 551
קרתיא (קרתיה) : א. 551 : ב. 77 88	555 : ב. 77 79 80 81 82 84 88 89 91 92
	114 128 187 246 273 298 299 335 341 447
	459 463 464 480 510
ר	רמרו, ע"ע ראמרי
ראבג (ראבע) : א. 503	רמת יששכר : א. 492 546
ראוונה : א. 151	רעבאן : א. 303
ראוונדאן : א. 304	רפיח : א. 129 162 347 425
ראמרי (רמרו) : א. 264	רפניה : א. 196
ראס אביר (אביץ) : א. 547	ארקים (אלרקים, אלרג'יב) : א. 353 518
ראס חלג'ה : א. 188	רתל : ב. 309
ראס אלחסא, ע"ע קלעת אלחסא	

מפתח שמות מקומות

ת	ש
תבור, הר : א, 17 44 129 166 167 183 202	שאטיון : א, 323
546 544 543 543 510 490 466 418 412 392 :	שאטיון-עליהמארן : א, 323
ב, 115 131 132 134 139 143 146 271 311	שאמפאן : א, 67 78 80 92 94 392
510 458 443 441 440 439 430 429 329	שאסטלה (קצר אלעתרה) : א, 451 453 454
תבנין (תמאנין, טורון) : א, 184 202 204 215	498 481 456
453 452 449 440 380 375 374 368 318 317	שארטר : א, 298 470 ; ב, 314
108 36 34 : ב, 548 547 523 507 481 472	שארמסאח : ב, 158 159 317 320
271 270 190 188 187 169 167 147 146 109	שבדיה : ב, 28
510 458 430 417 321 292	שובך (מונריאל) : א, 206 207 211 241 285
תוניס, א, 12 273 : ב, 312 448 476 483 484	350 375 409 461 489 528 559 : ב, 147
494 493 488 485	510 443 429 334 327 246 175 157 148
תורכסטאן : א, 25	שוויץ : ב, 393 394
תטפורד : ב, 23	שומרון : א, 30 154 374 461 467 472 519
תימא : א, 488 500	543 547 552 : ב, 12 273 295 300 301
תימן : א, 331 346 349 435 503 : ב, 98 144	311 334 338 396 443 507, 'כנסיית המור
476	שיע' : א, 546
תיסאליה : א, 21	שומרון (העיר) ע"ע סיבאסטה
תכרית : א, 229	אשמוריה (אלשומריה, כפר-סיב) : ב, 453
תליבאשר : א, 198 200 203 245 246 247 303	שונה, ע"ע קצר אבן מעין אדין
304	שטולבאך, ע"ע וירצבורג
תליגזר (תליג'זר) ע"ע גזר	שטראסבורג : א, 12 15 265 ; ב, 15
תלידאנית (דאנית') : א, 205 208 209	שיזר (קיסריה של סוריה) : א, 13 120 127 156
תליאזלולה (אלזלולה) : ב, 73	159 194 198 200 201 205 209 217 229 234
תליח'רובה : ב, 37 39 45 46 463	235 236 310 315 319 320 346 : ב, 427 468
תליכורדנא, ע"ע כורדנא	שיח' אבו זערוורה : א, 418
תליכיסאן ('טורון של צלאח אדין') : ב, 39	שיח' מככין : א, 351
529 482 481 55 46	שכס, א, 129 139 162 166 202 203 233 306
תלימעון (בית-מעון) : א, 534	335 358 368 374 380 396 408 409 461 470
תליאסולטאן (אלסלטאן) : א, 441	509 519 521 522 529 530 531 544 546 554 :
תליאלמלחה : ב, 453	ב, 105 128 144 174 181 184 213 246 249
תלי- (אל) עג'ול : ב, 105 174 181 185 186 189	250 251 273 294 295 300 327 334 336 398
327 267 251 246 190	510 507 480 458 443 430 414
תליאלעוג'א : ב, 450	שלזיה : ב, 407 411
תליאלעיאדיה (תליאלעיאציה) : ב, 39 41 42	אשערא (אלשערא, אלשערה) : א, 317
71 55 46 45 44	'שערי הים הכספי' : ב, 247
תליפודול (תליפצול, תליאלפוח'אר?) : ב, 442	'שערי קיליקיה' : א, 117 154
תליפוח'אר (תליפח'אר, טורון) : א, 541 : ב,	שפאייר : א, 100 108 258 267 268 ; ב, 15 393
482 460 53 52 46 45 41 40 39 37 36	שפלה (בא"י) : א, 373 374 375 467 552 : ב, 80
תליאצאפי ('אלצאפי, בלאנשגארד) : א, 240	98 188 195 298 334 341
87 86 77 : ב, 446 375 374 370	שפרעם : א, 530 541 : ב, 39 55 62 72 187
תליאלקאדי (אלקאצי) : א, 452 453	246
תליקימון, ע"ע יוקנעם	שקיף תירון : א, 229 230 242 334 495 : ב,
תליתסיל (נסיל) : א, 531	271 273 321 447 510
תלח'א : ב, 152	אשרא (אלשרא), הרים : א, 489
תניאת אלג'סר, ע"ע אלג'סר	טרוון : א, 177 306 374 543 : ב, 136 465

מפתח שמות מקומות

תקוע : א, 243	תניס : א, 208 338 342 344 500
תראקיה : א, 21 69 ; ב, 32	תענך : ב, 447
תרען, הר: א, 534	אתפיה, ע"ע אטפיה

שמות מקומות בלועזית *

Ager Sanguinis — דרב סרמדא	Cabor — כבול
Anazarbe — עין־זרבה	Caco, Cacho — קאקון
Anegara — עין אלג'ר	Cafarlet — כפר־לם
Antartos — טורטוזה	Cafarnaon, Capharnaum — כפר־נחום (בין טירה לעתלית)
Apamea — פאמיה	Cafarsset, Caphar-Scept — כפר סבת
Arabia — עראבה	Cafresur — כפר־סיב
Arames — כפר חרמש, אחראמיס	Caffa — קפה
Arket — ירחא (ירכא)	Calcaille, Calcalia — קלקיליה
l'Assabebe — חצביה ? , אצביבה	Cannetum Esturnellorum, Li Cannois des Estornois —
Ayas (Lajazzo, Yumurtalik) — איאס	'קני הזריזים', ח'רבת קצבה —
	Cannetum Turcorum, Cannoi de Turs 'קני התורכים' —
Beaufort, Belfort — קלעת אשקיף	Casal des Destreiz, Destroit
Bedegene — בית־ג'ן	(ח'רבת) דוסתרי —
Belhacem — מבצר אבי אלחסן	Casal Imbert — אכזיב
Bel Mont de la Montaine — צובה	Casal Robert — כפר כנא
Bel Vecire (Belvoir) — קאסטל	Casal Hessilia — כפר סלסלה
Belvoir, Coquetum, Coquet	Casal des Plains — יאזור
כוכב אלהוא —	Casta — קשתה
Bethgibelin, Begeblinus, Gibelin	Casellum arundinetum, Cannetum sturnellorum, Caneie as Estornels
בית גוברין —	ח'רבת קצבה —
Bettenuble, Betenopolis — בית נובא	Castellum Arnaldi, Chastel Ernald
Blanche Garde, Blanca Garda, Alba	יאלו —
בלאנש גארד (תל אצאפי) — Specula	Castellum Arnulfi — 'מבצר ארנולף'
Boldavin — בוליון, פוליבוטוס	Castellum Emmanus, Fontenoid
Bostrum, Bosseret, Boserez	אבו גוש —
בסר, בצרת־אלחרירי —	Castellum Feniculi — ח'רבת אשומריה
Botron — בוטרון	Casel Maen, Castellum Medianum
Bucael, Bacades, Bouquiau	בית־דג'ן —
אלבוקיעה (ליד פקיעין) —	Castiel Doc — דעוק
Buria — דבוריה	
Bussereth, Bostre — בצרה	
Byblos — גבל	

* מובאים כאן רק שמות אותם המקומות, שצורת כתיבם או שמם הצלבני עלולים לגרום קשיים בזהויים. השם העברי מכוון את הקורא לרשימת השמות הגיאוגרפיים.

מפתח שמות מקומות בלועזית

Castiel Saint Job — 'מבצר איוב הקדוש'	Fons Tubaniae — עין טובעון
Castrie — גאסטריה	Fontaine del Cresson (Croisson) — עין ג'וזה
Castrum Album, Chastel Blanc — צאפית'א	Forbelet — עפרבלא
Castrum Beroardi — מנת אלקלעה	Forbie — הרביה
Castrum Ficuum, Le Fier — 'מצודת התאנים'	Fons Muratus — מעין מורד, מערה, מערתא
Castrum Peregrinorum Castrum Filii Dei, Château Pelerin — עתלית	Frans chastiau v. Montfort
Castrum regis, Castellum regis, Chastiau dou rei — 'מבצר המלך'	Gakata (Gargar) — גח'תה (גרגר)
Cavam — אלאוקחואנה	(La) Galatie — קרתיא
Cave Roob, Cavea Roab — ואדי רחוב	Gallina major, Garinum v. (le) Grand Gérin
Cave de Sueth — חביס ג'לדך	Gallina minor v. (le) Petit Gérin
Cave de Tiron — שקיף תירון	Gastina Fontis — עיון אלאסאיר
Caymont — יוקנעם	Germanicia — מרעש
Celle — סלע, קוציר סלע	Gibelet v. Byblos
Cerines — קירניה	Göksu — גקסו (סלף, קאליקאדנוס)
Chastellet — מבצר בנות-יעקוב	(le) Grand Gérin, Garinum, Gallina major — ג'נין
Cibotos — קיבוטוס	Gualatie — קרתייה
Cisterna rotunda, Cisterne Reonde — ביר ח'וילפה (תל צקלג)	
Cité Bernard d'Etampes — אדרעי	Harenc — הארם
Civitas S. Georgii — לוד	Hasart — עזאז
Coquetum, Coquet — כוכב אלהוא	Heraclea (Eregli) — היראקליאה
Castellum Novum, Chastiau (Chastel) Neuf — הונין	Hieropolis — מנבג'
Crac des Chevaliers — כרך דה שוואלייה	Hormoz — הורמוז
Daron — מבצר-דרום	Ibelin — יבנה, איבלין
Demie — דמין	Iconium — קוניה
Dorylacum — דוריליאום	Ile de Graye — ג'זירת פרעון
Dotain, Thaim — דותין	
Emmaus — אמוס	Judaire — גדר, אום קיס
	Juine — ג'וניה
(La) Fève — אלפולה (מרחביה)	
Flum d'Acre — נחל נעמן	Kharput — ח'רפוט
Flum de Cayfas — נחל קישון	
(Li) Flum as Cocatriz — נחל-התנינים	Lai de Meleha — עין מלאחה
Flum de Montdidier, Flum Salé — נחל אלכסנדר	Lamonia — מונית אבי אלוציב
Flum Mort — נחל חדרה	Laodicea — לאטאקיה (לאד'קיה)
Flum de Rochetaillée — נחל פולג (נחל פליק)	Laodicea ad Lycum — לאודיקיאה
Flumen Canis — נהר אלכלב	Larissa — אלעריש
	Legio — לג'ון

מפתח שמות מקומות בלועזית

(la) Mahomerie, Magna Mahomeria אלבירה —	Petra Deserti — כרך, כרך מואב
Manueth — מנות	Planum Fabae — עמק יזרעאל
Manzikert, Mandzgerd — מאלאזגרט	Pont de Judaire — ג'סר אלמג'אמע
Maraclea — מרקיה	Putaha — פוטהא (אבטיחה)
Maron — מרון	
Martyropolis — מיאפארקין	Ramis — רמלה
Melitene -- מלטיה	Ranculat — קלעת ארום
(le) Merle — טנטורה	Raphanie — רפניה
Messara — משגרא	
Mhalia v. Castrum regis	Saffran — שפרעם
Mirabel — מג'דל יאבא, מגדל-צדק	Saint George de Lebeyne — בענה
Mons Glavianus, Mont Glainen 'מבצר הר-גלאביאנוס' —	Sainte Hilarion, Didymas, Dieudamor סן-הילאריון, דידמאס, דידאמור —
Mont Musard — עכו: גבעת-מיזאר	Saltus domini — נצרת: 'הר-הקפיצה'
Mont Pelerin, Château St. Gilles 'הר עולי-הרגל', מבצר סן-ז'יל (טריפולי) —	Samosate — סומיסאט
Montdidier — מד אדיר	Sanctus Georgius — לוד
Montjoie, Mons Gaudii — נבי סמויל	Saphet — צפת
Montfort — מונפור	Saronia — סארונא
Montgisart, Mons Gisardi — גזר	Sarepta Sidoniorum, Sarphen צרפת-של-צידון —
Montferrand — מונפראן, בערין	Scandalion — אסכנדרונה
Montreal, Mons Regalis מונריאל, שובך —	Segor : Paumiers — צוער
Mopsuestia — מאמיסטרה	Seiera — סג'רה
Myrioképhalon — מיריוקפאלון	Selcath — סלכה
	Semoa — אשתמוע
Naim, Nam. — נמרין	Sirbonis — סבח'ת ברדאוויל
Naym — נעים	Somelaria Templi — סומיריה
Neffin — נפין	St. Sabe, St. Sabas — סן-סבא
Nigra garda, Noire garde 'המשמר השחור' —	Starkenbergr — מונפור
	Suète, Suheite — אסואד
Obelet — אובלט, אום אלת'לג' —	Sumerie — אשומריה
	Syria Sobal — אדום
Pas dou Chien 'מעבר-הכלב'	Taphila — טפילה
Passe Païen — 'מעבר עובדי-האלילים'	Thecua — תקוע
Passe Poulain — ראש הנקרה: 'מעבר	Toron — תבנין
הסיחים', 'מעבר ילידי הארץ'	Toron — תל פוח'אר
Passus Daugiae — אלג'ה	Toron de Saladin — תל כיסאן
Paumerée de lez Cayfas, Palmarea חיפה: 'חורשת התמרים של חיפה' —	Toronum militum, Toron des Chavailleurs — לטרון
Paumiers, Locus Palmarum v. Segor	Tortosa — טורטוזה, אנטרטוס
Pelusium — פרמא	Touraan — הר תרען
(Le) Petit Gerin, Gallina Minor זרעין —	Tubanie (עין) טובעון
	Turbessel — תל באשר

מפתח שמות מקומות בלועזית

Turris Salinarum — אלמלאחה	Van — ואן
Vadum Jacob, Gué Jacob	Vau Jermain (= Val Germain)
אלמשהד אליעקובי —	מרג' עיון —
Valania — בולוניאס	(Li) Vaux Moise — ואדי מוסא
Valée Battof — בקעת בית-נטופה	
Vallis Bocar — בקעת הלבנון	Zara — זארה
Vallis Sti Georgii — בקעת בית-הכרם	Zora (Zizar) — אזרע

יהושע פראוור תולדות ממלכת הצלבנים בארץ-ישראל

מועטות התופעות בהיסטוריה שהקיפו תחומי מקום וזמן כמסעי-הצלב. זעזועים דתיים וחברתיים, שינויים בתפיסת-עולם ותמורות פוליטיות ליוו באירופה את ייסוד 'ממלכת ירושלים', תולדותיה וגלגוליה; זעזועים פוליטיים וחידוש סיסמת הג'יהאד — מלחמת-הקודש — במזרח המוסלמי ליוו את לידתה ואת קיומה; עולם חדש נוצר בארץ-ישראל גופה.

ארץ-ישראל היתה למשך מאתיים שנה מפגש למזרח ולמערב. אוכלוסיה מקרוב-באה, שנוספה על הערב-הרב האתני והדתי האופייני לארץ-ישראל, ריבוד חברתי חדש, שכבה אירופית חדשה של שליטים, מתכונות-משטר שינקו ממסורת אירופה מכאן ומצורכי המקום מכאן — העמידו מציאות חדשה. הארץ התכסתה מעטה של מבצרים ומגדלים, כנסיות ומבצרים, ערי-נמל ורובעי-מסחר, שלא נודעו מאז נעלם השלטון הביזאנטי. בתוך דפוסים חדשים אלה נמשכו חייהם של התושבים הקודמים, מוסלמים ונוצרים לעדותיהם, והיישוב היהודי מחדש חייו עם התגברות העליות-לרגל, לאחר הפורענויות שעברו על קהילות ישראל במערב ולאור התקוות והציפיות שנתעוררו במזרח.

תולדות 'ממלכת ירושלים' תוארו כאן לא מבחינת ההיסטוריה הפוליטית בלבד, אלא מתוך ראייה כוללת של ההתרחשות ההיסטורית, שהיתה פועל-יוצא של תנאים גיאופוליטיים ושל כוחות רוחניים, חברתיים וכלכליים ושל תנועת מסעי-הצלב, שקשרה את 'ממלכת ירושלים' באירופה.

הפרשה ההיסטורית הגדולה מוצעת בחיבור מקורי זה של יהושע פראוור, פרופיסור באוניברסיטה העברית בירושלים, על פרטי השתלשלותה הדראמאטית. הרצאת הדברים רבת-תנופה ועזת-תיאור, מחייה את המאורעות ומקרבת אותם לעינו וללבו של הקורא.

הספר זכה בפרס ישראל, ובתרגומו לצרפתית — בפרס האקדמיה הצרפתית.

✱